Пролетарии от всички страни, съединявайте се!

МАРКС ЕНГЕЛС

СЪЧИНЕНИЯ

ИЗДАТЕЛСТВО
НА БЪЛГАРСКАТА КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ
СОФИЯ 1989

МАРКС ЕНГЕЛС

ТОМ

49

Настоящият том е подготвен по авторския ръкопис, изданието на Политиздат, Москва, 1974 и изданието МЕГА на Диц ферлаг, Берлин

3К1

ПРЕДГОВОР

Четиридесет и деветият том от Съчиненията на К. Маркс и Ф. Енгелс съдържа четири икономически труда на Маркс: 1) «Глава шеста. Резултати от непосредствения производствен процес»; 2) «Форма на стойността»; 3) Фрагменти от авторизираното френско издание на I том на «Капиталът» и 4) ръкописа на първия вариант на втория том на «Капиталът» — «Книга втора. Процесът на обръщението на капитала». Маркс написал тези трудове в периода от юли 1863 до ноември 1875 г., когато било завършено първото френско издание на I том на «Капиталът».

Създаването на «Капиталът» изисквало от автора дългогодишни упорити изследвания и постоянни творчески усилия. Главното произведение на Маркс било предшествувано от такива широко известни сега негови трудове като «Икономическо-философски ръкописи от 1844 година», «Нищета на философията», «Наемен труд и капитал» и други. От предварителните работи най-важно обобщение и до известна степен резултат от заниманията на Маркс с политическа икономия от края на 1843 г. са икономическите ръкописи от 1857—1859 г., на които с право можем да гледаме като на първия чернови вариант на «Капиталът». Тези ръкописи образуват 46-и том от настоящото издание. В 1859 г. на базата само на една част от тези ръкописи Маркс подготвил за печат и издал книгата «Към критиката на политическата икономия. Първи свитък» (настоящото издание, т. 13, с. 3—170).

През август 1861—юни 1863 г. Маркс създал нов ръкопис от около 200 печатни коли под общото заглавие «Към критиката на политическата икономия». Този ръкопис, състоящ се от 23 тетрадки, отразява по-нататъшните усилия на Маркс и може да бъде характеризиран като повече или по-малко системна, макар и също все още чернова и незавършена разработка на всички четири тома на «Капи-

талът». По-голямата му част е известна под името «Теории за принадената стойност» (настоящото издание, т. 26, ч. I—III), а останалата част образува съдържанието на 47-и 48-и том на настоящото издание. През следващите две и половина години, т. е. от юли 1863 до края на 1865 г., Маркс създал нов ръкопис — вече разделени на книги, по-завършени варианти на текста на трите теоретични тома на «Капиталът». През януари 1866 г. той пристъпил към окончателното редактиране на първия том на «Капиталът» за печат, който излиза през септември 1867 година.

Така че между 1863 и 1867 г. Маркс не само подготвил за печат ръкописа на първия том, но и завършил в чернова втория и третия том на «Капиталът».

След излизането на първото немско издание на I том Маркс продължил да работи върху II и III том на главния си труд.

Освен това през 1872 г. излезли второто, съществено преработено от автора немско и първото руско издание, а през 1872—1875 г. — френското издание на I том на «Капиталът».

Ръкописът, който се публикува на първо място в настоящия том и е озаглавен «Глава шеста. Резултати от непосредствения производствен процес», е единствената стигнала до нас част от онзи чернови текст на първия том на «Капиталът», който Маркс написал в периода от юли 1863 приблизително до юни 1864 година. Публикуваните тук освен това отделни страници, отнасящи се до други незапазени глави от този вариант на първия том на «Капиталът»,са написани в различно време през 1863—1867 година. Липсват преки или косвени данни за по-точното им датиране.

Ръкописът на «Глава шеста» представлява огромен историко-теоретичен интерес и не може да не привлече вниманието на читателите, които се интересуват по-подробно от сложния творчески процес на развитието на икономическата теория на марксизма. Тази глава е била замислена от автора като заключителна част на първия том на «Капиталът». В нея се обобщават резултатите от всестранното изследване на процеса на производството на капитала и се преминава към анализа на процеса на обръщението на капитала, т. е. към главния предмет на втория том.

В ръкописа преобладават положения, които се срещат в известните варианти на «Капиталът», но тук те са изследвани в други аспекти и връзки, разкриващи нови страни на процесите или явленията на икономическия живот.

Голямо значение имат извънредно ценните обобщения, които са твърде актуални и помагат да се разбере противоречивата природа на капитализма, историческата му обреченост, както и да се изясни въпросът, как в рамките на буржоазните отношения постепенно наз-

ряват обективните и субективните предпоставки за неизбежната победа на по-висшия обществен строй — комунизма.

В първия раздел на ръкописа, в който се изследва «Стоката като продукт на капитала», Маркс разглежда стоката вече не като отправна точка и предпоставка за капиталистическото производство, а като непосредствен резултат от капиталистическото производство. Обект на неговото внимание е не отделната стока, не елементарната форма на буржоазното богатство, а съвкупността от стоки, стоковата маса, в която е въплътено определено количество обществено-необходим труд и са възпроизведени стойността на авансирания капитал и принадената стойност, присвоявана безвъзмездно от собствениците на средствата за производство. Освен производството на продукти в същинския смисъл Маркс разкрива и друг резултат, друга страна на капиталистическия процес. Той показва, че обръщението на стоките е процес на обръщение на капитала, процес на възпроизводство на условията за неговото съществуване. Капиталистическото производство е не само производство на материални предмети, включващи и принадения продукт, но същевременно и възпроизводство на цялото капиталистическо отношение във все по-голям мащаб (настоящия том, с. 21).

Във втория раздел на ръкописа се дава обобщаваща характеристика на капиталистическия строй като строй, при който «производството на принадена стойност. . . се явява като определящата цел, движещия интерес и *крайния* резултат от капиталистическия производствен процес» (пак там, с. 31). На друго място в ръкописа, допълвайки тази характеристика, Маркс установява, че «самонарастването на капитала — създаването на принадена стойност — е следователно определящата, господствуващата, всеобхващащата цел на капиталиста, абсолютният импулс и съдържание на неговата дейност (пак там, с. 44—45).

Като отбелязва, че необходимо условие за образуването на капитал и задължителна предпоставка за капиталистическото производство е системата на наемен труд, Маркс подчертава *безразличието* на работника към характера и съдържанието на своя труд, поради което *смяната на труда* занимава работника само дотолкова, доколкото всеки особен, всеки нов вид труд изисква друго развитие на работната сила. «Колкото по-развито е капиталистическото производство в една страна — пише Маркс, — толкова по-голямо е изискването за *изменчивост* към работната сила, толкова по-безразличен е работникът към *особеното съдържание* на своя труд. . . » (пак там, с. 65—66).

Особено внимание от страна на икономисти и философи заслужават с оригиналното си и пределно ясно изложение ония страници

от Марксовия ръкопис, в които се говори за производството на капитал като процес на отчуждение на работника от резултатите от собствения му труд.

В литературата се срещат твърдения, че с проблема за отчуждението Маркс се занимавал само в началния период на икономическите си изследвания, по-специално и главно в «Икономическо-философските ръкописи от 1844 година», и че по-късно той напълно се бил отказал от тази категория, традиционна за класическата немска философия.

Буржоазните критици на Маркс често опростяват съдържанието на тази извънредно широка социално-икономическа категория, като я отъждествяват с предаването на произвеждания продукт от едни ръце в други, което на свой ред се обуславя от присъщото на всички развити начини на производство разделение на труда, от разпределението на задълженията във всички сфери на човешката дейност. С други думи, тези критици на Маркс изпразват от всякакво съдържание категорията «отчуждение на труда», придават на отчуждението на труда неисторически характер и го обявяват за еднакво валидно както при капитализма, така и при социалистическата система.

Маркс не оставя обаче съмнения в това, че и в зрелия си период, именно в 1864 г., той продължава да употребява отчуждението като научна категория, която по своята същност означава господство на предмета над човека, на мъртвия труд над живия труд, възникващо върху основата на частнокапиталистическата собственост, господство на капиталиста над работника. Маркс сравнява това господство в материалното производство, в действителния процес на обществения живот с онова изопачение в областта на религията, при което, както бе показал още Фойербах, човек приписва на бога черти на собствената си същност и по този начин се изопачава действителното положение на нещата, идеята завладява своя творец и субектът се подменя, превръща се в обект. Същевременно изопаченото тълкувание, което човек дава на родовата си същност във формата на религията, е също тъй необходим преходен етап от историята на човечеството, както и господството на мъртвия труд над живия. Изменението на условията за живот, развитието на производителните сили, а с него и революционните преобразования на производствените и на всички обществени отношения слагат край на изопачените форми на съзнанието и на отчуждението на труда.

В ръкописа подробно са разгледани всички съществени аспекти на формалното и реалното подчинение на труда на капитала. В него се съдържа допълнителен материал, който показва историческия процес на възникването и развитието на капиталистическите отношения (пак там, с. 68—89).

В периода на зараждането на капитализма и в ранния му стадий — изтъква Маркс — трудовият процес се извършва технологически така, както и преди, но е вече подчинен на капитала, защото капиталистът, след като е монополизирал условията на труда и ги е противопоставил на работната сила като чужда собственост, се явява в трудовия процес като негов управител, негов ръководител. Маркс нарича това положение формално подчинение на труда на капитала. При това в самия начин на труда всичко си остава както преди; изменя се само методът на принуда към труд, на изстискване на принадена стойност. «Колкото по-пълно му противостоят (на работника. — *Ред.*) тези *условия на труда* като чужда собственост, толкова по-пълно се наблюдава формално *отношение между капитал и наемен труд,* толкова по-пълно следователно е формалното подчинение на труда на капитала» (пак там, с. 77).

В самия производствен процес — пише Маркс — се развива *икономическото* отношение на господство и подчинение, потреблението на работната сила от капиталиста и под управлението на капиталиста и освен това се засилват непрекъснатостта и интензивността на труда, което води до увеличение на производството, до превръщане на отношението между собствениците на условията на труда и работниците «в чисто *отношение на покупка и продажба,* или в *парично отношение,* и *освобождава* отношението на експлоатация от всички патриархални и политически, а така също и религиозни окови» (настоящият том, 78). Когато на базата на формалното подчинение на труда на капитала се появяват едрите промишлени капиталисти и капиталистическото производство, развивайки се, обхваща всички отрасли, тогава настъпва *реалното* подчинение на труда на капитала.

Развилият се по такъв начин същински капиталистически начин на производство «не е обвързан — както изтъква Маркс — от предопределящи и предопределени граници на потребностите» (пак там, с. 88), при което производството влиза в противоречие с производителя, действителният производител става просто средство за производство, а целта на производството е «отделният продукт и т. н. да съдържа колкото е възможно *повече незаплатен труд*» (пак там, с. 88).

Както производството на *абсолютна* принадена стойност — отбелязва Маркс — е израз на формалното подчинение на труда на капитала, така производството на *относителна* принадена стойност е израз на *реалното* подчинение на труда на капитала (вж. пак там, с. 76). Ако *формалното* подчинение на труда на капитала — подчертава Маркс по-нататък — носи със себе си *възникването* на присъщите на капитализма противоречия, то *реалното* подчинение на

труда на капитала води до *пълното развитие* на тези противоречия.

По-нататък във втория раздел на ръкописа следват резултатите от изследването на производителния и непроизводителния труд, на критериите за производителен и непроизводителен работник, които той излага първоначално в ръкописа от 1861—1863 година. В анализирания ръкопис Маркс разглежда категориите производителен и непроизводителен труд както от гледна точка на трудовия процес изобщо, така и при специфичните условия на капиталистическото производство по-специално. Действително научното изследване на този проблем изисква именно такова разграничение. А буржоазните икономисти, които смятат капиталистическата форма на производство за абсолютна, естествена и вечна, смесват производителния труд от гледна точка на капитала с производителния труд изобщо.

Маркс установи, че ако се разглежда трудовият процес като такъв, производителен е всеки труд, в резултат на който се получава стока. «От гледна точка просто на *трудовия процес* изобщо — пише Маркс — *производителен* за нас е онзи труд, който се реализира в *продукт,* по-точно — в *стока.*»

Друг извод произтича от анализа на капиталистическата форма — «От гледна точка на капиталистическия производствен процес тук се прибавя по-пълното определение, че производителен е онзи труд, който непосредствено увеличава стойността на капитала, или произвежда принадена стойност» (пак там, с. 89).

Резюмирайки учението за принадената стойност, Маркс изтъква тук особеностите на капиталистическата система на експлоатация и подчертава противоречията на този начин на производство, по-специално «производството заради производството» на принадена стойност, вследствие на което производството постоянно се стреми да надхвърли рамките на платежоспособното търсене на обществото. «Оттук кризите, свръхпроизводството и т. н.» (пак там, с. 88). Друг съществено важен факт е, че производството влиза в противоречие с производителя. «Действителният производител се явява просто като средство за производство, а вещното богатство — като самоцел. Оттук развитието на това вещно богатство в противоположност на човека и за негова сметка» (пак там).

В третия раздел на ръкописа, посветен на анализа на капиталистическото производство като производство и възпроизводство на специфично капиталистическо производствено отношение, Маркс формулира редица общи положения, които характеризират процеса на натрупването на капитала. Капиталът — отбелязва Маркс — произвежда не само капитал, но и работници като наемни работници, «капиталът регулира това производство на самата работна сила,

производството на експлоатираната от него човешка маса съобразно с експлоататорските си потребности» (пак там, с. 109).

В процеса на капиталистическото производство се възпроизвеждат не само средствата за производство и работната сила, но и капиталистическите производствени отношения, следователно и общественото положение на агентите на производството едни спрямо други. Капиталистическото производствено отношение «само по *форма* се различава от другите по-преки форми на поробване на труда и на *собственост върху труда* от страна на притежателите на условията за производство» (пак там, с. 111). Тези отношения се увековечават, възпроизвеждат се при все по-благоприятни условия за едната страна — за капиталистите, и при все по-неблагоприятни условия за другата — за наемните работници» (вж. пак там, с. 110).

Важно теоретично значение има приведеният в публикувания ръкопис вариант на формулировката на всеобщия закон за капиталистическото натрупване: «Капиталистическото производство не е само възпроизводство на това отношение, то е негово възпроизводство в постоянно растящ мащаб и в същата степен, в която с капиталистическия начин на производство се развива обществената производителна сила на труда, расте натрупваното в противовес на работника богатство като *господствуващо* над него *богатство,* като *капитал,* разширява се в противовес на него светът на богатството като чужд нему и господствуващ над него свят и в противовес на него в същата степен растат неговата бедност, мизерия и зависимост. *Обедняването* на работника и *обогатяването* на капиталиста си съответствуват, вървят в крак. Същевременно се увеличава масата на тези живи средства за производство на капитала, трудещият се *пролетариат.* Затова *нарастването на капитала* и *увеличаването на пролетариата* се явяват като свързани помежду си, макар и полярно разделени *продукти* на един и същ процес» (настоящият том, с. 109). Тази формулировка може да се разглежда и като изходна основа на общата марксистка теория за обединяването на работническата класа при капитализма. Както се вижда от приведените положения, противно на твърденията на буржоазните схоласти работата не се свежда до размерите и обема на принудително отпусканите на работника материални блага, до абсолютното им намаляване от днес за утре, от ден на ден, от месец на месец, от година на година. Главното тук е неравноправието, задълбочаването на социалната пропаст между капиталистите и работниците, постоянната социална несигурност на работниците.

Твърде ценна е съдържащата се в ръкописа икономическа обосновка на неизбежността на социалистическото преустройство на обществото.

Разглеждайки капиталистическия начин на производство *исторически,* Маркс подчертава, че капитализмът се явява като «необходим етап от. . . създаването на стремително развиващи се производителни сили на обществения труд, които единствено могат да образуват материалната база на едно свободно човешко общество» (пак там, с. 44).

Възпроизводството на капиталистическите производствени отношения — отбелязва Маркс — се съпътствува от създаването на такива нови материални производителни сили, които водят до настъпването на «пълна икономическа революция» (пак там, с. 112). Тази революция ще създаде реалните условия за нов начин на производство, ликвидиращ противоречивата форма на капиталистическите отношения, с други думи, ще създаде «материалната база на един формиран по нов начин обществѐн процес на живота и с това на нова обществена формация» (пак там, с. 112).

В рамките на капитализма — резюмира Маркс — не само се възпроизвеждат неговите отношения, но «същевременно в него се създават материалните условия за неговото разлагане и по този начин се ликвидира *историческото му право* като *необходима форма* на икономическото развитие, на производството на общественото богатство» (пак там).

При това заедно с процеса на създаване на материалната база на новото, социалистическото общество се извършва процес на нарастване и развитие на пролетариата — могъща обществена сила, способна по революционен път да осъществи прехода от капитализма към социализма; и двата процеса, взети заедно, представляват подготовка на обективните и субективните условия за социалистически преврат в начина на производство.

Характеризирайки пролетариата като могъща сила на обществения прогрес, Маркс обосновава световноисторическата му мисия с обективните условия на положението му в производството и обществото.

По този начин ръкописът «Глава шеста. Резултати от непосредствения производствен процес» обогатява теоретичната съкровищница на марксизма и напълно запазва значението си не само като забележителен документ на историята на икономическата и философската мисъл, но и за научния анализ на съвременния държавномонополистичен капитализъм, за критиката на най-новите му апологети, за творческото разработване на актуалните проблеми на международното работническо и комунистическо движение, на икономическото съревнование между двата противоположни свята, по-специално във връзка със съвременната научно-техническа революция.

Отделните страници от други глави на ръкописа на първия

том на «Капиталът», които се публикуват в настоящия том веднага след текста на «Глава шеста», съдържат редица важни положения, които до известна степен допълват съответните отдели на «Капиталът», където се изследват проблемите на стойността на работната сила, на работната заплата, положението на пролетариата при капитализма, задачите на профсъюзите и други. Значителен интерес представлява мисълта на Маркс, че при капитализма работникът постоянно е принуден да съкращава потребностите си, да се ограничава с минимум средства за съществуване. Освен човека — пише Маркс — «няма животно, което да може в такава невероятна степен да съкращава потребностите си и да се ограничава с един и същ минимум от условия за своя живот» (пак там, с. 115).

В произведението на Маркс *«Форма на стойността»*, написано от 17 до 22 юни 1867 г. и публикувано за пръв път като приложение към глава I («Стока и пари») на първото немско издание на I том на «Капиталът», е подробно разработен един от най-сложните и много важни раздели на икономическото учение на Маркс — историческият процес на образуването на парите. Този въпрос е твърде важен и от теоретическа, и от практическа гледна точка. Работата е там, че не само висшата форма на стойността, парите, но дори «най-простата форма на стоката, в която нейната стойност е изразена още не като отношение към всички други стоки, а само като *нещо различно* от собствената ѝ натурална форма, съдържа *цялата тайна на паричната форма* и с това в зародиш — тайната на *всички буржоазни форми на продукта на труда*» (настоящото издание, т. 31, с. 258).

Както свидетелствува сам Маркс в послеслова към второто издание на I том на «Капиталът», съвет да напише това приложение му дал Л. Кугелман, който, след като прочел през пролетта на 1867 г. първите коректури на книгата, убедил гостуващия му тогава Маркс, че «за повечето читатели е необходимо едно допълнително, по-дидактично разяснение на формата на стойността» (настоящото издание, т. 23, с. 14). Енгелс също смятал, че Марксовата трактовка на формата на стойността в първата глава на първото издание не е достатъчно достъпна и нагледна и че изложението на този въпрос би спечелило, ако Маркс го даде в по-разгърнат вид и го разчлени по примера на Хегеловата «Енциклопедия на философските науки в сбит очерк» на малки параграфи, подчертавайки всеки диалектически преход с отделно заглавие (настоящото издание, т. 31, с. 256).

Маркс, който придавал голямо значение на първата глава на своята книга, охотно последвал съвета на своите приятели. След като прочел написаното от Маркс приложение, Енгелс изразил пълното си задоволство и поздравил приятеля си със сполуката (пак там, с. 287).

В анализираното произведение Маркс разгледал по-подробно и изложил по-ясно и по-достъпно, отколкото в първата глава, процеса на развитието на формите на стойността от простата до паричната форма. Разчленяването на текста и поставените от него заглавия и подзаглавия улесняват възприемането и усвояването на сложния предмет.

За второто и следващите издания на първия том на «Капиталът» Маркс отново преработил и обединил основния текст на раздела за формата на стойността от първата глава и посоченото приложение към нея (настоящото издание, т. 23, с. 60—83). При тази преработка някои места от приложението били пропуснати, така че то запазва известно самостоятелно значение наред с по-късния обединен текст.

Като изследва относителната и еквивалентната форма на стойността на стоката, в «Приложението» Маркс подчертава тяхната неделимост и същевременно полярност. Убедително и ярко се излага същността на стоковия фетишизъм.

Голямо значение има изложеното тук положение за съотношението между абстрактно и конкретно, формулирано във връзка с анализа на особеностите на еквивалентната форма.

«Приложението» представлява значителен интерес и като етап от развитието на мисълта на Маркс по един от твърде сложните и в пълния смисъл на думата новаторски раздели на икономическото му учение.

Публикуваните по-нататък в настоящия том фрагменти от авторизираното френско издание на I том на «Капиталът» представляват съвършено преработени от Маркс части от текста на този труд. Първото авторизирано френско издание на I том на «Капиталът» излизало в Париж на отделни свитъци от септември 1872 до ноември 1875 година.

Макар преводът на френски първоначално да бил извършен от вече известния преводач и познавач на двата езика Ж. Роа, все пак той, общо взето, не задоволил Маркс. Той бил убеден също, че е необходимо да се преработи частично оригиналът съобразно с особеностите на френския читател с оглед на тогавашното равнище на френската теоретична мисъл, по-специално в областта на политическата икономия и философията, и не на последно място с оглед на тогавашното състояние на френското работническо движение, на поуките и опита от Парижката комуна, която току-що била паднала в кървава схватка с озверената реакционна буржоазия. Затова Маркс бил «принуден да преработва, пишейки ги отново, цели пасажи на френски, за да ги направи по-достъпни за френската публика» (настоящото издание, т. 33, с. 406). Неслучайно на заглавната стра-

ница на това издание е означено: «изцяло преработен от автора».

Маркс основно изменил структурата на произведението в сравнение не само с първото немско, но и с по-съвършеното второ немско издание (1872 г.), а така също направил съществени изменения и допълнения в текста.

Като вършел тази по собственото му определение «адска» работа, Маркс смятал, че подготвеното по този начин френско издание ще улесни в бъдеще превеждането на книгата на английски език и на романските езици.

Характеризирайки текста на френското издание, Маркс отбелязва, че в него има «множество важни изменения и допълнения» (настоящото издание, т. 34, с. 275), и препоръчва то да се използва наред с оригинала.

Маркс смятал френското издание на I том на «Капиталът» за по-добро и по отношение на структурата, на заглавията на главите и разделите.

Публикуваните фрагменти от това издание или съществено се отличават от съответните пасажи, или изобщо липсват в другите издания на «Капиталът», включително и в четвъртото немско издание от 1890 г., излязло под редакцията на Ф. Енгелс и използвано обикновено като оригинал за всички преводи на други езици, макар че при подготовката на четвъртото немско издание Енгелс направил в него «няколко нови добавки» (настоящото издание, т. 23, с. 39) от френското издание.

Маркс направил изменения и допълнения в редица раздели на своя труд. Така например новата редакция на известния параграф за фетишисткия характер на стоковия свят е за предпочитане пред старата. Преди всичко текстът е станал по-достъпен и по-ясен. Без ни най-малко да пострадат в смислово отношение, Маркс опростил отделни формулировки и изрази, уточнил отделни определения, изоставил трудните за възприемане от широката читателска публика бележки под линия и т. н. Философското наследство на Хегел, специфичният му език били тогава все още малко известни във Франция и Маркс естествено държал сметка за това, когато създавал френския текст на главния си труд. Тук ние фактически не намираме външни следи от влиянието на великия философ върху стила и езика на «Капиталът», макар и по същество във френския превод също тъй блестящо, както и в оригинала, да е представена материалистически преработената диалектика.

Допълвайки и развивайки учението си за производителния и непроизводителния труд, в публикуваните фрагменти Маркс съвсем точно определя, че «от момента», в който индивидуалният продукт се превръща в обществен продукт, в продукт на съвкупния работник,

чиито различни членове участвуват в твърде различна степен в обработването на предмета, по-отблизо или по-отдалеч, или дори без съвсем да се докосват до него, от този момент определенията на *производителния труд,* на *производителния работник* по необходимост придобиват по-широко значение. За да бъде човек производителен, съвсем не е задължително ръцете му да влизат в непосредствен досег с предмета; достатъчно е да бъде орган на съвкупния работник или да изпълнява някои от неговите функции» (настоящия том, с. 186).

В тома се публикуват също фрагменти, които разкриват важни страни на въздействието на техническия прогрес върху развитието на производителните сили на обществото. Внедряването на новата техника в производството, отбелязва Маркс, не само води до понижаване на цената на работната сила, но и се отразява на ефективността на производството на средства за производство, на масата и цените на средствата за производство. Прогресът на науката и техниката позволява да се заместват износените средства на труда с други, «по-ефективни и относително по-евтини» (пак там с. 214). «Следователно. . . непрекъснатият прогрес на науката и техниката придава на капитала способност да се разширява, която не зависи в известни рамки от величината на придобитите богатства, от които той се състои» (пак там, с. 215).

Много изменения и допълнения са направени в седмия раздел, в който се изследват проблемите на *натрупването на капитала.* Някои от публикуваните откъси представляват нов текст на Маркс. Наново са написани например фрагментите, в които се разглежда проблемът за относителното *свръхнаселение във връзка с техническия* прогрес. С нарастването на натрупването на капитала се увеличава и променливият капитал, но в намаляваща се пропорция. Съгласно открития от Маркс закон за прогресивното намаляване на относителната величина на променливия капитал, т. е. на търсенето на труд, класата на наемните работници, произвеждайки капитал — както пише Маркс, — «произвежда оръдията за своето изтикване от производството» (пак там, с. 219). Капиталистическото производство «образува една *промишлена резервна армия,* която принадлежи на капитала толкова абсолютно, както ако той я е отгледал и организирал сам на свои разноски» (пак там, с. 220). Тази резервна армия на труда постоянно е налице и може да се намира в разпореждане на капитала, за да бъде експлоатирана от него.

Голям научен интерес представляват положенията за цикличния характер на развитието на капиталистическата икономика, за възможната деформация в бъдеще на цикъла на капиталистическото възпроизводство.

Цикличният характер на развитието на капиталистическото промишлено производство в периода на неговата зрелост, изтъква Маркс, е свързан с бързия и все по-ускорен технически прогрес. И обратно, цикълът, който включва периодите на «обикновена активност, на производство под пълна пара, криза и застой», бе невъзможен в детския период на капиталистическото производство. «Тогава — продължава Маркс, — поради това че техническият прогрес е ставал бавно и още по-бавно е ставал всеобщ, измененията в състава на обществения капитал едва са се усещали» (пак там, с. 307).

В епохата на едрата промишленост, пише Маркс, новите технически средства, развитият кредит и световният пазар спомагат търговските превратности да се съчетават с променливите движения на обществения капитал и в последна сметка за внезапното разширяване или също тъй внезапното намаляване на мащабите на производството. «Разширяването на производството чрез пресекливи движения е първата причина за внезапното му съкращаване» (пак там, с. 308). Именно такъв неспокоен, вътрешно противоречив и конвулсивен е животът на съвременната промишленост с нейните неизбежно повтарящи се кризи и други сътресения (пак там).

Особен интерес представлява в наши дни предвиждането на Маркс, че продължителността на циклите в бъдеще ще намалява.

«Досега — пише Маркс — периодичната продължителност на. . . циклите беше десет или единадесет години, но няма никакви основания това число да се смята за постоянно. Напротив, изложените от нас закони на капиталистическото производство позволяват да се направи изводът, че това число се изменя и че периодът на циклите постепенно ще се съкращава» (пак там, с. 309).

Най-после четвъртият труд, който образува приблизително половината от настоящия том, е ръкопис, който Маркс озаглавил «*Книга втора. Процесът на обръщението на капитала*». Този ръкопис представлява първият авторски вариант на втория том на «Капиталът», «първата самостоятелна — както пише Енгелс, — но повече или по-малко откъслечна обработка на книга II; тъй както тя е построена сега» (настоящото издание, т. 24, с. 7).

Първият вариант, или първата «обработка на книга II», т. е. на втория том на «Капиталът», бил непосредствено продължение на работата върху първата книга, която Маркс завършил (в рамките на ръкописа от 1863—1865 г.) в средата на 1864 година.

От бележките на Маркс за структурата на «Глава шеста» следва, че един от разделите на тази глава, именно «Стоките като продукт на капитала, капиталистическото производство», е трябвало да послужи като *преход* към втората книга на «Капиталът», посветена на проблемите на обръщението на индивидуалния и целия обществен

капитал или, с други думи, на проблемите на реализацията и възпроизводството на капитала. Затова има всички основания да се предполага, че публикуваният тук ръкопис на II том е бил разработен веднага след «Глава шеста».

Първия научен опит за решаването на извънредно сложните в икономическата теория проблеми на обръщението и възпроизводството на обществения продукт предприемат френските физиократи. По-късната политическа икономия обаче не само не развива техните постижения, но по същество се връща назад. Погрешни доктрини създават икономистите романтици (Сисмонди), А. Смит и други. В тази област Маркс трябвало да започва почти отначало. Общопризнато е, че и тук той е извършил научен подвиг.

Маркс изложил частично първите резултати от изследването на процеса на обръщението на капитала в ръкописа от 1857—1859 г.; в ръкописа от 1861—1863 г. те били разширени. Ръкописът на «Книга втора. Процесът на обръщението на капитала» е не само продължение на тези изследвания, но и първото системно изложение на теорията за обръщението на капитала.

Оставеният от Маркс ръкописен материал ярко свидетелствува с каква забележителна добросъвестност, с каква строга самокритичност се стараел той да разработи до пълно съвършенство великите си икономически открития, преди да ги предложи на вниманието на читателите.

Първият вариант на ръкописа на втория том на «Капиталът» (ръкопис I), включен в настоящия том, се състои от три глави. В първата глава, която има четири раздела, се изследват проблемите на обръщението на капитала. Освен анализа на метаморфозите на паричния, производителния и стоковия капитал, който заема по-голямата част от текста, тук са изследвани също времето на производството и времето на обръщението, както и разходите по обръщението.

Във втората глава се анализират проблемите на оборота на капитала. Особено подробно са разгледани в този ръкопис основният и оборотният капитал, влиянието на времето на оборота върху създаването на продукта и производството на принадена стойност.

В заключителната трета глава се изследват проблемите на възпроизводството, при което най-подробно са разгледани реалните условия на обръщението, на възпроизводството на постоянния капитал и паричното обръщение, което опосредствува натрупването.

В публикувания ръкопис блестящо е показана диалектиката на връзката между индивидуалния и целия обществен капитал. Както метаморфозата на отделната стока е звено от веригата на превръщанията на целия стоков свят, така и метаморфозата на от-

делния капитал е част от големия кръгоoборот на обществения капитал. Движението на обществения капитал е представено като сумата, или съвкупността, на оборотите на многото индивидуални капитали.

В този анализ Маркс стига непосредствено до предложеното от самия него делене на цялото обществено производство на две подразделения и до знаменитите схеми на възпроизводството, които са класическа илюстрация на марксистката икономическа теория за възпроизводството. Целият ръкопис на Маркс, като се вземе при това под внимание предварителният му характер, е великолепен образец за това, което на съвременен език е прието да се нарича макроикономически анализ на всички структури и взаимовръзки на народното стопанство.

Характеризирайки ръкописите на втория том на «Капиталът», Енгелс отбелязва, че те «съдържат почти изключително строго научни, много тънки изследвания на процесите, които стават в самата класа на капиталистите» (настоящото издание, т. 36, с. 54). Той нарича тези ръкописи «прекрасни изследвания», в които са развити теории от «високо естество».

Макар кръгът от проблеми, разгледани в «Ръкопис I» и в издадения от Енгелс втори том на «Капиталът» (настоящото издание т. 24), до голяма степен да съвпадат, текстът на настоящия ръкопис се различава от текста на книгата. Този ръкопис има самостоятелна научна стойност. Значението му се състои не само в това, че представлява известен етап от историята на икономическото учение на Маркс и следователно от историята на икономическата мисъл изобщо, но и в това, че много негови положения дават солидна изходна основа за творческото разработване на съвременните проблеми на стоковото и паричното обръщение и възпроизводството, а така също помагат за разгръщането на научната критика на най-новите концепции на буржоазната политическа икономия.

* * *

Произведенията, включени в настоящия том, са подредени по проблемно-хронологически принцип.

Преводът на руски език на произведенията «Глава шеста. Резултати от непосредствения производствен процес» и «Книга втора. Процесът на обръщението на капитала» е направен от авторския ръкопис; преводът на «Форма на стойността» — от текста на първото немско издание на първия том на «Капиталът»; най-после преводът на фрагментите от френското издание на I том на «Капиталът» е направен от книгата: Le Capital. Paris, 1872—1875.

При това отново бяха проверени фактическите данни и цитатите.

Първите три произведения на Маркс, включени в тома, са публикувани на руски език в различно време: «Глава шеста» — в 1933 г. в изданието «Архив Маркса и Энгельса», том II (VII), «Форма на стойността» — за пръв път в 1872 г. в първото руско издание на I том на «Капиталът», а за втори път в 1967 г. в списание «Вопросы философии», кн. 9; фрагментите от авторизираното френско издание на първия том на «Капиталът» са публикувани частнчно в 1972 г. в списание «Вопросы экономики», кн. 6. Ръкописът на първия вариант на II том на «Капиталът» се публикува за пръв път.

Редакционните заглавия, поясненията, заглавията и изходните данни за произведенията там, където Маркс споменава само техния автор или само заглавието на периоднчния орган, както и заглавията и страниците на руските преводнн издания на цитираните от Маркс произведения, са заградени в квадратни скоби. Също в квадратни скоби са заградени цифрите, обозначаващи страниците на ръкописите на Маркс.

Научно-справочният апарат на настоящия том се състои от бележки, анотиран показалец на имената, указател на цитнраната и споменаваната литература, указател на руските преводи на цитираните от Маркс книгн и предметен показалец.

Институт по марксизъм-ленинизъм
при ЦК на КПСС

К. МАРКС

[КАПИТАЛЪТ

КНИГА ПЪРВА]

ГЛАВА ШЕСТА

РЕЗУЛТАТИ ОТ НЕПОСРЕДСТВЕНИЯ ПРОИЗВОДСТВЕН ПРОЦЕС[1]

Написано от К. Маркс
през юли 1863—юни 1864 г.
Публикувано за пръв път на руски език
в «Архив Маркса и Энгельса»,
том II (VII) в 1933 г.

Оригиналът на немски

[КАПИТАЛЪТ]

КНИГА ПЪРВА

ПРОЦЕСЪТ НА ПРОИЗВОДСТВОТО НА КАПИТАЛА

ГЛАВА ШЕСТА

РЕЗУЛТАТИ ОТ НЕПОСРЕДСТВЕНИЯ ПРОИЗВОДСТВЕН ПРОЦЕС

[441][2] В тази глава следва да се разгледат три въпроса:

1) *Стоките* като *продукт на капитала,* капиталистическото производство;

2) Капиталистическото производство е *производство на принадена стойност;*

3) Най-после то е *производство и възпроизводство на цялото отношение,* благодарение на което този непосредствен производствен процес се характеризира като *специфично капиталистически.*

При окончателната обработка за печат първият от тези три раздела трябва да бъде поставен накрая, а не в началото, защото образува *прехода* към втората книга — процеса на обръщението на капитала. За удобство тук започваме с него.

1) СТОКИТЕ КАТО ПРОДУКТ НА КАПИТАЛА

Стоката като елементарната форма на буржоазното богатство беше нашата отправна точка, предпоставката за възникването на капитала. От друга страна, *стоките* се явяват сега като *продукт на капитала.*

Този ход на нашето изложение отговаря и на *историческото развитие* на капитала, за който *размяната на стоки, търговията със стоки* са условията за неговото възникване, които обаче се създават върху основата на различни степени на производството; всички тези степени на производството имат това общо, че на тях капиталистическото производство още съвсем не съществува или съществува

само спорадично. От друга страна, развитата размяна на стоки и *формата на стоката* като всеобщо необходима обществена форма на продукта са *резултат едва от капиталистическия начин на производство.*

Ако разглеждаме, от друга страна, обществата с *развито капиталистическо производство,* в тях стоката се явява както като постоянна елементарна предпоставка на капитала, така и като непосредствен резултат от капиталистическия производствен процес.

Стоката и парите са двете елементарни предпоставки на капитала, но те стават капитал едва при известни условия. Капитал не може да се образува освен върху основата на стоковото обръщение (което включва паричното обръщение), следователно върху вече дадена, развита до известна степен търговия, докато, напротив, стоковото производство и стоковото обръщение съвсем не предполагат капиталистическия начин на производство като предпоставка за своето съществуване, а по-скоро, както вече разясних по-рано[1], «принадлежат и на предбуржоазните форми на обществото». Те са *историческа предпоставка* на капиталистическия начин на производство. [442] От друга страна обаче, едва върху основата на капиталистическото производство стоката става *всеобщата форма на продукта,* всеки продукт трябва да взема формата на стока, покупката и продажбата обхващат не само излишъка на производството, но и основната му маса и различните условия на самото производство се явяват повсеместно като *стоки,* които от обръщението влизат в производствения процес. Затова, ако *стоката* е, от една страна, предпоставка за образуването на капитал, от друга страна, доколкото е *всеобща елементарна форма на продукта,* тя се явява всъщност като продукт и резултат на капиталистическия производствен процес. На поранните стъпала на производството продуктите вземат *частично* формата на стоки. Капиталът, напротив, произвежда своя продукт по необходимост като *стока*[2]. Затова с развитието на капиталистическото производство, т. е. на капитала, и всеобщите закони на стоката, например законите, отнасящи се до стойността, се реализират в особената форма на паричното обръщение.

Тук се вижда как дори икономически категории, присъщи на по-ранни епохи на производството, получават върху основата на капиталистическия начин на производство специфично различен, исторически характер.

Парите, които сами са само превърната форма на стоката, се

---

[1] [*К. Маркс*]. Към критиката на политическата икономия. [Първи свитък]. Берлин, 1859, с. 74 [настоящото издание, т. 13, с. 81].

[2] *Sismondi.*

превръщат в капитал едва когато работната сила се е превърнала в стока за самия работник, следователно категорията стокова търговия вече е завладяла една сфера, която по-рано е била изключена от нея или е била включвана само спорадично. Едва когато трудещото се население е престанало или самò да спада все още към *обективните* условия на труда, или самò да се явява все още на пазара като стокопроизводител и вместо продукта на своя труд продава самия си труд или по-точно работната си сила, производството става в целия си обем, в цялата си дълбочина и ширина *стоково производство,* целият продукт се превръща в стока и вещните условия на всяка отделна сфера на производството сами се явяват в нея като стока. Само върху основата на капиталистическото производство стоката действително става *всеобщата елементарна форма на богатството.* Ако например капиталът не е завладял още земеделието, голяма част от продукта все още ще се произвежда непосредствено като средства за живот, а не като стока; голяма част от работното население все още няма да е превърнато в наемни работници и голяма част от условията на труда все още няма да са превърнати в капитал. Тук влиза също и това, че развитото разделение на труда, както то се явява *случайно* вътре в обществото, и капиталистическото разделение на труда вътре в работилницата се обуславят и произвеждат взаимно. Защото *стоката* като необходима форма на продукта — и оттук отчуждаването на продукта като необходима форма на неговото присвояване — предполага напълно развито *разделение на обществения труд,* докато, от друга страна, само върху основата на капиталистическото производство, следователно и на *капиталистическото разделение на труда* вътре в работилницата, целият продукт по необходимост взема формата на стока и затова всички производители по необходимост са производители на стоки. Затова едва при капиталистическото производство потребителната стойност навсякъде се опосредствува от разменната стойност.

Три пункта.

1) Едва капиталистическото производство прави стоката всеобща форма на всички продукти.

2) Стоковото производство по необходимост води до капиталистическо производство, щом работникът е престанал да е част от условията за производство (робство, крепостничество), или база — престава да е първобитната община (Индия). От момента, в който самата работна сила навсякъде става стока.

3) Капиталистическото производство премахва базата на стоковото производство, обособеното, независимо производство и размяната между стокопритежателите или размяната на еквиваленти. Размяната на капитал и работна сила става формална.

От тази гледна точка става също съвсем безразлично в каква форма самите условия за производство влизат в *трудовия процес,* дали те — както например една част от постоянния капитал, машините и т. н. — предават постепенно своята стойност на продукта, или както суровият материал преминават материално в него; дали една част [443] от продукта, както например семената в земеделието, се употребява пряко отново от самия производител като средство на труда, или тя отначало се продава и след това отново се превръща в средство на труда. Всички произведени средства на труда функционират сега, независимо от служебното им предназначение като потребителни стойности в производствения процес, същевременно като елементи на *процеса на нарастване на стойността.* Доколкото не се превръщат в действителни пари, те се превръщат в сметни пари, разглеждат се като разменни стойности и стойностният елемент, който те прибавят по един или друг начин към продукта, се изчислява точно. Например доколкото земеделието става отрасъл на производството, който се води капиталистически — т. е. капиталистическото производство се установява в селото, — доколкото земеделието произвежда за пазара, произвежда *стоки,* предмети за продажба, а не за собствено непосредствено потребление — дотолкова то изчислява своите разходи, разглежда всяко перо от тях като стока (все едно дали я купува от трето лице или от себе си, *от производството*) и затова — доколкото стоката се разглежда като самостоятелна разменна стойност — като *пари.* Следователно, тъй като пшеницата, сеното, добитъкът, семената от всякакъв вид и т. н. се *продават* като стоки — а без продажба те изобщо не се смятат за продукти, — те влизат в производството също като стоки, респ. като пари. В същата степен, както и *продуктите, стоки* стават естествено и *условията за производството, елементите на продуктите,* които са идентични неща с тези продукти, и доколкото се има предвид процесът на нарастване на стойността, се пресмятат в самостоятелната форма на разменната стойност, като *парични величини.* Непосредственият производствен процес тук постоянно е неразделно *трудов процес и процес на нарастване на стойността,* както продуктът е *единство на потребителна стойност и разменна стойност,* т. е. *стока.* Абстрахирайки се от тази формула, ще отбележим: в същата степен се развива търговията; например фермерът *прави за своите нужди покупки,* а реализира доходите си чрез *продажба;* следователно развива се търговията със семена, търговията с тор, търговията с породист добитък и т. н., следователно и за отделния фермер тези производствени условия действително влизат от обръщението в неговия производствен процес, обръщението фактически става предпоставка за неговото производство, тъй като тези условия

все повече и повече са действително *купени* (*или достъпни за купуване*) стоки. Те и без друго са за него вече стоки като предмети, като средства на труда, които образуват същевременно *части от стойността* на неговия капитал. (Затова той ги минава по сметка като продадени на себе си *като производител*, когато ги връща в натура на производството.) И това се развива толкова повече, колкото повече се развива капиталистическият начин на производство в земеделието, следователно колкото повече то се води фабрично.

Стоката като *всеобща необходима форма на продукта*, като специфична особеност на капиталистическия начин на производство се разкрива нагледно в производството в голям мащаб, пораждано от развитието на капиталистическото производство, в едностранчивостта и *масовостта на продукта*, която неизбежно му придава обществен и тясно свързан с обществените отношения характер; напротив, непосредственото ѝ отношение като потребителна стойност към задоволяването на потребностите на производителя се явява като нещо съвсем случайно, безразлично и несъществено. Този масов продукт трябва да бъде реализиран като разменна стойност, трябва да претърпи метаморфозата на стоката не само като необходимост за поддържане живота на производителя, който произвежда като капиталист, но и като необходимост за възобновяването и континуитета на самия производствен процес. Затова той бива предоставен на търговията. Негов купувач не е [444] непосредственият потребител, а търговецът, който се занимава с метаморфозата на стоките като самостоятелна работа[3]. Най-после продуктът разкрива своя характер като стока и по този начин своя характер като разменна стойност с това, че с капиталистическото производство постоянно се увеличава разнообразието на сферите на производство, следователно и сферата на разменяемостта на продукта[4].

Ние изхождаме от стоката, тази специфична обществена форма на продукта, като основа и предпоставка на капиталистическото производство. Ние вземаме отделния продукт и анализираме определеностите на формата, които той съдържа като стока и които му слагат клеймото на стока. Преди капиталистическото производство голяма част от продукта не се произвежда като стока, не става стока. От друга страна, тогава голяма част от продуктите, които влизат в производството, не са стоки, не влизат в производствения процес като стоки. Превръщане на продуктите в стоки се наблюдава само при

---

[3] *Sismondi*. [Nouveaux Principes d'Economie Politique, ou De la richesse dans ses rapports avec la population. Paris, 1827, t. I, p. 136, 139, 140.]

[4] Ср. [*К. Маркс*.] Към критиката на политическата икономия. Първи свитък. Берлин, 1859, с. 17 [настоящото издание, т. 13, с. 28]. Вж. също *Wakefield*[3].

отделни видове продукти, разпростира се само върху излишъка на производството или само върху отделни негови сфери (манифактурни изделия) и т. н. Продуктите нито влизат в целия си обем в процеса като търговски артикули, нито излизат в цялата си маса от него като такива[5]. При все това стоковото обръщение и паричното обръщение в определени граници, оттук и определена степен на развитие на търговията, са *предпоставка, изходен пункт за възникването на капитала* и на капиталистическия начин на производство. Като такава предпоставка ние разглеждаме стоката, изхождайки от нея като найпростия елемент на капиталистическото производство. От друга страна обаче, *стоката* е продукт, резултат на капиталистическото производство. Това, което отначало се разкриваше като елемент на капиталистическото производство, се оказва по-късно негов собствен продукт. Едва върху неговата основа стоката става всеобща форма на продукта и колкото повече се развива капиталистическото производство, толкова повече всички съставни части на производството влизат в неговия процес като стока.

Стоката, както излиза от капиталистическото производство, определено се различава от стоката, която служи като елемент, като предпоставка за капиталистическото производство. Ние изхождахме от отделната стока като самостоятелен артикул, в който се овеществява определено количество работно време и който поради това има разменна стойност с дадена величина.

Стоката се явява сега в следното двояко определение:

1) Това, което е овеществено в нея — абстрахирайки се от потребителната ѝ стойност, — е определено количество общественонеобходим труд; но докато при стоката като такава си остава съвършено неизвестно (и фактически безразлично) чий е този овеществен труд и т. н., *стоката* като *продукт на капитала* съдържа отчасти заплатен, отчасти незаплатен труд. По-горе бе отбелязано, че този израз е дотолкова неточен, доколкото самият труд не се купува и не се продава непосредствено. Но в стоката е *овеществена* съвкупна маса труд. Една част от този овеществен труд (абстрахирайки се от постоянния капитал, за който е платен еквивалент) е получена срещу еквивалент—работната заплата, друга част е присвоена от капиталиста без еквивалент. И двете части са овеществени, затова са налице като части на стоковата стойност. За по-кратко ние наричаме едната част заплатен, а другата — незаплатен труд.

[445] 2) Отделната стока се явява не само материално като част

[5] Виж *френското съчинение,* излязло около 1752 г., в което се твърди, че (тук Маркс е оставил в ръкописа място за допълнение. *Ред.*) във Франция само пшеницата се е смятала за търговски артикул[4].

от съвкупния продукт на капитала,като кратно на произведената от него стокова маса. Изобщо ние нямаме вече пред себе си отделната самостоятелна стока, отделния продукт. Като резултат от процеса се явяват не отделни стоки, а една *стокова маса*, в която е възпроизведена стойността на авансирания капитал плюс принадената стойност — присвоеният принаден труд, и всяка отделна стока е носител на стойността на *капитала* и на произведената от него принадена стойност. Изразходваният за отделна стока труд — вече поради пресмятането в средни величини, т. е. поради идеалната оценка, прилагана за частта от постоянния капитал, която влиза просто като déchet [разход] в стойността на съвкупния продукт, както и изобщо за съвместно потребените условия за производство, както и най-после поради непосредствено обществения труд, който се изравнява и оценява като среден труд на много съвместно работещи индивиди — съвсем не може да бъде пресметнат. Този труд има значение само като кратно на съвкупния труд, който се пада на него и е оценен *идеално*. При *определянето на цената* на отделната стока той се явява само като идеална част на съвкупния продукт, в който се възпроизвежда капиталът.

3) *Стоката* като такава — носител на съвкупната стойност на капитала плюс принадената стойност, за разлика от стоката, която първоначално ни се явяваше самостоятелно — *като продукт на капитала*, фактически като превърната форма на нарасналия сега по стойност капитал — се разкрива сега в *обема*, в *размерите* на *продажбите*, които трябва да се извършват, за да се реализира предишната стойност на капитала и ditto* произведената от него принадена стойност, което в никой случай не може да се постигне чрез продажбата на отделните стоки или на една част от тях по тяхната стойност.

Ние видяхме по-горе, че за да бъде приготвена за обръщение, стоката трябва да получи двойствена форма на съществуване. Тя трябва да се явява за купувача не само като артикул с определени полезни свойства, като определена *потребителна стойност*, която задоволява определени поотребности, били те на индивидуалното или на производителното потребление. Разменната ѝ стойност трябва да е получила различна от потребителната ѝ стойност и определена, самостоятелна, макар и идеална *форма*. Тя трябва да *се явява* като единство на потребителна стойност и разменна стойност, но същевременно и като раздвоена в това единство. Разменната ѝ стойност получава тази самостоятелна, съвършено независима от потребителната ѝ стойност форма — просто като битие на материализираното обществено работно време — в нейната *цена*, в този израз, в

* — също. *Ред.*

който разменната стойност е изразена като разменна стойност, т. е. като *пари,* и тя е изразена така именно в *сметните пари.*

В действителност има единични стоки като например железници, големи строежи и т. н., които, от една страна, са така неделими по природа, а от друга — имат такъв обем, че целият продукт на авансирания капитал се явява като *единична* стока. Следователно тук би действувал законът, който се разкри при разглеждането на единичната стока, именно, че *цената* ѝ не е нищо друго освен изразената ѝ в пари стойност. Съвкупната стойност на капитала плюс принадената стойност би се съдържала в единичната стока и би трябвало да се изразява в сметни пари. Определението на цената на такава стока не би се различавало повече по нищо от даденото по-горе определение на цената на единичната стока, защото *съвкупният продукт* на капитала тук действително би бил налице като *единична* стока. Следователно не е необходимо да се спираме повече на това.

Повечето стоки обаче имат дискретна природа (и дори неделимите могат обикновено да се разглеждат идеално като дискретни величини), т. е. разглеждани като маса от известни артикули, могат да се делят на части според привично съответствуващите им като особени потребителни стойности *мерки,* [446] например *a* квартера пшеница, *b* центнера кафе, *c* аршина платно, *x* дузини ножове, където самата единична стока служи за единица мярка, и т. н.

Да преминем сега към разглеждането на *съвкупния продукт* на капитала, който продукт — независимо от своя обем и от това дали е делим или неделим по природа — може винаги да се смята за *единична* стока, за единна потребителна стойност, чиято разменна стойност поради това се явява и в *съвкупната цена* като израз на съвкупната стойност на този съвкупен продукт.

При разглеждането на *процеса на нарастване на стойността* видяхме, че една част от авансирания постоянен капитал като сгради, машини и т. н. предава на продукта само определени части от стойността, които постоянният капитал като средство на труда губи в трудовия процес, че постоянният капитал никога не влиза в продукта материално във формата на собствената си потребителна стойност, че той продължава да служи по-дълги периоди в трудовия процес и че частта от стойността, която той предава през определен период от време на произведения през този период продукт, се определя от отношението на този определен период към целия период, през който той като средство на труда се износва, по този начин губи цялата си стойност и по този начин я е пренесъл върху продукта; така че ако по средна оценка служи например десет години, той е предал на продукта на една година $^1/_{10}$ част от своята стойност, при-

бавил е $^1/_{10}$ част от своята стойност към годишния продукт на капитала. Доколкото в тази си част постоянният капитал след произвеждането на известно количество продукти продължава да служи като средство на труда и по гореспоменатата средна оценка продължава да представлява определена стойност, той не влиза в образуването на стойността на произведената маса от продукти. Съвкупната му стойност изобщо играе определяща роля за стойността на произведената маса от продукти, масата от продукти, за чието производство той е послужил само доколкото предадената от него през определен период от време стойност се оценява като кратно на съвкупната му стойност и се определя от отношението на периода от време, през който той е служил и предавал част от стойността си, към целия период от време, през който служи и предава на продукта цялата си стойност. Иначе неговата все още съществуваща стойност не се взема под внимание при определянето на стойността на вече произведената маса от стоки. Следователно по отношение на последната тя може да се приеме за равна на нула. Или, което се свежда до същото, за дадената цел цялата работа може за по-просто да се разглежда така, като че ли *съвкупният капитал* — също и делът от постоянната му част, който едва през по-продължителни периоди на производство влиза напълно в техния продукт — се съдържа напълно, разтворил се е в подлежащия на разглеждане от нас продукт на съвкупния капитал.

И така да приемем, че съвкупният продукт е = на 1200 аршина платно. Нека авансираният капитал да е = на 100 ф. ст., от които 80 ф. ст. са постоянен капитал и 20 ф. ст. = променлив капитал, а нормата на принадената стойност да е = на 100%, така че половината работен ден работникът работи за себе си, а другата половина — даром за капиталиста. В този случай произведената принадена стойност е = на 20 ф. ст., а съвкупната стойност на 1200-та аршина е = на 120 ф. ст., от които 80 ф. ст. представляват стойност, добавена от постоянния капитал, и 40 ф. ст. — новодобавен труд, половината от който възстановява работната заплата, а другата половина представлява принаденият труд [447] или образува принадената стойност.

Тъй като с изключение на новодобавения труд елементите на капиталистическото производство сами влизат в производствения процес вече като стоки, следователно с определени цени, то стойността, прибавяна от постоянния капитал, е вече дадена като *цена,* например в горния случай 80 ф. ст. за лен, машини и и. т. н. Що се отнася до новодобавения труд, ако работната заплата, която се определя от необходимите средства за живот, е = на 20 ф. ст., а принаденият труд е равен на количеството заплатен труд, той трябва да се изразява в цена, равна на 40 ф. ст., защото стойността, в която е изразен принаденият труд, зависи от неговото количество, а съвсем

не от условията, при които той се заплаща. И така съвкупната цена на 1200-та аршина платно, произведени от капитала от 100 ф. ст., е = на 120 фунта стерлинги.

Как да се определи сега цената на отделната стока, в случая на един аршин платно? Очевидно, като *съвкупната цена* на съвкупния продукт се раздели на числото, което се получава от разделянето на продукта на кратни части по дадени мерки, като *съвкупната цена* на продукта се раздели на числото на единиците мярка, с която се измерва *потребителната стойност,* т. е. например в дадения случай $\frac{120 \text{ ф. ст.}}{1200 \text{ аршина}}$; за един аршин платно това прави цена от 2 шилинга. Ако аршинът, който служи за мярка на платното, се развие по-нататък като мащаб чрез разделянето му на по-малки кратни части, ние можем също така да определим по-нататък цената на половин аршин и т. н. При този начин за определяне цената на единичната стока потребителната ѝ стойност се изчислява като кратна част на съвкупния продукт, а цената ѝ — като съответна кратна част на произведената от капитала съвкупна стойност.

Видяхме, че съобразно с различните степени на *производителността* или на *производителната сила на труда* едно и също работно време е представено в твърде различно количество продукти, или еднакво голяма разменна стойност е представена в съвсем различни количества потребителна стойност. Да приемем, че в дадения случай производителността на тъкането на лен се учетворява. Постоянният капитал: лен, машини и т. н., който бе привеждан в движение от изразения в 40 ф. ст. труд, бе равен на 80 ф. ст. Ако производителността на тъкаческия труд се учетвори, той ще приведе в движение четири пъти по-голямо количество постоянен капитал, т. е. лен за 320 ф. ст., и т. н. Броят на аршините също би се учетворил и би нараснал от 1200 на 4800 аршина. Новодобавеният тъкачески труд би се изразявал, както и преди, в 40 ф. ст., тъй като количеството му би останало непроменено. Следователно съвкупната цена на 4800 аршина сега е = на 360 ф. ст., а цената на един аршин е = на $\frac{360 \text{ ф. ст.}}{4800 \text{ аршина}} = 1^1/_2$ шилинга. Цената на един аршин би се понижила от 2 шилинга, или 24 пенса, на $1^1/_2$ шилинга, или 18 пенса, т. е. с $^1/_4$, защото съдържащият се в аршина постоянен капитал би погълнал при превръщането му в платно $^1/_4$ по-малко допълнителен жив труд, или същото количество тъкачески труд би се разделило на по-голямо количество продукт. За дадената цел обаче е още по-добре да се вземе пример, при който съвкупният авансиран капитал си остава *същият,* а производителната сила на труда вследствие само на природните условия, например на благоприятен или неблагоприя-

тен сезон, е представена в твърде различни количества от една и съща [448] потребителна стойност, например пшеница. Да приемем, че количеството труд, изразходвано за един акър земя, например при производството на пшеница, е представено в 7 ф. ст., от които 4 ф. ст. са новодобавен труд, а 3 ф. ст. — вече овеществен в постоянен капитал труд. От 4-те ф. ст. нека 2 ф. ст. са работна заплата и 2 ф. ст. — принаден труд, съгласно предположеното от нас отношение $\frac{\text{принаден труд}}{\text{необходим труд}} = \frac{100}{100}$. Но реколтата ще се изменя с изменението на условията на сезона.

Общ брой на квартерите	Цена за 1 квар.	Стойност или цена на съвк.продукт
„Ако има 5 квартера — той може да продаде всеки за	28 ш.	7 ф. ст.
$4^1/_2$ „ — „ „	около 31 ш.	същата
4 „ — „ „	35 „	„
$3^1/_2$ „ — „ „	40 „	„
3 „ — „ „	46 „ 8 п.	„
$2^1/_2$ „ — „ „	56 „	„
2 „ — „ „	70 „	„ “[6]

Стойността или *цената* на съвкупния продукт на капитала от 5 ф. ст., авансиран за 1 акър, си остава тук все същата — равна на 7 ф. ст., тъй като авансираната сума на овеществения и новодобавения жив труд си остава постоянна. Същият труд обаче е представен в твърде различни количества квартери и затова отделният квартер, същата кратна част от съвкупния продукт, има твърде различни цени. Но това изменение в цените на произведените от един и същ капитал единични стоки не изменя абсолютно нищо в нормата на принадената стойност, в отношението на принадената стойност към променливия капитал, или в отношението, в което целият работен ден се дели на заплатен и незаплатен труд. Съвкупната стойност, в която е представен новодобавеният труд, си остава същата, защото към постоянния капитал се прибавя, както и преди, същото количество жив труд, и отношението на принадената стойност към работната заплата, или отношението на заплатената към незаплатената част от труда, си остава същото, все едно дали при различната производителност на труда аршинът струва 2 или $1\,^1/_2$ шилинга.

[6] [*J. Arbuthnot*]. An Inquiry into the connection [between the present price of provisions and the size of farms] etc. By a farmer. London, 1773, p. 108.

Това, което се е изменило по отношение на отделния аршин, е съвкупното количество тъкачески труд, което е прибавено към него, но отношението, в което това съвкупно количество се дели на заплатен и безплатен труд, си остава същото за всяка кратна част от това количество, която се съдържа в отделния аршин, все едно дали тя е по-голяма или по-малка. По същия начин при *даденото* предположение повишаването на цената на квартера във втория случай при спадаща производителност на труда, обстоятелството, че новодобавеният труд се разпределя върху по-малък брой квартери и затова на всеки квартер се пада по-голямо количество новодобавен труд, [449] не би имало никакво значение за отношението, в което това по-голямо или по-малко количество труд, поглъщано от отделния квартер, се дели на заплатен и незаплатен труд, никакво значение нито за съвкупната принадена стойност, която капиталът е произвел, нито за кратната част принадена стойност, която се съдържа в стойността на отделния квартер пропорционално на изобщо новоприбавената към него стойност. Ако при дадените предпоставки към определено количество средства на труда е добавен повече жив труд, към тях е добавен пропорционално повече заплатен и незаплатен труд, ако е добавен по-малко — пропорционално по-малко заплатен и незаплатен труд, но *отношението* между тези две съставни части на новодобавения труд си остава *непроменено*.

Ако се абстрахираме от отделните смущаващи влияния, чието разглеждане няма значение за дадената цел, тенденцията и резултатът на капиталистическия начин на производство са постоянно да се повишава производителността на труда, оттук постоянно да се увеличава масата на средствата за производство, превръщани в продукти със същия допълнителен труд, новодобавеният труд постоянно да се разпределя върху, така да се каже, по-голяма маса продукти и оттук да се понижава *цената* на отделната стока или изобщо да *поевтиняват* цените на стоките. Но това поевтиняване на цените на стоките само по себе си съвсем не означава изменение нито в *масата* на произведената от един и същ променлив капитал принадена стойност, нито в съдържащото се в отделната стока пропорционално делене на новодобавения труд на заплатен и незаплатен, или в реализираната в отделната стока норма на принадената стойност. Ако определено количество лен, вретена и т. н. при превръщането си в един аршин платно поглъща по-малко тъкачески труд, това не изменя абсолютно нищо в отношението, в което този по-голям или помалък тъкачески труд се дели на заплатен и незаплатен. *Абсолютното количество* жив труд, новодобавен към определено количество вече овеществен труд, не изменя нищо в *отношението,* в което това изменящо се за отделната стока по-голямо или по-малко количество

се дели на заплатен и незаплатен труд. Следователно въпреки произтичащото от едно изменение в производителната сила на труда изменение в цените на стоките, респективно едно понижение на тези цени и поевтиняване на стоката, отношението между заплатения и незаплатения труд, изобщо реализираната от капитала норма на принадената стойност, може да си остава *постоянно*. Не настъпи ли изменение в производителната сила на труда, новодобавен към средствата на труда, а в производителната сила на труда, който създава средствата на труда, чиято цена поради това би се повишила или паднала, също тъй ясно е, че предизвиканото по този начин изменение в *стоковите цени* не би изменило постоянното делене на съдържащия се в тях допълнителен жив труд на заплатен и незаплатен.

Обратно. Ако *изменението в цените на стоките* не изключва една постоянна норма на принадената стойност, постоянно делене на допълнителния труд на заплатен и незаплатен, то *константността на стоковите цени* не изключва изменение в нормата на принадената стойност, промяна в пропорционалното делене на новодобавения труд на заплатен и незаплатен. За опростяване на нещата ще предположим, че в отрасъла на труда, за който говорим, не става *никакво изменение в производителната сила на целия труд, съдържащ се в неговите продукти,* следователно — например в горния случай — в производителността на тъкаческия труд или на труда, който доставя лен, вретена и т. н. Съгласно нашето предположение 80 ф. ст. са вложени в постоянен капитал и 20 ф. ст. — в променлив капитал. Нека тези 20 ф. ст. представляват 20 дни (делнични например) на 20 тъкачи. Съгласно предположението те произвеждаха 40 ф. ст., т. е. работеха половин ден за себе си и половин ден за капиталиста. Но да предположим по-нататък, [450] че работният ден е бил 10 часа и се удължава сега на 12, така че принаденият труд би се увеличил с 2 часа на човек. Целият работен ден би нараснал с $^1/_5$, от 10 часа на 12. Тъй като $10:12=16^2/_3:20$, сега биха били нужни още само $16^2/_3$ тъкачи, за да приведат в движение същия постоянен капитал от 80 ф. ст. и да произведат 1200 аршина платно. (Защото 20 души, които работят по 10 часа, дават 200 часа труд и $16^2/_3$ души, които работят по 12 часа, дават също 200 часа труд.) Или, ако оставим, както и преди, 20-те работници, сега те ще добавят вместо 200 часа 240 часа труд. Или тъй като стойността на 200 часа се изразява всеки ден през седмицата в 40 ф. ст., стойността на 240 часа би се изразявала всеки ден през седмицата в 48 ф. ст. Но тъй като производителната сила на труда и т. н. е останала същата и тъй като на 40 ф. ст. се падат 80 ф. ст. постоянен капитал, то на 48 ф. ст. биха се паднали 96 ф. ст. постоянен капитал. Следователно вложеният капи-

тал би възлязъл на 116 ф. ст., а произведената от него стокова стойност е = на 144 ф. ст. Но тъй като 120 ф. ст. са = на 1200 аршина, то 128 ф. ст. са = на 1280 аршина. Следователно един аршин би струвал $\frac{128 \text{ ф. ст.}}{1280} = \frac{1}{10}$ ф. ст. = 2 шилинга. Цената на отделния аршин би останала непроменена, тъй като той, както и преди, би струвал същото съвкупно количество овеществен в средства на труда и новодобавен тъкачески труд. Съдържащата се във всеки аршин принадена стойност обаче би нараснала. Преди на 1200 аршина се падаха 20 ф. ст. принадена стойност, следователно на 1 аршин $\frac{20 \text{ ф. ст.}}{1200} = \frac{2}{120} = \frac{1}{60} = \frac{1}{3}$ шил. = 4 пенса. Сега на 1280 аршина се падат 28 ф. ст. принадена стойност, на един аршин — $5^1/_3$ пенса, тъй като $5^1/_3$ пенса, умножени по 1280=28 ф. ст., което е действителната сума на принадената стойност, съдържаща се в 1280 аршина. Също така допълнителните 8 ф. ст. принадена стойност са равни на 80 аршина (по 2 шилинга аршина) и действително броят на аршините се е увеличил от 1200 на 1280.

Стоковата цена си остава тук същата; производителната сила на труда си остава същата. Изразходваният за работна заплата капитал си остава същият. При все това сумата на принадената стойност се повишава от 20 на 28 или с 8, което е $2\,^1/_2$ или $^5/_2$ от 20, защото $8 \times {}^5/_2 = {}^{40}/_2 = 20$, т. е. повишава се с 40 на сто. Това е броят на процентите, с които се е увеличила съвкупната принадена стойност. Що се отнася обаче до *нормата на принадената стойност,* първоначално тя беше 100 процента, а сега е 140 процента.

Тези цифри впоследствие могат да бъдат уточнени. Засега е достатъчно, че при *постоянни стокови цени* [451] принадената стойност расте, защото същият променлив капитал привежда в движение *повече* труд и затова произвежда не само *повече* стоки на същата *цена,* но и повече стоки, в които се съдържа *повече* незаплатен труд.

Правилното изчисление е показано в следващата съпоставка, която трябва да се предхожда от следното:

Ако 20 v първоначално е = на 20 десетчасови дни (които като делнични дни могат да бъдат умножени на 6, което нищо не променя), а работният ден е равен на 10 часа, то този общ труд е = на 200 часа.

Ако работният ден бъде удължен от 10 на 12 часа (и принаденият труд от 5 на 7 часа), съвкупният труд на 20 дни е равен на 240 часа.

Ако 200 часа труд са представени в 40 ф. ст., 240 са представени в 48 фунта стерлинги.

Ако 200 часа труд привеждат в движение постоянен капитал от

80 ф. ст., 240 часа привеждат в движение постоянен капитал от 96 фунта стерлинги.

Ако за 200 часа се произвеждат 1200 аршина, за 240 часа се произвеждат 1440 аршина.

А сега следната съпоставка:

	$\widehat{c \quad v}$	m	Стойност на съвкупния продукт	Норма на принадената стойност	Сума на принадената стойност
I.	80 ф. ст. 20 ф. ст.	20 ф. ст.	120 ф. ст.	100 %	20
II.	96 ф. ст. 20 ф. ст.	28 ф. ст.	144 ф. ст.	140 %	28

Брой на аршините	Цена на един аршин	Количество тъкачески труд в 1 аршин	Принаден труд в един аршин	Норма на принадения труд
1200 1440	2 шил. 2 шил.	8 пенса 8 пенса	4 пенса $4^2/_3$ пенса	$4 : 4 = 100\%$ $4^2/_3 : 3^1/_3 = 140\%$
	7 : 5 = броят на часовете се е увеличил от 5 на 7.			

В резултат на повишаването на *абсолютната принадена стойност,* т. е. чрез удължаването на работния ден, отношението в съвкупното количество приложен труд [между незаплатената и платената част] се е увеличило от 5:5 на 7:5, от 100 на 140%, и това отношение се вижда също във *всеки* аршин. Съвкупната маса на принадената стойност обаче се определя от *броя* на работниците, използвани при тази повишена норма. Ако вследствие на удължения работен ден той е намалял, ако би се прилагало същото количество труд, както и преди, т. е. ако вследствие на удължения работен ден би се използвал по-малък брой работници, повишението на нормата на принадената стойност би останало *същото,* но не и повишението на абсолютната ѝ сума.

Сега да предположим обратното: че *работният* ден си остава *същият* — равен на 10 часа, но че вследствие на *увеличение на производителността на труда,* но не в производството на постоянния

капитал, който прилага тъкаческия труд, нито в самия тъкачески труд, а в други отрасли на промишлеността, чиито продукти влизат в работната заплата, необходимият труд би намалял от 5 на 4 часа, така че работниците биха работили сега за капиталиста 6 часа вместо 5, а за себе си 4 вместо 5.

[452] Отношението на принадения труд към необходимия беше $5:5 = \frac{100}{100} = 100$ процента, а сега е $6:4 = 150:100 = 150$ процента.

Както и преди, 20 души се използват 10 часа, което прави 200 часа; както и преди, те привеждат в движение същия постоянен капитал от 80 ф. ст. Стойността на съвкупния продукт, както и преди, е = на 120 ф. ст., броят на аршините е = на 1200, цената на един аршин е равна на 2 шилинга, защото в производствените цени изобщо нищо не се е променило. Съвкупният продукт (по стойност на един работник беше равен на 2 ф. ст., а на 20 работника е равен на 40 ф. ст. Но ако 5 часа необходим труд всеки ден през седмицата са равни на 20 ф. ст., то 4 часа са равни на 16 ф. ст., с които работникът купува сега същото количество средства за живот, както и преди. Заплащането на 20-те работници, които дават сега само 4 часа необходим труд, е равно на 16 ф. ст. вместо на предишните 20. Променливият капитал е намалял от 20 на 16 ф. ст., но, както и преди, привежда в движение същото абсолютно количество труд. Но това количество се дели другояче. Преди $^1/_2$ се заплащаше и $^1/_2$ не се заплащаше. Сега от 10-те часа 4 се заплащат и 6 не се заплащат, т. е. $^2/_5$ се заплащат и $^3/_5$ не се заплащат; или вместо отношението $5:5$ имаме отношение $6:4$, т. е. вместо норма на принадената стойност 100 процента — норма от 150 процента. С 50% се е увеличила нормата на принадената стойност. На един аршин биха се падали $3^1/_5$ пенса заплатен и $4^4/_5$ пенса незаплатен тъкачески труд; това прави $^{24}/_5 : {}^{16}/_5$, или $24:16$, както по-горе. Затова бихме имали:

	c	v	m	Стойност на съвкупния продукт	Норма на принадената стойност	Сума на принадената стойност
III.	80	16	24	120 ф. ст.	150%	24

Брой на аршините	Цена на 1 аршин	Количество тъкачески труд	Принаден труд	Норма на принадения труд
1200	2 шил.	8 пенса	$4^4/_5$ п.	$4^4/_5 : 3^1/_5 = 24:16 = 150\%$

Тук забелязваме, че сумата на принадената стойност възлиза само на 24, вместо на 28, както във II пример. Но ако в III пример също бъде изразходван променлив капитал от 20 ф. ст., *съвкупното количество* на приложения труд би нараснало, защото то си остава същото, когато се изразходва променлив капитал от 16 ф. ст. Следователно то би се увеличило с $^1/_4$, тъй като 20 ф. ст. са с $^1/_4$ повече от 16. *Би се увеличило съвкупното количество на приложения труд, не само отношението на принадения труд към заплатения.* Тъй като при тази нова норма 16 дават 40 ф. ст., то 20 дават 50 ф. ст., от които *30* ф. ст. са принадена стойност. Ако 40 ф. ст. са равни на 200 часа, то 50 ф. ст. биха били равни на 250 часа. И ако 200 часа привеждаха в движение 80 *c*, то 250 часа биха привеждали в движение 100 *c*. Ако най-после за 200 часа се произвеждат 1200 аршина, за 250 часа се произвеждат 1500 аршина. Следователно сметката би била следната.

	c	*v*	*m*	Съвкупна стойност	Норма на принадената стойност	Сума на принадената стойност
III-a.	100	20	30	150	150%	30

Брой на аршините	Цена на 1 аршин	Количество тъкачески труд	Принаден труд	Норма
1500	2 шил.	8 пенса	$4^4/_5$	150%

Изобщо трябва да отбележим, че ако вследствие на понижение на работната заплата (тук резултат от увеличената производителна сила) е необходим *по-малко променлив капитал*, за да се прилага същото количество труд, т. е. да се прилага *същото количество труд с по-голяма изгода* за капитала, като заплатената част от същото количество намалява в сравнение с незаплатената, то, напротив, когато капиталистът продължава да влага *същата* сума *променлив капитал*, той печели двойно, тъй като получава не само повишена *норма на принадената стойност* върху същата обща сума, но при *тази повишена норма на принадената стойност* експлоатира *по-голямо количество труд*, макар и променливият му капитал да не е нараснал по величина.

[453] И така виждаме:

1) при *изменящи се стокови цени* нормата и масата на принадената стойност могат да си *останат постоянни;* и

2) при *постоянни стокови цени* нормата и масата на принадената стойност могат да се *изменят.*

Стоковите цени изобщо, както бе показано, когато разглеждахме производството на принадената стойност, влияят върху нея само доколкото влизат в разходите за възпроизводството на работната сила и по този начин въздействуват върху собствената ѝ стойност; въздействие, което в по-кратки периоди може да бъде парализирано от противоположни влияния.

От пункт 1) следва, че произтичащото от развитието на производителната сила на труда понижение на стоковите цени, поевтиняването на стоките — абстрахирайки се от онази част от стоките, която в резултат на поевтиняването си поевтинява самата работна сила (както поскъпването им, напротив, я оскъпява) — означава, че в отделните стоки е материализиран по-малко труд, или че същото количество труд е представено в по-голямо количество стоки, поради което на отделната стока се пада по-малка кратна част труд, но само по себе си не означава, че се изменя *пропорционалното делене* на съдържащия се във всяка отделна стока труд на *заплатен* и *незаплатен.* Двата изведени по-горе закона важат изобщо за всички стоки, следователно и за ония, които не влизат пряко или косвено във възпроизводството на работната сила, следователно чието поевтиняване или поскъпване е безразлично за определяне *стойността* на самата работна сила.

От пункт 2) следва (виж примери III и III-а), че макар *стоковите цени* да си остават същите и производителната сила на живия труд, прилаган непосредствено в онзи отрасъл на производството, резултат от който са тези стоки, да си остава същата, *нормата и масата на принадената стойност* могат да се увеличават. (По същия начин би могло да се изведе *обратното* — че те могат да намаляват, ако се съкращава съвкупният работен ден или вследствие на поскъпването на други стоки расте *необходимото работно време* при неизменен работен ден.) Това е така, защото *променлив капитал с дадена величина* може да прилага твърде *неравни* количества *труд с дадена производителна сила* (а стоковите цени си остават същите, докато не се изменя производителната сила на труда) или *променлив капитал с изменяща се величина* прилага *равни* количества труд с дадена производителна сила. Накратко, променлив капитал с определена стойностна величина съвсем не привежда в движение винаги едни и същи количества жив труд; затова, доколкото се разглежда просто като символ на количествата труд, който привежда в движение, той е символ на *променлива величина.*

Тази последна бележка (към пункт 2) и 2-рият закон) показва, че стоката като *продукт на капитала,* като *кратна съставна част*

от капитала, като носител на капитала, който е нараснал по стойност и затова съдържа кратна част от създадената от капитала принадена стойност, трябва да се разглежда по-различно, отколкото сме я разглеждали преди, в началото на нашето изследване на отделната самостоятелна стока.

(Когато говорим за стокови цени, винаги се предполага, че *съвкупната цена* на произведената от капитала стокова маса е равна на *съвкупната стойност* на тази маса и затова *цената* на кратната част на отделната стока е равна на кратна част от тази съвкупна стойност. *Цената* тук изобщо е само паричен израз на *стойността*. Досега в нашето изложение изобщо не сме имали случаи на цени, различни от стойностите.)

[454][6] Видяхме, че капиталистическото производство е производство на принадена стойност и като такова производство на принадена стойност (*при натрупване*) то е същевременно *производство на капитал* и *производство* и възпроизводство на цялото капиталистическо отношение във все по-разширен (увеличен) мащаб. Но принадената стойност се произвежда само като част от стоковата стойност, тя се изразява в определено количество стока или принаден продукт. Капиталът произвежда *принадена стойност* и възпроизвежда себе си само като *производител на стоки*. Затова трябва преди всичко отново да се заемем със *стоката* като негов *непосредствен продукт*. Но както видяхме, *стоките,* разглеждани от гледна точка на тяхната *форма* (на икономическата определеност на тяхната форма), са *непълен резултат*. Те трябва предварително да претърпят известни превръщания на формата — трябва отново да влязат в трудовия процес, в който претърпяват тези превръщания на формата, — преди да могат да функционират отново като богатство, било във формата на пари, било като потребителни стойности. И така сега трябва да разгледаме по-подробно *стоката* като непосредствен резултат от капиталистическия производствен процес, а след това по-нататъшните процеси, през които тя трябва да мине. (Стоките са елементи на капиталистическото производство и *продукт* на последното, те са формата, в която капиталът се явява отново в края на производствения процес.)

Отделната стока — като продукт на капитала, в действителност като елементарна част от възпроизведения и нараснал по стойност капитал — разкрива своята отлика от отделната стока, от която изхождахме като от предпоставка за образуването на капитал, от *самостоятелно* разглежданата стока и в това — освен разглеждания досега пункт, който се отнася до определянето на цената, — че когато стоката се продава по нейната цена, не се реализира *стойността* на авансирания за нейното производство капитал и още по-малко —

създадената от този капитал *принадена стойност.* Като прости носители на капитал — не само материално, като части на потребителната стойност, от която се състои капиталът, но и като носители на *стойността,* от която се състои капиталът — стоките могат да се продават по отговаряща на тяхната стойност цена и все пак да бъдат продадени *под* тяхната стойност като *продукт на капитала* и като *съставни части на съвкупния продукт, в който сега преди всичко съществува нарасналият по стойност капитал.*

В нашия пример капитал от 100 ф. ст. се възпроизвеждаше в 1200 аршина платно с цена 120 ф. ст. Съгласно даденото по-рано обяснение и тъй като имахме $\overset{c}{80}$, $\overset{v}{20}$, $\overset{m}{20}$, можем предварително да представим нещата така, че 80 ф. ст. постоянен капитал са представени в 800 аршина или в $^{2}/_{3}$ от съвкупния продукт; 20 ф.ст. променлив капитал или работната заплата — в 200 аршина или в $^{1}/_{6}$ от съвкупния продукт и 20 ф. ст. принадена стойност — дито в 200 аршина платно или в последната $^{1}/_{6}$ от съвкупния продукт. Но ако не един аршин, а например 800 аршина се продават по тяхната цена, равна на 80 ф. ст., и ако другите две части са непродаваеми, дори от първоначалната стойност на капитал от 100 ф. ст. биха били възпроизведени само $^{4}/_{5}$. Като носители на съвкупния капитал, т. е. като единствения *реален продукт* на съвкупния капитал от 100 ф. ст., 800-те аршина биха били продадени *под тяхната стойност,* и то $^{1}/_{3}$ под стойността им, тъй като стойността на съвкупния продукт е равна на 120 и 80 ф. ст. са равни само на $^{2}/_{3}$ от съвкупния продукт, а липсващото количество стойност от 40 ф. ст. е равно на останалата $^{1}/_{3}$ от този продукт. Тези 800 аршина, разглеждани сами за себе си, също биха могли да бъдат продадени *над* тяхната стойност и все пак като носители на съвкупния капитал биха били продадени *по* тяхната стойност, например ако те самите биха били продадени за 90 ф. ст., а останалите 400 аршина — само за 30 ф. ст. Но ние напълно ще се абстрахираме от продажбата на отделни части на стоковата маса *над* или *под* тяхната стойност, тъй като съгласно нашето предположение стоките изобщо се продават *по* тяхната стойност.

[455] Тук се касае не само за това, че — както при самостоятелната стока — стоките се продават по своята стойност, а че се продават по своята стойност (цена) като носители на авансирания за тяхното производство капитал и затова като *кратна част от съвкупния продукт на капитала.* Ако от този съвкупен продукт, от 1200-та аршина, равни на 120 ф. ст., бъдат продадени само 800 аршина, тези 800 аршина представляват не $^{2}/_{3}$ от съвкупната стойност, а цялата съвкупна стойност и следователно представляват стойност от 120

ф. ст., а не от 80 ф. ст., и отделната стока не е равна на $\frac{80}{800}=\frac{8}{80}=\frac{4}{40}=\frac{2}{20}$ ф. ст. = 2 шил., а на $\frac{120}{800}=\frac{12}{80}=\frac{3}{20}=$ 3 шилинга. Но ако отделната стока би се продавала за 3 шилинга вместо за 2, тя би се продавала 50% по-скъпо. Като кратна част от произведената съвкупна стойност отделната стока трябва да се продава по нейната цена и следователно като *кратна част* от продадения съвкупен продукт. Тя е продадена не като самостоятелна стока, а например като $\frac{1}{1200}$ от съвкупния продукт, т. е. като допълнение към останалите $\frac{1199}{1200}$. Работата е там отделната стока да се продава по нейната цена, умножена с *количеството*, което изразява знаменателя ѝ като кратна част.

(Оттук вече от само себе си следва, че тъй като *с развитието на капиталистическото производство* и със съответствуващото му поевтиняване на стоката расте *нейната маса, расте количеството* стоки, които трябва да бъдат продадени, е необходимо постоянно *разширяване на пазара* — потребност за капиталистическия начин на производство. Но този пункт се отнася по-скоро до следващата книга.) (Оттук също се вижда защо ако капиталистът продава например 1200 аршина по 2 шилинга, той не би могъл да достави на тази цена 1300 аршина. Защото допълнителните 100 аршина биха изисквали може би предварителни изменения в постоянния капитал и т. н., които биха дали тази цена при едно допълнително производство на 1200 аршина, но не и на 100 аршина, и т. н.)

Оттук виждаме, че стоката като *продукт на капитала* се различава от *отделната стока, разглеждана самостоятелно*, и това различие ще се проявява все повече и все повече ще влияе и върху реалното определяне на цената на стоките, колкото повече сме проследили процеса на капиталистическото производство и обръщение.

Пунктът, върху който обаче искам да обърна тук специално внимание, е следният:

В глава II, параграф 3 на първата книга[6] видяхме, че различните стойностни части на продукта на капитала — стойността на постоянния капитал, стойността на променливия капитал и принадената стойност — от една страна, са представени, повтарят се в своите *пропорционални части* във всяка отделна стока като кратна част от *произведената съвкупна потребителна стойност* и като кратна част от *произведената съвкупна стойност;* че, от друга страна, съвкупният продукт може да бъде разделен на известни части, дялове на произведената потребителна стойност, на произведения артикул,

една част от които представлява само стойността на постоянния капитал, другата — само стойността на променливия капитал, найпосле третата — само принадената стойност. Макар — както бе показано по-горе — тези два израза да са по същество тъждествени, те са *противоречиви* в начина на тяхното изразяване. Защо в последното разбиране отделните стоки, принадлежащи към *първата част*, която възпроизвежда само стойността на постоянния капитал, се явяват така, сякаш изразяват само труд, овеществен преди производствения процес. Следователно например 800-те аршина, равни на 80 ф. ст., равни на стойността на авансирания постоянен капитал, представляват само стойността на потребената ленена прежда, масло, въглища, машини и т. н., но не представляват каквато и да било част от стойността на новодобавения тъкачески труд, докато, от друга страна, *разглеждан като потребителна стойност,* всеки аршин платно съдържа — освен съдържащия се в него лен и т. н. — определено количество тъкачески труд, което именно му е придало формата на платно, и в своята *цена* от *2 шилинга* съдържа 16 пенса, които възпроизвеждат потребения в него постоянен капитал, 4 пенса, които възстановяват работната заплата, и 4 пенса — материализиран в него незаплатен труд. Това привидно противоречие, чиято неразрешимост, както ще видим по-късно, е дала повод за фундаментални грешки при анализа, е на пръв поглед за онзи, който има предвид само *цената* на отделната стока, *съвършено объркващо* както и изтъкнатото малко по-горе положение, че отделната стока или определен дял от съвкупния продукт може да се продава *по* своята цена *под* своята цена; *над* своята цена *по* своята цена и дори *над* своята цена *под* своята цена. Пример за тази бъркотия е *Прудон*[7].

(В горния пример цената на един аршин се определя не изолирано, а като кратна част от съвкупния продукт.)

[456] (*Горните положения относно определянето на цената* съм изложил преди по този начин; отделни изрази от тях може би трябва да се вмъкнат в предходното изложение.)

Първоначално ние вземахме *отделната стока самостоятелно* като резултат и пряк продукт на определено количество труд. Сега, когато тя е *резултат, продукт* на *капитала,* нещата се изменят *формално* (по-късно *действително* в производствените цени) в следния смисъл: произведената маса потребителни стойности представлява *количество труд,* равно на *стойността на съдържащия се в продукта и потребен постоянен капитал* (на *пренесеното* от него върху продукта *количество овеществен труд*) плюс стойността на размененото срещу променлив капитал *количество труд,* една част от което възстановява стойността на променливия капитал, а другата образува *принадената стойност.* Ако съдържащото се в капитала работно

време, изразено в пари, е равно на 100 ф. ст., от които 40 ф. ст. са променлив капитал, а нормата на принадената стойност е равна на 50%, то съвкупната маса на съдържащия се в продукта труд се изразява в *120 ф. ст.* Преди стоката да може да влезе в обръщение, *разменната ѝ стойност* трябва да бъде предварително превърната в *цена.* Затова, ако съвкупният продукт не е един неделим предмет, така че целият капитал да се възпроизвежда в една *единична* стока, като например къща, капиталът трябва да пресметне *цената* на отделната стока, т. е. да изрази разменната стойност на отделната стока в сметни пари. В зависимост от различната производителност на труда *съвкупната стойност* от 120 ф. ст. ще се *разпределя* сега върху повече или по-малко продукти, следователно цената на отделната стока ще представлява, *обратнопропорционално* на общото количество стоки, по-голяма или по-малка кратна част от 120 ф. ст. за единица стока. Ако съвкупният продукт е равен например на 60 тона въглища, то 60 тона = 120 ф. ст. = 2 ф. ст. за тон $= \frac{120}{60}$ ф. ст.; ако продуктът е равен на 75 тона, то един тон $= \frac{120}{75} = 1$ ф. ст. и 12 шил.; ако продуктът е равен на 240 тона, то един тон $= \frac{120}{240} = \frac{12}{24} = \frac{1}{2}$ ф. ст. и т. н. Следователно *цената* на отделната стока $= \frac{\text{съвкупната цена на продукта}}{\text{общото количество продукти}}$, т. е. съвкупната цена, разделена на общото количество продукти, което се измерва с различни мерки според потребителната стойност на продукта.

Ако по този начин *цената* на отделната стока = съвкупната цена на произведената от капитала от 100 ф. ст. маса от стоки (броя на тоновете), *разделена* на общото количество стоки (тук тоновете), то, от една страна *съвкупната цена* на съвкупния продукт е равна на цената на отделната стока, *умножена* по *общия брой* на произведените стоки. Ако с производителността на труда се е увеличила масата от стоки и по този начин тяхното количество, то цената на отделната стока пада. Обратното става, когато производителността е намаляла; тогава единият фактор — цената — се повишава, а другият фактор — количеството — намалява. Докато *изразходваното количество* труд е *същото,* то се изразява в същата *съвкупна цена* от 120 ф. ст., колкото и голяма част от нея да се пада на отделната стока с нейната изменяща се в зависимост от производителността на труда маса.

Ако частта от цената, която се пада на отделния продукт — кратната част от съвкупната стойност — е намаляла поради по-голямото

количество продукти, т. е. поради по-голямата производителност на труда, то намалява и припадащата му се част от принадената стойност, кратната част от съвкупната цена, в която се изразява принадената стойност от 20 ф. ст. и която е свързана с него. Но това не изменя *отношението* на частта от цената на отделната стока, която изразява принадената стойност, към частта от цената на стоката, която представлява работната заплата или заплатения труд.

Впрочем при разглеждането на капиталистическия производствен процес [видяхме], че — абстрахирайки се от удължаването на работния ден — с поевтиняването на стоките, които определят стойността на работната сила и влизат в необходимото потребление на работника, съществува тенденцията да поевтинява самата работна сила и затова същевременно да се съкращава *заплатената* част на труда и да се удължава *незаплатената* при неизменна величина на работния ден.

Следователно, докато при предишната предпоставка делът на *принадената стойност* в цената на отделната стока бе пропорционален на дела на тази цена в съвкупната стойност, в съвкупната цена, сега въпреки падащата цена на продукта частта от тази цена, която изразява принадената стойност, ще нараства. Но това става само защото вследствие на увеличената производителност на труда принадената стойност заема пропорционално по-голямо място в *съвкупната цена* на продукта. Същата причина — нарасналата производителност на труда (*обратното* би се наблюдавало при намаляваща производителност), вследствие на която същото количество труд, същата стойност от 120 ф. ст. е представена в по-голяма маса продукти, така че *цената* на отделната стока пада — намалява *стойността на работната сила*. Затова макар *цената на отделната стока да пада,* макар общото количество на съдържащия се в нея труд и следователно неговата стойност да намалява, все пак пропорционалната съставна част от тази цена, която се състои от принадената стойност, се увеличава, или в по-малкото общо количество труд, съдържащо се в отделната стока, например в отделния тон каменни въглища, се съдържа *по-голямо количество незаплатен труд* от преди, когато трудът е бил по-непроизводителен, масата на продукта — по-малка, и цената на отделната стока — по-висока. В *съвкупната цена* от 120 ф. ст. се съдържа сега повече незаплатен труд и оттук — също във всяка кратна част от тези 120 фунта стерлинги.

[457] Именно подобни *загадки* объркват Прудон, който обръща внимание само на цената на отделната, самостоятелната стока, а не разглежда стоката като *продукт на съвкупния капитал* и затова не разглежда съотношението, в което се дели мислено съвкупният продукт с респективните му цени.

«Тъй като в търговията *лихвата от капитала* (това е само една имаща специално название част от принадената стойност) се прибавя *към работната заплата на работника, за да образува заедно с нея цената на стоката,* работникът не може да изкупи продукта на собствения си труд. Да живееш, работейки, е принцип, който при господството на лихвата съдържа противоречие» («Gratuité du Crédit». Discussion entre *M. Fr. Bastiat* et *M. Proudhon*. Paris, 1850, p. 105)

Съвсем правилно. За да разясним въпроса, да приемем, че работникът, «l'ouvrier», за когото става дума, е цялата работническа класа. Седмичната парична сума, която тя получава и с която трябва да купува средства за живот и т. н., се изразходва за маса от стоки, чиято *цена,* разглеждайки всяка от тях отделно и всички заедно, съдържа освен една част, равна на работната заплата, и една част, равна на *принадената стойност,* от която споменаваната от Прудон лихва образува може би само малка пропорционална част. Как е възможно работническата класа с нейния седмичен доход, който е равен само на работната заплата, да купува маса от стоки, равна на работната заплата плюс принадената стойност? Тъй като седмичната работна заплата, разглеждана за цялата работническа класа, е равна само на седмичната сума на средствата за живот, от ясно по-ясно е, че с получената парична сума работникът *не* може да купи необходимите му средства за живот. Защото получената от него парична сума е равна на седмичната работна заплата, на платената му седмична цена на неговия труд, докато цената на необходимите му седмично средства за живот е равна на седмичната цена на съдържащия се в тях труд плюс цената, в която се изразява незаплатеният принаден труд. Следователно «работникът не може да изкупи продукта на собствения си труд». Затова «да *живееш, работейки*», при тези предпоставки съдържа «*противоречие*». Прудон е абсолютно прав, доколкото се касае за *привидност.* Но ако вместо да разглежда стоката самостоятелно, я разглежда като продукт на капитала, той ще установи, че седмичният продукт се разпада на една част, чиято цена, равна на работната заплата, равна на изразходвания през седмицата променлив капитал, не съдържа *принадена стойност* и т. н., и на друга част, чиято цена е равна само на принадената стойност и т. н.; макар цената на стоката да съдържа всички тези елементи и т. н., все пак работникът изкупува само онази първа част (при което за дадената цел е безразлично, че при това изкупуване той може и бива измамван от бакалина и т. н.).

Така стоят горе-долу нещата с Прудоновите привидно дълбоки и неизясними икономически парадокси. Те се състоят в това, че той обявява бъркотията, която икономическите явления предизвикват в главата му, за закон на явлението.

(В действителност тезата му е още по-лоша, защото съдържа

предположението, че истинската цена на стоката е равна на съдържащата се в нея работна заплата, равна на съдържащото се в нея количество *заплатен* труд, а *принадената стойност,* лихвата и т. н. е само *надбавка,* и то произволна, върху тази истинска цена на стоката.)

Но още по-лоша е критиката, на която го подлага вулгарната икономия. Например господин *Форкад* (тук[1]) да се цитира пасажът)[8] му обръща внимание не само върху това, че тезата му, от една страна, доказва прекалено много; тъй като според нея работническата класа изобщо не можела да живее, но и че той, от друга страна, не стигал достатъчно далеч в изразяването на парадокса, тъй като цената на стоките, които работникът купува, включва освен работната заплата плюс лихвата и т. н. още и суровия материал и т. н. (с една дума — елементите на цената на постоянния капитал). Съвсем правилно, Форкад. А по-нататък? Той показва, че в действителност проблемът е още по-труден, отколкото го представя Прудон, и за него това е основание да *не* го решава дори в обема, в който го е поставил Прудон, а да се измъкне с нищо неказваща фраза[9] (виж бележка под линия № 1).

[458] Всъщност доброто в маниера на Прудон е това, че като излага открито със софистично самодоволство объркаността на икономическите явления в противоположност на вулгарните икономисти, които се мъчат да я замажат, но са неспособни да я разберат; лъсва тяхната теоретична ограниченост. Така господин В. Тукидид *Рошер*[10] окачествява Прудоновата «*Qu'est-ce que la propriété?*» като «объркана и объркваща»[11]. В думата «объркваща» е изразено чувството на безсилие на вулгарната икономия да се справи с тази объркaност. Вулгарните икономисти са неспособни да решат противоречията на капиталистическото производство дори в обърканата, повърхностна и софистична форма, в която ги схваща Прудон и им ги стоварва на главите. На вулгарната икономия не остава нищо друго, освен да апелира от теоретично непреодолимата за нея софистика към «обикновения» човешки разум и да се позовава на това, че все пак нещата си вървят. Хубаво утешение за самозвани «теоретици».

(N. B. Целият този пасаж за Прудон е може би по-добре да влезе в третата глава на 2-рата книга или още по-късно.)

Сега е решена същевременно изложената в първата глава трудност. Ако *стоките,* които образуват продукта на капитала, се про-

---

[1]) Forcade. [La guerre du socialisme. II. L'économie politique révolutionnaire et sociale. In: «Revue des deux Mondes», nouvelle série, tome XXIV. Paris, 1848, p. 998—999.]

дават по цени, определяни от тяхната стойност, ако следователно цялата класа на капиталистите продава стоките *по тяхната стойност,* то всеки реализира принадена стойност, т. е. продава част от стойността на стоките, която не му е струвала нищо която той не е заплатил. По този начин печалбата, която те изкарват взаимно, се постига не чрез взаимно ощетяване — то може да се състои само в това, че единият измъква от другия част от припадащата му се принадена стойност, — не като си продават взаимно стоките над тяхната стойност а като си ги продават взаимно по *тяхната стойност,* Тази предпоставка, че стоките се продават по цени, отговарящи на тяхната стойност, образува основата на изследванията, които се съдържат в следващата книга.

Непосредственият резултат от непосредствения капиталистически производствен процес, неговият продукт, са *стоките,* в чиято цена не само се възстановява стойността на авансирания, потребения през време на тяхното производство капитал, но същевременно е материализиран, овеществен като *принадена стойност* потребеният през същото производство принаден труд. Като *стока* продуктът на капитала трябва да влезе в процеса на размяната на стоки и по този начин не само да влезе в действителната обмяна на веществата; но и да претърпи онези превръщания на формата, които ние представихме като метаморфоза на стоките. Доколкото се отнася само до формални превръщания — превръщането на тези стоки в пари и обратното им превръщане в стоки, — този процес е вече описан в това, което нарекохме «просто обръщение» — обръщението на стоките като такива. Но тези стоки сега са същевременно носители на капитала; те са самият капитал, нараснал по стойност, наситен с принадена стойност. И в това отношение тяхното обръщение, което сега е същевременно процес на възпроизводството на капитала, включва по-нататъшни определения, които бяха чужди на абстрактното разглеждане на стоковото обръщение. Затова сега следва да разгледаме обръщението на стоките като *процес на обръщението на капитала.* Това става в следващата глава.

[459] 2) КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО ПРОИЗВОДСТВО КАТО ПРОИЗВОДСТВО НА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ

Доколкото капиталът се явява все още само в елементарните си форми като стока или пари, капиталистът се явява във вече известните характерни форми на стокопритежател или притежател на пари. Поради това обаче последните сами по себе си са толкова малко капиталисти, колкото стоките и парите сами по себе си са капитал. Както

стоките и парите се превръщат в капитал само при определени предпоставки, така и стокопритежателите и притежателите на пари се превръщат в капиталисти само при същите предпоставки.

Първоначално капиталът се явяваше като *пари*, които трябва да се превърнат в *капитал* или които още само δυνάμει* са капитал.

Икономистите правят, от една страна, грешката да отъждествяват тези елементарни форми на капитала — стоката и парите — като такива, с капитала, а, от друга страна, грешката да обявяват за капитал *начина на съществуване* на капитала под формата на потребителна стойност — *средствата на труда* — като такава.

В своята първа, провизорна (така да се каже) форма като *пари* (като изходен пункт за образуването на капитал) капиталът съществува още само като пари, т. е. като *сума от разменни стойности* в *самостоятелната форма на разменна стойност*, в своя *паричен* израз. Но тези пари трябва да нараснат по стойност. Разменната стойност трябва да служи за това да създава повече разменна стойност. *Стойностната величина* трябва да расте, т. е. наличната стойност трябва не само да се запази, но и да създаде *прираст*, Δ стойност, *принадена стойност*, така че дадената стойност, дадената парична сума да изглежда като флуента, а прирастът — като флуксия[12]. Ние ще се върнем на този самостоятелен паричен израз на капитала при разглеждането на процеса на неговото обръщение. Тук, където имаме работа още само с парите като *изходен пункт на непосредствения производствен процес*, е достатъчна една-единствена бележка: капиталът съществува тук още само като *дадена стойностна сума* = *П* (пари), в която всяка потребителна стойност е заличена, т. е. във формата на пари. *Величината* на тази стойностна сума е ограничена от *размера* или *количеството на паричната сума*, която трябва да се превърне в капитал. Следователно тази стойностна сума става капитал благодарение на това, че *величината ѝ се увеличава*, че се превръща в *променлива величина*, че от самото начало е флуента, която трябва да предполага флуксия. *Сама по себе си* тази парична сума е капитал, т. е. по своето *предназначение*, само защото трябва да бъде приложена, да бъде изразходвана по начин, който има за цел да бъде увеличена, защото се изразходва *с цел да бъде увеличена*. Ако по отношение на наличната стойностна сума или парична сума това се явява като нейно *предназначение*, като вътрешен подтик, като тенденция, то по отношение на *капиталиста*, т. е. на притежателя на тази парична сума, в чиито ръце тя трябва да изпълни тази функция, то се явява като *намерение*, като *цел*. В този първоначално прост стойностен или паричен израз на капитала (или на подлежащия да стане

---

* — потенциално. *Ред.*

капитал), в който е оставено настрана всяко отношение към потребителната стойност и от който тя е отпаднала, отпадат и всяка смущаваща намеса и по-късно объркващите признаци на действителния производствен процес (производство на стоки и т. н.) и *характерната специфична природа* на капиталистическия производствен процес се разкрива в също тъй абстрактно прост вид. Ако първоначалният капитал е *стойностна сума,* равна на x, целта е този x да стане капитал и той става капитал благодарение на това, че се превръща в $x+\Delta x$, т. е. в парична сума или в стойностна сума, равна на първоначалната стойностна сума плюс един излишък свръх първоначалната стойностна сума, в дадена *парична величина* плюс добавъчни пари, в *дадена стойност* плюс *принадена стойност.* По този начин *производството на принадена стойност,* което включва запазването на първоначално авансираната стойност, се явява като определящата цел, движещия интерес и *крайния* резултат от капиталистическия производствен процес, като това, благодарение на което първоначалната стойност се превръща в капитал. *Как* се постига това, действителната процедура на това превръщане на x в $x+\Delta x$, не изменя нищо в целта и резултата на процеса. Впрочем и без капиталистически производствен процес x може да се превърне в $x+\Delta x$, но не при *даденото условие* и *предпоставка,* че конкуриращите членове на обществото се явяват едни спрямо други като лица, които си противостоят само като *стокопритежатели* и само като такива влизат в контакт помежду си (това изключва робството и т. н.), и, второ, не при другото условие, че общественият продукт се произвежда като *стока.* (Това изключва всички форми, при които главната цел на непосредствените производители е потребителната стойност, а в стока се превръща само излишъкът на продукта и т. н.)

[460] Тази цел на процеса — x да се превръща в $x+\Delta x$, показва по-нататък по какъв път трябва да върви изследването. Изразът трябва да бъде функция на една променлива величина или да се превърне в такава през време на процеса. Поначало като *дадена парична сума* x е постоянна величина, чийто прираст следователно е равен на нула. Следователно в процеса x трябва да се превърне в друга величина, която съдържа променлив елемент. Касае се за това да се намери тази съставна част и същевременно да се покаже чрез какви опосредствувания първоначално постоянната величина става променлива. Тъй като — както виждаме по-нататък при разглеждането на действителния производствен процес — една част от x се превръща обратно в постоянна величина, именно в средствата на труда, които образуват част от *стойността* на x във формата на определени потребителни стойности, вместо във формата на пари, промяна, която не изменя нищо в постоянната природа на стойност-

ната величина, изобщо не изменя нищо в тази част, доколкото тя е разменна стойност, x се представя в процеса като c (постоянна величина) $+v$ (променлива величина) $=c+v$. Но сега разликата $\Delta(c+v)=c+(v+\Delta v)$ и тъй като разликата от $c=0$, тя е $=(v+\Delta v)$. Следователно това, което първоначално се явява като Δx, в действителност е Δv. И отношението на този прираст на първоначалната величина x към частта от x, чийто прираст той е в действителност, трябва да бъде ($\Delta v=\Delta x$ (тъй като $\Delta x=\Delta v$)), $\frac{\Delta x}{v}=\frac{\Delta v}{v}$, което всъщност е формулата за *нормата на принадената стойност.*

Тъй като съвкупният капитал $K=c+v$, където c е постоянно и v променливо, K може да се разглежда като функция на v. Ако v нарасне с Δv, K става равно на K'.

И така имаме:

1) $K=c+v$.
2) $K'=c+v+\Delta v)$.

Ако извадим уравнение 1) от уравнение 2), получаваме разликата $K'-K$, прираста на $K=\Delta K$.

3) $K'-K=c+v+\Delta v-c-v=\Delta v$.
4) $\Delta K=\Delta v$.

Следователно имаме 3) и затова 4): $\Delta K=\Delta v$. Но K' минус K е равно на величината, с която се е изменило K ($=\Delta K$), равно на прираста на K или на ΔK, следователно 4). Или прирастът на съвкупния капитал е равен на прираста на променливата част на капитала, така че Δc или изменението на постоянната част на капитала е равно на 0. Следователно в това изследване на K или Δv постоянният капитал се предполага равен на нула, т. е. не трябва да се взема под внимание.

Пропорцията, в която е нараснало $v=\frac{\Delta v}{v}$ (*норма на принадената стойност*). Пропорцията, в която е нараснало $K=\frac{\Delta v}{K}=\frac{\Delta v}{c+v}$ (*норма на печалбата*).

Следователно същинската, специфичната *функция* на капитала като капитал е *производството на принадена стойност,* което, както ще бъде показано по-късно, не е нищо друго освен *производство на принаден труд, присвояване* в действителния производствен процес на *незаплатен труд,* който се представя, овеществява като *принадена стойност.*

По-нататък се оказва, че за превръщането на x в капитал, в $x+\Delta x$, е необходимо стойността или паричната сума x да се превърне във *фактори на производствения процес,* преди всичко във *фактори на действителния трудов процес.* В известни отрасли на промишлеността е възможно една част от средствата за производство — *предметът на труда* — да няма никаква стойност, да не е *стока,* макар и да е потребителна стойност. В този случай една част от x се превръща само в средства на труда, а предметът на труда, доколкото става дума за превръщането на x, т. е. за купуване на стоки, които влизат в трудовия процес, с x, се изключва от купуването на средства за производство. Единият фактор на трудовия процес, предметът на труда, тук е равен на 0, доколкото се има предвид стойността. Но ние разглеждаме въпроса в пълната му форма, където и предметът на труда е стока. За случая, когато това не е така, този фактор, доколкото се касае за стойност, трябва да се приема за равен на нула и да се оправя сметката.

Както стоката е непосредствено единство на потребителна стойност и разменна стойност, така производственият процес, който е *процес на производство на стоки,* е непосредствено единство на трудовия процес и на процеса на нарастване на стойността. Както *стоките,* т. е. непосредствените единства на потребителна стойност и разменна стойност, излизат от процеса като *резултат,* като продукт, така те влизат в него като конституиращи елементи. Изобщо от един производствен процес никога не може да излезе нещо, което не е влизало в него под формата на производствени условия.

Превръщането на авансираната парична сума, която трябва да нарасне и да се превърне в капитал, във *фактори на производствения процес,* е акт на стоковото обръщение, на процеса на размяна и се разпада на редица покупки. Следователно този *акт* се осъществява още *извън* непосредствения производствен процес. Той е само негово встъпление, но е негова *необходима предпоставка* и когато вместо непосредствения производствен процес ние разглеждаме капиталистическото производство като цяло и в неговата непрекъснатост, самото това превръщане на парите във *фактори на производствения процес,* купуването на средства за производство и работна сила, образува *иманентен момент на съвкупния процес.*

[461] Ако разгледаме сега формата на капитала *вътре* в непосредствения производствен процес, то подобно на простата стока той има *двойствената форма на потребителна стойност* и *разменна стойност.* Но двете форми включват по-нататъшни определения, които са различни от определенията на простата, самостоятелно разглеждана стока, по-нататък развити определености.

Що се отнася преди всичко до *потребителната стойност,*

нейното особено съдържание, по-нататъшната ѝ определеност бяха съвсем безразлични за определяне на понятието стока. Артикулът, който трябваше да бъде стока и затова носител на разменна стойност, трябваше да задоволява някаква обществена потребност и затова да притежава някакви полезни свойства. Voilá tout*. Другояче стоят нещата с *потребителната стойност* на стоките, които функционират в производствения процес. Вследствие на природата на *трудовия процес* средствата за производство се делят преди всичко на *предмети на труда* и *средства на труда* или по-точно на *суровини,* от една страна, и *инструменти, спомагателни материали* и т. н. — от друга. Това са *определения на формата на потребителната стойност,* които възникват от природата на самия трудов процес, и по този начин — по отношение на средствата за производство — *потребителната* стойност получава по-нататъшно определение. *Определението на формата на принадената стойност* само става тук съществено за развитието на *икономическото отношение,* на *икономическата категория.*

По-нататък в трудовия процес обаче потребителните стойности, които влизат в него, се делят на два мислено строго разграничени момента и противоположности (точно както споменатото по-горе делене на *вещните* средства за производство), на едната страна вещните средства за производство, *обективните* условия за производство, на другата — действуващата работна сила, целесъобразно проявяващата се работна сила, *субективното* условие за производство. Това е по-нататъшна определеност на формата на капитала, доколкото той се явява *sub specie*** *потребителна стойност* вътре в непосредствения производствен процес. В простата стока определен целесъобразен труд — предене, тъкане и т. н. — е въплътен, овеществен в преждата, в тъканта и т. н. Целесъобразната форма на продукта е единствената следа, която целесъобразният труд е оставил, и дори тази следа може да бъде заличена, ако продуктът има формата на природен продукт като например добитък, пшеница и т. н. В стоката потребителната стойност се явява осезателно като наличното, което в трудовия процес се явява само като *продукт.* Отделната стока е в действителност готов продукт, зад който лежи процесът на неговото възникване, продукт, в който фактически е снет процесът, в резултат на който в него се е въплътил, овеществил особен полезен труд. В производствения процес възниква стоката. Тя постоянно се откъсва от процеса като продукт; така че самият продукт се явява само като момент на този процес. Една част от

* — Това е всичко. *Ред.*

** — в качеството на. *Ред.*

потребителната стойност, в която капиталът се явява в производствения процес, е самата *жива работна сила,* но като работна сила с определена *спецификация,* отговаряща на особената потребителна стойност на средствата за производство, и като *действуваща работна сила,* като целесъобразно *проявяваща се работна сила,* която превръща средствата за производство във вещни моменти на своята дейност и затова ги *превръща* от първоначалната форма на тяхната потребителна стойност в новата форма на продукта. Затова самите потребителни стойности претърпяват в трудовия процес *действителен процес на превръщане,* все едно дали той има механически, химически или физически характер. Докато в стоката потребителната стойност е дадено нещо с определени свойства, сега тя е превръщане на функциониращите като суровини и средства на труда предмети и потребителни стойности посредством действуващия чрез тях и в тях жив труд, който именно е *actu** работната сила, в потребителна стойност с изменен образ — в *продукта.* Така формата, която капиталът като *потребителна стойност* взема в трудовия процес, се разпада, *първо,* на мислено разделени и взаимно свързани *средства за производство; второ,* на [462] едно мислено, произтичащо от природата на трудовия процес разделение между *обективните* условия на труда (средствата за производство) и *субективните* условия на труда, целесъобразно действуващата *работна сила,* т. е. самия труд. *Трето,* обаче ако се разглежда процесът като цяло, потребителната стойност на капитала се явява тук като произвеждащ потребителна стойност процес, в който средствата за производство функционират съобразно с тяхната специфична определеност като средства за производство на целесъобразно действуващата, отговаряща на тяхната определена природа, *специфична работна сила.* Или съвкупният *трудов процес* като такъв се явява в живото взаимодействие на неговите обективни и субективни моменти като съвкупния образ на потребителната стойност, т. е. като *реалния* образ на капитала в производствения процес.

Процесът на производството на капитал — ако разглеждаме реалната му страна или ако го разглеждаме като процес, който в резултат на полезен труд над потребителни стойности образува нови потребителни стойности — е преди всичко *действителен трудов процес.* Но неговите моменти като такъв, неговите мислено определени съставни части са моменти и съставни части на *трудовия процес* изобщо, на всеки *трудов процес,* на каквото и стъпало на икономическото развитие и на базата на който и начин на производство да се извършва. Следователно, тъй като реалната форма или формата

* — в действителност. *Ред.*

на обективните потребителни стойности, в които *се състои капиталът,* неговият материален субстрат, по необходимост е формата на средства за производство — средства на труда и предмети на труда, — които служат за производството на нови продукти; тъй като по-нататък, в процеса на обръщението, във формата на стоки, следователно в притежание на капиталиста като стокопритежател, тези потребителни стойности са вече налице (на пазара), преди да функционират съобразно със специфичната си цел в трудовия процес; тъй като следователно капиталът — доколкото е представен в *обективните* условия на труда — по своята потребителна стойност *се състои* от *средства за производство,* суровини, спомагателни материали и средства на труда, инструменти, сгради, машини и т. н., то оттук се прави изводът, че всички *средства за производство* δυνάμει* и — доколкото функционират като средства за производство — *actu*** са *капитал* и затова капиталът е необходим момент на *човешкия трудов процес изобщо,* абстрахирайки се от всяка негова историческа форма, и затова е нещо вечно, обусловено от природата на човешкия труд. По същия начин се заключава, че тъй като процесът на производството на капитала е изобщо *трудов процес,* то *трудовият процес като такъв,* трудовият процес при всички обществени форми по необходимост е *трудов процес на капитала.* По този начин капиталът се разглежда като *вещ,* която играе в производствения процес известна вещна роля, роля, присъща му като вещ. Това е същата логика, въз основа на която се заключава, че тъй като парите са злато, златото само по себе си е пари, че тъй като наемният труд е труд, всеки труд по необходимост е наемен труд. По този начин *тъждеството* се доказва, като се фиксира *тъждественото* за всички производствени процеси и не се държи сметка за *специфичните им различия.* Тъждеството се доказва, като не се вземат под внимание различията. В хода на изложението на този раздел ние ще се върнем по-подробно на този решаващо важен пункт. Тук ще се ограничим засега само със следното:

Първо: стоките, които капиталистът е купил, за да ги потреби като *средства за производство* в производствения процес, респ. в трудовия процес, са негова собственост. В действителност те са само неговите превърнати в стоки пари и са в същата степен битие на неговия капитал, в каквато са били и парите; дори в още по-голяма степен, доколкото съществуват във формата, в която действително функционират като *капитал,* т. е. като средство за създаване на стойност, за нарастване на стойността, т. е. за нейното умножаване. Следова-

* — потенциално. *Ред.*
** — в действителност. *Ред.*

телно тези средства за производство са капитал. От друга страна, с другата част от авансираната парична сума капиталистът е купил работна сила, работници, или, както е показано в глава IV, купил е привидно *жив труд*. Затова той му принадлежи също тъй, както обективните условия на трудовия процес. Но тук все пак се проявява следното специфично различие: действителният труд е това, което работникът действително дава на капиталиста като еквивалент за частта от капитала, превърнатата в работна заплата, за [463] покупната цена на труда. Това е разходване на жизнената му сила, осъществяване на производителните му способности, негово движение, а не на капиталиста. Ако се разглежда като лична функция в неговата реалност, трудът е функция на работника, а не на капиталиста. От гледна точка на размяната работникът е това, което капиталистът получава от него в трудовия процес, а не това, в качеството на което капиталистът се явява спрямо него в трудовия процес. Следователно това образува противоположност на обективните условия на труда, които като капитал и дотолкова като битие на капиталиста противостоят в самия трудов процес на субективното условие на труда, на самия труд или по-точно на *работника,* който работи. По този начин излиза, че както от гледна точка на капиталиста, така и от гледна точка на работника *средството за производство* като битие на капитала, като във висша степен *капитал* противостои на труда, т.е. на другия елемент, в който се превръща авансираният капитал, и затова и извън производствения процес то се явява δυνάμει* като специфичен начин на съществуване на капитала. По-нататък това се развива, както ще се види, отчасти от всеобщата природа на капиталистическия процес на нарастване на стойността (от ролята, която играят в него средствата за производство като смукачи на жив труд), отчасти от развитието на специфично капиталистическия начин на производство (в който машината и т. н. става действителен властелин над живия труд). Оттук върху основата на капиталистическия производствен процес това *неразривно сливане на потребителните стойности,* в които капиталът съществува във формата на *средства за производство,* и на предназначението на тези средства за производство, на тези *вещи* като *капитал,* който е определено обществено отношение; също както в рамките на този начин на производство за ангажираните в него лица *продуктът* сам по себе си се смята за *стока*. Това е една основа за фетишизма на политикономистите.

Второ: от обръщението средствата за производство влизат в трудовия процес като определени *стоки,* например като памук, каменни въглища, вретена и т. н. Те влизат в него във *формата на*

* — потенциално. *Ред.*

потребителната стойност, която са имали, докато са се намирали още в обръщение като стоки. Влезли в процеса, те функционират след това със съответствуващите на потребителните им стойности, с вещно принадлежащите им като вещи свойства на памука като памук и т. н. Другояче стоят обаче нещата с частта от капитала, която ние наричаме *променлива* и която само чрез размяната ѝ срещу *работна сила* действително се превръща в *променливата част на капитала.* Разглеждани откъм реалната им форма, *парите* — тази част от капитала, която капиталистът изразходва за купуването на работната сила — не представляват нищо друго освен *намиращите се на пазара* (или хвърлени при известни условия на пазара) *средства за живот,* които влизат в индивидуалното потребление на работника. Парите са само превърнатата форма на тези средства за живот, които работникът, щом ги получи, превръща обратно в средства за живот. Това превръщане, както и потреблението на тези стоки като потребителни стойности, е процес, който *непосредствено* няма нищо общо с непосредствения производствен процес, по-точно с трудовия процес, а, напротив, става вън от него. Една част от капитала и по този начин съвкупният капитал се превръща в *променлива* величина именно в резултат на това, че вместо *парите,* стойност с постоянна величина, или *средствата за живот,* в които те могат да бъдат представени, също стойности с постоянна величина, се разменя, напротив, един елемент, *жива работна сила,* която създава стойност и която като елемент, създаващ стойност, може да бъде по-голяма или по-малка, може да се изразява като променлива величина и изобщо при всички обстоятелства влиза като фактор в производствения процес само като *текуща, формираща се* — и затова съдържаща се в променливи граници, а не като вече *формирана — величина.* Наистина в действителност самото потребление на средствата за живот от работниците може да бъде така включено (обхванато) в трудовия процес, както потреблението на спомагателни материали от машините например е включено в тях, така че работникът се явява само като купен от капитала инструмент, който за функционирането си в трудовия процес се нуждае от потреблението, от добавянето на известно количество средства за живот като свои спомагателни материали. Това се наблюдава повече или по-малко в зависимост от степента и жестокостта на експлоатацията на работника. Но в капиталистическото отношение това потребление не се включва в такова тясно разбиране (по-подробно ще видим това в *раздел 3*)[13] при възпроизводството на цялото отношение). Обикновено работникът потребява своите средства за живот през време на *прекъсването* на непосредствения трудов процес, докато *машините* потребяват своите *през време на своето функциониране* (животно?). Но ако разглеждаме цялата ра-

ботническа класа, една част от тези средства за живот се потребява от членовете на семейството, които още не работят или вече не работят. В действителност разликата между един работник и една машина може практически да се сведе — що се отнася до спомагателните материали и тяхното потребление — до разликата между животното и машината. Но това не е необходимо и затова не влиза в определението на понятието капитал. Във всеки случай частта от капитала, изразходвана за работна заплата, се явява формално като част, принадлежаща *вече не* на капиталиста, а на *работника,* щом е взела своята реална форма, формата на средствата за живот, влизащи в потреблението на работника. Следователно *формата на потребителната стойност,* която тази част има по този начин като стока, преди да влезе в производствения процес като *средства за живот,* е съвсем различна от формата, която тя взема *вътре* в този процес и която е форма на *активно проявяващата се работна сила* и затова на самия жив труд. Така че това специфично отличава тази част от капитала [464] от частта, която е налице във формата на средства за производство, и на свой ред е една от причините, поради която върху основата на капиталистическия начин на производство *средствата за производство* по самата си същност, за *разлика от средствата за живот* и в *противоположност* на тях, се явяват сами по себе си като *капитал.* Тази илюзия — абстрахирайки се от това, което трябва да бъде изложено по-късно — се изпарява просто в резултат на това, че *формата на потребителната стойност,* в която капиталът съществува в края на производствения процес, е формата на *продукта* и този продукт съществува както във формата на *средства за производство,* така и във формата на *средства за живот,* следователно и двете са еднакво налице като *капитал* и затова са налице в противоположност на живата работна сила.

Да преминем сега към *процеса на нарастване на стойността.*

По отношение на *разменната стойност* отново се проявява разликата между *стоката* и капитала, който е в процес на нарастване на стойността.

Разменната стойност на капитала, който влиза в производствения процес, е по-малка от разменната стойност на хвърляния на пазара или авансиран капитал, тъй като това е само *стойността на стоките,* които влизат в процеса като средства за производство, т. е. стойността на *постоянната* част на капитала, която влиза в производствения процес като *стойност.* Вместо *стойността* на променливата част на капитала сега имаме *нарастване на стойността* като процес, труд, влязъл in actu* за нарастване на стойността, който

* — в действие. *Ред.*

постоянно се реализира като стойност, но и постоянно надхвърля рамките на дадените стойности, създавайки стойност.

Що се отнася преди всичко до запазването на *старата стойност*, на стойността на постоянната част, това зависи от обстоятелството, че *стойността* на влизащите в процеса средства за производство не е по-голяма, отколкото е необходимо, т. е. че стоките, от които те се състоят, например сгради, машини и т. н., съдържат в овеществен вид само *работното време*, което е *общественонеобходимо* за целта на производството; и работа на капиталиста е при купуването на тези средства за производство да следи те да имат като потребителни стойности отговарящата на средното равнище доброкачественост, необходима за създаването на продукта, било като суровини, било като машини и т. н., следователно да функционират със средна доброкачественост и да не поставят пред труда, пред живия фактор, необикновени препятствия, например доброкачественост на суровините, към което спада също и това използваните машини и т. н. да предават на стоките не повече от стойността на средното износване и т. н. Всичко това е работа на капиталиста. По-нататък запазването на стойността на постоянния капитал зависи от това той да се потребява по възможност само производително, да не се прахосва, защото иначе в продукта би се съдържала по-голяма част от овеществен труд, отколкото е *общественонеобходимо*. Това зависи отчасти от самите работници и тук започва *надзорът на капиталиста*. (Той умее да осигури това чрез работа на парче, удръжки от работната заплата.) По-нататък, работата да се изпълнява както трябва, целесъобразно, превръщането на средствата за производство в продукт да става надлежно, очертаващата се като цел потребителна стойност действително да излезе като резултат в *сполучлива* форма. Тук отново се явяват *надзорът* и [изискването за] *дисциплина* от страна на капиталиста. Най-после производственият процес да не се нарушава, да не се прекъсва и действително да дава продукта в срока (интервала от време), обусловен от природата на трудовия процес и неговите обективни условия. Това зависи отчасти от *непрекъснатостта на труда*, която настъпва с капиталистическото производство. Отчасти обаче от външни, неподдаващи се на контрол случайности. Затова с всеки производствен процес възниква риск за влизащите в него стойности, риск, на който те 1) са изложени и *извън* производствения процес и който 2) е присъщ на *всеки* производствен процес, не само на капиталистическия. (Капиталът се предпазва от него чрез асоцииране. Непосредственият производител, който работи със собствените си средства за производство, е изложен на същия риск. Това не е нещо присъщо само на капиталистическия производствен процес. Ако в капиталистическото производство този риск пада върху капита-

листа, то е само защото той е узурпирал собствеността върху средствата за производство.)

Що се отнася обаче до живия фактор на процеса на нарастване на стойността, 1) *стойността* на променливия капитал трябва да бъде запазена, като той се възстановява, възпроизвежда, т. е. като към средствата за производство се прибавя същото количество труд, което е съдържала стойността на променливия капитал или на работната заплата; 2) — *прираст* на неговата стойност, принадена стойност, трябва да се създава, като в продукта се овеществява излишно количество труд свръх съдържащото се в работната заплата, *добавъчно количество труд.*

Различието между *потребителната стойност* на авансирания капитал или на стоките, в които той съществува, и *формата на потребителната стойност на капитала,* намиращ се в [465] трудовия процес, отговаря на *различието* между *разменната стойност* на авансирания капитал и проявлението на *разменната стойност* на капитала в процеса на нарастване на стойността в това, че *там* средството за производство, постоянният капитал, влиза в процеса в същата *форма на потребителна стойност,* която са имали преди стоките, от които той се състои, докато на мястото на готовите *потребителни стойности,* от които се е състоял променливият капитал, идва живият фактор на нарастващата по стойност в нови потребителни стойности работна сила, на реалния труд и че *тук стойността* на средствата за производство, на постоянния капитал, като такава влиза в процеса на нарастване на стойността, докато *стойността* на променливия капитал съвсем не влиза в него, а се замества от създаващата стойност дейност, явява се като дейност на живия фактор, съществуваща като процес на нарастване на стойността.

За да може *работното време* на работниците да създава стойност в съответствие с неговата продължителност, то трябва да е *общественонеобходимото работно време.* Т. е. работникът трябва за определено време да дава *обществено нормалното* количество целесъобразен труд, и затова капиталистът го принуждава трудът му да има поне обществено нормалната *средна степен* на интензивност. Той ще се старае да я повиши, доколкото е възможно, над този *минимум* и да изстиска от него за дадено време колкото може повече труд, защото всяка интензивност на труда над *средната степен* му създава принадена стойност. По-нататък той ще се старае да удължи, доколкото е възможно, трудовия процес свръх рамките, в които трябва да се работи, за да се възстанови стойността на променливия капитал, на работната заплата. При дадена интензивност на трудовия процес капиталистът ще се стреми да увеличи колкото е възможно

повече неговата продължителност, а при дадена продължителност на труда — неговата интензивност. Капиталистът *принуждава* работника да придаде на своя труд нормална, ако е възможно и по-висока степен на интензивност; той го принуждава също да удължава, доколкото е възможно, своя трудов процес свръх времетраенето, необходимо за възстановяване на работната заплата.

Благодарение на този своеобразен характер на капиталистическия процес на нарастване на стойността по-нататъшна модификация търпи и *реалната форма* на капитала в производствения процес, *формата му като потребителна стойност. Първо,* средствата за производство трябва да бъдат налице в *количество,* достатъчно да погълне не само необходимия, но и принадения труд. *Второ,* изменят се интензивността и продължителността на реалния трудов процес.

Средствата за производство, които работникът прилага в действителния трудов процес, наистина са собственост на капиталиста и както бе показано по-горе, противостоят на труда на работника, труд, който е негова жизнена изява, като *капитал.* Но, от друга страна, именно той ги прилага в своята работа. В действителния трудов процес той използва средството на труда като проводник на своя труд, а предмета на труда като материята, в която се изразява неговият труд. Именно по този начин той превръща средствата за производство в отговарящата на целта форма на продукта. Другояче стоят обаче нещата от гледна точка на процеса на нарастване на стойността. Не работникът прилага средствата за производство, а средствата за производство прилагат работника. Не живият труд се осъществява в овеществения труд като свой обективен орган, а овеществeният труд се запазва и увеличава, като смуче жив труд, и в резултат става *стойност, нараства по стойност,* става *капитал,* функционира като такъв. Средствата за производство се явяват сега само като *смукач* на колкото е възможно по-голямо количество жив труд. Живият труд се явява само като средство за нарастване на наличните стойности и затова като средство за тяхното капитализиране. И абстрахирайки се от изложеното по-горе, тъкмо затова средствата за производство се явяват на свой ред по отношение на живия труд éminemment * като битие на *капитала,* и то сега като господство на миналия, мъртъв труд над живия. Именно като *образуващ стойност* живият труд постоянно се прибавя в процеса на нарастване на стойността към овеществения труд. Като напрягане, като изразходване на жизнена сила трудът е лична дейност на работника. Но като *образуващ стойност,* като намиращ се в *процес на своето овеществяване* трудът на работника, щом последният е влязъл в производствения процес, сам

* — във висша степен. *Ред.*

е *начин на съществуване* на капиталовата стойност, присъединен е към нея. Затова тази сила, която *запазва стойността* и създава *нова стойност,* е силата на капитала и този процес се явява като процес на неговото *самонарастване* и, напротив, като процес на обедняване на работника, който създава създадената от него стойност същевременно като *чужда на самия него стойност.*

[466] Върху основата на капиталистическото производство тази способност на овеществения труд да се превръща в *капитал,* т. е. да превръща средствата за производство в средства за командуване и експлоатиране на живия труд, се явява като присъща им от само себе си (както вече δυνάμει* е свързана с тях върху тази основа), като неделима от тях и затова като *свойство,* което им е присъщо *като вещи, като потребителни стойности, като средства за производство.* Затова те се явяват сами по себе си като *капитал* и затова капиталът, изразяващ *определено производствено отношение,* определено обществено отношение, в което в рамките на производството собствениците на условията за производство влизат с живата работна сила, се явява като *вещ,* точно както стойността се явяваше като свойство на една вещ, а *икономическото определение* на вещта като *стока* — като нейно вещно качество, точно както обществената форма, която трудът получава в парите, се представя като свойство на една вещ. 2) В действителност господството на капиталистите над работниците е само господство на обособените, обособени спрямо *работника, условия на труда* (към които освен обективните условия на производствения процес — *средствата за производство* — спадат и обективните условия за запазването и действеността на работната сила, т. е. *средствата за живот*), над самия *работник,* макар това отношение да се осъществява едва в *действителния производствен процес,* който, както видяхме, е всъщност *процес на производство на принадена стойност,* което включва запазването на старата стойност, *процес на самонарастване на авансирания капитал.* В обръщението капиталистът и работникът противостоят един на друг само като *продавачи на стоки,* но поради специфично противоположната природа на стоките, които те си продават, работникът по необходимост влиза в производствения процес като съставна част на *потребителната стойност,* на *реалното битие* и на *стойностното битие* на капитала, макар това отношение да се осъществява едва *в* производствения процес и капиталистът, съществуващ само δυνάμει** като купувач на труд, става *действителен капиталист* едва когато работникът, превърнат *в края на краищата* в резултат на продава-

* — потенциално. *Ред.*
** — потенциално. *Ред.*

нето на работната си сила в наемен работник, *действително* попада в този процес под командуването на капитала. *Функциите,* които капиталистът изпълнява, са само изпълняваните със *съзнание* и *воля* функции на самия капитал, т. е. на стойността, която нараства, като смуче жив труд. Капиталистът функционира само като персонифициран капитал, капитала като личност, така както работникът функционира само като персонифициран *труд,* който му принадлежи като мъка, като напрежение, а на капиталиста — като създаваща и умножаваща богатството му субстанция, така както като такава субстанция трудът се явява в действителност като присъединен към капитала в производствения процес елемент, като негов жив, променлив фактор. Затова господството на капиталиста над работника е господство на вещта на човека, на мъртвия труд над живия, на продукта над производителя, тъй като в действителност стоките, които стават средство за господство (но само като средство за господство на самия *капитал*) над работника, са само резултати от производствения процес, негови продукти. Това е съвършено *същото* отношение в материалното производство, в действителния процес на обществения живот, защото производственият процес е това, което в идеологическата област е изразено в *религията* — превръщането на субекта в обект и обратно. Разгледано *исторически,* това превръщане се явява като необходим етап, за да се постигне за сметка на мнозинството създаването на богатство като такова, т. е. създаването на стремително развиващи се производителни сили на обществения труд, които единствено могат да образуват материалната база на едно свободно човешко общество. Трябва да се мине през тази антагонистична форма, така както човекът трябва първоначално да придаде на духовните си сили религиозната форма на независими по отношение на него сили. Това е *процесът на отчуждаване* на собствения му труд. Така работникът от самото начало стои по-горе от капиталиста, доколкото последният пуска корени в този процес на отчуждаване и намира в него своето абсолютно удовлетворение — докато работникът като негова жертва от самото начало се опълчва против него и го възприема като процес на поробване. Доколкото производственият процес е същевременно действителен трудов процес и капиталистът като негов *надзирател* и *ръководител* трябва да изпълнява определена функция в действителното производство, дейността му получава [467] в действителност специфично, разнообразно съдържание. Но самият *трудов процес* се явява само като *средство на процеса на нарастване на стойността,* точно както потребителната стойност на продукта се явява само като носител на разменната му стойност. Самонарастването на капитала — създаването на принадена стойност — е следователно определящата, господствува-

щата и всеобхващащата цел на капиталиста, абсолютният импулс и съдържание на неговата дейност — фактически само рационализираният импулс и цел на създателя на съкровище, едно съвършено бедно и абстрактно съдържание, което създава привидността, че капиталистът се намира в същата степен под робството на капиталистическото отношение, макар и от другата страна, на противоположния полюс, както и работникът.

Първоначалното отношение, в което бъдещият капиталист купува труд (след глава IV вместо труд можем да кажем работна сила) от работника, за да капитализира една парична стойност, а работникът продава разпореждането със своята работна сила, своя труд, за да живурка, е необходима предпоставка и условие — всъщност съдържа го в себе си — за отношението, което се създава сега в действителния производствен процес и в което стокопритежателят става капиталист, персонифициран капитал, а работникът — просто персонификация на труда за капитала. Както първото отношение, в което двамата противостоят привидно един на друг като *стокопритежатели*, е предпоставка, така то е, както ще видим по-късно, резултат и продукт на капиталистическия производствен процес. Но след това двата акта трябва да бъдат разграничени. Първият спада към обръщението. Вторият се развива на базата на първия едва в действителния производствен процес.

Производственият процес е *непосредствено* единство на трудов процес и процес на нарастване на стойността, както непосредственият му резултат, стоката, е *непосредствено* единство на потребителна стойност и разменна стойност. Но трудовият процес е само средство на процеса на нарастване на стойността, а процесът на нарастване на стойността като такъв е по същество *производство на принадена стойност*, т. е. *процес на овеществяване на незаплатен труд*. По този начин е специфично определен целокупният характер на производствения процес.

Когато разглеждаме производствения процес от две различни гледища: 1) като *трудов процес*, 2) като *процес на нарастване на стойността*, тук вече е заложено, че той е просто единен, неделим трудов процес. Не се работи два пъти — веднъж, за да се създаде целесъобразен продукт, потребителна стойност, да се *превърнат* средствата за производство в продукти, и втори път, за да се създаде *стойност* и *принадена стойност*, да *нарасне стойността*. Трудът се добавя само в неговата определена, конкретна, специфична форма, вид, начин на съществуване, в която той е целенасочената дейност, превръщаща средствата за производство в определен продукт например вретена и памук — в *прежда*. Добавя се само предачески труд и т. н., който в резултат на това добавяне непрекъснато произвежда

все повече прежда. Създаващ стойност е този *реален* труд, доколкото той притежава нормална определена степен на интензивност (или *има значение* само доколкото я притежава) и доколкото този *реален труд* с дадена интензивност се материализира в продукт в определени, измервани с времето количества. *Ако трудовият процес престане* в момента, когато количеството на труда, добавен във формата на предене и т. н., е равно на количеството на труда, съдържащ се в работната заплата, не би била произведена принадена стойност. Затова *принадената стойност* е представена също в *принаден продукт,* тук само в количеството прежда, което надвишава количеството, чиято стойност е равна на стойността на работната заплата. Затова трудовият процес се явява като процес на нарастване на стойността в резултат на това, че добавеният в този процес конкретен труд е едно количество *общественонеобходим труд* (поради неговата интензивност), предполага се равен на известно количество среден обществен труд и благодарение на това, че освен съдържащото се в работната заплата това количество представлява *добавъчно* количество. Това е *количественото* изчисление на особен конкретен труд като *необходим обществен среден труд,* изчисление, на което обаче отговаря реалният момент, първо, на нормалната интензивност на труда (това, че за производството на определено количество продукт се употребява само общественонеобходимото за тази цел работно време) и на удължаването на трудовия процес свръх неговата продължителност, необходима за възстановяване на стойността на променливия капитал.

[468] От изложеното по-горе следва, че изразът «*овеществен труд*» и противопоставянето на *капитала* като *овеществен труд* на *живия труд* се поддават на твърде погрешно тълкуване.

По-горе[3] вече показах, че свеждането на стоката до «*труд*» у всички предшествуващи икономисти е двусмислено и непълно. Не е достатъчно тя да се свежда до «труд», а до *труд* в двояката форма, в която той, от една страна, като *конкретен труд* се изразява в *потребителната стойност на стоката,* а, от друга — като *общественонеобходим труд* се взема предвид в *разменната стойност.* От първото гледище всичко зависи от особената му потребителна стойност, от специфичния му характер, който слага специфичен отпечатък тъкмо на създадената от него потребителна стойност и я прави конкретна потребителна стойност за разлика от другите, прави я дадения определен артикул. Напротив, особената полезност на стоката,

---

[3] Без тази бъркотия би бил изобщо невъзможен спорът дали освен труда и природата съдействува за образуването на продукта. Това се отнася само до *конкретния* труд.

нейната определена природа и характер съвсем не се вземат под внимание, доколкото трудът се взема предвид като *създаващ стойност* елемент, а стоката — като негово овеществяване. Като такъв елемент трудът е неразличим, *общественонеобходим, всеобщ* труд, съвършено безразличен към всякакво особено съдържание, поради което в самостоятелния си израз, в *парите,* в *цената* на стоката получава общ за всички стоки и различим само по количество израз. Откъм първата страна работата се изразява в определената *потребителна стойнот* на стоката, в нейното определено *вещно съществуване,* откъм втората — в *парите,* все едно дали те съществуват в цената на стоката като пари или само като сметни пари. Откъм първата страна се касае изключително за *качеството,* откъм втората — само за *количеството* на труда. Откъм първата страна различието на конкретния труд се изразява в разпределението на труда, откъм втората — в неговия неразличим паричен израз. В производствения процес това различие изпъква пред нас *активно.* Правим го вече не ние, а то самото се прави в производствения процес.

Различието между *овеществения труд* и *живия* се разкрива в *реалния трудов процес.* Средствата за производство, например памук, вретена и т. н., са продукти, потребителни стойности, в които са *въплътени* определени полезни, конкретни видове труд: машиностроене, отглеждане на памук и т. н., докато *предаческият труд* се явява в процеса не само като труд, специфично различаващ се от видовете труд, които се съдържат в средствата за производство, но и като жив труд, труд, който тепърва се осъществява и постоянно отблъсква от себе си своя продукт, в противоположност на ония видове труд, които са вече овеществени в своеобразните им продукти. И от тази гледна точка се разкрива една противоположност между едната страна като налично битие на капитала и другата — живият труд, като преди всичко изразходване на жизнените сили на работника. По-нататък в трудовия процес овещественият труд се явява като *вещният момент,* като елемент за *осъществяване на живия труд.*

Съвсем другояче обаче изглеждат нещата, ако разглеждаме процеса на нарастване на стойността, образуването и създаването на нова стойност.

Тук трудът, който се съдържа в средствата за производство, е *определено количество всеобщ обществен труд* и затова се изразява в известна *стойностна величина* или *парична сума,* фактически в *цената* на тези средства за производство. Трудът, който се добавя, е *определено добавъчно количество всеобщ обществен труд* и се изразява като добавъчна *стойностна величина* или *парична сума.* Трудът, който вече се съдържа в средствата за производство, е аналогичен на новодобавения. Те се различават само по това, че единият е *овещест-*

вен в потребителни стойности, а другият се намира в процес на това *овеществяване*, единият е минал, другият — сегашен труд, единият е мъртъв, другият — жив, единият е *овеществен* в минало време, другият *се овеществява* в сегашно време. В обема, в който миналият труд привежда в действие жив труд, той сам става процес, *нараства по стойност*, става флуента, която създава флуксия[14]. Това всмукване на добавъчен жив труд от миналия труд е процесът на неговото *самонарастване*, действителното му *превръщане в капитал*, [469] в самонарастваща стойност, превръщането му от *постоянна стойностна величина* в променлива и намираща се в процес стойностна величина. Разбира се, този добавъчен труд може да бъде присъединен към средствата за производство само във формата на конкретен труд и затова само в тяхната специфична форма като потребителни стойности, а съдържащата се в тези средства за производство стойност *се съхранява* само благодарение на тяхното потребление — като средства на труда — от конкретния труд. Това обаче не изключва, че се увеличава единствено *наличната стойност*, *овещественият* в средствата за производство труд не само като собственото му количество, но и като количеството на овеществения в променливия капитал труд, и то в степента, в която той привежда в действие жив труд и в която последният се овеществява като *пари*, като *всеобщ обществен труд*. Затова предимно в този смисъл — по отношение на *процеса на нарастване на стойността*, същинската цел на капиталистическото производство — капиталът като *овеществен* труд (натрупан труд, съществувал по-рано труд и т. н.) противостои на *живия* труд (непосредствения труд и т. н.) и му се противопоставя от икономистите. Но икономистите (дори Рикардо) тук постоянно изпадат в противоречия и двусмисленост, тъй като не са разработили проблема за свеждането на стоката до труда в двойствената му форма.

Само благодарение на първоначалния процес на размяна между капиталиста и работника като стокопритежатели живият фактор, работната сила като момент на реалния образ на капитала, влиза в производствения процес. Но едва в самия производствен процес *овещественият труд*, смучейки жив труд, се превръща в *капитал* и *затова трудът се превръща в капитал**.

[469а] Капиталистическият производствен процес е единство на трудов процес и на процес на нарастване на стойността. За да се превърнат парите в капитал, те биват превръщани в стоки, които са *фактори на трудовия процес*. С парите трябва да се купи, първо,

---

* След тази фраза в текста на ръкописа се съдържа следната бележка на автора: «Изложеното на стр. 96—107 в подраздела «*Непосредственият производствен процес*» се отнася тук и трябва да се съедини с предходното и двете да се оправят. Тук се отнасят също стр. 262—264 на тази книга»[15]. *Ред.*

работна сила и, второ, *вещи,* без които работната сила не може да бъде *потребена,* т. е. не може да *работи.* В *трудовия процес* тези вещи нямат друго предназначение, освен да служат като *средства за живот на труда, като потребителни стойности на труда* — по отношение на самия жив труд като негов материал и средство, по отношение на продукта на труда — като негови средства за производство, по отношение на това, че тези средства за производство сами са вече продукти — като продукти, които са средства за производство на нов продукт. Но тези вещи играят тази роля в производствения процес не защото капиталистът ги купува, не защото са превърната форма на неговите пари, а, напротив, той ги купува, защото те играят тази роля в трудовия процес. Например за процеса на предене като такъв е безразлично, че памукът и вретената *представляват* парите на капиталиста, следователно *капитал,* че по предназначението си изразходваните пари са капитал. Материал на труда и средство на труда те стават само в ръцете на работещия предач, и то благодарение на това, че той преде, а не защото от памук, който принадлежи на друго лице, с вретена, които принадлежат на същото друго лице, той преде прежда за същото друго лице. Благодарение на това, че стоки се разходват в трудовия процес или се потребяват производително, те стават не капитал, а елементи на трудовия процес. Доколкото тези вещни елементи на трудовия процес са купени от капиталиста, те представляват негов капитал. Но това важи и за труда. Той също представлява негов капитал, защото на купувача на работната сила трудът принадлежи така, както и купените от него вещни условия на труда. Принадлежат му не само отделните елементи на трудовия процес, принадлежи му целият трудов процес. Капиталът, който порано съществуваше във формата на пари, съществува сега във формата на трудов процес. Но от това, че капиталът е завладял трудовия процес, че поради това работникът работи за капиталиста, вместо за себе си, трудовият процес не променя своята *всеобща природа.* От това, че при превръщането си в капитал парите се превръщат във фактори на трудовия процес, следователно по необходимост също вземат образа на материал на труда и на средства на труда, материалът на труда и средствата на труда не стават *капитал* по природа, така както златото и среброто не стават *пари* по природа от това, че парите между другото се представят в злато и сребро. Но същите съвременни икономисти, които се смеят над наивността на монетарната система, когато на въпроса: «що е пари?», тя отговаря: «златото и среброто са пари» не се стесняват на въпроса: «що е капитал?», да отговарят: «капитал е памукът». Именно това казват те, когато твърдят, че материалът на труда и средствата на труда, средствата за производство или продуктите, които се употребяват за ново производство, накъсо —

вещните условия на труда, са по природа *капитал,* са капитал, доколкото и защото благодарение на веществените си качества служат като потребителни стойности в трудовия процес. В същия дух други добавят: «капитал са месото и хлябът», защото макар капиталистът да купува работната сила с пари, тези пари представляват фактически само хляб, [469b] месо, с една дума — средствата за живот на работника[127]. Един стол с четири крака под кадифено покривало при известни условия представлява *трон,* но това не значи, че този стол, вещ, служеща за седене, става трон благодарение на природата на своята потребителна стойност. Най-съществeният фактор на трудовия процес е самият работник, а в производствения процес в древността този работник е роб. От това съвсем не следва, че работникът е *роб* по природа, макар че *Аристотел* не е съвсем далеч от подобно мнение[16], нито че вретената и памукът са *капитал* по природа, тъй като се потребяват сега в трудовия процес от *наемния работник.* Тази щуротия да приемаш определено *обществено производствено отношение,* което се изразява във вещи, за вещно природно свойство на са-

[127]) «*Капиталът* е онази част от богатството на една страна, която се употребява в производството и се състои от храната, дрехите, инструментите, суровините, машините и пр., необходими за прилагане на труда» (*Ricardo.* [On the Principles of Political Economy, and Taxation. Third edition. London, 1821], p. 89 [Българското издание, с. 98]. «*Капитал*. . . е част от националното богатство, която се употребява или е предназначена да бъде употребена, за да облагоприятствува възпроизводството» (*G. Ramsay.* [An Essay on the distribution of wealth. Edinburgh, 1836], p. 21). «*Капиталът* е. . . особен вид богатство. . . предназначен. . . за получаване на други полезни артикули» (*R. Torrens.* [An Essay on the Production of Wealth. London, 1821, p. 5]). «*Капитал* са. . . продуктите . . като средство за ново производство» (*Senior.* [Principes fondamentaux de l'economie politique, tirés de leçons édites et inédites etc. Paris, 1836] p. 318). «Когато пари се предназначават за материално производство, те получават наименованието *капитал*» (*Storch.* Cours d'Économie Politique, Tome 1, Paris, 1823, p. 207). «*Капитал* е онази част от *произведеното* богатство, която е предназначена за възпроизводство» (*Rossi.* Cours d'Èconomie Politique. Année 1836—1837. Bruxelles, 1843, p. 364). Роси се измъчва над «затруднението» дали и «суровините» могат да се смятат за капитал. Можело наистина да се прави разлика между «капитал-суровини» и «капитал-оръдие», но «са ли те (суровините) действително оръдие на производството? Не са ли те по-скоро предметът, върху който трябва да въздействуват оръдията за производство?» (пак там, с. 367). Той не вижда, че когато идентифицира вещните условия на трудовия процес просто с капитал изобщо, той смесва капитала с неговата веществена форма на проявление, макар по отношение на труда тези вещни условия да се различават като материал на труда и средства на труда, но по отношение на продукта еднакво са средства за производство, така както след това, на стр. 372, нарича капитал просто «средствата за производство». «Няма никаква разлика между един *капитал* и всяка друга част на богатството. Само благодарение на особеното ѝ приложение една *вещ* става *капитал,* т. е. когато се прилага в производствена операция като суровини, като оръдие или като средства за живот» (*Cherbuliez.* Richesse ou pauvreté. Paris, 1841, p. 18).

мите тези вещи, ни се хвърля в очи, когато отворим първото попаднало ни ръководство по политическа икономия и още на първата страница четем, че елементите на производствения процес, сведени до най-общата им форма, са земята, *капиталът* и трудът[128]. Със същото основание би могло да се каже, че те са *поземлената собственост*, ножовете, ножиците, вретената, памукът, зърното, накъсо — *материалът на труда* и *средствата на труда* — и *наемният труд*. От една страна, ние назоваваме елементите на трудовия процес, тясно свързани със *специфичния им обществен характер*, който притежават на определено *историческо* стъпало на развитието, а, от друга страна, добавяме един елемент, който е присъщ на *трудовия процес* независимо от всички определени обществени форми като вечен процес на взаимодействие между човека и природата изобщо. По-долу ще видим, че тази илюзия на икономиста, която смесва присвояването на трудовия процес от капитала със самия трудов процес и затова превръща *вещните елементи* на трудовия процес просто в капитал, тъй като капиталът между другото се превръща също във вещните елементи на трудовия процес, — че тази илюзия, която у икономистите класици трае само докато разглеждат процеса на капиталистическото производство изключително от гледна точка на трудовия процес, и затова бива поправена в по-нататъшното им изложение, произтича от самата природа на капиталистическия производствен процес. Веднага обаче се установява, че това е много удобен метод да се доказва вечността на капиталистическия начин на производство и че *капиталът* е *непреходен естествен елемент* на човешкото производство изобщо. Трудът е вечно естествено условие за човешкото съществуване. Трудовият процес не е нищо друго освен самия труд, разглеждан в момента на творческата му дейност. Затова всеобщите моменти на трудовия процес са независими от всяко определено обществено развитие. Средствата на труда и материалът на труда, една част от който са вече продукти на минал труд, играят своята роля във всеки трудов процес във всички времена и при всички обстоятелства. Затова ако им прикача названието *капитал* с пълната увереност, че «semper aliquid haeret»[17], аз *бих доказал*, че съществуването на капитала е вечен природен закон на човешкото производство и че киргизът, който реже тръстика с откраднат от руските нож и от тази тръстика си прави лодка, е точно такъв капиталист, както и г-н фон Ротшилд. По същия начин бих могъл да докажа, че гърците и римляните са се причестявали, защото са пиели вино и са яделн хляб, и че турците се ръсят всеки ден с католическа светена

[128]) Виж например *John Stuart Mill*. Principles of Political Economy. [London, 1848], v. I, b. I, [p. IX].

вода, защото всеки ден се мият. Подобни тъпи и плоски глупости се изричат със самодоволна важност не само от един *Ф. Бастиа* или в икономическите трактатчета на *Дружеството за разпространение на полезни знания*[18], или в книжките за малки деца на една мама Мартино [469 с], но дори от истински автори по специалността. Вместо да се докаже по този начин — както се цели — вечната естествена необходимост от капитала, така по-скоро *се отрича* неговата необходимост дори за определен исторически стадий на развитието на обществения производствен процес, тъй като на твърдението, че капиталът не бил нищо друго освен материалът на труда или че вещните елементи на трудовия процес били по природа капитал, с право се противопоставя отговорът, че следователно е нужен капитал, но не капиталисти, или че капитал не е нищо друго освен изобретено за заблуждаване на масите *название*[129]).

Неспособността да бъде схванат трудовият процес като самостоятелен процес и същевременно като страна на капиталистическия производствен процес се разкрива още по-ярко, когато например господин *Ф. Уейланд* ни разказва, че суровините били *капитал* и в резултат на тяхната преработка ставали продукт. Така кожата била *продукт* на кожаря и *капитал* на обущаря. Суровините и продуктът са

---

129) «Казват ни, че трудът не може да направи и една крачка без капитал, че за човек, който копае, лопатата е също тъй важна, както неговият труд, че затова капиталът е също тъй необходим за производството, както и самият труд. . . Работникът знае всичко това; тази истина е всеки ден пред очите му; но тази взаимна зависимост между капитал и труд няма нищо общо с отношенията между капиталиста и работника, нито доказва, че първият трябва да живее за сметка на втория. Капнталът не е нищо друго освен непотребени продукти на производството и всичкият капитал, който съществува в този момент, съществува независимо от един отделен индивид или една отделна класа и съвсем не е идентичен с един отделен индивнд или една отделна класа и ако всички капиталисти и всички богаташи на Великобритания внезапно измрат, с тях не би нзчезнала нито една частица от богатството нли капитала и нацията не би обедняла с нито един фартинг. Не капиталистът, а капиталът е съществен за операциите на производителите. Между капитала и капиталиста съществува също тъй голяма разлика, както между товара на кораба и товарителницата, която съпровожда този товар» (*J. F. Bray*. Labour's Wrongs and Labour's Remedy etc. Leeds, 1839, p. 59).

«*Капитал* е един вид *кабалистична дума* като църква или държава или нещо друго от тези общи термини, които ония, които стрижат останалото човечество, са изобретили, за да скрият ръката, която държи ножиците» («Labour defended against the claims of Capital» etc. London, 1825, p. 17). Авторът на това анонимно съчинение е *Т. Ходскин*, един от най-значителните съвременни английски икономисти. Цитираното му съчинение, чиято важност и сега се признава (виж например *John Lalor*. Money and Morals. London, 1852, [p. XXIV] предизвика няколко години след своето появяване едно анонимно контрапроизведение на лорд Бруъм, което е също тъй повърхностно, както и всички други икономически произведения на този гений на брътвежа.

предназначения, които една *вещ* получава във връзка с *трудовия процес;* и суровините, и продуктът сами по себе си нямат нищо общо с предназначението на една вещ да бъде *капитал,* макар че представляват *капитал,* щом трудовият процес се присвоява от капиталиста[130]. Г-н *Прудон* е използвал това с обичайната си «дълбочина».

«Благодарение на какво *понятието продукт* се превръща изведнъж в *понятието капитал?* Благодарение на *идеята за стойността.* Това значи, че за да стане капитал, продуктът трябва да претърпи достоверна стойностна оценка, трябва да бъде купен или продаден, а цената му да бъде дебатирана и фиксирана с едно законно споразумение. Например кожата, която идва от кланицата, е *продукт на месаря.* Купи ли кожарят тази кожа, той веднага включва нея или стойността ѝ в производствения си фонд. Благодарение на труда на кожаря този *капитал* отново става *продукт*» [«Gratuité du Crédit. Discussion entre *M. Fr. Bastiat* et *M. Proudhon*». Paris, 1850, p. 178—180.

За г-н Прудон е характерен апаратът на фалшивата метафизика, благодарение на която той включва най-обикновените елементарни представи първо в своя «производствен фонд» като капитал, а след това високопарно ги продава на публиката като «продукт». Въпросът, как *продуктът* се превръща в *капитал*, е сам по себе си безсмислица, но отговорът е достоен за въпроса. В действителност г-н Прудон ни разказва само два доста известни факта: първо, че продуктите понякога се преработват като суровини, и, второ, че *продуктите* са същевременно *стоки,* т. е. притежават *стойност,* която преди своята реализация трябва да мине през огъня на дебатите между купувач и продавач. Същият «философ» отбелязва:

«За обществото не съществува разликата между капитал и продукт. Тази разлика е абсолютно субективна за индивидите» [пак там, с. 182].

Той нарича абстрактната обществена форма «субективна», а своята субективна абстракция — «общество».

Ако икономистът, докато разглежда капиталистическия производствен процес само от гледна точка на *трудовия процес,* обявява капитала просто за *вещ* — суровини, инструмент и т. н., то след това отново му идва на ум, че производственият процес все пак е и процес на нарастване на стойността и във връзка с процеса на нарастване на стойността разглежда тези вещи само като *стойност.*

---

[130]) «Материалът, който си набавяме, за да го обединим с *нашия* собствен (!) труд и да го преобразуваме в продукт, се нарича *капитал;* а когато трудът е вложен и стойността е създадена, той се нарича *продукт.* Така че един и същ предмет може да бъде *продукт* за едного и *капитал* за другиго. Кожата е продукт на кожаря и капитал на обущаря» (*F. Wayland.* [The Elements of Political Economy. Boston, 1843], p. 25). Следва гореприведената глупост от Прудон, при което е необходимо да се цитира: «Gratuité du Crédit». Discussion entre *M. Fr. Bastiat* et *M. Proudhon.* Paris, 1850, p. 179, 180, 182.)

«Един и същ капитал съществува ту във формата на парична сума, ту във формата на суровини, инструмент, готова стока. Тези *вещи* всъщност не са *капитал;* той съществува в *стойността,* която те имат»[131]).

Доколкото тази стойност

«се запазва, вече не се губи, умножава се. . . откъсва се от стоката, [469 d] която я е създала, и подобно на метафизическо и лишено от субстанция качество винаги си остава в притежание на един и същ производител (т. е. капиталист)»[132]),

дотолкова това, което току-що бе обявено за *вещ,* се обявява сега за *«комерческа идея»*[133]).

Продуктът на капиталистическия производствен процес не е нито просто *продукт* (потребителна стойност), нито просто *стока,* т. е. продукт, който има разменна стойност. Неговият *специфичен продукт* е *принадената стойност.* Неговият продукт са *стоките,* които имат по-голяма разменна стойност. т. е. представляват повече труд, отколкото е бил авансиран за тяхното производство във формата на пари или стоки. В капиталистическия производствен процес *трудовият процес* се явява само като *средство,* а *процесът на нарастване на стойността* или *производството на принадена стойност* — като цел. Щом икономистът се сети за това, капиталът бива обявен за богатство, което се използва в производството, за да се изкарва печалба»[134]).

Видяхме, че превръщането на парите в капитал се разпада на два самостоятелни процеса, които спадат към съвършено различни сфери и съществуват отделно един от друг. Първият процес спада към сферата на *обръщението на стоките* и затова се извършва на *стоковия пазар.* Това е *покупката и продажбата на работната сила.*

---

131) *J. B. Say.* [Traité d'économie politique. Troisième édition, Paris, 1817, T. II, p. 429, бележката под линия. Когато Кери казва: «*Капитал*. . . са всички предмети, притежаващи разменна стойност» (*H. C. Carey.* Principles of Political Economy. Part I, the first. Philadelphia, 1837, p. 294), това трябва да бъде отнесено към обяснението на понятието капитал, което вече споменахме в първата глава: «Капитал са стоките» — едно обяснение, което се отнася само до проявлението на капитала в процеса на обръщението.

132) (*Sismondi.* Nouveaux Principes [d'Économie Politique. Second édition], t. I, [Paris, 1827], p. 89).

133) «Капиталът е комерческа идея» (*Sismondi.* Etudes [sur l'economie politique]. Tome II, [Bruxelles, 1838], p. 273).

134) «*Капитал* е онази част от запасите на една страна, която се запазва или използва в процеса на производството и разпределението на богатството с цел получаване на печалба» (*T. R. Malthus.* Definitions in Political Economy. A new edition. [with preface, notes, and supplementary remarks] by John Cazenove. London, 1853, p. 10). «Капиталът е частта от богатството, която се използва за производство и обикновено с цел за получаване на печалба» (*Th. Chalmers.* On Political Economy [in connexion with the Moral State and Moral Prospects of Society]. 2nd edition. London, 1832, p. 75).

Вторият процес е *потреблението на купената работна сила,* или самият *производствен процес.* В първия процес капиталистът и работникът противостоят един на друг само като собственик на пари и стокопритежател и тяхната сделка, подобно на сделката между всички купувачи и продавачи, е размяна на еквиваленти. Във втория процес работникът се явява *pro tempore** като жива съставна част на самия капитал и категорията размяна тук е съвършено изключена, тъй като чрез покупката капиталистът си е присвоил всички фактори на производствения процес — веществени и лични, преди още този процес да започне. Но макар двата процеса да съществуват един до друг самостоятелно, те се обуславят взаимно. Първият служи като встъпление към втория, а вторият привежда в изпълнение първия.

Първият процес, *покупката и продажбата на работната сила,* ни показва капиталиста и работника само като купувач и продавач на стока. Това, което отличава работника от другите продавачи на стоки, е само *специфичната природа, специфичната потребителна стойност* на продадената от него стока. Но особената потребителна стойност на стоката не изменя абсолютно нищо в икономическата определеност на формата на сделката, не изменя нищо в това, че купувачът представя пари, а продавачът — стока. Следователно, за да се *докаже,* че отношението между капиталиста и работника не е нищо друго освен отношение между стокопритежатели, които разменят помежду си пари и стока за взаимна изгода и по свободен договор, е достатъчно да се изолира първият процес и да се изтъкне формалният му характер. Този прост фокус не е магия, а образува целия запас от мъдрост на вулгарната политическа икономия.

Видяхме, че капиталистът трябва да превръща парите си не само в работна сила, но и във вещните фактори на трудовия процес, в средства за производство. Но ако разглеждаме съвкупния капитал, т. е. съвкупността на купувачите на работната сила, от една страна, и съвкупността на продавачите на работна сила, съвкупността на работниците — от друга, то работникът именно е принуден да продава вместо стока собствената си работна сила като стока, защото всички средства за производство, всички вещни условия на труда, както и всички средства за живот, пари, средства за производство и [469 е] средства за живот, му противостоят като чужда собственост, защото следователно цялото *вещно богатство противостои* на работника като собственост на *стокопритежателите.* Предполага се, че той работи като *несобственик* и че *условията на неговия труд* му противостоят като *чужда собственост.* Това, че капиталист № I е собственик на пари и купува от капиталист № II, който притежава

* — *временно. Ред.*

средства за производство, тези средства за производство, докато с парите, получени от капиталист № I, работникът купува средства за живот от капиталист № III, не изменя абсолютно нищо в обстоятелството, че капиталисти № I, II и III заедно са изключителните собственици на пари, средства за производство и средства за живот. Човек може да живее само доколкото произвежда своите средства за живот, и може да произвежда средства за живот само доколкото притежава средства за производство, доколкото притежава вещните условия на труда. Следователно поначало се разбира, че работникът, който е лишен от средства за производство, е лишен от средства за живот, както и — обратно, — че човек, който е лишен от средства за живот, не може да създаде средства за производство. Следователно това, което още в първия *процес* преди парите или стоката да са се превърнали действително в *капитал* от самото начало им придава *характера на капитал*, не е тяхната природа като пари, нито тяхната природа като стока, нито веществената потребителна стойност на тези стоки, предназначени да служат като средства за живот и средства за производство, а обстоятелството, че тези пари и тези стоки, тези средства за производство и средства за живот като *самостоятелни сили*, персонифицирани в техните собственици, противостоят на *лишената* от всякакво вещно богатство *работна сила*, че следователно необходимите за осъществяване на труда вещни условия са отчуждени от самия работник и се явяват по-скоро като притежаващи собствена воля и собствена душа *фетиши*, че *стоките* фигурират като *купувачи на хора*. Купувачът на работна сила е само персонификация на *овеществен* труд, която дава една част от себе си във формата на средства за живот на работника, за да присъедини *живата работна сила* към другата ѝ част и чрез това присъединяване да се запази напълно и да надрасне първоначалните си размери. Не работникът купува средства за живот и средства за производство, а средствата за живот купуват работника, за да го присъединят към средствата за производство.

Средствата за живот са особена веществена форма на съществуване, в която капиталът противостои на работника, преди той да си ги е присвоил чрез продажба на работната си сила. Но щом започне производственият процес, работната сила е вече продадена, следователно средствата за живот, поне de jure, са преминали във фонда за потребление на работника. Тези средства за живот не са елемент на трудовия процес, за който наред със самата действуваща работна сила не са нужни други условия освен материал на труда и средства на труда. В действителност работникът трябва да поддържа работната сила със средства за живот, но това негово частно потребление, което същевременно е възпроизводство на работната му сила,

лежи извън процеса на производството на стоката. Възможно е в капиталистическото производство всичкото време, с което работникът разполага, да се поглъща фактически от капитала, следователно потреблението на средствата за живот да се явява фактически просто като момент от самия трудов процес, както потреблението на въглища от парната машина, на масло от колелото или на сено от коня, както цялото частно потребление на работещите роби; в този смисъл *Рикардо* например изброява (виж по-горе бележка 127) наред със суровините, инструментите и т. н. «храната и дрехите» като предмети, които «съдействуват за труда» и затова служат като «капитал» в трудовия процес. Каквато и форма [469 f] да взема обаче това *фактически,* средствата за живот, щом ги потребява свободният работник, са стоки, които той е *купил.* Щом преминат в неговите ръце — следователно толкова повече, щом се потребяват от него — те са престанали да бъдат капитал. Следователно те не образуват нито един от *веществените елементи,* в които *капиталът* се явява в *непосредствения производствен процес,* макар и да образуват *веществената форма на съществуването на променливия капитал,* който се явява на пазара, в *сферата на обръщението,* като купувач на работна сила[135].

Ако от 500 талера един капиталист превръща 400 в средства за производство, а 100 изразходва за купуване на работна сила, тези 100 талера образуват неговия *променлив* капитал. С тези 100 талера работниците купуват средства за живот било от същия капиталист, било от друг. 100-те талера са само *паричната форма* на тези средства за живот, които следователно образуват в действителност *вещественото съдържание* на променливия капитал. В *непосредствения производствен процес* променливият капитал не съществува повече нито във формата на пари, нито във формата на стоки, а във формата на *живия труд,* който той си е присвоил чрез купуването на работната сила. И само чрез това превръщане на променливия капитал в труд авансираната в пари или в стоки стойностна сума се превръща изобщо в *капитал.* Така че макар и *покупката и продажбата на работната сила,* които *обуславят* превръщането на една част от капитала в променлив капитал, да е отделен от *непосредствения производствен процес* и самостоятелен, предшествуващ го процес, този процес образува *абсолютната основа* на капиталистическия производствен процес и *момент* на самия този производствен процес, ако го разглеждаме като *цяло,* а не само в момента на непосредственото производство на стоки. Само защото работникът, за да живее, продава

[135]) Това е правилното, което лежи в основата на полемиката на *Роси* против отнасянето на средствата за живот към съставните части на производителния капитал. Но колко неправилно схваща той нещата и до каква бъркотия стига поради това в разсъжденията си, ще видим в една от следващите глави[19].

работната си сила, вещното богатство се превръща в капитал. Само по отношение на *наемния труд предметите,* които са вещните условия на труда, т. е. *средствата за производство,* и *предметите,* които са вещните условия за поддържането на живота на самия работник, т. е. *средствата за живот,* стават *капитал.* Капиталът не е *вещ,* също както и парите не са *вещ.* В капитала, както и в парите, определени *обществени производствени отношения* на хората се представят като отношения на *вещи* към хора, или определени обществени отношения се явяват като *обществени природни свойства* на вещите. Без *наемен труд* няма производство на принадена стойност; щом индивидите си противостоят като свободни лица, без производство на принадена стойност няма капиталистическо производство, следователно няма капитал и капиталист! Капиталът и наемният труд (така наричаме труда на работника, който продава собствената си работна сила) изразяват само два фактора на едно и също отношение. Парите не могат да станат капитал, без да се разменят срещу работна сила като срещу продавана от самия работник стока. От друга страна, трудът може да се яви като наемен труд само когато *собствените* му вещни условия му противостоят като користни сили, като чужда собственост, като съществуваща за себе си и трайно обособена стойност, с една дума, като капитал. Следователно, ако откъм веществената си страна или откъм потребителните стойности, в които съществува, капиталът може да се състои само от вещните условия на труда, откъм неговата форма тези вещни условия трябва да противостоят на труда като *чужди, самостоятелни* сили, като стойност — овеществен труд, който се отнася към живия труд като към средство за собственото си запазване и увеличаване. Така че наемният труд или системата на наемен труд е необходима обществена форма на труда за капиталистическото производство, така както капиталът, повдигнатата на степен стойност, е необходима обществена форма, която трябва да вземат вещните условия на труда, за да бъде трудът наемен труд. Следователно наемният труд е необходимо условие за образуването на капитал и си остава постоянната необходима предпоставка за капиталистическото производство. Ето защо макар първият процес, размяната на пари срещу работна сила, или продажбата на работна сила като такава, да не влиза в непосредствения производствен процес, все пак той влиза в производството на цялото отношение [136].

---

[136]) Оттук може да се заключи какво разбира един *Ф. Бастиа* от същността на капиталистическото производство, ако обявява наемния труд за външна по отношение на капиталистическото производство и безразлична формалност и прави откритието, «че не *формата на възнаграждението* създава за него (за работника) тази зависимост» («Harmonies èconomiques». Paris, 1851, p. 378).

Ако от първия процес, от покупката и продажбата на работната сила, който предполага, че средствата за производство и средствата за живот са станали самостоятелни по отношение на действителния работник, т. е. предполага *персонифицирани* средства за производство и средства за живот, които като *купувачи* сключват контракт с работниците като продавачи — ако от този процес, който се извършва в *сферата на обръщението,* на *стоковия пазар,* преминем сега към самия *непосредствен производствен процес,* то последният е преди всичко *трудов процес.* В трудовия процес работникът като работник влиза в нормално, определено от природата и от целта на самия труд, активно отношение към средствата за производство. Той ги държи в ръцете си и борави с тях просто като със средства и материал на своя труд. Самостоятелното, обособено [469 g], самостойно съществуване на тези средства за производство, тяхното откъсване от труда сега фактически *се снема.* Вещните условия на труда се явяват сега в тяхното нормално единство с труда просто като материя и като органи на творческата му дейност. С кожата, която работникът дъби, той борави просто като с предмет на производствената си дейност, не е като с капитал. Той дъби кожата не за капиталиста[137]. Доколкото производственият процес е просто трудов процес, работникът потребява в този процес средствата за производство просто като *средства за живот на труда.* Но доколкото производственият процес е същевременно *процес на нарастване на стойността,* капиталистът потребява в него работната сила на работника или си присвоява живия труд като жизнен сок на капитала. Суровините, изобщо предметът на труда, служат само за това да *смучат* чужд труд, а оръдието на труда служи само като водител, като проводник на този *процес на смучене.* В процеса на присъединяването на живата работна сила към вещните съставни части на капитала последният става чудовище, което е получило живот, и почва да действува така, «като че ли е

Това «откритие» — на всичко отгоре криворазбран плагиат от действителен икономист — е достойно за същия невеж фразьор, който в същото съчинение, т. е. в 1851 г., откри: «това, което е по-решаващо и по-неоспоримо, е *изчезването на големите икономически кризи в* Англия» (с. 396).

Макар Ф. Бастиа да декретира в 1851 г. изчезването на кризите в Англия, още в 1857 г. Англия отново преживя голяма криза, а в 1861 г., както може да се прочете дори в официалните отчети на английските търговски камари, избягна промишлена криза с нечувани досега мащаби само благодарение на избухването на американската гражданска война[21].

[137]) «Ние ще видим по-нататък от разсъжденията на самия икономист, че капиталът, резултатът от труда, в *производствения процес* веднага отново става субстрат, материал на труда; че следователно положеното за миг *отделяне на капитала от труда* веднага отново *се* снема в единството на двата» (*Ф. Енгелс.* [Очерци към критиката на политическата икономия] в списание «Deutsch-Französische Jahrbücher» [Париж, 1844, с. 99. Настоящото издание, том 1, с. 536]).

влюбен»[22]. Тъй като трудът създава стойност само в определена полезна форма и тъй като всеки особен полезен внд труд изисква материал и средства със специфична потребителна стойност — вретена, памук и т. н. за предаческия труд, наковалня, чук и желязо за ковашкия труд и т. н., — трудът може да бъде приведен в действие само доколкото капиталът взема формата на специфичните средства за производство, нужни за определени трудови процеси, и само в тази форма може да смуче жив труд. Следователно тук виждаме защо капиталистът, работникът и *политико-икономът,* който е способен да си представя трдовия процес само като присвоен от капитала трудов процес, смятат *веществените* елементи на трудовия процес за *капитал* поради веществените им свойства и защо политико-икономът е неспособен да отдели веществеността им съществуване просто като фактори на трудовия процес от преплетеното с тях *обществено* свойство, което ги прави *капитал*. Той е неспособен за това, тъй като в действителност същият идентичен трудов процес, за който средствата за производство благодарение на веществените си свойства служат просто като средства за живот на труда, превръща същите средства за производство просто в средства за смучене на труд. В трудовия процес, разглеждан сам по себе си, работникът прилага средствата за производство. В трудовия процес, който е същевременно капиталистически производствен процес, средствата за производство прилагат работника, така че трудът се явява само като средство, с което определена *стойностна величина,* т. е. определено количество *овеществен* труд, смуче жив труд, за да се запази и увеличи. По този начин трудовият процес се явява като *процес на самонарастване на стойността* на овеществения труд посредством живия труд[138]). Капиталът прилага *работника,* а не работникът — *капитала,* и само *вещите,* които *прилагат работника* и поради това притежават в лицето на капиталиста *индивидуалност,* собствено съзнание и собствена воля, са *капитал*[139]). Доколкото трудовият процес е просто средството и реал-

---

[138] «*Трудът* е *факторът,* благодарение на който капиталът се оказва способен да произвежда. . . печалба» (*John Wade*. [History of the Middle and Working Classes. 3rd edition. London, 1835[, p. 161). «В буржоазното общество живият труд е само средство за увеличаване на натрупания труд» ([*К. Маркс* и *Ф. Енгелс*]. Манифест на комунистическата партия. Лондон, 1848, с. 15 [настоящото издание, том 4, с. 438]).

[139]) Определеното *икономическо* свойство на *средствата за живот* да си купуват работници, или на средствата за производство, кожите и калъпите, *да прилагат* обущарски калфи, това изопачение на отношеннето между вещи човек, следователно *капиталистическият характер* е така иеразривно сраснат в капиталистическото производство и затова във фантазията на политикоиомистите с *веществения* характер на елементите на производството, че например Рикардо, когато смята за необходимо да характеризира по-подробно веществе-

ната форма на *процеса на нарастване на стойността,* т. е. доколкото той е процес, който се състои в това освен труда, който е бил овеществен в работната заплата, да се овеществи в стоки един *излишък от незаплатен труд, принадена* стойност, т. е. да *се произведе принадена стойност,* изходният пункт на целия този процес е размяната на *овеществен труд* срещу жив труд, размяната на по-малко *овеществен* труд срещу повече *жив труд.* В самия процес на размяна едно количество труд, овеществен в пари като стока, се разменя срещу равно количество труд, овеществен в жива работна сила. [469 h] Съгласно закона за стойността, който действува при размяната на стоки, разменят се еквиваленти, равни количества овеществен труд, макар че едно количество е овеществено в предмет, а другото — в жив човек. Но тази размяна служи само като встъпление към *производствения процес,* чрез който в действителност се разменя повече труд в жива форма, отколкото е бил изразходван в овеществената форма. Затова голямата заслуга на класическата политическа икономия е, че представи целия производствен процес като такъв процес между *овеществен труд* и *жив труд* и по този начин представи капитала, в противоположност на живия труд, само като *овеществен труд,* т. е. като *стойност,* която *нараства* чрез живия труд. Нейният недостатък се състои само в това, че представителите ѝ, първо, бяха неспособни да покажат, че тази размяна на повече жив труд срещу по-малко овеществен труд отговаря на закона за *стоковата размяна,* на определянето на стоковите стойности с работното време, и, второ, че поради това те смесват размяната на определено количество *овеществен* труд срещу работна сила непосредствено в *процеса на обръщението* с извършващото се в производствения процес смучене на жив труд от *овеществения* труд, който е налице във формата на средства за производство. Те смесват процеса на размяна между променлив капитал и работна сила с процеса на смучене на жив труд от

ните елементи на капитала, употребява като *разбиращи се от само себе си,* без да се двоуми или да прави бележки, такива икономически *правилни* изрази като «*капитал* или *средства за прилагане на труда*» (следователно не «средства, прилагани от труда», а «средства за прилагане на труда») ([*D. Ricardo.* On the Principles of Political Economy, and Taxation. Third edition. London, 1821], p. 92). «количеството труд, използван от капитала» (пак там, с. 419), «фондът, предназначен да осигурява заетост на работниците» (пак там, с. 252) и т. н. [Българското издание, с. 100, 270, 322]. Така и в днешния немски език капиталистът, персонификацията на *вещите,* които вземат труд, се нарича *работодател,* а действителният работник, който дава труд, «*работополучател*». «В буржоазното общество капиталът има самостоятелност и индивидуалност, докато трудещият се индивид е лишен от самостоятелност и е обезличен» ([*К. Маркс* и *Ф. Енгелс*]. Манифест на комунистическата партия. [Лондон], 1848, [с. 16. Настоящото издание, том 4, с. 438]).

постоянния капитал. И този недостатък произтича от тяхната «капиталистическа» ограниченост, защото на самия капиталист, който заплаща труда едва след като той е бил приложен за производството на стойност, размяната на малко количество овеществен труд срещу голямо количество жив труд изглежда като *единен непосредствен процес*. Следователно, ако съвременният икономист противопоставя капитала като *овеществен труд* на живия труд, то под овеществен труд той разбира не продуктите на труда, които имат потребителна стойност и са въплъщение на определени полезни видове труд, а продуктите на труда, които са материализация на определено *количество* всеобщ обществен труд и затова са стойност, пари, които сами *нарастват по стойност* в резултат на процеса на присвояване на чужд жив труд. Това присвояване е опосредствувано от извършващата се на *стоковия пазар* размяна между променлив капитал и работна сила, но се осъществява едва в действителния производствен процес[140].

Подчиняването на трудовия процес на капитала отначало не изменя нищо в действителния начин на производство и практически се

---

[140]) Затова непосредствен труд и овеществен труд, сегашен и минал труд, жив и натрупан труд и т. н. са формите, в които икономистите изразяват отношението между капитал и труд.

«Труд и капитал. . . първият е *непосредствен* труд. . . вторият е *натрупан труд*» (*James Mill*. Elements of Political Economy. London, 1821, p. 75). «Минал труд (капитал). . . сегашен труд» (*E. G. Wakefield*. В неговото издание: *A. Smith*. [An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations], vol. I, London, 1835, p. 230—231, бележката под линия). «Натрупан труд (капитал). . . непосредствен труд» (R. Torrens. [An Essay on the Production of Wealth. London, 1821], ch. I. [p. 31]). «Труд и капитал (т. е. натрупан труд)» (*Riccardo*. [On the Principles of Political Economy, and Taxation. 3rd ed. London, 1821], p. 499 [Българското издание, с. 376]). «*Специфичните* вложения на капиталистите не се състоят от сукно (изобщо от потребителни стойности), а от труд» (Malthus. The Measure of Value [Stated and Illustrated], London, 1823, p. 17, 18).

«Тъй като всеки човек трябва да потребява, преди да произвежда, бедният работник се намира в *зависимост* от богаташа и не може нито да живее, нито да работи, ако не получи от него хранителни продукти и налични стоки срещу ония, които обещава да произведе със своя труд. . . За да застави богаташа да се съгласи на това, той е трябвало да се споразумее, че всеки път, когато ще разменя *минал труд* срещу *бъдещ труд*, последният (капиталистът) ще получава стойност, по-висока от първия (работника)» (Sismondi. De la Richesse Commerciale. Genève, 1803, t. I, p. 36, 37).

Господин В. Рошер, който явно няма дори понятие какво казват английските икономисти и освен това ненавреме си спомня, че Сениор кръщава капитала «въздържание», прави следната «умела» и в граматическо отношение професорска бележка: «Школата на Рикардо обикновено подвежда под понятието труд и капитала като «натрупан труд». Това е непохватно (!), защото нали (!) собственикът на капитала все пак (!) е правил нещо повече (!) от простото (!) производство (!) и запазването му (!); именно въздържанието да живее в доволство, за което той например иска лихва» (*W. Rocher*. [Die Grundlagen der Nacionalökonomie, 3. Aufl., Stuttgart und Augsburg, 1858, S. 82]).

t

разкрива само в следното: работникът постъпва под командуването, господството и върховния надзор на капиталиста, разбира се, само по отношение на своя труд, който принадлежи на капитала. Капиталистът следи той да не прахосва време и например всеки час да дава продукта на един работен час, да разходва за производството на продукта само средно необходимото работно време. Доколкото капиталистическото отношение е господствуващо в производственото отношение, следователно работникът постоянно се явява на пазара като продавач, а капиталистът постоянно — като купувач, самият трудов процес е общо взето *непрестанен* и не се прекъсва, както когато работникът като независим стокопроизводител зависи от продажбата [469i] на своите стоки на отделни клиенти, защото минимумът капитал трябва да е достатъчно голям да осигурява постоянна заетост на работниците и капиталистът да може да изчака продажбата на стоките[141]). Най-после капиталистът принуждава работниците да удължават колкото е възможно повече продължителността на трудовия процес свръх границите на работното време, необходимо за възпроизводството на работната заплата, тъй като именно този *излишък на труд* му доставя *принадената стойност*[142]).

---

[141]) «Ако с течение на времето настъпва промяна в тяхното (на работниците) икономическо положение, ако те стават работници на капиталист, който им авансира работната заплата, стават две неща: първо, те *могат* сега да работят непрекъснато и, второ, назначава се служител, задължението и интересът на който се състоят в това да *следи* работниците *действително* да работят непрекъснато. . . Тук се наблюдава нарасналата непрекъснатост на труда на цялата тази класа от хора. Те работят всеки ден от сутрин до вечер и не прекъсват труда си, за да чакат или търсят купувач. . . Но непрекъснатостта на труда, станала по този начин възможна, се осигурява и засилва от надзора на капиталиста. Той е авансирал работната заплата на работниците, той трябва да получи продуктите на техния труд. Негов интерес и негова привилегия е да следи те да не работят с прекъсване или бавно» (*R. Jones.* [Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations. Hertford, 1852], p. 37—38).

[142]) «Общопризната от икономистите аксиома е, че всеки труд трябва да дава излишък. За мен това положение е универсална и абсолютна истина: това е необходимо следствие на закона за пропорционалността (!), който може да се разглежда като обобщение на цялата икономическа наука. Но нека ме извинят икономистите: принципът, че *всеки труд трябва да оставя излишек*, няма смисъл в тяхната теория и не се поддава на каквото и да било *доказване*» (*Proudhon.* [Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la Misère. Tome I, Paris, 1846, p. 73]). В произведението си «Нищета на философията. Отговор на «Философия на нищетата на г-н Прудон»» Париж, 1847, с. 76—91 [настоящото издание, т. 4, с. 118—127], аз доказах, че господин Прудон няма ни най-малко понятие за това какво представлява този *«излишек на труд»*, именно — *принаденият продукт*, в който е представен принаденият труд или незаплатеният труд на работника. Тъй като в капиталистическото производство фактически намира, че всеки труд оставя такъв «излишек», той се опитва да си обясни този факт с някакво тайнствено природно свойство на труда и да се измъкне от затруднение-

Както потребителната стойност на стоката интересува стокопритежателя само като носител на нейната разменна стойност, така трудовият процес интересува капиталиста само като носител и средство на процеса на нарастване на стойността. И в производствения процес — доколкото той е процес на нарастване на стойността — средствата за производство продължават да са само парична стойност, безразлична към особената веществена форма, към особената потребителна стойност, в която е представена тази разменна стойност, така както самият труд важи в същия процес не като производителна дейност с определен полезен характер, а като създаваща стойност субстанция, като обществен труд изобщо, който се овеществява и при който единствено интересният момент е неговото *количество*. Затова всяка особена сфера на производството има значение за капитала само като особена сфера, в която се влагат пари, за да се изкарат от тях повече пари, за да се запази наличната стойност и да се увеличи, или да се присвои *принаден труд*. Във всяка особена сфера на производството трудовият процес и затова и факторите на трудовия процес са различни. С вретено, памук и предач не могат да се направят ботуши. Но влагането на капитал в една или друга сфера на производството, количествата, в които съвкупният капитал на обществото се разпределя между различните сфери на производството, най-после отношението, в което той преминава от една сфера на производството в друга — всичко това се определя от изменящото се отношение, в което обществото се нуждае от продуктите на тези особени сфери на производството, т. е. от потребителните стойности на стоките, които те създават; защото макар че се плаща само разменната стойност на стоката, тя се купува винаги само за нейната потребителна стойност. Тъй като непосредственият продукт на производствения процес е *стоката*, капиталистът може да реализира съществуващия във формата на стока продукт на процеса, следователно съществуващия в края на процеса във формата на *стока* капитал, следователно и съдържащата се в него *принаден стойност* само доколкото намира купувачи за своите стоки.

Но капиталът само по себе си е безразличен към *особеностите* на всяка сфера на производството и само по-голямата или по-малка трудност да бъдат продадени стоките на една или друга сфера на производството определя къде да се влага той, как да се влага и в какъв размер да преминава от една сфера на производството в друга или да изменя разпределението си между различните сфери на производството. В действителност тази флуктуация на капитала се

то със sesquepedalia verba [празнословия] от рода на: «необходимо следствие на закона за пропорционалността»[22].

натъква на пречки, които тук няма да се разглеждат по-нататък. Но както ще видим по-нататък, капиталът, от една страна, си създава средства за преодоляването на тези пречки, доколкото те възникват само от природата на самите производствени отношения, а, от друга — с развитието на присъщия му начин на производство отстранява всички законни и извъникономически пречки за свободното си движение в различните сфери на производството. Преди всичко той събаря всички законни или традиционни прегради, които му пречат да купува по свое усмотрение един или друг вид работна сила или да присвоява според желанието си един или друг вид труд. По-нататък, макар работната сила във всяка особена сфера на производството да има особена форма като способност за предене, обущарство, ковачество и т. н., и затова за всяка особена сфера на производството се изисква работна сила, която се е развила откъм една особена страна, станала е *особена* работна сила, все пак тази флуктуация на капитала предполага безразличието му към особения характер на трудовия процес [469 k], който той си присвоява, предполага същата флуктуация или *изменчивост* в труда, т. е. в умението на работника да прилага работната си сила. Ние ще видим, че самият капиталистически начин на производство създава тези противостоящи на собствената му тенденция икономически пречки, но той отстранява всички *законни* и *извъникономически* пречки за тази изменчивост[143]. Както на капитала като самонарастваща стойност е безразлична особената веществена форма, в която той се явява в трудовия процес било като парна машина, купчина тор или коприна, така на работника е безразлично *особеното съдържание* на неговия труд. Трудът му принадлежи на капитала, той е само потребителната стойност на стоката, която работникът е продал, а той я е продал само за да си присвои пари и с парите — средства за живот. Промяната на вида на труда го интересува само защото всеки особен вид труд изисква друго развитие на работната сила. Ако безразличието му към особеното съдържание на труда не го прави способен да изменя работната си сила по команда, той проявява това безразличие, като хвърля своите заместници, подрастващото поколение, съобразно с изискванията на пазара от един отрасъл на труда в друг. Колкото по-развито е капиталистическото производство в една страна, толкова по-голямо е изискването за *изменчивост* към работната сила, толкова по-безразличен е работникът към *особеното съдържание* на

[143]) «Всеки човек, ако не е ограничен от закона, би преминавал от едно занятие към друго, както биха изисквали различните изменения в състоянието на работите» («Considerations concerning Taking off the Bounty on Corn exported etc. London, 1753, p. 4).

своя труд и толкова по-флуктуиращо е движението на капитала от една сфера на производството в друга. Класическата политическа икономия предполага *изменчивостта* на работната сила и *флуктуацията* на капитала като аксиома и тя има право дотолкова, доколкото това е тенденцията на капиталистическия начин на производство, която безогледно се утвърждава въпреки всички пречки, създавани най-вече от самия този начин на производство. За да се представят в чист вид законите на политическата икономия, не се вземат под внимание пречките, така както в чистата механика не се вземат под внимание особените триения, които трябва да бъдат преодолени във всеки отделен случай на нейното приложение[144].

Макар капиталистът и работникът да противостоят на пазара само като *купувач*, пари, и като *продавач*, стока, все пак поради специфичното съдържание на тяхната сделка това отношение от самото начало е своеобразно обагрено, толкова повече че при капиталистическия начин на производство се предполага, че това излизане на двете страни на пазара *със същото* противоположно предназначение *постоянно* се повтаря или е постоянно. Ако разглеждаме отношението между стокопритежатели изобщо на пазара, един и същ стокопритежател се явява последователно като продавач и купувач на стока. Това, че двамата стокопритежатели се различават един от друг като купувач и продавач, е само постоянно изчезваща разлика, тъй като всички последователно играят едни и същи роли един спрямо друг в сферата на обръщението. И работникът, след

[144]) Никъде флуктуацията на капитала, изменчивостта на труда и безразличието на работника към съдържанието на неговия труд не са изглеждали по-големи, отколкото в Северноамериканските съединени щати. В Европа, дори в Англия, капиталистическото производство все още страда от остатъците от феодализма и се изопачава от тях. Например това, че хлебарството, обущарството и т. н. едва сега почват да се водят в Англия *по капиталистически*, се дължи на обстоятелството, че английският капитал също имаше феодални предразсъдъци относно «респектабилността». «Респектабилно» бе да се продават негри в робство, но не бе «респектабилно» да се произвеждат салами, ботуши или хляб. Затова от Съединените щати произхождат всички машини, които подчиняват европейските «нереспектабилни» отрасли на капиталистическия начин на производство. От друга страна, човек никъде не е така безразличен към вида труд, който извършва, както в Съединените щати, никъде не съзнава в такава степен, че трудът винаги доставя един и същ продукт, пари, и никъде не минава със същото нехайство през най-разнородните отрасли на труда. Затова тази «изменчивост» на работната сила се явява тук като съвършено определено свойство на свободния работник, противоположно на работещия роб, чиято работна сила е стабилна и трябва да се прилага само по традиционния в дадена местност начин. Главният недостатък на робския труд е, че му липсва гъвкавост. . . ако се отглежда тютюн, тютюнът става единственият артикул и тютюн се произвежда, каквото и да е състоянието на пазара и каквито и да са почвените условия» (*Cairnes* [The Slave Power: its character, career and probable designs. London, 1862], p. 46—47).

като е продал работната си сила, след като я е превърнал в пари, става купувач и капиталистите му противостоят просто като продавачи на стоки. Но парите в ръцете му са само средство за обръщение. На същинския *стоков пазар* работникът като всеки друг притежател на пари се отличава всъщност само като купувач от стокопритежателя като продавач. Но на *пазара на труда,* напротив, *парите* винаги му противостоят като парична форма на *капитала* и затова притежателят на парите — като персонифициран капитал, като *капиталист,* както той от своя страна противостои на притежателя на парите [469 l] просто като персонификация на работната сила и следователно на труда, като *работник*[145]. Противостоят си не просто купувач и просто продавач, а *капиталист* и *работник,* които си противостоят в сферата на обръщението като *купувач* и *продавач.* Отношението им като *капиталист* и *работник* е предпоставка за отношението им като *купувач* и *продавач.* Това не е както при другите стокопритежатели отношение, което произтича чисто и просто от природата на самите стоки, именно, че никой не произвежда продуктите непосредствено за своите жизнени потребности, а всеки произвежда определен продукт като *стока,* чрез продажбата на която е в състояние да си присвоява след това продукта на други. Това не е онова *обществено разделение на труда* и обособяване на различните отрасли на труда един спрямо друг, което например прави обущаря продавач на обувки и купувач на кожа или хляб. Това е *разделението* на взаимно свързаните *елементи* на самия *производствен процес* и тяхното стигащо до взаимна персонификация *обособяване,* в резултат на което *парите* като всеобща форма на *овеществения труд* стават купувач на работна сила, на живия източник на *разменна стойност* и следователно на богатство. Действителното богатство, разглеждано откъм разменната му стойност — *парите,* и откъм потребителната му стойност — *средствата за живот* и *средствата за производство,* противостои като лице на *възможността* за богатство, т. е. на работната сила на друго лице.

[469 m] Тъй като *принадената стойност* е специфичен продукт на производствения процес, неговият продукт е не само стока, но и *капитал.* В производствения процес трудът се превръща в капитал. Дейността на работната сила, т. е. трудът, *се овеществява* в производствения процес, става по този начин стойност, но тъй като трудът, още преди да започне, е престанал да принадлежи на самия работник, това, което се овеществява за него, е *овеществяване на чужд*

---

[145]) «Отношението на фабриканта към работника е. . . чисто икономическо отношение. Фабрикантът е «капиталът», работникът е «трудът»» (*Ф. Енгелс.* Положението на работническата класа [в Англия. Лайпциг, 1845], с. 329 [настоящото издание. т. 2, с. 487]).

труд и затова е самостоятелно противостояща на работната сила стойност, *капитал*. *Продуктът* принадлежи на капиталиста и представлява по отношение на работника в същата степен капитал, както и *елементите на производството*. От друга страна, наличната стойност — или парите — става *действително* капитал едва когато, първо, се представя като нарастваща стойност, като *намираща се в процес* стойност, а като такава тя се представя, когато дейността на работната сила, трудът, се явява в производствения процес като присъединена към него и принадлежаща му енергия и, второ, когато тя като *принадена стойност* се различава от самата себе си като първоначално предпоставена *стойност*, което на свой ред е резултат от овеществяването на принадения труд.

В производствения процес трудът става *овеществен труд* противоположно на живата работна сила, т.е. капитал, и освен това в резултат на същото смучене и присвояване на труд в производствения процес предпоставената стойност става *намираща се в процес* стойност и затова стойност, която създава различна от себе си принадена стойност. Само в резултат на това, че в производствения процес трудът се превръща в капитал, предпоставената стойностна сума, която е била капитал само δυνάμει*, се осъществява като *действителен* капитал[146]).

[. . .]** [263] т. е. да получи в резултат на производството по-

---

* — потенциално. *Ред.*

[146]) «Те (работниците) разменят своя труд (трябва да се каже: своята работна сила) срещу жито (т. е. срещу средства за живот). Това жито става за тях доход (т. е. отива за личното им потребление). . докато *трудът* им е станал *капитал* за техния господар» (*Sismondi*. Nouveaux Principes [d'Économie Politique. Seconde édition]. Tome I. [Paris, 1827], p. 90). «Разменяйки своя труд, работниците го *превръщат в капитал*» (пак там, с. 105)[23].

** [«Господарят е заинтересован да намалява цената на труда, но докато тази цена си остава същата, докато при дадени разходи той получава дадено количество изпълнен труд, положението му си остава непроменено. Ако един фермер може да разоре нивата си за 12 ф. ст., на него е безразлично дали плаща цялата сума] на трима опитни работници или на четирима обикновени. . . Ако тримата могат да бъдат наети по 3 ф. ст. и 10 ш. за човек, а за четиримата са нужни по 3 ф. ст. за човек, макар работната заплата на първите трима да би била по-висока, цената на изпълнения от тях труд би била по-ниска. Вярно е, че причините, които повишават размера на работната заплата на работника, често покачват същевременно и нормата на печалбата на капиталиста. Ако благодарение на нарасналата интензивност един човек изпълнява работата на двама, размерът на работната заплата и на нормата на печалбата обикновено се повишава. Но нормата на печалбата се повишава не вследствие на повишаването на работната заплата, а *на това, че добавъчното предлагане на труд понижава неговата цена* или съкращава периода, през който преди е било необходимо да се плаща тази цена. От друга страна, работникът е заинтересован главно от *размера на работната заплата*. При даден размер на работната заплата той несъмнено е заинтересован *цената на труда да е висока*, но напрежението, към което бива принуждаван

голяма стойност от сумата на стойностите, която капиталистът влага в него и авансира за него (производствения процес). Самото производство на стоки се явява само като средство за тази цел, както изобщо трудовият процес се явява само като средство за процеса на нарастване на стойността. Процесът на нарастване на стойността трябва да се схваща тук не в досегашния смисъл като процес на образуване на стойност, а като процес на образуване на принадена стойност.

Но този резултат се постига, доколкото живият труд, който трябва да извърши работникът и който затова се овеществява в продукта на неговия труд, е по-голям от труда, който се съдържа в променливия капитал или е изразходван за работна заплата, или, което е същото, е по-голям от труда, необходим за възпроизводството на работната сила. Доколкото само благодарение на производството на принадена стойност авансираната стойност става капитал, самото възникване на капитала, както и процесът на капиталистическото производство почиват преди всичко на два момента:

Първо, *покупката и продажбата на работната сила* е акт, който се отнася до сферата на обръщението, но ако се разглежда *процесът на капиталистическото производство като цяло,* той е не само момент и предпоставка, но и постоянният резултат на последния. Тази покупка и продажба на работна сила предполага отделяне на вещните условия на труда, т. е. на *средствата за живот и средствата за производство,* от живата работна сила, така че последната е единствената собственост, с която работникът разполага, и единствената стока, която той има за продажба. Отделянето отива толкова далеч, че тези условия на труда противостоят на работника като *самостоятелни лица,* защото капиталистът като техен собственик е само тяхна персонификация в противоположност на работника като притежател само на работна сила. Това отделяне и обособяване е предпоставка за покупката и продажбата на работна сила, следователно изобщо за присъединяването на жив труд към мъртвия труд като средство за неговото самозапазване и самоувеличаване, т. е. самонарастване. Без *размяна* на променлив капитал срещу работна сила не би ставало никакво самонарастване на съвкупния капитал,

---

при това, се повишава още повече» *N. W. Senior.* Three lectures on the rate of wages. London, 1839, p. 14, 15[. Началото на този цитат липсва в оригинала, тук то се дава в квадратни скоби. *Ред.*

Из същото съчинение:

«. . . положението на работника зависи не от сумата, която получава всеки път, а от средното възнаграждение за даден период. . . колкото по-голям е взетият период, толкова по-точна ще бъде сметката» (пак там, с. 7). «Като период е най-добре да се вземе *една година.* Той обхваща лятната и зимната работна заплата» (пак там, с. 7).

следователно и никакво образуване на капитал или превръщане на средствата за производство и средствата за живот в капитал. Вторият момент е действителният производствен процес, следователно действителният процес на потребление на работната сила, купена от притежателя на парите или стоките.

[264] В действителния производствен процес вещните условия на труда — материалът и средствата на труда — служат не само да се овеществява живият труд, но да се овеществява *повече* труд, отколкото се е съдържал в променливия капитал. Следователно те служат като средство за поглъщане и средство за изстискване на принадения труд, който е представен в принадената стойност (и в принадения продукт). Така че ако се разглеждат двата момента: първо, размяната на работна сила срещу променлив капитал и, второ, действителният производствен процес (в който живият труд се присъединява към капитала като действуващ фактор), то целият процес се явява като процес, в който 1) по-малко количество овеществен труд се разменя срещу по-голямо количество жив труд, доколкото това, което капиталистът действително получава срещу работната заплата, е жив труд, и 2) вещните форми, в които капиталът е непосредствено представен в трудовия процес, средствата за производство (т. е. овещественият труд) се явяват като средство за изстискване и поглъщане на този жив труд — всичко това като процес, който се извършва между овеществен и жив труд, процес, който не само превръща живия труд в овеществен, но същевременно превръща овеществения труд в капитал и следователно и живия труд в капитал. Така че това е процес, в който се произвежда не само стока, но и принадена стойност, следователно и *капитал*. (Сравни с. 96—107.)

Средствата за производство са представени тук не само като средства за осъществяване на труда, но и в абсолютно еднаква степен като *средства за експлоатация на чужд труд*[24].

[469] Относно стойността или парите като овеществяване на всеобщ обществен среден труд трябва да отбележим още следното: например предаческият труд може сам по себе си да е *над* или *под* равнището на обществения среден труд. Т. е. известно количество предачески труд може да е равно, по-голямо или по-малко от същото количество обществен среден труд, например от овещественото в известно количество пари работно време с еднаква величина (продължителност). Но ако предаческият труд се изпълнява с нормална в неговата *сфера* степен на интензивност, т. е. ако например трудът, изразходван за произведената за един час прежда, дава нормалното количество прежда, което един час предачески труд дава средно при дадените обществени условия, то овещественият в преждата труд е *общественонеобходим труд*. Като такъв той се намира в коли-

чествено определено отношение към обществения среден труд изобщо, който служи за мярка, така че той изразява равно, по-голямо или по-малко количество от него. Следователно той самият изразява *определено количество* обществен среден труд.

Формално подчинение на труда на капитала

Трудовият процес става средство на процеса на нарастване на стойността, на процеса на самонарастване на стойността на капитала — на производството на принадена стойност. Трудовият процес се подчинява на капитала (това е негов *собствен* процес) и капиталистът влиза в този процес като управляващ, като ръководител; за него този процес е същевременно непосредствено процес на експлоатация на чужд труд. Аз наричам това *формално подчинение на труда на капитала*. Това е *всеобщата* форма на всеки капиталистически производствен процес; но то е същевременно *особена* форма наред с развития *специфично капиталистически начин на производство,* защото последният включва първата, докато първата съвсем не включва по необходимост последната.

[470] Производственият процес е станал процес на самия капитал. Това е процес, който се извършва с *факторите на трудовия процес,* в каквито са се превърнали парите на капиталиста, и то под неговото ръководство, при това с цел да се направят от парите повече пари.

Когато независимият преди селянин, който произвеждаше за самия себе си, става надничар, работещ за арендатор, когато йерархическото разчленение при цеховия начин на производство изчезва, отстъпвайки място на простата противоположност между един капиталист и занаятчиите, които той заставя да работят за него като наемни работници, когато предишният робовладелец използва предишните си роби като наемни работници и т. н., производствените процеси с други обществени определения са превърнати в процес на производството на капитал. При това настъпват промените, за които говорихме по-горе. Независимият преди селянин става — като фактор на производствения процес — зависим от капиталиста, който ръководи този процес, и самата заетост на този селянин зависи от един контракт, който той като стокопритежател (притежател на работна сила) е сключил предварително с капиталиста като притежател на пари. Робът престава да е оръдие на производството, принадлежащо на този, който прилага труда му. Отношението между майстор и калфа изчезва. Майсторът се отнасяше към калфата като майстор в своя занаят. Той противостои сега на калфата само като притежател на капитал, а калфата му противостои само като прода-

вач на труд. Преди производствения процес те противостоят един на друг като стокопритежатели и между тях съществува само *парично отношение,* но *в* производствения процес те противостоят един на друг като персонифицирани функционери на факторите на този процес, капиталистът като «капитал», а непосредственият производител като «труд» и отношението им се определя от труда просто като фактор на самонарастващия капитал.

По-нататък капиталистът се грижи трудът да има нормалната степен на доброкачественост и интензивност и удължава колкото е възможно трудовия процес, тъй като по този начин расте произвежданата от него принадена стойност. Расте *непрекъснатостта* на труда, защото зависимите по-рано от отделни клиенти производители, които сега нямат вече стоки за продаване, придобиват в лицето на капиталиста постоянен платец.

Възниква и иманентната на *капиталистическото отношение* мистификация. Способността на труда да запазва стойността се явява като способност на капитала за самосъхранение, способността на труда да създава стойност — като способност на капитала за самонарастване и, общо взето — съгласно понятието, — *овещественият* труд се явява като фактор, прилагащ *живия* труд.

Въпреки всичко това с посочената промяна от самото начало съвсем не настъпва съществено изменение в реалния характер на трудовия процес, на действителния производствен процес. Напротив, в реда на нещата е, тъй като настъпва подчинение на трудовия процес на капитала — върху основата на *наличен трудов процес,* който е съществувал преди това негово подчинение на капитала и който се е формирал на базата на предишни различни производствени процеси и на други условия за производство, — капиталът да подчинява *даден, наличен трудов процес,* т. е. например занаятчийския труд, отговарящия на дребното самостоятелно селско стопанство начин на земеделие. Настъпват ли изменения в тези традиционни и поставени от капитала под негова команда *трудови процеси,* тези модификации могат да бъдат само постепенни *следствия* на вече станало подчинение на дадени, традиционни трудови процеси на капитала. Фактът, че трудът става по-интензивен и се увеличава продължителността на трудовия процес, че трудът става по-непрекъснат и по-регулиран под погледа на заинтересования капиталист и т. н., сам по себе си не изменя характера на самия реален трудов процес, на реалния начин на труд. Следователно това представлява голям контраст с развиващия се, както показахме, в по-нататъшния ход на капиталистическото производство специфично *капиталистически начин на производство* (труд в голям мащаб и т. н.), който едновременно с отношенията между различните агенти на

производството *революционизира* начина на този труд и реалния характер на целия трудов процес. Именно в противоположност на последния ние наричаме разглежданото досега подчинение на трудовия процес на капитала (подчинението на един развил се още преди настъпването на капиталистическото отношение начин на труд на това отношение) *формално подчинение на труда на капитала*. Капиталистическото отношение като *отношение на принуда* с цел да се изстисква принаден труд чрез удължаване на работното време — отношение на принуда, което не почива на отношения на лично господство и зависимост, а произтича просто от различни икономически функции — е общо за двата начина, но специфично капиталистическият начин на производство познава и други начини за изстискване на принадена стойност. А на базата на един наличен начин на труд, т. е. на *дадено* развитие на производителната сила на труда и на отговарящ на тази производителна сила начин на труд, принадена стойност може да се произвежда само чрез *удължаване на работното време*, следователно във формата на *абсолютна принадена стойност*. Затова на нея като единствената форма на производството на принадена стойност отговаря *формалното подчинение на труда на капитала*.

[471] Всеобщите моменти на трудовия процес, както са изложени в глава II, т. е. например деленето на вещните условия на труда на материал и средства на труда в противовес на живата дейност на самите работници и т. н., са независими от всякакъв исторически и специфично обществен характер на производствения процес, еднакво истинни определения на всички възможни форми на неговото развитие, в действителност неизменни природни условия на човешкия труд. Това ярко се проявява във факта, че те важат за независимо работещите хора, които произвеждат не в обмен с обществото, а само в обмен с природата като Робинзон и т. н. Следователно това са фактически абсолютни определения на *човешкия* труд изобщо, щом той е надраснал чисто животинския характер.

Това, по което само формално подчиненият на капитала трудов процес се отличава от самото начало и в резултат на което все повече и повече се отличава, дори на базата на стария, традиционен начин на труд, е *мащабът*, в който той се изпълнява, следователно, от една страна, обемът на авансираните средства за производство, от друга — броят на работниците, с които се разпорежда един и същ работодател. Това, което например на базата на цеховия начин на производство изглежда максимум (например по отношение броя на калфите), образува едва един минимум за капиталистическото отношение. Защото в действителност това отношение може да възникне още съвсем номинално само там, където капиталистът прилага труда

поне на толкова работници, че произвежданата от тях принадена стойност да е достатъчна като доход за личното му потребление и като фонд за натрупване, така че той самият да е освободен от непосредствен труд и да работи само като *капиталист,* изпълнявайки като главен надзирател и ръководител на процеса функцията на един вид притежаващ воля и съзнание капитал, който се намира в процес на нарастване по стойност. Това разширение на *мащаба* на труда именно образува реалната база, върху която възниква специфично капиталистическият начин на производство при иначе благоприятни исторически условия като например условията на XVI век, макар че *спорадично,* като негосподствуващ в обществото той може, разбира се, да се появява на отделни места в рамките на предишни обществени форми.

Отличителният характер на *формалното подчинение на труда на капитала* става най-ясен чрез сравнение с условията, когато капиталът съществува вече в определени подчинени функции, но все още не в своята господствуваща, определяща всеобщата обществена форма функция като непосредствен купувач на труд и като непосредствен присвоител на производствения процес. Например *лихварският капитал,* доколкото авансира на непосредствените производители, както например в Индия, суровини, оръдия на труда или и двете във формата на пари. Чудовищната лихва, която той взема, лихвата, която — абстрахирайки се от нейния размер — изобщо изстисква по този начин от непосредствения производител, е само друго название на принадената стойност. Всъщност той превръща парите си в капитал, като изстисква от непосредствения производител незаплатен труд, принаден труд. Но той не се меси в самия производствен процес, който както и преди протича редом с него по традиционния начин. Лихварският капитал отчасти избуява вследствие на *упадъка* на този начин на производство, отчасти е средство, което води до неговото *разлагане,* а при най-неблагоприятни условия — до продължаване на неговото вегетиране. Тук *още не се* наблюдава формално подчинение на труда на капитала. Друг пример е *търговският капитал* доколкото дава поръчки на известен брой непосредствени производители, след това събира продуктите им и ги продава, при което може също да авансира суровините и т. н. или да предоставя парични аванси и т. н. Отчасти именно от тази форма се е развило съвременното капиталистическо отношение и тя все още образува тук-там прехода към същинското капиталистическо отношение. Тук също не се наблюдава още формално подчинение на труда на капитала. Непосредственият производител все още си остава същевременно продавач на своите стоки и лице, което прилага собствения си труд. Но тук има повече елементи на

преход, отколкото при лихварския капитал. И двете форми, на които при случай ще се върнем по-късно, се възпроизвеждат като странични и преходни форми в рамките на капиталистическия начин на производство.

[472] *Реално подчинение на труда на капитала, или специфично капиталистическият начин на производство*

В *глава* III бе подробно показано как с *производството на относителна принадена стойност* (към което отделният капиталист, доколкото взема *инициативата,* бива подтикван от това, че стойността е равна на обществено необходимото работно време, овеществено в продукта, че следователно за него се създава *принадена* стойност, щом *индивидуалната* стойност на неговия продукт е *под* обществената му стойност и затова той може да продава *над* индивидуалната му стойност) се изменя цялата реална форма на начина на производство и възниква един специфично *капиталистически начин на производство* (също и технологически), едва на базата на който и едновременно с който се развиват също отговарящите на капиталистическия производствен процес *производствени отношения* между различните агенти на производството и най-вече между капиталиста и наемния работник.

Обществените производителни сили на труда, или производителните сили на непосредствено *обществения, обобществения* (съвместния) труд благодарение на кооперацията, на разделението на труда в работилниците, на използването на *машини* и изобщо на превръщането на производствения процес в съзнателно *прилагане* на природознанието, механиката, химията и т. н. за определени цели, на *технологията* и т. н., както и съответствуващото на всичко това *производство в голям мащаб* и т. н. (само този именно обобществен труд е способен да приложи *всеобщите* продукти на човешкото развитие като математиката и т. н. в *непосредствения* производствен процес, както, от друга страна, развитието на тези науки предполага определено равнище на материалния производствен процес, това развитие на производителната сила на *обобществения труд* в противоположност на повече или по-малко изолирания труд на отделните индивиди и т. н. и наред с него *прилагането на науката* — този *всеобщ* продукт на общественото развитие, в *непосредствения производителен процес* — всичко това се представя за *производителна сила на капитала* а не за производителна сила на труда, или за производителна сила на труда само доколкото той е тъждествен на капитала, и във всеки случай не за производителна сила нито на

отделния работник, нито на обединените в производствения процес работници. Мистификацията, заложена в капиталистическото отношение изобщо, сега се развива много повече, отколкото се развиваше или можеше да се развие при само формалното подчинение на труда на капитала. От друга страна, едва тук особено ярко изпъква (специфично изпъква) и историческото значение на капиталистическото производство тъкмо благодарение на преобразуването на самия непосредствен производствен процес и на развитието на обществените производителни сили на труда.

По-горе (глава III) бе доказано как «общественото» и т. н. в труда на работника не само «въображаемо» но и «фактически» му противостои не само като чуждо, но и като враждебно и противоположно, и като овеществено и персонифицирано в капитала.

Както производството на абсолютна принадена стойност може да се разглежда като материален израз на формалното подчинение на труда на капитала, така производството на относителна принадена стойност може да се разглежда като израз на реалното подчинение на труда на капитала.

Във всеки случай на двете форми на принадената стойност — абсолютната и относителната, ако ги разглеждаме всяка за себе си като съществуващи отделно (а абсолютната принадена стойност винаги предшествува относителната) — отговарят две различни форми на подчинение на труда на капитала, или две различни форми на капиталистическото производство, от които първата винаги предшествува втората, макар че по-развитата, втората, на свой ред може да образува базата за внедряване на първата в нови отрасли на производството.

[473] *Допълнителни бележки относно формалното подчинение на труда на капитала*

Преди да продължим по-нататък с разглеждането на реалното подчинение на труда на капитала, и следващите допълнителни бележки от моите тетрадки[25].

Формата, почиваща на абсолютната принадена стойност, аз наричам *формално подчинение на труда на капитала,* защото тя само *формално* се различава от предишните начини на производство, върху основата на които непосредствено възниква (се въвежда) и при които било производителят е самостоятелен, било непосредствените производители трябва да дават принаден труд за други. Друга е само *принудата,* която се упражнява, т. е. методът, с който се

изтръгва принаден труд. При *формалното подчинение* същественото е следното:

1) чисто паричното отношение между оня, който присвоява принадения труд, и оня, който го дава; доколкото възниква *подчинение,* то възниква от *определеното съдържание* на продажбата, а не от предпоставеното ѝ *подчинение,* благодарение на което производителят би бил поставен в по-различно, отколкото паричното, отношение (отношение на стокопритежателя към стокопритежател) към експлоататора на неговия труд вследствие на политическо и т. н. отношение; именно *само* като притежател на условията на труда купувачът поставя тук продавача в *икономическа* зависимост от себе си; това не е политическо и социално фиксирано отношение на господство и подчинение;

2) в първото отношение е включено това — защото иначе работникът не би бил принуден да продава работната си сила, — че неговите *обективни условия на труда* (средства за производство) и *субективни условия на труда* (средства за живот) му противостоят като *капитал,* като монополизирани от купувача на работната му сила. Колкото по-пълно му противостоят тези *условия на труда* като чужда собственост, толкова по-пълно се наблюдава *формално отношението между капитал и наемен труд,* толкова по-пълно следователно е формалното подчинение на труда на капитала, условието и предпоставката на *реалното* подчинение.

В самия начин на производство тук още няма различие. *Трудовият процес,* разглеждан *технологически,* се извършва точно така, както и преди, само че сега като *подчинен* на капитала трудов процес. В самия производствен процес обаче се развива, както бе показано по-рано: 1) едно *икономическо* отношение на господство и подчинение, тъй като работната сила се потребява от капиталиста и следователно това потребление се контролира и ръководи от него; 2) развива се голяма непрекъснатост и интензивност на труда и по-голяма икономия в прилагането на условията на труда, тъй като се полагат всички усилия продуктът да представлява *само общественонеобходимото* (или по-скоро — още по-малко) *работно време,* и то както по отношение на живия труд, който се прилага за неговото производство, така и по отношение на *овеществения* труд, който като стойност на употребените средства за производство влиза в тях като образуващ стойността фактор.

При *формалното подчинение* на труда на капитала *принудата за принаден труд* — а по този начин, от една страна, за създаване на потребности и на средства за задоволяването на тези потребности, както и на маса от изделия свръх мярката на традиционните потребности на работника — и създаването на *свободно време* за развитие,

независимо от материалното производство, вземат само *по-друга форма,* отколкото при предишните начини на производство, но форма, която повишава непрекъснатостта и интензивността на труда, увеличава производството, благоприятствува за развитието на *разновидностите на работната сила* и по този начин за диференцирането на видовете труд и видовете възнаграждение и най-после превръща самото отношение на собствениците на условията на труда и на работниците в чисто *отношение на покупка и продажба,* или в *парично* отношение, и *освобождава* отношението на експлоатация от всички патриархални и политически, а така също религиозни окови. Впрочем самото *производствено отношение* поражда ново *отношение на господство и подчинение* (което си създава *политически* и т. н. изрази). Колкото по-малко капиталистическото производство излиза извън рамките на формалното отношение, толкова по-малко развито е паричното отношение, тъй като формалното отношение предполага само дребни капиталисти, които по образованието и вида на занятието си се различават само малко от самите работници.

[474] Различието в *характера на отношението на господство и подчинение,* без да засяга още самия начин на производство, се проявява най-вече там, където *земеделските* и *домашните* странични работи, които са били изпълнявани само за потребностите на семейството, се превръщат в самостоятелни капиталистически отрасли на труда.

Различието на *формално* подчинения на капитала труд от предишния начин на прилагане на труда изпъква в същия обем, в който нараства *величината на капитала,* прилаган от отделния капиталист, т. е. *броят на едновременно заетите от него работници.* Едва при известен минимум от капитал капиталистът престава да е работник и си запазва само ръководството на трудовия процес и търговията с произведените стоки. Също и *реалното* подчинение на труда на капитала, *същинският капиталистически начин на производство,* възниква едва там, където капитали с известна величина са овладели непосредствено производството, било като търговец става промишлен капиталист или като на базата на *формалното подчинение* са се формирали големи промишлени капиталисти[a)].

Това a) *се отнася не към последния пункт,* а към предидущия[26].

«Свободният работник има обикновено свободата да сменя господаря си: тази свобода отличава роба от свободния работник така, както английски моряк на търговски кораб се различава от моряк на военен кораб. . . Положението на работника превъзхожда положението на роба, защото работникът *смята* себе си за *свободен;* и това убеждение, колкото и да е погрешно, има немалко влияние върху характера на населението» (*T. R. Edmonds.* Practical, Moral and Po

Ако отношението на господство и подчинение идва на мястото на робство, крепостничество, васални отношения, патриархални и т. н. форми на подчинение, *изменя* се само *неговата форма*. Формата *става по-свободна*, защото има *вещен* характер, формално доброволна, *чисто икономическа*.

[475] Или отношението на *господство и подчинение* в производствения процес идва на мястото на предишната *самостоятелност* в производствения процес, както например при всички самостоятелни селяни, фермери, които трябвало да плащат само рента в продукти било на държавата или на лендлорда, при селската домашна странична промишленост или при *самостоятелните занаяти*. Следователно

---

litical Economy etc. London, 1828, p. 56—57). «Мотивът, който принуждава свободния човек да работи, е много по-силен от мотива, който движи роба: свободният човек трябва да избира между тежък труд и *глад* (*това място да се провери*), а робът — между . . . и порядъчен бой с пръчка» (пак там, с. 56). Разликата между положението на роба и работника при паричната система е твърде незначителна;. . . господарят на роба прекалено добре разбира собствения си интерес да отслабя робите си,като не им дава достатъчно храна; а господарят на свободния човек му дава колкото е възможно по-малко храна, защото *несправедливостта по отношение на работника не пада само върху него, а върху цялата класа на господарите*» (пак там).

«В древността е било възможно *хората да бъдат заставяни да работят свръх необходимото за задоволяване на собствените им потребности*, а част от населението — да работи, за да *издържа останалата част безплатно*, само по пътя на робството: затова робството било въведено навсякъде. Тогава робството било така необходимо за увеличаване на производството, както сега би било пагубно за него. Причината е ясна. *Ако хората не биват принуждавани към труд, те ще работят само за себе си;* ако имат малко потребности, ще работят малко. Но когато се образуват държави и възниква нуждата от неработещи хора, за да ги защищават от насилието на техните врагове, на всяка цена трябва да се набавя храна (VII — 26) за *ония, които не работят;* и тъй като съгласно предположението потребностите на работниците са малки, трябва да се намери начин да се *увеличи трудът им свръх размерите на техните потребности*. На тази цел трябвало да служи *робството*. . Робите били заставяни да обработват земята, която хранела тях и неработещите свободни хора, както било в Спарта; или заемали всички робски длъжности, които се заемат сега от свободните хора, и били също така използвани, както в Гърция и Рим, за снабдяването с промишлени изделия на ония, чиято служба била нужна на държавата. Следователно тогава се прилагал *метод на насилие, за да бъдат заставени хората да работят* за добиването на храна. . . Хората били принуждавани тогава да работят, защото *били роби на други;* сега хората биват принуждавани към труд, защото са *роби на собствените си потребности* (*J. Steuart*.]An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy]. Vol. I, Dublin, [1770[p. 38—40).

«През XVI век» — казва същият *Стюърт*, — «докато, от една страна, лордовете уволнявали слугите си, фермерите», които се превърнали в промишлени капиталисти «уволнявали безделните гърла». От *средство за съществуване* земеделието се превърнало в предприемачество. Резултатът бил «изтеглянето. . . на известен брой работници от дребното земеделие, така че *земеделците да работят по-усилено, и с усилен труд на малка площ* се постигал *същият резултат, както с лек труд на голямо пространство*» (пак там, с. 105).

тук се губи предишната *самостоятелност* в производствения процес и самото отношение на господство и подчинение е продукт на въвеждането на капиталистическия начин на производство.

Най-после отношението между капиталист и наемен работник може да дойде на мястото на отношението между *цеховия майстор,* неговите *калфи* и *чираци* — преход, който градската манифактура претърпява частично при своето възникване. *Средновековното цехово отношение,* което в аналогична форма се развило в тесни кръгове и в Атина и в Рим и което имало толкова решаващо важно значение в Европа, от една страна, за образуване на капиталистите, от друга — за образуване на едно свободно работническо съсловие, е *ограничена,* още неадекватна форма на отношението между капитал и наемен труд. Тук съществува, от една страна, отношението между купувач и продавач. Плаща се заплата и майстор, калфа и чирак противостоят един на друг като свободни лица. Технологическа база на това отношение е *занаятчийското предприятие,* в което повече или по-малко изкусното боравене с *оръдието на труда* е решаващият фактор на производството. Самостоятелният личен труд и следователно професионалното развитие на работника, което изисква повече или по-малко продължително време за обучение, определя тук резултата от труда. Наистина тук майсторът е притежателят на условията за производство, на занаятчийските инструменти и суровините (макар че занаятчийският инструмент може да принадлежи и на калфата), на него принадлежи и продуктът. Дотолкова той е *капиталист.* Но като капиталист той не е *майстор.* Първо, той е преди всичко сам *занаятчия* и трябва да е майстор в своя занаят. В самия производствен процес той фигурира като занаятчия, също както и неговите калфи, и той тепърва посвещава чираците си в тайните на занаята. Той има към чираците си абсолютно същото отношение, както един професор към своите студенти. Следователно отношението му към чираците и калфите не е отношението на капиталиста като такъв а отношението на *майстора* в даден занаят, който като такъв заема в корпорацията, а оттук и по отношение на тях, по-високо положение, което трябва да почива на собственото му *майсторство* в занаята. Затова неговият капитал както по *веществената* си форма, така и по *стойностната си величина* е обвързан капитал, който още не е получил свободната форма на капитала. Това не е *определено количество овеществен труд,* не е изобщо стойност, която може да взема и произволно взема една или друга форма на условия на труда съобразно с произволната му размяна срещу една или друга форма на живия труд с цел за присвояване на принаден труд. Само след като е преминал предписаните степени на чирак, калфа и т. н. и сам е представил пробната си работа при изпита за майстор,той може в

този определен отрасъл на труда, в собствения си занаят, да превърне парите отчасти в обективните условия на занаята, отчасти да купи с тях калфи и да държи чираци. Само в собствения си занаят той може да превърне парите си в капитал, т. е. да ги използва не само като средство на собствения си труд, но и като средство за експлоатация на чужд труд. Капиталът му е свързан с определена форма на *потребителна стойност* и затова не противостои на работниците му като *капитал.* Методите на труд, с които той си служи, се основават не само на опита, но и на цеховите правила — смятат се за необходими, така че и откъм тази страна не разменната стойност, а потребителната стойност на труд се явява като последна крайна цел. Не от неговата воля зависи да дава труд от едно или друго качество, а цялото цехово производство е устроено така, че да се дава *определено качество.* Подобно на метода на труда, трудовият процес също не зависи от неговата воля. *Ограничената* форма, която пречи имуществото му да функционира като *капитал,* се проявява понататък в това, че в действителност е предписан един *максимум* за стойностната величина на неговия капитал. Той няма право да държи повече от *известен брой калфи,* тъй като чрез цеха на всички майстори трябва да бъде осигурен определен дял от печалбата от техния занаят. Най-после отношението на майстора към другите майстори като членове на същия цех; като такъв той принадлежеше към една корпорация, която имаше известни колективни условия за производство (цехова каса и т. н.), политически права, участие в градското управление и т. н. Той работеше по поръчка — с изключение на работата му за търговците — за създаване на непосредствена потребителна стойност и съобразно с това се регулираше и броят на майсторите. Той не противостои на работниците си *просто* като *търговец.* Още помалко търговецът може да превръща парите си в производителен капитал; той може само да «премества» стоките, не да ги произвежда сам. *Отговарящото на общественото му положение съществуване* — не разменната стойност като такава, не обогатяването като такова — се явява тук като цел и резултат на експлоатацията на чужд труд. Решаващото тук е *инструментът.* В много отрасли на труда (например в шивачеството) суровините се доставят тук на майстора от неговите клиенти. Ограничеността на производството в рамките на даденото потребление тук е закон. Следователно производството съвсем не се регулира от границите на самия капитал. В капиталистическото отношение ограниченията изчезват със социално-политическите окови, в които капиталът все още се движи тук и поради това още не се явява като *капитал.*

[476] Чисто формалното превръщане на занаятчийското предприятие в капиталистическо, където следователно технологическият

процес си остава първоначално същият, се състои в *отпадането на всички тези ограничения,* вследствие на което се изменя и отношението на суперординация и субординация. Майсторът сега вече не е капиталист в качеството си на майстор, а майстор в качеството си на капиталист. Границата на неговото производство не е вече обусловена от границата на неговия капитал. Капиталът (парите) може произволно да се разменя срещу *всякакъв вид* труд и следователно срещу всякакъв вид условия на труда. Самият майстор може да престане да е занаятчия. С бързото разширяване на търговията и наред с нея на търсенето на стоки от страна на търговците цеховото производство, надхвърлило своите граници, трябваше да се превърне формално в капиталистическо производство.

В сравнение със самостоятелния занаятчия, който работи за непознати клиенти, естествено се увеличава непрекъснатостта [на труда] на работника, който работи за капиталиста и трудът на когото не е ограничен от случайната потребност на отделни клиенти, а само от потребността на капитала, който му дава заетост, да експлоатира чужд труд. В сравнение с труда на роба този труд е по-производителен, защото е по-интензивен, тъй като робът работи само подтикван от външен страх, а не за *своето съществуване,* което не му принадлежи, но все пак е *гарантирано;* свободният работник, напротив, работи, подтикван от своите потребности. Съзнанието (или по-скоро *илюзията*) за свободно самоопределение, за свобода и свързаното с него чувство (съзнание) за *отговорност* прави свободния работник много по-добър работник от роба; тъй като работникът като всеки продавач на стоки е отговорен за стоката която доставя и която трябва да притежава определено качество, той не трябва да бъде изместен от другите продавачи на стоки от същия вид. *Непрекъснатостта на отношението* между роба и робовладелеца е отношение, в което робът бива държан чрез пряка принуда. Свободният работник, напротив, трябва да поддържа отношението с капиталиста, тъй като неговото съществуване и съществуването на семейството му зависят от това той постоянно да възобновява продажбата на работната си сила на капиталиста.

При роба *минимумът на работната заплата* се явява като независима от собствения му труд, константна величина. При свободния работник *стойността на работната му сила* и съответствуващата ѝ *средна работна заплата* не се представят в такива предопределени граници, независими от собствения му труд и определяни от чисто физическите му потребности. Тук *средната ѝ величина* за цялата *класа* е повече или по-малко *константна* като стойността на всички стоки; но тя не съществува в тази непосредствена реалност за *отделния* работник, чиято работна заплата може да бъде над или под

този минимум. *Цената на труда* ту пада под, ту се качва над *стойността на работната сила*. Освен това съществува простор (в тесни предели) за *индивидуалността* на работника и оттук различие в работната заплата отчасти в *различните отрасли на труда*, отчасти в *един и същ* отрасъл на труда в зависимост от трудолюбието, умението, силата и т. н. на работника, при което това различие се определя отчасти от мярката на собствената му лична продуктивност. Така величината на работната заплата се явява като изменяща се в резултат на собствения му труд и на индивидуалното му качество. В развит вид това се наблюдава при *сделното заплащане на труда*. Макар че както бе показано, то не изменя нищо в общото отношение между капитал и труд, между принаден труд и необходим труд, все пак в резултат това отношение се изразява за отделния работник различно, и то съобразно с мярката на личната му продуктивност. При роба особена сила или сръчност могат да повишат *продажната цена* на неговата личност, но от това той няма никаква полза. Другояче стоят нещата при свободния работник, който е собственик на своята *работна сила*.

[477] По-високата стойност на тази работна сила трябва да бъде платена на него самия и се изразява в по-висока работна заплата. Следователно тук съществуват големи различия в работната заплата според това дали особената работа изисква по-високоразвита, изискваща по-големи производствени разходи работна сила или не, и по този начин, от една страна, се открива по-голям простор за индивидуалните различия, а, от друга, — се стимулира развитието на същинската работна сила. Колкото и несъмнено да е, че масата на труда трябва да се състои от повече или по-малко неквалифициран туд и затова и масата на работната заплата да се определя от *стойността на простата работна сила*, все пак за отделните индивиди си остава възможно чрез особена енергия, талант и т. н. да се издигнат в по-високи сфери на труда, така както си остава абстрактната възможност един или друг работник да стане сам капиталист и експлоататор на чужд труд. Робът принадлежи на определен господар; работникът е принуден наистина да се продава на капитала, но не на определен капиталист, така че в рамките на определена сфера може да избира на кого да се продаде и следователно може да сменя господаря си. Всички тези променени отношения правят дейността на свободния работник по-интензивна, по-непрекъсната, по-подвижна и по-изкусна от дейността на роба, да не говорим за това, че те правят него самия способен за съвсем друго историческо дело. Робът получава необходимите за издръжката му средства за живот в *натурална форма*, която е фиксирана както по характер, така и по обем в *потребителни стойности*. Свободният работник ги получава във формата на

пари, на *разменна стойност*, в абстрактната социална форма на богатството. Макар работната заплата да не е всъщност нищо друго освен *сребърна* или *златна*, или *медна*, или *книжна* форма на необходимите средства за живот, в които тя трябва постоянно да се превръща — *парите* функционират тук само като мимолетна форма на разменната стойност, просто като *средство за обръщение*, — все пак цел и резултат на неговия труд си остава *абстрактното богатство*, *разменната стойност*, а не една определена, традиционно и локално ограничена потребителна стойност. Именно самият работник превръща парите в едни или други потребителни стойности, купува с тях каквито си иска стоки и *като притежател на пари*, като купувач на стоки се намира в абсолютно същото отношение към продавачите на стоки, както и всички други купувачи. Условията за неговото съществуване, както и стойностната величина на припечелените от него пари, го принуждават, разбира се, да ги изразходва за твърде ограничен кръг от средства за живот. Но тук са възможни известни вариации, както например вестниците влизат в необходимите средства за живот на английския градски работник. Той може да спестява, да трупа нещичко. Може също да прахосва работната си заплата за ракия и т. н. Но той действува така като свободен човек, трябва сам да носи разходите; той е отговорен пред самия себе си за начина, по който изразходва работната си заплата. *Той се учи да бъде господар на себе си в противоположност на роба*, който се нуждае от господар. Наистина това важи само когато се разглежда превръщането на крепостен или роб в свободен наемен работник. Капиталистическото отношение се явява тук като издигане на по-високо социално стъпало. Обратното се наблюдава там, където самостоятелният селянин или занаятчия се превръща в наемен работник. Каква разлика между «гордите йомени на Англия», за които говори Шекспир[27], и английските земеделски надничари! Тъй като целта на труда при наемния работник е само работната заплата, парите, определено количество разменна стойност, в което се заличава всяко своеобразие на потребителната стойност, той е напълно безразличен към *съдържанието* на своя труд и затова към особения вид на своята дейност, докато при цеховата или кастовата система тази дейност се смята за дейност по призвание, а при роба, както и при работния добитък е само определен, натрапен му и традиционен вид дейност, вид проявление на работната му сила. Затова доколкото разделението на труда не е направило работната сила напълно едностранчива, свободният работник *по принцип* е податлив и готов за всякакво видоизменение на своята работна сила и своята трудова дейност (както се наблюдава при излишното селско население, което постоянно се прехвърля в града), което обещава по-добра работна заплата. Ако формиралият

се работник е повече или по-малко неспособен за това видоизменение, той все пак го смята за винаги открито за новата генерация, и подрастващото поколение работници може постоянно да се разпределя и да постъпва в разпореждане на нови отрасли на труда или на особено процъфтяващите отрасли на труда. В Северна Америка, където наемният труд е най-свободен от реминисценциите на стария цехов строй и т. н., се проявяват също най-вече тази *изменчивост*, това съвършено безразличие към определено съдържание на труда и преминаването от един отрасъл в друг. Затова контрастът между тази изменчивост и еднообразния, традиционен характер на *робския труд*, който не се изменя съобразно с изискванията на производството, а, напротив, изисква производството да се приспособява към веднъж въведения и традиционно наследен начин на труд, се подчертава от всички автори от Съединените щати като важна характеристика на свободния наемен работник на Север в сравнение с робския труд на Юг. (Вж. Кернс[28].) Постоянното възникване на *нови видове* труд, това непрекъснато видоизменение отговаря на многообразието на потребителните стойности и затова действително развитие на разменната стойност — затова и прогресиращо разделение на труда в *обществото като цяло* — е възможно едва при капиталистическия начин на производство. То започва със свободното занаятчийско-цехово производство, където не среща преграда в закостенялостта на всеки определен отрасъл.

[478] След това допълнение относно *формалното подчинение на труда на капитала* сега стигаме до

Реалното подчинение на труда на капитала

Общата характерна черта на *формалното подчинение* се запазва, т. е. *прякото подчинение на трудовия процес на капитала*, по какъвто и начин да се извършва той технологически. Но на тази база възниква един в технологическо и всяко друго отношение *специфичен, преобразуващ реалната природа на трудовия процес и неговите реални условия начин на производство — капиталистическият начин на производство*. Едва с неговото възникване се осъществява *реалното подчинение на труда на капитала*.

«*Потребителското земеделие...* се сменя от *търговското земеделие... подобряването на националната теория...* е пропорционално на тази *промяна*» (*A. Young*. Political Arithmetic etc. London, 1774, p. 49, бележката под линия).

Реалното подчинение на труда на капитала се развива във всички форми, които пораждат относителната принадена стойност за разлика от абсолютната.

С реалното подчинение на труда на капитала се извършва пълна (и постоянно продължаваща и повтаряща се)[a] революция в самия начин на производство, в производителността на труда и в отношението между капиталист и работник.

При реалното подчинение на труда на капитала настъпват всички изложени по-рано от нас изменения в самия трудов процес. Развиват се *социалните производителни сили на труда* и наред с труда в голям мащаб се развива прилагането на науката и машините в непосредственото производство. От една страна, *капиталистическият начин на производство,* който сега се формира като начин на производство sui generis*, създава изменена форма на материалното производство. От друга страна, това изменение на материалната форма образува базата за развитие на капиталистическото отношение, чиято адекватна форма поради това отговаря на определено стъпало на развитието на производителните сили на труда.

Видяхме вече, че определен и постоянно *растящ минимум от капитал* в ръцете на отделния капиталист е, от една страна, необходима предпоставка, от друга — постоянен резултат от *специфично* капиталистическия начин на производство. Капиталистът трябва да бъде собственик или притежател на средства за производство в *обществен мащаб,* и то със стойностна величина, която далеч е надхвърлила възможното производство на отделното лице или на неговото семейство. Този *минимум от капитал* е толкова по-голям в даден отрасъл на стопанството, колкото повече то се води капиталистически, колкото по-високо е развита в него обществената производителност на труда. В същия обем, капиталът трябва да расте по стойност и да взема обществени размери, т. е. да губи всякакъв *индивидуален характер.* Именно производителността на труда, масата на продукцията, масата на населението, масата на излишното население, които този начин на производство развива, постоянно извикват на живот заедно с освободения капитал и труд нови отрасли на стопанството, в които капиталът отново може да работи в малък мащаб и отново да преминава различните стадии на развитие, докато и тези нови отрасли на стопанството почнат да се водят в обществен мащаб. Този процес е постоянен. Същевременно *капиталистическото производство* има тенденцията да завоюва всички [479] незавладени досега *отрасли на производството,* където още съществува само формално подчинение. След като е завладяло земеделието, минната промишленост, производството на основното облекло и т. н., то об-

---

a) [*К. Маркс* и *Ф. Енгелс*]. Манифест на комунистическата партия. [Лондон] 1848, [с. 5—6. Настоящото издание, т. 4, с. 426].

* — от особен вид. *Ред.*

хваща другите сфери, където съществува още само *формално* подчинение или където още има самостоятелни занаятчии. Още при разглеждането на машините бе отбелязано как въвеждането на машини в един отрасъл води до въвеждането им в други отрасли и същевременно в други разновидности на същия отрасъл. Например машинното предене води до машинно тъкане; машинното предене в памучната промишленост — до машинно предене на вълна, лен, коприна и т. н. Широкото приложение на машини в каменовъглените мини, в памучните манифактури и т. н. направи необходимо въвеждането на едро производство в самото машиностроене. Да не говорим за умножилите се съобщителни средства, които този начин на производство изискваше в голям мащаб, от друга страна, само въвеждането на машини в самото машиностроене — особено на недодяланите първични двигатели — прави възможно въвеждането на параходи и железници, води до радикално преустройство на цялото корабостроене. Едрата промишленост хвърля във все още неподчинените ѝ отрасли такива човешки маси или създава в тях такова относително излишно население, каквото е нужно за превръщането на занаятите или на дребното формално-капиталистическо предприятие в едра промишленост. Ще приведем тук следната торийска йеремиада:

«В добрите стари времена, когато «живей и остави другите да живеят» беше общ девиз, всеки човек се задоволяваше с едно занятие. В памучното производство имаше тъкачи, памукопредачи, избелвачи, бояджии и различни други независими отрасли: всички живееха от дохода от собствената си работа и всички, както би могло да се докаже бяха доволни и щастливи. Но постепенно, когато упадъкът на работите достигна известни размери, отначало един отрасъл бе завзет от капиталиста, след това друг, докато след време целият народ бе изтикан и хвърлен на пазара на труда да си търси препитание както може. Така макар че *никаква харта* не осигурява на тези хора правото да бъдат памукопредачи, тъкачи, щамповачи и т. н., все пак развоят на събитията им даде монопол върху всичко. . . Те станаха майстори във всичко и доколкото страната е заета в делова дейност, съществува опасението, че не са майстори в нищо» («Public Economy Concentrated» etc. Carlisle, 1833, p. 56).

Материалният резултат от капиталистическото производство освен развитието на *обществените производителни сили на труда е увеличаването на масата на продукцията, умножаването и разнообразяването на сферите на производство* и техните подотрасли едва с което се развива съответно *разменната стойност на продуктите* — сферата, в която те минават или се реализират като разменна стойност.

«*Производството заради производството*» — производство като самоцел — възниква вече с *формалното подчинение на труда на капитала,* щом изобщо непосредствена цел на производството става да се произвежда *колкото е възможно по-голяма и колкото е въз-*

можно повече принадена стойност, щом изобщо разменната стойност на продукта става решаваща цел. Но тази *иманентна* на капиталистическото отношение тенденция *се реализира адекватно* — и сама става *необходимо условие,* също и *технологически* — едва когато се е развил *специфично капиталистическият начин на производство* и с него *реалното подчинение на труда на капитала.*

[480] Това последното бе разгледано по-горе подробно по същество, така че тук мога да бъда съвсем кратък. Това е производство, което не е обвързано от предопределящи и предопределени граници на потребностите. (Противоречивият му характер включва *граници на производството,* които той постоянно се стреми да надхвърли. Оттук кризите, свръхпроизводството и т. н.) Това е едната страна за разлика от предишния начин на производство, ако щете, положителната страна. Другата е отрицателната страна или противоречивият характер: *производство* в противоположност на производителя и нехаещо за него. Действителният производител се явява просто като средство за производство, а вещното богатство — като самоцел. Оттук развитието на това вещно богатство в противоположност на човека и за негова сметка. *Производителността на труда* изобщо означава *максимум продукт при минимум труд,* оттук възможно най-голямо поевтиняване на стоките. При капиталистическия начин на производство това става *закон,* независимо от волята на отделните капиталисти. И този закон се осъществява само като включва другия закон — че мащабът на производството не се определя от дадените потребности, а обратното — масата на продукта се определя от предписвания от самия начин на производство и постоянно растящ мащаб на производството. Целта на производството е отделният продукт и т. н. да съдържа *колкото е възможно повече незаплатен труд* и това се постига само с *производство заради производството.* Това се явява, *от една страна,* като закон, доколкото капиталистът, който произвежда в прекалено малък мащаб, би въплъщавал в продуктите повече от обществено необходимото количество труд. Следователно това се явява като адекватно осъществяване на *закона за стойността,* който се развива напълно едва върху основата на капиталистическия начин на производство. *От друга страна* обаче, то се явява като подтик за отделния капиталист, който, за да направи пробив в този закон или да го *надхитри* за собствената си изгода, се старае да понижи *индивидуалната стойност* на своята стока *под* нейната обществено определена стойност.

Всички тези форми на производството (на относителната принадена стойност) — освен *растящия минимум на необходимия за производството капитал* — имат това общо, че колективните условия за труда на много непосредствено коопериращи се работници като таки-

ва позволяват *икономия* в противоположност на раздробяването на тези условия при производство в малък мащаб, защото ефикасността на *тези колективни условия за производство* не изисква пропорционално еднакво голям прираст на тяхната маса и тяхната стойност. Тяхната *съвместна, едновременна употреба* понижава *относителната* (по отношение на продукта) им стойност, колкото и да расте масата на абсолютната им стойност.

Производителен и непроизводителен труд

Тук ще направим кратки предварителни бележки по този въпрос, преди да разгледаме по-нататък *изменената форма на капитала* като резултат от капиталистическия начин на производство.

Тъй като непосредствената цел и *същинският продукт* на капиталистическото производство е *принадената стойност, производителен* е само този *труд* и *производителен работник* е само този упражняващ работната си сила, който непосредствено *произвежда принадена стойност,* следователно само трудът, който *се потребява* непосредствено в производствения процес за нарастване на стойността на капитала.

От гледна точка просто на *трудовия процес* изобщо *производителен* беше за нас трудът, който се реализира в *продукт,* по-точно в *стока.* От гледна точка на капиталистическия производствен процес се прибавя по-пълното определение, че производителен е онзи труд, който непосредствено увеличава стойността на капитала, или произвежда *принадена стойност,* следователно без еквивалент за работника, за неговия изпълнител, се реализира в принадената стойност, представена в принадения продукт, т. е. в *излишния прираст на стоки* за този, който е монополизирал средствата на труда, за *капиталиста;* само онзи труд, който довежда променливия капитал, а оттук и съвкупния капитал до $K+\Delta K=K+\Delta v$. Следователно това е труд, който служи на капитала непосредствено като *фактор за неговото самонарастване,* като средство за производство на принадена стойност.

Капиталистическият трудов процес не снема общите определения на трудовия процес. Той произвежда продукт и стока. Затова производителен си остава онзи труд, който се овеществява в *стоки* като единство на потребителна стойност и разменна стойност. Но трудовият процес е само средство за процеса на нарастване на стойността на капитала. Следователно производителен е онзи труд, който е представен в *стоки,* но ако разглеждаме отделната стока, производителен е онзи труд, който в дадена кратна част от стоката представлява *незаплатен* труд, или, ако разглеждаме съвкупния продукт — който в дадена кратна част от *съвкупната стокова маса*

представлява само незаплатен труд, т. е. представлява *продукт*, който не струва нищо на капиталистите.

Производителен е онзи *работник*, който изпълнява *производителен труд*, и *производителен е онзи труд*, който непосредствено създава *принадена стойност*, т. е. *увеличава стойността* на капитала.

[481] Само буржоазната ограниченост, която смята капиталистическата форма на производство за негова абсолютна форма, а оттук за единствена естествена форма на производството, може да смесва въпроса, що е *производителен труд* и *производителен работник* от гледна точка на капитала, с въпроса, що е изобщо *производителен* труд, и затова да се задоволява с тавтологичния отговор, че производителен е всеки труд, който изобщо произвежда, приключва с един продукт или с някаква потребителна стойност, изобщо с някакъв резултат.

Производителен е само онзи работник, чийто трудов процес е равен на *производителния процес на потреблението* на работната сила — носителя на този труд — от капитала или капиталиста.

Оттук веднага следват две неща:

Първо, тъй като с развитието на *реалното подчинение на труда на капитала* или на *специфично капиталистическия начин на производство* не отделният работник, а все повече и повече *обществено комбинираната работна сила* става *действителният изпълнител* на съвкупния трудов процес и различните работни сили, които се комбинират и образуват съвкупната производителна машина, участвуват по твърде различен начин в непосредствения процес на създаване не стоки или тук по-добре — на продукти — един работи повече с ръцете, друг повече с главата, един — като управител, инженер, технолог и т. н., друг — като надзирател, трети непосредствено като физически работник или дори просто като общ работник, то все повече и повече *функции на работната сила* се включват в непосредственото понятие *производителен труд*, а техните носители — в понятието *производителни работници*, експлоатирани непосредствено от капитала и *подчинени* на неговия процес на нарастване на стойността и на производство изобщо. Ако разглеждаме *съвкупния работник*, от който се състои цехът, *комбинираната* му *дейност* се въплъщава материално непосредствено в един *съвкупен продукт*, който същевременно е *съвкупна маса от стоки*, при което е съвсем безразлично дали функцията на отделния работник, който е само звено на този съвкупен работник, се намира по-далеч или по-близо до непосредствения ръчен труд. Но по-нататък: дейността на тази съвкупна работна сила е нейното *непосредствено производително потребление от капитала*, т. е. следователно процес на самонарастване на капитала, непосредствено производство на принадена стой-

ност и затова — както ще покажем по-подробно по-късно — *непосредствено превръщане на принадената стойност в капитал.*

Второ, по-подробните определения на производителния труд следват от само себе си от дадените характерни белези на капиталистическия производствен процес. *Първо,* притежателят на работната сила противостои на капитала или на капиталиста като неин *продавач* — ирационално изразено, както видяхме, като пряк продавач на *жив труд, не на стока.* Той е *наемен работник.* Това е *първата предпоставка.* Второ обаче, преминавайки този встъпителен, предварителен процес, спадащ към сферата на обръщението, работната сила и трудът на работника като *жив фактор* се приобщават непосредствено към процеса на производството на капитала, сами стават една от неговите *съставни части,* и то *изменящата се,* която не само отчасти запазва, отчасти възпроизвежда авансираните капитални стойности, но и същевременно ги *увеличава* и затова едва чрез създаването на принадена стойност ги превръща в нарастваща стойност, в капитал. Този труд *се овеществява* непосредствено през времена производствения процес като *текуща стойностна величина.*

Първото условие може да *е налице, без да е налице второто.* Един работник може да бъде *наемен работник,* надничар и т. н. Това се наблюдава всеки път, когато липсва вторият момент. Всеки производителен работник е наемен работник, но оттук не следва, че всеки наемен работник е производителен работник. Когато трудът се купува, за да бъде консумиран като *потребителна стойност,* като *услуга,* а не за да заеме като *жив фактор* мястото на стойността на променливия капитал и да се присъедини към капиталистическия производствен процес, трудът не е производителен и наемният работник не е производителен работник. В този случай трудът му се потребява заради *потребителната му стойност,* а не като *създаващ разменна* стойност, той става *непроизводителен,* потребява се непроизводително. Затова капиталистът му противостои не като капиталист, като представител на капитала. Той разменя срещу труда парите си като *доход,* а не като *капитал.* Това потребление конституира не П—С—П', а С—П—С (последното е *трудът,* или самата *услуга*). Парите функционират тук само като средство за обръщение, не като капитал.

[482] Както *стоките,* които капиталистът купува за личното си потребление, не се потребяват производително, не стават *фактори на капитала,* така не се потребяват производително и *услугите,* които той купува (от държавата и т. н.) доброволно или по принуда за своето потребление заради тяхната *потребителна стойност.* Те не стават фактор на капитала. Затова те не са производителни видове труд и носителите им не са *производителни работници.*

Колкото повече производството изобщо се развива като производство на стоки, толкова повече всеки трябва и иска да стане *продавач на стоки*, да прави пари било от своя продукт или от своите *услуги*, ако продуктът му съобразно с естествените си свойства съществува само във формата на услуга, и това *правене на пари* се явява като крайната цел на всеки вид дейност. (Вж. *Аристотел*)[a]. При капиталистическото производство стават абсолютни, от една страна, производството на продукти като стоки, от друга — формата на труда като *наемен труд*. Маса функции и дейности, които бяха обкръжени с ореол на святост, смятаха се за самоцел, изпълняваха се безплатно или се заплащаха по заобиколни пътища (като например всички специалисти, лекари, адвокати и т. н. в Англия, където адвокатът и лекарят не можеха или не могат да предявяват иск за заплащане), се превръщат, от една страна, непосредствено в *наемни работници*, колкото и различно да е съдържанието и заплащането на тези функции[b]. От друга страна, те попадат — оценката на тяхната стойност, *цената* на тази различна дейност от проститутката до краля — под *законите, които регулират цената на наемния труд*. Разглеждането на последния пункт не спада тук, а към специалния раздел за наемния труд и работната заплата. Фактът, че с развитието на капиталистическото производство всички *услуги* се превръщат в *наемен труд* и всички техни изпълнители се превръщат в *наемни работници*, следователно спадат по *характер* към категорията на производителните работници, толкова повече че дава повод за тяхното смесване, защото е факт, характеризиращ *капиталистическото производство* и създаден от него самото. От друга страна, това дава на апологетите повод да превръщат производителния работник, тъй като е наемен работник, в работник, който просто разменя своите *услуги* (т. е. своя труд като потребителна стойност) срещу *пари*. По такъв начин щастливо се заобикаля differentia specifica* на този «производителен работник» и на капиталистическото производство — като производство на принадена стойност, като процес на самонарастване на капитала, към който просто се присъединява като фактор живият труд. Един войник е наемен работник, наемник, но от това не следва, че е производителен работник.

Друго заблуждение произтича от два източника.

Първо: в рамките на капиталистическото производство стокопроизвеждащите работи винаги се изпълняват отчасти по начин, присъщ на *по-ранни начини на производство*, където следователно

---

a) *Aristoteles*. [De republica, edit. Bekker, кн. I, гл. 8, 9, на разни места.][29]

b) [*К. Маркс* и *Ф. Енгелс*]. Манифест на комунистическата партия [Лондон, 1848, с. 5. Настоящото издание, т. 4, с. 426].

* — специфичното различие. *Ред.*

фактически още не съществува *отношението между капитал и наемен труд* и затова е абсолютно неприложима категорията *производителен* и непроизводителен труд, отговаряща на капиталистическото гледище. Но съответствуващите на господствуващия начин на производство отношения, които в действителност още не са му подчинени, му се подчиняват идеално. Например самостоятелният работник се явява като свой собствен наемен работник, собствените му средства за производство в представата му противостоят като капитал. Като капиталист за самия себе си той прилага самия себе си като наемен работник. Подобни аномалии представляват желаният материал за дългите и широки приказки за производителния и непроизводителния труд.

[483] *Второ:* някои *непроизводителни работи* могат да бъдат случайно свързани с производствения процес, а цената им може дори да влиза в цената на стоката, следователно изразходваните за тях пари могат в известна степен да образуват *част от авансирания капитал* и по този начин този труд може да се явява като труд, който се разменя не срещу *доход,* а непосредствено срещу *капитал.*

Да вземем сега последния случай, *данъците,* цената за административните услуги и т. н. Това се отнася към *faux frais de production** и всъщност е *случайна* за капиталистическия производствен процес и съвсем не е *обусловена* от него, необходима, иманентна му форма. Ако например всички *косвени* данъци бъдат превърнати в *преки,* данъци ще продължават да се плащат, но те вече ще бъдат не авансиране на капитал, а *изразходване на доход.* Възможността за това превръщане на формата показва, че тя е външна, безразлична и случайна за капиталистическия производствен процес. Напротив, с едно превръщане на формата на производителния труд би секнал доходът от капитала и би престанал да съществува самият капитал.

По-нататък например [съдебните] процеси, делата за материални интереси и т. н. Всичко това се отнася само до договорите между стокопритежателите като купувачи и продавачи на стоки и няма нищо общо с отношението между капитал и труд. В резултат на това функционерите могат да станат наемни работници на капитала; но от това те не стават производителни работници.

Производителен труд е само съкратен израз за цялото отношение и за начина, по който работната сила и трудът фигурират в капиталистическия производствен процес. Така че ако говорим за *производителен труд,* ние говорим за *обществено определен труд,* труд, който включва съвсем определено отношение между купувача и продавача на труда. Производителен труд се разменя непосредст-

*— непроизводителните производствени разходи. *Ред.*

вено срещу *пари като капитал,* т. е. срещу пари, които сами по себе си са капитал, имат предназначението да функционират като капитал и противостоят на работната сила като капитал. Следователно производителен е такъв труд, който възпроизвежда за работника само предварително определената стойност на работната му сила, но затова пък като създаваща стойност дейност увеличава стойността на капитала и *противопоставя* създадените от него стойности на самия работник като *капитал.* Специфичното отношение между *овеществения* и *живия труд,* което прави първия капитал, прави последния *производителен труд.*

Специфичният продукт на капиталистическия производствен процес, принадената стойност, се създава само чрез размяна срещу *производителен труд.* Това, което образува *специфичната му потребителна стойност* за капитала, е не неговият определен полезен характер, нито особените полезни свойства на продукта, в който той се овеществява, а характерът му като елемент, създаващ разменна стойност (принадена стойност).

Капиталистическият производствен процес не е просто производство на стоки. Той е процес, който поглъща незаплатен труд и прави средствата за производство средства за смучене на незаплатен труд.

От предходното изложение следва, че да бъде *производителен труд* е едно предназначение на труда, което само по себе си няма абсолютно нищо общо с *определеното съдържание* на труда, с неговата особена полезност или със своеобразната потребителна стойност, в която той се изразява.

[484] Затова труд с *едно и също съдържание* може да бъде производителен и непроизводителен.

Например Милтън, който написа «Изгубеният рай», е бил непроизводителен работник. Напротив, писателят, който дава фабричен труд за своя издател, е производителен работник. Милтън е произвел «Изгубеният рай» така, както копринената буба произвежда коприна — като проявление на *своята* натура. След това той продал продукта си за 5 ф. ст. и дотолкова станал продавач на стока. Но лайпцигският литератор-пролетарий, който по нареждане на своя издател произвежда книги, например компендиуми по политическа икономия, е почти производителен работник, доколкото производството му е подчинено на капитала и се извършва само за нарастване на неговата стойност. Певица, която пее като птичката, е непроизводителен работник. Но ако продава пеенето си за пари, тя е дотолкова наемен работник или продавач на стока. Но същата певица, ангажирана от антрепреньор, който я кара да пее, за да прави пари, е производителен работник, защото непосредствено *произвежда* капитал.

Учител, който преподава на други, е непроизводителен работник. Но учител, който е ангажиран в учебно заведение заедно с други като наемен работник, за да увеличава с труда си парите на антрепреньора на това търгуващо със знания заведение, е производителен работник. Но разглеждани откъм тяхната форма, повечето от тези видове труд почти не са формално подчинени на капитала, а спадат към преходните форми.

Общо взето, видовете труд, които могат да бъдат потребени само като услуги и не могат да бъдат превърнати в продукти, отделими от работниците и затова съществуващи вън от тях като самостоятелни стоки, но все пак могат да бъдат експлоатирани непосредствено *по капиталистически,* са незначителна величина в сравнение с масата на капиталистическото производство. Затова те следва да бъдат оставени без внимание и да се разгледат само при изследването на наемния труд, под категорията наемен труд, който не е същевременно производителен труд.

Една и съща работа (например градинарство, шивачество и т. н.) може да се извършва от един и същ работник, който е на служба при промишлен капиталист или при непосредствен потребител и т. н. И в двата случая той е наемен работник или надничар, но в първия случай е *производителен,* във втория — *непроизводителен* работник, защото в първия случай произвежда капитал, във втория — не; защото в първия случай трудът му образува момент от процеса на самонарастване на капитала, във втория — не.

Голяма част от годишния продукт, който се потребява като доход и повече не влиза отново в производството като средство за производство, се състои от продукти (потребителна стойност), които задоволяват най-фаталните, най-жалките прищевки, капризи и т. н. Това съдържание е съвършено безразлично за определението на производителния труд (макар че, разбира се, ако една непропорционално голяма част се възпроизвеждаше така, вместо отново да се превръща обратно в средства за производство и средства за живот, които отново влизат във възпроизводството било на стоките, било на самата работна сила — накратко, които се потребяват производително, — богатството естествено би престанало да расте). Този вид производителен труд произвежда потребителни стойности, овеществява се в продукти, които са предназначени само за непроизводително потребление и в своята реалност като средства на труда нямат *потребителна стойност* за процеса на възпроизводство. (Те могат да я получат само чрез *обмяна на веществата,* чрез размяна срещу възпроизводителни потребителни стойности; но това е само преместване. Някъде те трябва да бъдат потребени невъзпроизводително. Някои от тези артикули, които спадат към процеса на не-

производително потребление, биха могли в случай на необходимост отново да функционират като капитал. Подробностите по този въпрос се отнасят към III глава на II книга за процеса на възпроизводство. Тук бих искал да направя само следната предварителна бележка: вулгарната политическа икономия е неспособна да каже една разумна дума за границите на производство на луксозни предмети от гледна точка на самото капиталистическо производство. Но работата се оказва твърде проста, ако се анализират както трябва моментите на процеса на възпроизводство. Ако процесът на възпроизводство се спъва или неговото развитие, доколкото то е обусловено вече от естествения прираст на населението, се възпира от непропорционално прилагане на такъв *производителен труд,* който се изразява в невъзпроизводителни артикули, то следователно се възпроизвеждат прекалено малко необходими средства за живот или прекалено малко средства за производство и т. н. и луксът е осъдителен от гледна точка на капиталистическото производство. Иначе той е абсолютна необходимост за един начин на производство, който произвежда богатството за ония, които нищо не произвеждат, т. е. трябва по необходимост да даде на лукса форми, в които той може да се присвоява само от онези, които се ползват от богатството.)

За самия работник този производителен труд като всеки друг е само средство за възпроизводство на необходимите му средства за живот; за капиталиста, за когото природата на потребителната стойност и характерът на приложения конкретен трудсами по себе си са съвършено безразлични, той е само средство да прави пари, да произвежда принадена стойност.

[485] Стремежът *производителният* и *непроизводителният* труд да се определя чрез неговото *веществено* съдържание идва от три източника:

1) Присъщата на капиталистическия начин на производство и произтичаща от неговата същност фетишистка представа, че *икономическите* определености на формата — *стока, производителен* труд и т. н. — са свойство, само по себе си присъщо на веществените носители на тези определености на формата или категории.

2) Че ако се разглежда трудовият процес като такъв, *производителен* е само онзи труд, чийто резултат е някакъв *продукт* (материален продукт, защото тук става дума за материално богатство).

3) Че в *действителния* процес на възпроизводството — ако разглеждаме *реалните* му моменти — съществува голяма разлика по отношение на образуването и т. н. на богатството между труда, който се изразява във възпроизводителни артикули, и труда, който се изразява само в луксозни предмети.

(*Пример.* Дали си купувам панталони или купувам плат и ви-

кам в къщи шивач, на когото плащам за неговата *услуга* (т. е. за шиваческата му работа), за мен е съвсем безразлично. Аз купувам панталоните от търговеца на дрехи, защото така ми излизат по-евтино. И в двата случая аз превръщам парите, които разходвам, в потребителна стойност, която трябва да отиде за индивидуалното ми потребление и да задоволи моя индивидуална потребност, не в капитал. Шивачът ми оказва същата *услуга,* все едно дали работи за мен при шивач-капиталист или у дома ми. Напротив, услугата, която същият шивач, чийто труд се прилага от шивач-капиталист, оказва на този капиталист, се състои в това, че той работи 12 часа, от които са му заплатени само 6 и т. н. Следователно услугата, която шивачът му оказва, се състои в това, че работи 6 часа безплатно. Че това става във формата на шиене на панталони, само *скрива* действителната сделка. Затова шивачът-капиталист се старае при първа възможност да превърне панталоните в пари, т. е. във форма, в която е напълно изчезнал определеният характер на шивашкия труд, и оказаната услуга се изразява в това, че от един талер са се получили два.

Изобщо *услугата* е само израз на *особената потребителна стойност* на труда, доколкото той е полезен не като вещ, а като дейност. Do ut facias, facio ut facias, facio ut des, do ut des[30] са тук съвсем безразлични форми на едно и също отношение, докато в капиталистическото производство do ut facias изразява едно много специфично отношение между вещното богатство и живия труд. Затова, тъй като в тази *покупка на услуги* съвсем не се съдържа специфичното отношение между труд и капитал — то или напълно се е заличило или съвсем не е налице, тя естествено е любимата форма на Сей, Бастиа и Сие за изразяване *отношението между капитал и труд.*)

Работникът също купува *услуги* с пари, което е начин за изразходване на парите, но не за превръщане на парите в капитал.

Никой не купува лекарски или юридически «услуги» като средство за превръщане на изразходваните по този начин пари в капитал.

Голяма част от *услугите,* например услугите на готвачката и т. н., се отнася към разходите за потребление на стоки.

Разликата между *производителния* и *непроизводителния труд* се състои просто в това дали трудът се разменя срещу *пари като пари* или срещу *пари като капитал.* Ако например купувам от самостоятелен работник, занаятчия и т. н. неговите *стоки,* за тази категория изобщо не може да става дума, защото тук няма пряка размяна между пари и някакъв вид труд, а размяна между *пари и стока.*

[486] (При нематериалното производство, дори то да е предназначено само за размяна, да произвежда стоки, са възможни два случая:

1) То дава като резултат стоки, които съществуват отделно от производителя, следователно могат в интервала между производството́ и потреблението да циркулират като стоки например книги, картини, всички произведения на изкуството, които съществуват отделно от художествената дейност на създаващия ги художник. Тук капиталистическото производство е приложимо само в много ограничена степен. Тези хора, доколкото като скулптори и т. н. не държат калфи и т. н., работят обикновено (ако не са самостоятелни) за търговския капитал например за книжарите —едно отношение, което само́ образува само преходна форма към просто *формално капиталистическия начин на производство*. Обстоятелството,че тъкмо в тези преходни форми експлоатацията на труда е най-голяма, не изменя нищо в същността на работата;

2) продуктът е неделим от акта на производство. И тук капиталистическият начин на производство се наблюдава само в ограничени рамки и поради самото естество на нещата може да се наблюдава само в някои сфери. (Аз се нуждая от лекаря, а не от неговия разсилен.) Например в учебните заведения учителите могат да бъдат просто наемни работници за антрепреньора на фабриката за обучение. Но подобни случаи не трябва да се вземат под внимание при разглеждането на капиталистическото производство като цяло.)

«Производителен работник е този, който непосредствено увеличава *богатството на своя господар*» (*T. Malthus*. Principles of Political Economy. 2nd ed., London, 1836, [p. 47])[31].

Разликата между *производителен* и *непроизводителен* труд е важна по отношение на натрупването, тъй като размяната срещу производителен труд е едно от условията за обратното превръщане на принадената стойност в капитал.

Капиталистът като представител на капитала, който се намира в процес на нарастване на своята стойност — на *производителния капитал,* изпълнява *производителна* функция, която се състои именно в това да управлява и експлоатира производителния труд. В противоположност на останалите потребители на *принадената стойност,* които нямат такова непосредствено и активно отношение към нейното производство, неговата класа е par excellence* *производителна класа*[b)]. (Като направляващ трудовия процес капиталистът може да изпълнява *производителен труд* в смисъл, че трудът му е включен в съвкупния трудов процес, който се въплъщава в продукта.) Засега познаваме само капитала, който участвува в непосредствения

*— истински. *Ред.*

b) Вж. *Ricardo*. [On the Principles of Political Economy, and Taxation. Third edition. London, 1821, p. 243. Българското издание, с. 257—258].

производствен процес. Как стоят нещата с другите функции на капитала и с факторите, които той използва в рамките на тези функции — може да бъде показано едва по-късно.

И така определението на *производителния труд* (следователно и на *непроизводителния* като негова противоположност) почива на това, че производството на капитала е производство на принадена стойност и че прилаганият от него труд е труд, произвеждащ принадена стойност.

[487] *Брутен и чист продукт*

(Спада може би повече към книга III, глава III.)

Тъй като целта на капиталистическото производство (а оттук и на *производителния* труд) е не съществуването на производителите, а производството на принадена стойност, целият необходим труд, който не произвежда принаден продукт, е излишен и няма стойност за капиталистическото производство. Същото важи и за една нация от капиталисти. Целият *брутен продукт*, който само възпроизвежда работника, т. е. не произвежда *чист продукт* (принаден продукт), е също тъй излишен, както и самият произвеждащ го работник. Или ако на дадено стъпало на развитието на производството работниците са били необходими, за да произвеждат чист продукт, на по-високо стъпало на производството, което не се нуждае вече от тях, те стават излишни. С други думи, необходим е само изгодният за капитала брой хора. Същото важи и за една нация от капиталисти.

«За един човек, чийто капитал е 20 000 ф. ст., а печалбата — 2000 ф. ст. годишно, е съвсем безразлично дали с капитала му ще бъдат заети 100 или 1 000 души, дали произвежданата стока се продава за 10 000 ф. ст. или за 20 000 ф. ст., стига само във всички случаи печалбата му да не пада под 2000 ф. ст. Не е ли сходен и реалният интерес на нацията? Стига само нейният чист реален доход, нейната рента и печалба да са същите няма никакво значение дали нацията се състои от 10 или 12 милиона жители. . . Ако 5 милиона души могат да произвеждат толкова храна и дрехи, колкото са необходими за 10 милиона души, храната и дрехите за 5 милиона са чист приход. Ще има ли страната някаква изгода, ако за производството на същия чист приход са нужни 7 милиона души, т. е. ако 7 милиона души са заети в производството на храна и дрехи, достатъчни за 12 милиона души? Храната и дрехите на 5 милиона души ще бъдат пак чистият приход»[32].

Дори филантропията не може да възрази нищо против това положение на Рикардо. Защото винаги е по-добре от 10 милиона само 50 процента да вегетират като машини, заети изключително с производство за другите 5 милиона, отколкото от 12 милиона — 7 милиона, или $58\ ^3/_4$ милиона.

«От каква полза за една съвременна държава би била една цяла провинция,

чиято земя е разделена по този начин между дребни самостоятелни селяни, както в началния период на древния Рим, колкото и добре да е обработена тя, освен да служи на една-единствена цел — да плоди хора, което само по себе си е най-безполезната цел» (*Arthur Young*. Political Arithmetic etc. London, 1774, p. 47).

Че целта на капиталистическото производство е *чистият продукт,* явяващ се фактически само във формата на *принаден продукт,* в който е представена *принадената стойност,* означава, че капиталистическото производство по самата си същност е *производство на принадена стойност.*

Тази мисъл се намира в противоречие например с отговарящия на старите, по-ранни начини на производство възглед, съгласно който градските магистрати забранявали например изобретения, за да не лишават работниците от хляб, защото работникът като такъв се смятал за самоцел, а това, което припечелвал в съответствие със своето положение — за негова привилегия, от запазването на която бил заинтересован целият стар строй. Тя се намира в противоречие с все още национално обагрения възглед на протекционистката система (в противоположност на фритрейдерството), че промишлеността и т. н. като източник на съществуване за голяма маса хора трябва да се закриля национално от чуждата конкуренция и т. н. Но тя се намира в противоречие и с възгледа на А. Смит, че например влагането на капитал в селското стопанство е «по-производително», защото един и същ капитал дава там заетост на повече хора. За развития капиталистически начин на производство всичко това са остарели и погрешни, фалшиви възгледи. Голям брутен продукт (доколкото се касае за променливата част на капитала) *спрямо* малък чист продукт е равно на незначителна производителна сила на труда, а оттук и на капитала.

[488] По традиция обаче с това различие между брутния и чистия продукт са свързани най-различни объркани представи. Те произхождат отчасти от *физиократите* (виж книга IV), отчасти от А. Смит, който тук-там все още смесва капиталистическото производство с производството за непосредствените производители.

Когато един отделен капиталист изпраща пари в чужбина, където получава 10 процента лихва, докато в страната би могъл да даде заетост на маса излишно население, от капиталистическо гледище той заслужава гражданска корона, защото този добродетелен буржоа изпълнява закона, който разпределя капитала в рамките на световния пазар и в рамките на дадено общество според нормата на печалбата, която дават отделните сфери на производството, като тъкмо по този начин я изравнява и установява пропорции в производството.(При това е безразлично дали парите се доставят например на руския император за войни с Турция и т. н.) По този начин от-

делният капиталист следва само иманентния закон, следователно и морала на капитала — да произвежда колкото е възможно повече принадена стойност. С разглеждането на непосредствения производствен процес обаче това няма нищо общо.

По-нататък, при това често *некапиталистическото производство* се противопоставя на *капиталистическото,* например потребителското земеделие, в което са заети работни ръце — на търговското земеделие, което доставя на *пазара* много повече продукти и затова позволява от заетите по-рано в земеделието да се изкара чист продукт в промишлеността. Но тази противоположност не е определение *вътре* в самия капиталистически начин на производство.

Общо взето видяхме, че законът на капиталистическото производство е да се увеличават постоянният капитал по отношение на променливия, принадената стойност и чистият продукт; второ, да се увеличава чистият продукт в сравнение с частта от продукта, която възстановява капитала, т. е. работната заплата. Тези две неща обаче се смесват. Нарече ли се съвкупният продукт брутен продукт, при капиталистическия начин на производство той расте по отношение на чистия продукт; нарече ли се частта от продукт, която се разпада на работна заплата + чист доход, чист продукт, расте чистият продукт по отношение на брутния продукт. Само в земеделието (в резултат на превръщането на орната земя в пасища и т. н.) чистият продукт често расте за сметка на брутния продукт (на масата на съвкупния продукт) вследствие на известни присъщи на рентата определения, които не се отнасят тук.

Иначе учението за *чистия продукт* като крайна и висша цел на производството е само груб, но правилен израз за това, че *нарастването на капитала* и следователно създаването на принадена стойност без оглед на работника е движещата душа на капиталистическото производство.

Висш идеал на капиталистическото производство — съобразно с относителното нарастване на чистия продукт — е максимално възможното намаление на броя на хората, които живеят от работна заплата, и максимално възможното увеличение на броя на хората, които живеят от чистия продукт.

[489] *Мистификация на капитала и т. н.*

Тъй като живият труд — в производствения процес — е вече присъединен към капитала, всички *обществени производителни сили на труда* се представят като *производителни сили,* като присъщи на капитала свойства, така както в парите всеобщият храктер на труда, доколкото образува стойност, се явяваше като свойство на една вещ. Това е толкова повече така, защото

1) докато трудът като *проявление на работната сила,* като усилие принадлежи на *отделния работник* (това е, с което той реално плаща на капиталиста, което му дава), въпреки че като овеществен в продукта принадлежи на капиталиста, *обществената комбинация,* в която отделните работници функционират само като особени органи на съвкупната работна сила, образуваща съвкупната работилница, *напротив,* не принадлежи на работниците, а им противостои, *натрапва им се* като *капиталистическа организация;*

2) тези *обществени производителни сили* на труда или *производителни сили на обществения труд* се развиват исторически едва със специфично капиталистическия начин на производство, т. е. явяват се като нещо иманентно на капиталистическото отношение и неделимо от него;

3) с развитието на капиталистическия начин на производство *обективните условия на труда* вземат изменена форма поради мащаба, в който се прилагат, и икономията, с която се прилагат (абстрахирайки се напълно от формата на машините и т. н.). Те стават по-съвършени като концентрирани средства за производство, представляващи *общественото* богатство, и — което всъщност изчерпва всичко — по обхвата и ефективността на *производствените условия на обществено* комбинирания труд. Абстрахирайки се от самата комбинация на труда, този *обществен характер на условията на труда* — към което между другото се отнася тяхната форма като машини и основен капитал във всякаква форма — се явява като нещо съвършено самостоятелно, съществуващо независимо от работника, като *начин на съществуване на капитала* и затова също като нещо уредено от *капиталистите* независимо от работниците. Както *общественият характер* на собствения им труд, така в още по-голяма степен *общественият характер,* който получават производствените условия като колективни производствени условия на комбинирания труд, се явява като *капиталистически* характер, присъщ на тези производствени условия като такива независимо от работниците.

Към точка 3 искаме веднага да отбележим следното, което антиципира следващото.

Печалбата за разлика от принадената стойност може да расте в резултат на икономичното прилагане на *колективните* условия на труда, например като се пести от сгради, отопление, осветление и т. н. (стойността на първичния двигател не расте в същата степен, както неговата мощност), в резултат на икономия от цената на суровините, използване на отпадъците, намаление на административните разходи, икономия от складови помещения при масово производство и т. н.; всички тези начини на *относително* поевтиняване на постоянния капитал при абсолютно нарастване на неговата

стойност почиват върху това, че тези средства за производство, средства на труда, както и материал на труда се прилагат *колективно* и това *колективно* приложение има за абсолютна предпоставка *колективната* работа на обединени работници, следователно само не е нищо друго освен *вещен* израз на *обществения характер на труда* и на произтичащата от това *обществена* производителна сила, както и особената форма на тези условия като например машините обикновено е неприложима за комбиниран труд. По отношение на работника обаче, който действува при тези условия, те се явяват като *дадени, независими* от него условия, като *форма на капитала.* Затова например и тяхното икономисване (и съответствуващото му нарастване на печалбата и поевтиняване на стоките) се явява като нещо съвсем различно от *принадения труд* на работника, като пряко *дело* и *постижение на капиталиста,* който тук изобщо функционира като персонификация на *обществения* характер на труда, на *съвкупната работилница* като такава. *Науката* като всеобщ духовен продукт на общественото развитие се явява тук също като непосредствено присъединяване към капитала (прилагането ѝ в материалния производствен процес като наука, отделена от знанието и умението на отделните работници), а всеобщото развитие на обществото, тъй като тя се експлоатира от капитала в противоположност на труда и минава за производителна сила на капитала в противоположност на труда, се явява като *развитие на капитала* и то толкова повече, защото за голямото мнозинство в крак с това върви *изпразването на работната сила.*

[490][33] Самият капиталист е властник само като персонификация на капитала (поради което в италианското счетоводство той винаги фигурира като двойнствена фигура, например като дебитор на собствения си капитал).

Производителността на капитала се състои преди всичко — ако разглеждаме *формалното* подчинение — просто в *принудата към принаден труд* — принуда, която капиталистическият начин на производство, както и предишните начини на производство, използва, но упражнява в по-благоприятна за производството форма.

Ако разглеждаме дори *просто формалното* отношение, *всеобщата* форма на капиталистическото производство, която е присъща и на по-малко развития, и на по-развития му стадий, *средствата за производство, веществените условия на труда* не се явяват като подчинени на работника, а той се явява като подчинен на тях. Капиталът *прилага* труда. Вече това просто отношение е персонификация на вещи и овеществяване на лица.

Но това отношение става по-сложно и привидно по-тайнствено, тъй като с развитието на специфично капиталистическия начин на

производство не само тези вещи — тези продукти на труда като потребителни стойности и като разменни стойности — се възправят срещу работника и му противостоят като *«капитал»*, но и обществената форма на труда се представя като *форма на развитието на капитала* и затова развилите се по този начин производителни сили на обществения труд се представят като *производителни сили на капитала*. Като такива обществени сили те са *«капитализирани»* по отношение на труда. В действителност *колективното* единство на труда в кооперацията, комбинацията в разделението на труда, използването на природните сили и науката, на продуктите на труда като *машини* — всичко това самостоятелно противостои на отделните работници като нещо *чуждо, вещно, заварено,* създадено без, а често и въпреки тяхното участие, просто като форми на битието на независимите от тях и *господствуващи* над тях *средства на труда,* доколкото те са *вещни,* а олицетворените в капиталиста или в неговите подчинени (представители) разум и воля на съвкупната работилница, доколкото тя е създадена от собствената им комбинация, се представят като *функции* на капитала, който живее в капиталиста. Обществените форми на собствения труд на работниците (субективно-обективно) или формата на собствения им обществен труд са отношения, образувани съвсем независимо от отделните работници; като подчинени на капитала работниците стават елементи на тези обществени формации, но тези обществени формации не принадлежат на тях. Затова те противостоят на работниците като *форми* на самия капитал, като комбинации, които за разлика от тяхната работна сила, взета поотделно, принадлежат на капитала, произхождат от него и са присъединени към него. И това взема толкова по-реална форма, колкото повече, от една страна, самата им работна сила се модифицира от тези форми така, че в самостоятелното си съществуване, т. е. *извън* тази капиталистическа връзка, тя става безсилна и самостоятелната ѝ способност за производство се унищожава, а, от друга страна, с развитието на машинното производство и технологически условията на труда се явяват като господствуващи над труда сили и същевременно заместват труда, потискат го и го правят излишен в самостоятелните му форми.

В този процес, в който *обществените* черти на труда на работниците им противостоят като, тъй да се каже, *капитализирани* (както например в машинното производство видимите продукти на труда се явяват като властелини на труда), става, разбира се, същото и с природните сили и с науката, този продукт на всеобщото историческо развитие в неговата абстрактна квинтесенция — те противостоят на работниците като *сили* на капитала. Те се отделят фактически от умението и знанията на отделния работник и макар че — разглеж-

дани в техния източник — пак са продукт на труда, се явяват навсякъде, където влизат в трудовия процес, като *присъединени* към капитала. Капиталистът, който използва машина, не е длъжен да я познава. (Виж Юър[34].) Но *в машината* реализираната наука противостои на работниците като *капитал*. И наистина всички тези основани на *обществения труд* приложения на науката, на природните сили, на големите маси на продуктите на труда противостоят на труда само като *средства за експлоатация* на труда, като средства за присвояване на принаден труд, следователно като *сили,* принадлежащи на капитала. Разбира се, капиталът прилага всички тези средства само за да експлоатира труда, но за да го експлоатира, той трябва да ги прилага в производствения процес. По този начин развитието на *обществените* производителни сили на труда и условията за това развитие се явяват като дело на *капитала,* което се извършва не само мимо волята на отделния работник, но и в противовес на него.

Самият капитал има двойнствен характер, защото се състои от стоки.

1) *Разменна стойност* (пари); но *самонарастваща стойност,* стойност, която поради това, че е стойност, създава стойност, *расте* като *стойност,* получава прираст. Това нарастване на стойността се свежда до размяната на дадено количество овеществен труд срещу по-голямо количество жив труд.

2) *Потребителна стойност.* Тук капиталът се явява откъм своите определени отношения в трудовия процес. Но тъкмо тук капиталът не остава просто материал на труда, средство на труда, на които принадлежи *трудът* и които са включили труда, а наред с труда капиталът е включил и неговите *обществени комбинации* и онова развитие на средствата на труда, което отговаря на тези обществени комбинации. Капиталистическото производство за пръв път развива в голям мащаб както вещните, така и субективните условия на трудовия процес, откъсвайки ги от отделния самостоятелен работник, но ги развива като господствуващи над *отделния работник* и *чужди* на този работник сили.

Така капиталът става твърде тайнствено същество.

[491] Условията на труда растат като *социални сили* по отношение на работника и в тази форма те са *капитализирани.*

Следователно капиталът е *производителен.*

1) като *принуда към принаден труд. Работникът е производителен* именно като изпълнител на този принаден труд, т. е. разликата между стойността на работната сила и стойността, получавана от нейното използване.

2) като *персонификация и представител,* овеществена форма на обществените производителни сили на труда или на производител-

ните сили на обществения труд. Как законът на капиталистическото производство — създаването на принадена стойност и т. н. — принуждава към това, бе обяснено по-горе. Законът се явява като принуда, която капиталистите упражняват едни спрямо други и спрямо работниците — т. е. фактически като закон на капитала по отношение на едните и на другите. Обществената природна сила на труда се развива не в *процеса на нарастване на стойността* като такъв, а в *действителния трудов процес*. Затова тя се представя като свойства, присъщи на капитала като вещ, като негова потребителна стойност. Производителният труд — като произвеждащ стойност — винаги противостои на капитала като труд на *отделните* работници, в каквито и обществени комбинации да влизат тези работници в производствения процес. Докато капиталът представлява по този начин по отношение на работниците обществената производителна сила на труда, производителният труд представлява по отношение на капитала винаги само труда на *отделните* работници.

При разглеждането на *процеса на натрупване* видяхме как моментът, в резултат на който миналият труд във формата на произведени производителни сили и условия на производството увеличава възпроизводството откъм потребителна стойност и разменна стойност — както стойностната маса, която *се запазва* от определено количество жив труд, така и *масата потребителни стойности*, които той произвежда наново — как този момент се явява като *иманентна* на капитала *сила*, защото овещественият труд винаги функционира капитализиран по отношение на работника.

«Капиталът е в най-висока степен демократична, филантропична и егалитарна власт» (F. Bastiat. Gratuité du crédit etc. Paris, 1850, p. 29).

«Капиталът обработва земята, капиталът осигурява заетост на труда» (*A.* Smith. [An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations] Edit. D. Buchanan, [Edinburgh,] 1814, v. III, b. V, ch. II, p. 309 [Българско издание, с. 825]).

«Капиталът е. . . колективна сила» (*John Wade.* History of the Middle and Working Classes. 3 ed. London, 1835, p. 162). «Капитал е само друго наименование за цивилизация» (пак там, с. 164).

«Класата на капиталистите, разлеждана като цяло, се намира в нормално положение в това отношение, че благосъстоянието ѝ върви в крак със социалния прогрес» (Cherbuliez. Richesse ou pauvreté. [Paris, 1841,] p. 75). «Капиталнстът е в най-висока степен обществен човек, той е представител на цнвнлизацията» (пак там, с. 76).

Плиткоумно:

«*Производителната сила на капитала* не е нищо друго освен количеството реална производителна сила, с която капиталистът може да се разпорежда чрез своя капитал» (*J. St. Mill.* Essays on some unsettled questions of Political Economy. London, 1844, p. 91).

«Натрупването на *капитал*, *или* на *средства за прилагане на труда*. . .

трябва във всички случаи да зависи от *производителните сили на труда*» (Ricardo. On the Principles [of Political] Economy, and Taxation]. Third ed. [London,] 1821, p. 92 [Българско издание, с. 100]).

Един коментатор на Рикардо отбелязва по този повод:

«*Ако производителните сили на труда означават незначителните размери на онзи дял от продуктите, който отива у лицата, чийто труд ги е произвел,* тази мисъл е почти тавтология» («Observations on certain verbal disputes in Political Economy». London, 1821, p. 74).

Постоянното свеждане на труда до капитал е добре изразено в следните наивни фрази на *Дестют дьо Траси:*

«Ония, които живеят от печалбата» (промишлените капиталисти), «хранят всички други» и «само те увеличават общественото богатство и създават всички наши предмети за наслада. Това трябва да е така, *защото трудът е източникът на всяко богатство* и защото само те дават полезна *насока* на живия труд, като използват полезно натрупания труд» (Destutt de Tracy. [Elémens d'idéologie. Traité de la volonté et des ses effets. Paris, 1826], p. 242).

Тъй като трудът е източникът на всяко богатство, капиталът увеличава всяко богатство.

«Нашите способности са единственото ни вродено богатство, нашият труд произвежда всички други богатства и всеки добре управляван труд е производителен» (пак там, с. 243).

Нашите способности са единственото ни вродено богатство. Затова работната сила не е богатство. Трудът произвежда всички други богатства, т. е. произвежда богатства за всички освен за самия себе си и не трудът сам е богатство, а само неговият продукт. Всеки добре управляван труд е производителен, т. е. всеки производителен труд, всеки труд, който носи печалба на капиталиста, е добре управляван.

Представата, че обществените производителни сили на труда се свеждат до вещните свойства на капитала е разпространена до такава степен, че предимствата на машините, на прилагането на науката, изобретенията и т. н. се представят в тази тяхна *отчуждена* форма като *необходима* фврма и затова всичко това се представя за *свойства на капитала.* Това, което служи тук за основание, е: 1) формата, в която това се представя върху основата на капиталистическото производство, следователно и в съзнанието на хората, обхванати от този начин на производство; 2) историческият факт, че за пръв път и за разлика от предишните начини на производство това развитие се извършва при *капиталистическия* начин на производство, така че *противоречивият* характер на това развитие изглежда *иманентен* на него.

[3] [КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО ПРОИЗВОДСТВО Е ПРОИЗВОДСТВО И ВЪЗПРОИЗВОДСТВО НА СПЕЦИФИЧНО КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО ПРОИЗВОДСТВЕНО ОТНОШЕНИЕ]

[492] Продуктът на капиталистическото производство е не само *принадената стойност,* но и *капиталът.*

Както видяхме, капитал е П—С—П', *самонарастваща стойност,* стойност, която ражда стойност.

Преди всичко авансираната парична или стойностна сума, дори след превръщането си във факторите на трудовия процес: в средства за производство — *постоянен* капитал, и в *работна сила,* в която се е превърнал променливият капитал, е капитал само *в себе си,* само δυνάμει* и само такъв тя е в още по-голяма степен преди превръщането си във факторите на действителния производствен процес. Едва в този процес благодарение на *действителното* присъединяване на жив труд към вещните форми на битието на капитала, едва благодарение на действителното поглъщане на добавъчен труд се осъществява превръщането не само на *този труд* в капитал, но и превръщането на авансираната стойностна сума от възможен капитал, от капитал по предназначение — в действуващ и действителен капитал. Какво е станало през време на целокупния процес? Работникът е продал разпореждането с работната му сила срещу необходимите средства за живот, срещу дадена стойност, определяна от стойността на работната му сила. Итака какъв е резултатът, ако разглеждаме работника? Чисто и просто възпроизводство на работната му сила. Какво е дал той срещу това? Дейност, която запазва, създава и увеличава стойността — своя труд. Следователно той излиза от процеса — абстрахирайки се от износването на работната му сила — така, както е влязъл в него, просто като субективна работна сила, която трябва отново да премине през същия процес, за да се запази.

Напротив, капиталът не излиза от процеса така, както е влязъл в него. Едва *в* него той се е превърнал в действителен капитал, в самонарастваща стойност. Съвкупният продукт сега е формата, в която той съществува като реализиран капитал и като такъв той отново противостои на труда като собственост на капиталиста, като самостоятелна и създадена от самия труд сила. Така че производственият процес е бил не само процес на неговото възпроизводство, но и процес на производството му като капитал. Преди производствените условия противостояха на работника като капитал, доколкото той ги *заварваше обособени* по отношение на него. Сега той среща пред себе си продукта на собствения си труд като превърнати в

*— потенциално. *Ред.*

капитал производствени условия. Това, което беше предпоставка за производствения процес, сега е негов резултат.

Че производственият процес създава *капитал,* е само друг израз за това, че той е създал *принадена стойност.*

Но работата не свършва с това. *Принадената стойност* се превръща обратно в добавъчен капитал, служи за образуването на нов капитал или нараснал капитал. Така че *капиталът* е създал *капитал,* не само се е реализирал като капитал. *Процесът на натрупване* сам е иманентен момент на капиталистическия производствен процес. Той включва ново *създаване на наемни работници,* на средства за осъществяване и увеличаване на наличния капитал било като му подчинява все още необхванатите от капиталистическото производство части от населението като например жените и децата, било като подчинява увеличената в резултат на естествения прираст на населението работническа маса. При по-подробно разглеждане се оказва че капиталът *регулира* това производство на самата работна сила, производството на експлоатираната от него човешка маса съобразно с експлоататорските си потребности. Следователно капиталът произвежда не само капитал, той произвежда растяща маса от работници, материала, благодарение на който единствено може да функционира като добавъчен капитал. Следователно не само трудът произвежда в противовес на себе си и в постоянно разширяващ се мащаб условията на труда като *капитал,* но и капиталът произвежда в постоянно разширяващ се мащаб *производителните наемни работници,* от които се нуждае. Трудът произвежда своите производствени условия като *капитал,* а капиталът произвежда труда като средство за своята реализация като капитал, като наемен труд. Капиталистическото производство не е само възпроизводство на това отношение, то е негово възпроизводство в постоянно растящ мащаб и в същата степен, в която с капиталистическия начин на производство се развива обществената производителна сила на труда, расте натрупваното в противовес на работника богатство като *господствуващо* над него *богатство,* като *капитал,* разширява се в противовес на него светът на богатството като чужд на него и господствуващ над него свят и в противовес на него в същата степен расте неговата бедност, мизерия и зависимост. Обедняването на работника и обогатяването на капиталиста си съответствуват, вървят в крак. Същевременно се увеличава масата на тези живи средства за производство на капитала, трудещият се *пролетариат.*

[493] Затова *нарастването на капитала* и *увеличаването на пролетариата* се явяват като свързани помежду си, макар и полярно разделени *продукти* на един и същ процес.

Отношението не само се възпроизвежда, не само се произвежда

във все по-масов мащаб, не само си създава повече работници и постоянно обхваща също неподчинени му преди отрасли на производството, но и — както видяхме при изложението на специфично капиталистическия начин на производство — се възпроизвежда при все по-благоприятни условия за едната страна — за капиталистите, и при все по-неблагоприятни условия за другата — за наемните работници.

От гледна точка на непрекъснатостта на производствения процес работната заплата е само *част* от постоянно произвеждания от работника продукт, която се превръща в средства за живот и затова в средства за поддържане и увеличаване на работната сила, от която капиталът се нуждае за своето самонарастване, за жизнения си процес. Следователно самото това поддържане и увеличаване на работната сила като резултат от процеса се явява само като възпроизводство и разширение на принадлежащите му условия за възпроизводство и условия за натрупване. (Вж. янкито.)

С това изчезва и *привидността,* която това отношение имаше на повърхността, а именно, че на стоковия пазар в обръщението противостоят равноправни *стокопритежатели,* които като всички други *стокопритежатели* се различават един от друг само по вещественото съдържание на своите стоки, по особената потребителна стойност на стоките, които те имат да си продават един на друг. Или тази *първоначална* форма на отношението си остава само още като *привидност* на лежащото в основата му *капиталистическо* отношение.

Тук трябва да се различават два момента, по които *възпроизводството на самото отношение* във все по-голям мащаб като *резултат от капиталистическия производствен процес* се различава от първата форма, както тя се явява, от една страна, *исторически,* а от друга — отново и отново се представя на повърхността на развитото капиталистическо общество.

1) *Първо, по отношение на встъпителния процес,* който се извършва в рамките на обръщението, на *покупката и продажбата на работната сила.*

Капиталистическият производствен процес е не само *превръщането* на стойността или на стоката, която капиталистът отчасти изнася на пазара, отчасти задържа в трудовия процес у себе си, в капитал; тези *превърнати* в капитал продукти не са *негови* продукти, а продукти на работника. Капиталистът постоянно продава на работника срещу неговия труд една част от продукта му — необходимите средства за живот — за поддържането и увеличаването на работната сила, на самия *купувач,* и постоянно му заема друга част от неговия продукт, обективните условия на труда като средство за само-

нарастването на капитала, като *капитал*. Докато работникът възпроизвежда по този начин своите продукти като *капитал*, капиталистът възпроизвежда работника като *наемен работник* и оттук като продавач на своя труд. Отношението просто на продавачи на стоки включва това, че те разменят *свой* собствен *труд*, въплътен в различни потребителни стойности. Покупката и продажбата на работна сила като постоянен *резултат* от капиталистическия производствен процес включва това, че работникът трябва постоянно да *купува обратно* една част от собствения си продукт срещу своя жив труд. По този начин *се изпарява илюзията* за просто *отношение между стокопритежатели*. Тази постоянна покупка и продажба на работна сила и постоянното противопоставяне на произведената от самия работник стока като *купувач* на неговата работна сила и като постоянен капитал се явява само като *опосредствуваща форма* на неговото подчинение на капитала, на живия труд като просто средство за поддържането и увеличаването му на обособения спрямо него *овеществен* труд. Това увековечаване на отношението между капиталиста като купувач и работника като продавач на труда е иманентна на този начин на производство *форма* на опосредствуване; но това е форма, която само по *форма* се различава от другите по-преки форми на поробване на труда и на *собствеността върху труда* от страна на притежателите на условията за производство. Като просто *парично отношение* тя *потулва* действителната сделка и непрекъснатата зависимост, която постоянно се възобновява от това опосредствуване на покупката и продажбата. Не само постоянно се възпроизвеждат условията за тази *сделка*, но и това, което единият купува и което другият трябва да продава, е резултат [494] от процеса. Постоянното възобновяване на това отношение на *покупка и продажба* опосредствува само устойчивостта на специфичното отношение на зависимост и му придава измамната *привидност* на сделка, на договор между равноправни и еднакво свободно противостоящи един на друг *стокопритежатели*. Това *встъпително* отношение самó се явява сега като иманентен момент на създаваното в капиталистическото производство господство на овеществения труд над живия.

Следователно грешат:

както ония, които разглеждат наемния труд, продажбата на труда на капитала и заедно с това формата на *наемния труд* като *несъществена* за капиталистическото производство; тя е *съществена* и постоянно отново произвеждана от самото капиталистическо производствено отношение *форма* на неговото опосредствуване;

така и ония, които намират в това повърхностно отношение, в тази *съществена формалност, привидност* на капиталистическото отношение самата му *същност* и затова изкарват, че характеризират

това отношение, като подвеждат работници и капиталисти под всеобщото отношение на *стокопритежатели* и по този начин го апологизират, заличават неговата differentia specifica*.

2) За да възникне изобщо капиталистическо отношение, е необходимо като предпоставка определено историческо стъпало и форма на общественото производство. В рамките на един предишен начин на производство трябва да са се развили съобщителни средства, средства за производство и потребности, които напират отвъд старите производствени отношения, към превръщането им в капиталистическо отношение. Но те трябва да бъдат развити само дотолкова, че да се осъществява формалното подчинение на труда на капитала. На базата на това изменено отношение се развива обаче един специфично изменен начин на производство, който, от една страна, създава материални производителни сили, от друга страна, се развива върху тяхната основа и по този начин всъщност си създава нореални условия. Така настъпва пълна икономическа революция, която, от една страна, за пръв път създава реални условия за господството на капитала над труда, довежда го докрай, придава му съответната форма, а, от друга страна, в производителните сили на труда, развити от нея в противовес на работника, в условията на производство и съобщения създава реалните условия за един нов начин на производство, който снема противоречивата форма на капиталистическия начин на производство и така създава материалната база на един формиран по нов начин обществен процес на живота и с това на нова обществена формация.

Това схващане съществено се различава от възгледите на намиращите се в плен на капиталистическите представи буржоазни икономисти, които наистина виждат как се произвежда *в рамките* на капиталистическото отношение, но не виждат как се произвежда самото това *отношение* и как същевременно в него се създават материалните условия за неговото разлагане и по този начин се ликвидира *историческото му право* като *необходима форма* на икономическото развитие, на производството на общественото богатство.

Ние видяхме, напротив, не само как капиталът произвежда, но и как той самият бива произвеждан и как излиза от производствения процес съществено по-различен, отколкото е влязъл в него. От една страна, той преобразува начина на производство; от друга страна, този изменен характер на начина на производство и една особена степен на развитие на материалните производителни сили са основата и условието — предпоставката за собственото му формиране.

---

*— специфична отлика. *Ред.*

[495] *Резултатът от непосредствения производствен процес*

Не само вещните условия на производствения процес се явяват като негов резултат, но и техният *специфично обществен* характер; произвеждат се, представлявайки постоянно възобновяващ се резултат от процеса, и обществените отношения, следователно и общественото положение на агентите на производството едни спрямо други, самите *производствени отношения*[35].

[ОТДЕЛНИ СТРАНИЦИ ОТ ДРУГИ ГЛАВИ НА РЪКОПИСА НА I ТОМ НА «КАПИТАЛЪТ»][36]

[24] (временно разпореждане) с работната му сила. Щом трудът действително започва, той вече е престанал да му принадлежи, следователно не може вече да бъде *продаден* от него[37].

Своеобразната природа на тази специфична стока, работната сила, води до това, че едва със сключването на договора между купувач и продавач продадената стока действително е преминала като потребителна стойност в ръцете на купувача. Разменната стойност на тази стока, подобно на всяка стока, е определена, преди тя да влезе в обръщение, тъй като се продава като способност, като сила, и е нужно определено работно време, за да се произведе тази способност, тази сила. Затова разменната стойност на тази стока съществува преди нейната продажба, а потребителната ѝ стойност се състои едва в очакваното по-късно проявление на сила. Затова отчуждаването на силата и нейното действително проявление, т. е. битието ѝ като потребителна стойност, не съвпадат по време. Нещата стоят така, както с къща, ползването от която ми е продадено за един месец. Потребителната стойност тук ми е доставена едва след като *аз* съм обитавал тази къща един месец. По същия начин потребителната стойност на работната сила ми е доставена едва след като съм я ползвал, след като действително съм я заставил да работи за мен. При такива потребителни стойности обаче, когато формалното отчуждаване на стоката чрез продажба и действителното предаване на потребителната ѝ стойност на купувача не съвпадат по време, парите на купувача, както видяхме преди, изглеждат обикновено като *платежно средство*. Работната сила *се продава* за деня, за седмицата и т. н., но *се заплаща* едва след като е потребявана в течение на един ден, на една седмица и т. н. Във всички страни с развити капиталистически отношения работната сила се заплаща едва след като е функционирала. Следователно работникът навсякъде *авансира* на капиталиста потреблението на своята стока, предоставя я за пот-

ребление от купувача, дава я на кредит, преди да му е заплатена нейната разменна стойност. През време на кризи и дори при единични фалити се оказва, че това постянно кредитиране на капиталистите от работниците, което произтича от особения характер на продаваната потребителна стойност, не е празна илюзия[52].

В характера на самия стокообмен обаче нищо не се променя от това, дали парите функционират като покупателно средство или като платежно средство. Цената на работната сила се установява при покупката с договор, макар че се реализира едва по-късно. Тази форма на заплащане не променя нищо във факта, че това определяне на цената се отнася до *стойността на работната сила,* а не до *стойността на продукта,* нито до *стойността на труда,* който като такъв изобщо не е стока.

Както видяхме, *разменната стойност* на работната сила се заплаща, ако се заплаща цената на средствата за живот, които са обичайно необходими при дадено състояние на обществото, за да може работникът изобщо да упражнява способността си да се труди с

---

[52] «Работникът. . . *заема* своята производителна сила» (Storch. Cours d'Economie Politique. Pétersbourg, 1815, t. II, p. 36), но, добавя хитрият *Щорх,* той «*не рискува да загуби нищо* освен работната си заплата, . . . тъй като работникът не внася в производството *нищо материално*» (пак там, с. 37).

«Всеки труд се заплаща, след като е завършил» («An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand» etc. London, 1821, p. 104). Другите практически изводи, които произтичат от този начин на заплащане, обусловен впрочем от самата природа на отношението, не влизат в обсега на нашето изследване. Уместно е обаче да приведем един пример. В Лондон съществуват два вида хлебари: «full priced», които продават хляба по *пълната му цена,* и «undersellers», които го продават *под* тази цена. Последната категория образува около 3/4 от всички хлебари (с. XXXII в «Report» на правителствения комисар *Х. С. Тремънхир* относно «Grievances complained of by the Journeymen Bakers» etc. London, 1862). Тези «undersellers» фалшифицират хляба най-вече с примеси на стипца, сапун, поташ, вар, дербиширско каменно брашно и други също тъй приятни, питателни и здравословни ингредиенти (вж. цитираната по-горе Синя книга, както и отчета на «Committee of 1855 on the Adulteration of Food» и съчинението на доктор Хасъл «Adulteration Detacted», 2nd edition, London, 1861). *Сър Джон Гордън* заяви пред комитета от 1855 г., че вследствие на тези фалшификации «бедният човек, който живее с два фунта хляб на ден, не усвоява и една четвърт от това количество храна, да не говорим за «вредния ѝ ефект върху здравето». Една причина, поради която «голяма част от работническата класа, макар тази фалшификация да ѝ е известна, все пак приема стипцата, каменното брашно и т. н. в това, което купува, е, изтъква Тремънхир (гореспоменатия «Report», с. XLVIII), че работниците «са принудени да купуват от своя хлебар или от бакалницата какъвто хляб им предложат», защото тъй като получават работната си заплата едва в края на седмицата, «заплащат седмичното продоволствие на семейството само в края на седмицата», и, добавя Тремънхир, привеждайки към това свидетелски показания, «общоизвестно е, че *хляб, съставен от такива примеси, се прави специално за продаване по този начин*».

необходимата степен на сила, здраве и жизнеспособност и да се увековечава, създавайки си заместници[53].

Ако човекът се различава от всички други животни с безграничност на своите потребности и със способността им да се разширяват, от друга страна, няма животно, което да може в такава невероятна степен да съкращава потребностите си и да се ограничава с един и същи минимум от условия за своя живот, с една дума, няма животно, което да притежава таланта да живее така, както живеят в *Ирландия*. Не става дума за подобен *физически минимум* от средства за съществуване [25], когато се касае за *стойността* на работната сила. Както и при всяка стока, цената на работната сила може да се покачва *над* нейната стойност или да пада *под* нея, следователно да

[53] *Пети* определя *стойността* на дневната работна заплата като «стойност на ежедневната храна», която е достатъчна на работника, «за да живее, работи и се размножава» («Political Anatomy of Ireland. (1672)». Edit. London, 1691, p. 64). Цитирам по *Дюро дьо Ла Мал*.

«Цената на труда винаги се определя от цената на предметите от първа необходимост». Работникът не получава съответната работна заплата «всеки път, когато цената на предметите от първа необходимост е такава, че с получаваната от него работна заплата не може да издържа съобразно с ниския си ранг и обществено положение като работник такова семейство, каквото често са обречени да имат мнозина от тях» (*Jakob Vanderlint*. Money answers all Things. London, 1734, p. 15).

«Простният рабоннк, който няма нищо друго освен ръцете и сръчността си, има *само* толкова, колкото успява да получи от продажбата на своя труд на други. . . Във всички отрасли на труда *положението трябва да е и действително е такова,* че работната заплата на работника се ограничава с това, което му е необходимо да си набавя своите средства за съществуване» (*Turgot*. Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses. 1766. «Oeuvres» édition Daire. Tome I, Paris, 1844, p. 10).

«Цената на предметите от първа необходимост е фактически стойността на произвеждащия труд» (*Malthus*. An Inquiry into the Nature and Progress of Rent [and the Principles bu which it is regulated]. London, 1815, p. 48, бележката под линия). «От един сравнителен преглед на цените на житото и работната заплата от царуването на Едуард III, т. е. от 500 години насам, следва, че дневният доход на работника в Англия по-често е бил под, отколкото над един пек пшеница (= 1/4 бушел); че един пек пшеница е един вид средният пункт, поскоро малко над средния пункт, около който изразената в жито работна заплата се е колебаела в зависимост от търсенето и предлагането» (*Malthus*. Principles of Political Economy etc. 2nd edition. London, 1836, p. 254).

«Естествената цена на всеки артикул е това. . . което е изразходвано за неговото производство. . . Неговата (на труда) естествена цена. . . отговаря на такова количество предмети от първа необходимост и жизнени удобства, което съобразно с естеството на климата и навиците на страната е необходимо да поддържа работника и да му даде възможност да издържа такова семейство, което може да осигури намаляващо предлагане на труд *на пазара*. . . Естествената цена на труда. . . макар и да варира при различни климатични условия и съобразно с различните стадии на прогреса на нацията, може да се смята за почти постоянна в дадено време и място. (*R. Torrens*. An Essay on the External Corn Trade. London, 1815, p. 55—65 и на други места)[38].

се отклонява в едната или другата посока от цената, която е само паричен израз на самата стойност. Самото равнище на жизнените потребности, чиято съвкупна стойност образува стойността на работната сила, може да се повишава или да пада. Но анализът на тези колебания не спада тук, а към учението за работната заплата. В понататъшния ход на това изследване ще видим, че за анализа на капитала е съвсем безразлично дали равнището на потребностите на работниците се предполага високо или ниско. Както в теорията, така впрочем и в практиката се изхожда от *стойността* на работната сила като *дадена величина*. Например притежател на пари, който иска да превърне парите си в капитал, например в производителния капитал на памучна фабрика, се осведомява преди всичко за средното равнище на работната заплата на мястото, където възнамерява да построи фабриката. Той знае, че както цените на памука, така и работната заплата постоянно се отклоняват от средното равнище, но знае също, че тези колебания се уравновесяват. Затова в неговата калкулация работната заплата влиза като *дадена стойностна величина*. От друга страна, *стойността на работната сила* образува съзнателната и явната основа на *трейдюнионите*, чиято важност за английската работническа класа е огромна. *Трейдюнионите* не целят нищо друго освен да не допускат *равнището* на работната заплата *да пада* под нейното традиционно в различните отрасли на производството равнище, а *цената* на работната сила да слиза под нейната *стойност*. Разбира се, те знаят, че една промяна в съотношението между търсенето и предлагането предизвиква изменение на пазарната цена. От друга страна обаче, настъпването на подобно изменение е нещо съвсем различно от едностранното твърдение на купувача, в случая капиталиста, че такова изменение е настъпило. От друга страна, съществува

«голяма разлика между определеното от търсенето и предлагането равнище на работната заплата, т. е. равнището, което се получава в резултат на честната размяна на стоки, *ако купувач и продавач се договарят на равна нога*, и равнището на работната заплата, с което продавачът, работникът, трябва да се примири, ако капиталистът се договаря с всеки работник *поотделно* и диктува намаление на работната заплата, експлоатирайки случайната нужда на отделни работници (независимо от общото съотношение между търсене и предлагане)... Работниците *се обединяват*, за да се поставят в известна степен *на равна нога* с капиталиста *в договора за продажбата на своя труд*. Това е рационалното (логическата основа) на трейдюнионите»[54].

Това, което те целят, е

[54] *T.* J. Dunning (секретар на Лондонския обединен съюз на книговезците). Trades' Unions and Strikes: their philosophy and intention, London, 18 60, p. 6, 7

«случайната непосредствена нужда на един работник да не го принуждава да се задоволява с по-ниска работна заплата, отколкото търсенето и предлагането са установили *преди това* в определен отрасъл на труда»[55],

снижавайки по този начин *стойността* на работната сила в определен отрасъл изобщо под обичайното ѝ равнище. На тази *стойност* на работната сила самите работници гледат като на *минимума работна заплата,* а капиталистите — като на *«единна, съразмерна работна заплата* за всички работници в даден отрасъл»[56]. Затова трейдюнионите никога не разрешават на членовете си да работят за заплата *под* този минимум[57]. Те представляват създадени от самите работници застрахователни дружества за тази цел. Един пример може да обясни целта на тези обединения на работниците, създадени за защита на стойността на работната сила. Във всички отрасли на производството в Лондон има така наречени *«потосмукачи»*.

«*Потосмукач* е този, който се заема да свърши на първия срещнат работодател определено количество работа за обичайната работна заплата, но предоставя изпълнението ѝ на други за по-ниска цена; тази разлика, която образува неговата печалба, е *изсмукана* от работниците, които в действителност са свършили работата»[58],

---

[55] Пак там, с.7.

[56] Пак там, с. 17.

[57] Разбира се, капиталистите отхвърлят това *«единно равнище на работната заплата»* като посегателство срещу личната свобода на работника, като пречка, която не позволява на капиталиста да следва повелята на сърцето си и да заплаща специално особения талант и т. н. Г-н *Дънинг,* чието току-що цитирано съчинение не само стига до същността на въпроса, но и го осветлява с подходяща ирония, отговаря, че трейдюнионите позволяват на капиталиста «да плаща за по-висока квалификация или работоспособност толкова повече, колкото си иска», но му пречат да понижава работната заплата в 99 случая от 100, т. е. работната заплата на «средната категория хора», на средния работник във всяко предприятие, под «минимума на работната заплата», т. е. под обичайната стойност на средната работна сила. Че един журналист от «Edinburgh Review» (1860. За професионалните съюзи)[39] заклеймява обединенията на работниците против деспотизма на капитала като робство, на което тези свободни по рождение британци в непонятно заслепление са се подчинили доброволно, е в реда на нещата. На война всеки желае неприятелската армия да не се подчинява на деспотизма на дисциплината. Но морално негодуващият *журналист от* «Edinburgh Review» открива нещо по-лошо. Трейдюнионите представляват светотатство, защото нарушават законите на *свободната търговия!* Какъв ужас! Г-н Дънинг отговаря между другото: «Не би било *свободна размяна на удари,* ако едната ръка на една от страните е саката или вързана, докато другата страна може да се ползва свободно от двете. . . Работодателят желае да се договаря с работниците си поотделно, за да може, когато си поиска, да плаща «потосмукаческа» цена за техния труд, защото дясната ръка на работниците в това договаряне е вързана от необходимостта да продават своя труд. Работодателят нарича това *свободна търговия,* но свободата е изцяло на неговата страна. Наричайте това *търговия,* ако щете, но това не е свободна *размяна*» (пак там, с. 47).

[58] Пак там, с. 6

и не представлява нищо друго освен разликата между *стойността* на работната сила, която *плаща* първият работодател, и намиращата се *под* стойността на работната сила цена, която *потосмукачът* плаща на действителните работниците[59]) Между другото крайно характерна е. . .[40]

[379 (73)] *Към пункт b*[41] *Различната централизация на средствата за производство при различните народи*

«Макар сръчността и техническите знания да могат да постигнат много, преобладаването на *живия елемент е съществено за развитието на промишлеността*. Системата на *парцелиране*, пречейки за бързото нарастване на населението, косвено спъваше по този начин развитието на промишлеността. Тя водеше до този резултат и пряко. Тя задържа голяма част от населението, прикрепено към земята и работещо на нея. Обработването на земята е основното му занятие, което се практикува с гордост и задоволство, докато преденето, тъкането и други подобни са спомагателни занятия, необходими за неговата издръжка. Спестяванията им се натрупват с цел да се увеличи наследството им и те не са склонни да напущат родните си места, за да търсят нови занятия или да придобиват нови навици» («Reports of the Inspectors of Factories. 31st October 1855». London, 1856, p. 67[.

(Следователно тъкмо тук, където спестяването, или натрупването, все още съществува в относително висока степен и може да съществува при дадените обстоятелства, за *образуването на капитал*, относително казано, и за развитието на *капиталистическо производство* в сравнение с Англия пречат самите икономически условия, които са благоприятни за натрупването и т. н.)

«Положението на собственик, притежаването на къща, на парче земя е основната цел и на фабричния работник, и на почти всеки бедняк, който още няма собственост; всъщност всички гледат към земята. . . От това описание на характера на занятията на една твърде многобройна класа на френския народ можем веднага да заключим, че за разлика от Англия промишлеността на Франция е представена от дребни предприятия» (пак там)

(тук виждаме колко необходима е експроприацията на земята за развитието на едрата промишленост),

---

[59]) «В Лондон е образувана филантропична асоциация, която си поставя за цел да сключва договори за ушиване на военно облекло по същите цени, които правителството плаща сега на предприемачите, и все пак да плаща на умиращите от глад шивачки надбавка от 30 процента върху сегашната им работна заплата. Този резултат се постига именно чрез отстраняването на «посредника», чиито печалби трябва да отиват в полза на човешкия материал, от който той ги е изкарвал досега. При всички предимства, които обществото може да гарантира, една шивачка не може да изкара повече от 1 шилинг за 10 часа непрекъснат труд над военните ризи (именно за две ризи на ден), а при шиене на части от облеклото, не повече от 1 шил. и 6 пенса на ден при 12-часов труд. При сегашните договорни отношения работната заплата на шивачките се колебае между 5 и 8 пенса за 10-часов труд, при което те трябва още да си набавят конците и т. н.» («Times» March 13, 1862 [p. 10]).

«някои от които се движат от пара и вода, много зависят за двигателната си сила от животински труд, а много фабрики все още използват изключително ръчен труд».

Характеристиката на френската промишленост като следствие от системата на земевладение е добре изложена от барон Ш. Дюпен. Той казва:

Тъй като Франция е страна с разпокъсана поземлена собственост, страна с дребни участъци земя, тя е *страна с разпокъсана промишленост и дребни работилници*» (пак там, с. 67—68).

Същият фабричен инспектор (А. Редгрейв) дава (за 1855 г.) преглед на френската *текстилна* промишленост с що-годе някакво значение, от който следва, че (движещата сила на *пàрата* е 2053 (конски сили), на *водата* — 953, и на *другите механически двигатели* — 2057) (виж пак там, с. 69)[a] Той сравнява тези данни с данните за броя на фабриките и т. н., представени на Камарата на общините в 1850 г., и посочва като резултат «следната забележителна разлика между системата на текстилната промишленост в Англия и системата на текстилната промишленост на Франция», а именно:

[380 (74)] «*Броят* на фабриките във Франция е *три пъти по-голям* от броя на фабриките в Англия, докато броят на заетите в тях работници е *само с* $^1/_5$ по-голям; но твърде различното съотношение между машините и човешката сила личи най-добре от следното сравнение:

	Франция	Англия	
Брой на фабриките	12 986	4 330	
Брой на заетите лица	706 450	596 082	Всъщност във Франция към фабриките се причисляват предприятия, които в Англия съвсем не биват отнасяни към тази категория
Среден брой на лицата във всяка фабрика	54	137	
Среден брой вретена на всяко заето лице	7	43	следователно в Англия 6 пъти повече, отколкото във Франция

[a] Това, което се явява като предварително (първоначално) натрупване на капитал, е в действителност само обособяване на условията за производство — отделянето им от самостоятелния производител и превръщането му в наемен работник. В текста това е показано, като се взема за пример манифактурата. Но това е ясно например и от отношенията между фермера капиталист и селянина и т. н. «Едрото стопанство не изисква по-голяма маса от капитали от дребното или средното; напротив, то изисква по-малко капитали, но в тези различни системи капиталите трябва да бъдат различно разпределени; в едрото стопанство прилаганите капитали трябва да се намират в ръцете на малък брой хора, които заплащат наеманите от тях работници» (*Mathieu de Dombasle*. Annales agricoles de Roville. Paris, 1825, 2-éme livraison, p. 217).

Среден брой на лицата, заети на всеки стан (парни и ръчни станове общо)...	2	2 (само парни станове)

Следователно във Франция са заети *повече* лица, отколкото в Англия, но това се обяснява с обстоятелството, че от английския отчет са изключени всички ръчни тъкачи; средно на едно предприятие в Англия се падат обаче над два пъти повече работници, отколкото във Франция $\left(\frac{54}{136}=\frac{27}{68}=\frac{13}{34}= \text{близо } \frac{1}{3}\right)$, така че съществува голяма агломерация на хора под командуването на един и същ капитал. Във Франция има три пъти повече фабрики, но в тях са заети само с $^1/_5$ повече лица, следователно *по-малко* лица пропорционално на *броя на предприятията*. По-нататък, относно броя на машините, които се падат на едно лице: в Англия на един зает се падат 6 пъти повече вретена, отколкото във Франция. Ако всички тези лица бяха предачи, във Франция щеше да има 4 945 150 вретена, в Англия — с $^1/_5$ по-малко. Така че в Англия 1 парен стан, а във Франция 1 парен или 1 ръчен стан се пада на 2 работника.

Лица	596 082
	43
	1 788 246
	23 843 28
	25 631 526

В Англия има 25 631 526 вретена. По-нататък, използваната във фабриките на Великобритания парна сила = 108 113 к. с.; по отношение на броя на заетите лица това прави около $5^1/_2$ души на една парна к. с.; съотношението във Франция, въз основа на същото изчисление, би дало парна сила = 128 409 к. с., докато *цялата* парна сила във Франция е била равна в 1852 г. само на 75 518 к. с., мощност, която са дали 8080 парни машини с по-малка средна мощност от 12 $^1/_2$ к. с. на всяка машина, докато броят на парните машини, използвани в текстилните фабрики на Франция, в *1852 г.* е бил 2053, а мощността на тези машини се е равнявала на 20 282 к. с. и се е разпределяла по следния начин:

	Фабрики	Мощност в к. с.
Заети само с предене	1438	16 494
„ „ „ тъкане	101	1 738
„ „ „ апретиране и т. н.	242	612
„ с други процеси	272	1 438
	2053	20 282“

([«Reports of the Inspectors of Factories. 31st October 1855», London, 1856], p. 70).

«Това, че на Франция липсват костите и мускулите на промишлеността — каменните въглища и желязото, неизбежно забавя развитието ѝ като промишлена страна» (пак там).

На един работник в английските фабрики се падат много повече работни машини и машини двигатели (механична сила), така че за *един и същ* интервал от време английският работник обработва много повече суровини от френския работник. Затова производителната сила на труда на английския работник, както и капиталът, който го прилага, са много по-големи. Броят на предприятията в Англия е

много по-малък, отколкото във Франция. Броят на работниците, заети средно в едно предприятие, е много по-голям в Англия, отколкото във Франция, макар общият брой на заетите работници във Франция да е по-голям, отколкото в Англия — наистина не е много по-голям в сравнение с броя на предприятията.

От гореприведените данни ясно се вижда,че вследствие на историческите и т. н. условия, които са влияли различно върху *относителните размери на концентрацията на средствата за производство,* в съответствие с относително по-голямата или по-малката *експроприация* на масата на непосредствените производители, производителните сили и *капиталистическият начин на производство* изобщо се намират на твърде различни стъпала на развитие. Но развитието на производителните сили и на капиталистическия начин на производство е обратно пропорционално на «спестяванията» и «натрупванията» на самите непосредствени производители, които във Франция са много големи в сравнение с Англия. Равнището на развитие, при което принаденият труд на производителя може да се «спестява», «натрупва», «акумулира» и събира в големи количества, т. е. *да се концентрира,* да се прилага като капитал, точно съответствува на степента, в която техният принаден труд се натрупва и т. н. от тези, които ги наемат, а не от тях самите, т. е. съответствува на степента, в която голяма част от действителните производители са лишени от възможност и условия да «спестяват», «натрупват», «акумулират», с една дума, лишени са от всякаква възможност да присвояват в що-годе значителен размер собствения си принаден труд, защото *средствата им за производство са експроприирани* повече или по-малко пълно. Капиталистическото натрупване и концентрация се основават на способността и съответствуват на способността за *присвояване на чужд принаден труд* в *големи количества* и на съответната невъзможност за работещите да присвояват собствения си принаден труд. Следователно нелепа илюзия, заблуда или измама е да се обяснява и обосновава капиталистическото натрупване, като се смесва с процеса — и доколкото се касае за фразеологията — се превръща в процес, който е съвършено противоположен на капиталистическото натрупване, изключва го и отговаря на начина на производство, върху чиито развалини единствено може да се издигне капиталистическото производство. Това е една от заблудите, старателно поддържани от политическата икономия. Вярно е, че в това буржоазно общество всеки работник, ако е изключително умен, пробивен и с буржоазни инстинкти и ако съдбата е изключително благосклонна към него, може сам да се превърне в *експлоататор на чужд труд.* Но там, където няма труд, който може да бъде експлоатиран, там няма да има нито капиталист, нито капиталистическо производство.

[259 (75)] Формата на *сделната работна заплата* се прилага например в английските грънчарски работилници, за да се наемат за ниска работна заплата на парче малолетни чираци (от 13 години нагоре); по такъв начин те «за голяма изгода на техните господари» работеха прекомерно тъкмо в периода на тяхното възмъжаване. Това официално се признава като една от причините за израждането на населението, което работи в грънчарски фабрики[41].

Когато нарастването на съвкупната работна заплата (например седмичната) в ония отрасли на производството, където току-що е въведена сделна система на труд, да речем вследствие на увеличена интензивност на труда, достигне известно равнище, това става за господарите основание да намалят работната заплата, защото я смятат за по-висока, отколкото е полезно за работника. По такъв начин сделната система на труд се разкрива като пряко средство за намаляване на работната заплата[42].

Всъщност трябва да е ясно, че начинът, *по който* се плаща работната заплата сам по себе си не променя нищо в нейната природа, макар че един начин на заплащане — който впрочем понякога зависи от техническите особености на труда, допускащи само един или друг начин — може повече от друг да благоприятствува за развитието на процеса на капиталистическото производство.

Ясно е, че *индивидуалните* различия в работната заплата, за които заплащането на парче открива по-голям простор от заплащането по време, са само отклонения от равнището на работната заплата. Но заплащането на парче, ако не се парализира от други обстоятелства, има тенденцията да понижава самото това равнище.

---

41) «При фабриканта работят много юноши, приети като чираци на възраст 13—14 години и заети с изготвянето на глинени съдове. През първите две години те получават от 2 шил. до 3 шил. и 6 пенса седмично. След това почват да работят по *сделна система на труд,* получавайки възнаграждението на надничар. «Практиката», по думите на Лонг, «да се използва трудът на значителен брой чираци на 13—14-годишна възраст е много разпространена в определена категория производства, практика, която е не само крайно вредна за интересите на производството, но освен това вероятно е сериозна причина, обясняваща *плачевното здравословно състояние на грънчарите.* Тази система на заплащане на парче, *тъй изгодна за капиталиста,* който иска по-скоро количество, отколкото качество на стоките, цели непосредствено да накара младия грънчар да *работи прекомерно продължително време* в продължение на 4 или 5 години, при което получава на парче, но по твърде ниска разценка. Лесно може да се предвидят последиците от прекомерната работа при горещите пещи на тази ранна възраст» («Children's Employment Commission. First Report». London, 1863, p. XIII).

42) «В различните отрасли на промишлеността главното възражение против *работата на парче* се свежда до това, че когато работниците припечелват добре, *работодателят се стреми да понижи цената* за *труда,* и че *тази система* често се използва като средство за намаляване на работната заплата» (*Dunning.* [Trades' Unions and Stikes. London, 1860], p. 22).

Работната заплата като *съвкупна цена* на дневния среден труд противоречи на понятието стойност. Всяка *цена* трябва да може да бъде сведена до *стойност,* тъй като цената сама по себе си е само паричен израз на стойността, и обстоятелството, че фактическите цени са над или под цената, отговаряща на тяхната стойност, изобщо не променя това, че те представляват — в предполагаемия случай дори прекалено голям или прекалено малък — *количествено* несъвпадащ израз на стойността на стоката. Но тук в *цената на труда* би имало *качествено* несъвпадение.

Бележка под линия 16, към с. 244.

«Когато житото е част от средствата за живот на работника, повишаването на естествената цена на житото неизбежно води до повишение на естествената цена на труда; или, с други думи, когато е нужно по-голямо количество труд, за да се набавят средства за живот, по-голямо количество от труда, или от неговия продукт трябва да остава у работника под формата на работната му заплата. Но тъй като по-голямо количество от неговия труд, или (което е едно и също) от продукта на неговия труд, става необходимо за съществуването на трудещия се производител и се потребява от него, докато работи, по-малко количество от продукта на труда остава у капиталиста» (*R. Torrens.* An Essay on the External Corn Trade. [London,] 1815, p. 235).

[260 (76)] Тъй като стойността на една стока е равна на съдържащия се в нея необходим труд, то стойността на един работен ден — когато трудът се извършва при равни други условия на производството и със средната, *обичайната* обществена мярка за интензивност и умение — би била равна на съдържащия се в нея един ден труд, но подобен извод е безсмислица и не дава никакво определение. Така че *стойността на труда* — т. е. цената на труда, освободена (качествено) от своя паричен израз — е ирационален израз и фактически е само превърната и изопачена форма на *стойността на работната сила.* (*Цена,* която не може да бъде сведена до стойност, изразява — непосредствено или с помощта на редица опосредствуващи звена — само случайната размяна на нещо срещу пари. Така че вещи, които по своята природа не са *стоки* и затова в този смисъл са extra commercium hominum*, могат чрез размяната им срещу пари да се превръщат в стоки. Оттук връзката между продажността и корупцията и паричното отношение. Тъй като парите са превърната форма на стоката, от тях не личи откъде са те и какво е превърнато в тях — съвест, невинност или картофи.)

Но както е ирационална заплатата по време като най-непосредствена форма на работната заплата, абсолютно тъй ирационална е сделната заплата, ако трябва да служи за непосредствен израз на стойностното отношение. Например в една бройка стока (абстракц-

*— извън общуването между хората. *Ред.*

райки се от съдържащия се в нея постоянен капитал) е овеществен един час труд, равен, да речем, на 6 пенса. Работникът получава 3 пенса, т. е. *стойността на тази бройка* по отношение на работника не се определя от съдържащата се в нея *стойност,* измервана с работното време. Затова сделната заплата фактически не изразява *непосредствено* стойностното отношение. Работата не е в това да се измери стойността на бройката стока със съдържащото се в нея работно време, а, напротив, изразходваното от работника необходимо работно време да се измери с бройката стока. Затова заплатата, която *той получава, е заплата по време,* тъй като бройката стока има предназначението само да измерва времето, за което той получава заплата, и служи като гаранция, че е изразходвал само *необходимото работно време,* т. е. работил е с нужната интензивност, и че освен това трудът му (като потребителна стойност) е имал нужното качество. Следователно *сделната заплата* не е нищо друго освен определена форма на заплатата по време, която от своя страна е само превърната форма на *стойността на рабтната сила,* или на *цените на работната сила,* които съответствуват количествено на тази стойност или се отклоняват от нея. Ако сделната заплата има тенденцията да дава голям простор за индивидуалността на работника,т. е. да покачва работната заплата на отделния работник повече или по-малко над общото равнище, то тя в точно същата степен води до понижение на работната заплата на другите работници под това равнище и до снижение на самото това равнище вследствие на изострената и крайно напрегната конкуренция между работниците.

Доколкото интензивността на труда — при равни други обстоятелства — се измерва с количеството продукт, което работникът дава за определено време, необходимо е, ако се сравнява заплатата по време (например заплащането на работен ден с дадена продължителност) в различните страни, да се сравни същевременно отношението между тези заплати, ако те са изразени във формата на сделна заплата. Само така може да се изясни истинското отношение между необходимия и принадения труд или между работната заплата и принадената стойност. При това често се оказва, че макар видимата заплата по време да е по-висока в богати страни, сделната заплата е по-висока в бедни страни, т. е. в бедни страни на работника всъщност е нужна по-голяма част от работния ден за възпроизводството на своята работна заплата, отколкото в богати страни; т. е. нормата на принадената стойност в бедни страни е по-малка, отколкото в богати страни, и затова относителната работна заплата е по-голяма. Така че фактически реалната цена на труда в бедните страни е по-висока, отколкото в богати страни. Ако разглеждаме различни нации, ще се окаже — покрай продължителността и независимата от

отделния работник производителност, — че интензивността обуславя също тъй голямо различие, както и продължителността на работния ден. По-интензивният национален работен ден се смята за равен на по-малко интензивния $+x$. Ако вземем работния ден в страни, които произвеждат злато и сребро, за единица мярка на международния работен ден, по-интензивният английски 12-часов работен ден например ще се изрази в по-голямо количество злато, отколкото по-малко интензивният испански работен ден; т. е. той ще бъде по-голям по отношение на средния работен ден, реализиран в злато и сребро. По-високата национална работна заплата, ако се разглежда съвкупният работен ден с дадена продължителност, е по-висока не само по потребителна стойност, но и по разменна стойност, следователно и в паричен израз (при дадена стойност на златото и среброто по-високият паричен израз винаги трябва да изразява повече стойност, а по-ниският винаги — по-малко стойност; ако разглеждаме паричната работна заплата на работниците от различни нации *едновременно*, стойността на *златото и среброто* винаги се предполага като дадена, тъй като дори *изменението* в тази стойност става *едновременно* за различните нации, следователно, доколкото се касае за *взаимното* им отношение, не става *никакво* изменение), така че фактически не означава по-висока *цена на труда* от цената за определено количество труд. При по-голяма продължителност на труда, както и при по-голяма интензивност на труда, което в международен мащаб е едно и също, работната заплата в една страна може да бъде по-висока, отколкото в друга, но, първо, да образува при все това по-малка част от съкупния работен ден, т. е. да бъде относително по-малка, и, второ, да представлява по-малка *цена на труда*. Например, ако един работник получава дневно 3 шилинга за 12 часа, това е по-малко, отколкото ако дневната му работна заплата е 2 $^1/_2$ шилинга за 11 часа. Защото този един час принаден труд означава много по-голямо износване, следователно необходимост от по-бързо възпроизводство на работната сила. Разликата би била още по-голяма, ако работникът получава 2 $^1/_2$ шилинга за 10, а 3 за. . .

75[42] *Рикардо* всъщност утешава работниците с това, че вследствие на повишаващата се производителност на труда се увеличава целият капитал по отношение на променливата му съставна част, а така също расте потребяваната като доход част от принадената стойност и затова се увеличава търсенето на домашни услуги (*Ricardo*. On the principles [of political economy, and taxation. 3 ed. London, 1821], p. 475 [Българското издание, с. 360]).

[76] «Собствеността. . . е необходима, за да предпази простия необучен работник да не изпадне в състояние на част от машина, купувана по *минималната* пазарна цена, по която може да бъде произведена, т. е. по цената, при която

[77] *Ирландия. Емиграция.* Доколкото действителният прираст или намаление на работническото население при десетгодишен цикъл на промишлеността може да оказва някакво забележимо влияние върху пазара на труда, би могло да се наблюдава само в Англия — ние я вземаме за пример, защото в нея капиталистическият начин на производство е развит, а не се развива, както на европейския континент, най-вече все още на почвата на несъответствуващо му селско стопанство, — и то само благодарение на влиянието, което потребността от нарастване на стойността на капитала оказва върху засилването или отслабването на емиграцията. Преди всичко трябва да отбележим, че емиграцията на капитала, т. е. онази част от годишния доход, която като капитал се влага в чужбина, именно в колониите и в Съединените американски щати, е много по-голяма в сравнение с годишния фонд на натрупването, отколкото броят на емигрантите в сравнение с годишния прираст на населението. Една част от емигрантите всъщност само следват капитала. По-нататък емиграцията от Англия, ако говорим за основната част от тази емиграция, за земеделците, се състои предимно не от работници, а от синове на арендатори и т. н. Досега те с излишек се уравновесяваха с имиграцията от Ирландия. Периодите на стагнация и криза, когато стремежът към емиграция е най-силен, са именно периоди, когато зад граница се отправя повече излишен капитал, а периодите, когато емиграцията намалява, са периоди, когато намалява емиграцията на излишния капитал. Така че колебанията в емиграцията малко засягат абсолютното отношение между *прилаганите* в страната капитал и работна сила. Ако емиграцията в Англия вземе сериозни размери по отношение на годишния прираст на населението, това би се отразило на положението на Англия на световния пазар. Ирландската емиграция от 1848 г. насам опроверга всички очаквания и предсказания на малтусианците. Първо, те бяха обявили за невъзможна емиграцията, която надвишава размерите на прираста на населението. Ирландците разрешиха този проблем въпреки своята бедност. Емигриралата част в мнозинството си праща всяка година на останалите в родината средства за тяхното емигриране. Второ, същите господа предсказваха, че гладът, който взе живота на милиони хора, и последвалата го «Exodus»[43] ще имат точно такова влияние в Ирландия, каквото е имала «черната смърт»[44] в средата на XIV век в Англия.

работниците могат да съществуват и да продължават своя род; до такова състояние работникът *неизбежно* ще бъде сведен рано или късно при условия, когато интересите на капитала и труда са съвършено различни; и регулирането на техните интереси е предоставено изключително на действието на закона за търсенето и предлагането» (*Samuel Laing*. National Distress; its Causes and Remedies. London, 1844, p. 45—46).

Стана тъкмо обратното. Производството падаше по-бързо, отколкото намаляваше населението, както и средствата за заетост на селскостопанските работници, макар че работната им заплата, ако се вземат под внимание различните цени на средствата за живот, сега не е по-висока, отколкото е била в 1847 година. А населението намаля за 15 години от 8 милиона на около 4 $^1/_2$ милиона. Впрочем малко е нараснало производството на добитък и лорд Дъферин, който иска да превърне Ирландия в едно пасище за овце, е абсолютно прав, когато казва, че населението все още е прекалено многочислено. Ирландците обаче превозват в Америка не само собтвените си кости, но и самите себе си: и «exoriare aliquis ultor»[45] и отвъд Атлантическия океан ще стане ужасно.

Добиви на основните култури през последните две години, 1864 и 1865:

	1864		1865		Намаление	
Пшеница	875 782	квартера	826 783	квартера	48 999	квартера
Овес	7 826 332	„	7 659 727	„	166 605	„
Ечемик	761 909	„	732 017	„	29 892	„
Биър	15 160	„	13 989	„	1 171	„
Картофи	4 312 388	тона	3 865 990	тона	446 398	тона
Ряпа	3 467 659	„	3 301 683	„	165 976	„
Лен	64 506	„	39 561	„	24 945	„

(«Agricultural Statistics. Ireland». Dublin, 1866, p.4).

Това не пречи за обогатяването на отделни субекти при бързото разоряване на страната. Така например

броят на лицата, които са имали от 900 до 1000 ф. ст. годишен доход, в 1864 г. е бил 59, а в 1865 — 66; броят на лицата, които са имали от 1000 до 2000 ф. ст., в 1864 г. е възлизал на 315, в *1866 г.* — на 342; по-нататък са получнли

		1864	1865
доходн	от 3 000 до 4 000 ф. ст.	46 души	50 души
	„ 4 000 „ 5 000 „ „	19 „	28 „
	„ 5 000 „ 10 000 „ „	30 „	44 „
	„ 10 000 „ 50 000 „ „	23 „	25 „

и три лица, всяко от които е имало среден доход 87 706 ф. ст. в 1864 г., са получнли по 91 509 ф. ст. в 1865 г. («Income and Rroperty Tax Return». 7. August 1866).

Лорд Дъферин, който спада към тези «извън графите», с право намира, че Ирландия все още има прекалено много жители.

[145 (79)] «Едва при Фридрих II на поданнците (селяните) на повечето провинции на кралство Прусия бе осигурено правото на наследяване н правото на собственост. И това разпореждаие помогна да се сложи край на едно страдание

на селското население, което застрашаваше да *обезлюди* страната. Защото именно през миналия (18-и) век, откакто земевладелците се загрижиха *да повишат дохода от своето стопанство,* те намериха за изгодно *да прогонват отделни свои поданици и да присъединяват селските ниви към господарското имение.* Изгонените като бездомни хора изпадаха в мизерия; по този начин обаче тегобите на останалите поданици бяха направени съвършено непоносими,тъй като земевладелците искаха сега от тях да обработват и предишните селски ниви, чиито собственици преди бяха улеснявали с труда си обработването на господарското имение. Това «*изгонване на селяните от земята*» бе взело особено големи размери в *Източна Германия.* Когато Фридрих II завзе *Силезия,* там имаше много хиляди безстопанствени селски имоти; колибите бяха в развалини, нивите бяха в ръцете на земевладелците. *Всички присъединени парцели* трябваше да бъдат разработени отново, като им се намерят стопани и им бъдат набавени добитък и оръдия, и да се раздадат на селяните като подлежаща на наследяване собственост. На *Рюген* същото беззаконие още в младостта на Мориц Анрдт предизвика въстания на селското население, там бяха изпратени войници, бунтовниците бяха хвърляни в затворите; селяните отмъщаваха за това, издебваха отделни дворяни и ги убиваха. Същото беззаконие бе причина за въстанието в *курфюршество Саксония* още в 1790 година» (*G. Freitag.* [Neue Bilder aus dem Leben des deutschen Volkes. Leipzig, S. 38—39]).

Това много добре показва колко са стрували благородните чувства на феодалите!

[144 (80)] Макар образуването на капитал при капиталистическия начин на производство да почива всъщност не само върху премахването на феодалния начин на производство, но и върху *експроприацията* на селяните и занаятчиите, изобщо върху премахването на начина на производство, който почива *върху частната собственост на непосредствените производители върху техните условия за производство;* макар капиталистическият начин на производство, веднъж вече въведен, да се развива в същата степен, в която се премахва тази частна собственост и основаващият се върху нея начин на производство, следователно да става *експроприация* на тези непосредствени производители под името *концентрация на капитала* (централизация); макар този процес на експроприация, както той по-късно системно се повтаря в «очистването на именията», отчасти да въвежда като насилствен акт капиталистическия начин на производство — все пак не само *теорията за капиталистическия начин на производство (политическата икономия,* философията на правото и т. н.), но и самият капиталист в своята *представа* обича да смесва своя вид собственост и присвояване, който почива в своето развитие върху присвояването на чужд труд, а в основата си — върху експроприацията на непосредствения производител, с онзи *начин на производство,* който, напротив, предполага *частната собственост на непосредствения производител върху неговите условия за производство* — една предпоставка, при която би бил невъзможен капиталистическият начин на производство в земеделието и промишлеността и т.

н. — и затова обича също да представя всяко посегателство върху тази *форма на присвояване* като посегателство върху онази придобита с труд собственост, *изобщо върху всяка собственост*. При това, разбира се, винаги се оказва много трудно експроприацията на собствеността на трудещата се маса да се представя като условие за съществуването на почиващата върху труда собственост. (Впрочем при частна собственост в онази форма винаги съществува поне *робство* на членовете на семейството, които главата на семейството напълно използва и експлоатира.) Затова всеобщата *юридическа* представа — от Лок до Рикардо — е представата за *дребнобуржоазната собственост*, докато изобразяваните от тях производствени отношения се отнасят към *капиталистическия начин на производство*. Това става възможно вследствие на отношението между *продавач и купувач*, които си остават *формално* неизменни и в двете форми. У всички тези автори намираме две неща:

1) *Икономически* те са против *почиващата върху труда частна собственост*, доказват предимствата на *експроприацията на масите* и на *капиталистическия начин на производство*.

2) *Идеологически и юридически идеологията на почиващата върху труда частна собственост* направо се пренася върху собствеността, почиваща върху *експроприацията на непосредствените производители*.

[146 (81)] Такава е например фразата за прехвърлянето на тежестите на настоящето върху бъдещите поколения чрез държавните дългове. *А* може да даде на *Б*, който действително или привидно му заема стоки, полица за *продукти на бъдещето*, както има и бъдещи поети и музиканти. Но *А* и *Б* заедно не потребяват нито един атом от продукта на бъдещето. Всяко време плаща собствените си военни разходи. Напротив, един работник може тази година да изпълни предварително труда на следващите три години.

«Когато твърдят, че отлагат разходите на сегашния час за един бъдещ ден, че вие можете да обремените потомството, за да задоволите нуждите на сегашното поколение, те [защитниците на системата на държавните дългове] твърдят нелепостта, че можете да потребите нещо, което още не съществува, че можете да се храните с провизии, преди семената им да са били посети в земята. . . Цялата мъдрост на нашите държавници ще се сведе до голямо прехвърляне на собственост от една група лица в друга, до създаване на огромен фонд за възнаграждаване на спекула и злоупотреби» (*Piercy Ravenstone*. Thoughts on the Funding System, and its Effects. London, 1824, p. 8—9).

[147 (82)] *Миньорите*

Как действува тази жилищна зависимост на миньорите от експлоататорите, се вижда при всяка стачка. Например стачката в

Дъръм през ноември 1863 г. В най-сурово време хората бяха изгонвани на улицата с жените и децата, а мебелите им и пр. изхвърляни пред вратите. Така че важно бе преди всичко да се намери подслон през студените нощи. Мнозина спяха под открито небе; една част нахлу в своите опразнени жилища и ги зае през нощта. В отговор на това господарите на мините наредиха на другия ден да заковат и обковат прозорците и вратите, за да бъдат лишени изхвърлените на улицата от «разкоша» да спят в мразовитата нощ на голия под на празните къщи. Тогава хората почнаха да строят дървени колиби, вигвами от торф, но те бяха съборени от собствениците на нивите. Маса деца умряха и се поболяха през време на този поход на труда против капитала («Reynolds's Newspaper». 29 ноември 1863 г.).

К. МАРКС

ФОРМА НА СТОЙНОСТТА[47]

Написано от К. Маркс
на 17—22 юни 1867 г.
Публикувано за пръв път
като приложение към първото
немско издание на I том на
«Капиталът», излязло през
септември 1867 г.

Печата се по текста на
изданието от 1867 г.,
който е включен и в МЕГА, II/5.
Оригиналът на немски

Анализът на стоката показа, че тя е нещо двояко, потребителна стойност и стойност. Затова, за да има една вещ формата на стока, тя трябва да има двояка форма, формата на потребителна стойност и формата на стойност. Формата на потребителна стойност е формата на самото стоково тяло, желязо, платно и т. н., осезателно-сетивната форма на неговото битие. Това е натуралната форма на стоката. Формата на стойността на стоката, напротив, е обществената ѝ форма.

Как се изразява стойността на една стока? С други думи, как получава тя собствена форма на проявление? Чрез отношението между различни стоки. За да анализираме правилно формата, съдържаща се в такова отношение, трябва да почнем от най-простото, най-малко развитото ѝ проявление. Най-простото отношение на стоката очевидно е отношението ѝ към една-единствена друга стока, все едно коя. Затова отношението между две стоки представлява най-простият израз на стойността на дадена стока.

I. ПРОСТА ФОРМА НА СТОЙНОСТТА[48]

20 аршина платно=1 дреха, или: 20 аршина платно са равностойни на 1 дреха.

Тайната на всяка форма на стойността се състои в тази проста форма на стойността. Поради това нейният анализ представлява главната трудност.

§1. ДВАТА ПОЛЮСА НА СТОЙНОСТНИЯ ИЗРАЗ: ОТНОСИТЕЛНА ФОРМА НА СТОЙНОСТТА И ЕКВИВАЛЕНТНА ФОРМА

В простия стойностен израз двата вида стоки, платното и дрехата, явно играят различни роли. Платното е стоката, която изразява своята стойност в стоково тяло, различно от нея самата, в дрехата. От друга страна, стоката дреха служи за материал, в който се изразява стойността. Едната стока играе активна, другата — пасивна роля. За стоката, която изразява своята стойност в друга стока, казваме: нейната стойност е представена като относителна стойност, или тя се намира в относителна форма на стойността. За другата стока (в случая — дрехата), която служи за материал за изразяване на стойността, напротив, казваме: тя функционира като еквивалент на първата стока, или се намира в еквивалентна форма.

И без по-задълбочен анализ от самото начало са ясни вече следните два пункта:

a) Неразделността на двете форми.

Относителната форма на стойността и еквивалентната форма са свързани помежду си, взаимно обуславящи се, неразделни моменти на един и същ стойностен израз.

b) Полярността на двете форми.

От друга страна, тези две форми са противоположни, взаимно изключващи се крайности, т.е. полюси на един и същ стойностен израз. Те винаги се разпределят между различните стоки, които стойностният израз съпоставя една с друга. Например аз не мога да изразя стойността на платното в платно. «20 аршина платно=20 аршина платно» не е стойностен израз, а изразява само определено количество от потребителния предмет платно. Следователно стойността на платното може да бъде изразена само в друга стока, т. е. само относително. Поради това относителната форма на стойността на платното предполага, че някоя друга стока се намира в еквивалентна форма спрямо него. От друга страна, тази друга стока (тук дрехата), която фигурира като еквивалент на платното и следователно се намира в еквивалентна форма, не може същевременно да се намира в относителна форма на стойността. Не тя изразява своята стойност. Тя само доставя материал за изразяване на стойността на друга стока.

Разбира се, изразът «20 аршина платно=1 дреха, или: 20 аршина платно са равностойни на 1 дреха» съдържа и обратното отношение: «1 дреха=20 аршина платно, или: 1 дреха е равностойна на 20 аршина платно». Но в такъв случай, за да изразя относително стойността на дрехата, аз трябва да преобърна уравнението, а щом направя това, платното ще стане еквивалент вместо дрехата.Следователно една и съ-

ща стока не може в един и същ стойностен израз да се явява едновременно в двете форми. Нещо повече: те полярно се изключват една друга.

Да си представим разменна търговия между производителя на платно *А* и производителя на дреха *В*. Преди да се спазарят, А казва: «20 аршина платно са равностойни на 2 дрехи (20 аршина платно=2 дрехи)»; *В* напротив, твърди: «1 дреха е равностойна на 22 аршина платно (1 дреха=22 аршина платно)». В края на краищата след дълъг пазарлък те стигат до взаимно споразумение. *А* казва: «20 аршина платно са равностойни на 1 дреха», а *В* казва: «1 дреха е равностойна на 20 аршина платно». Тук и двете стоки, и платното, и дрехата, се намират едновременно и в относителна стойностна форма, и в еквивалентна форма. Но, nota bene* това става за две различни лица и в два различни стойностни израза, които само се появяват едновременно. За *А* неговото платно — защото за него инициативата изхожда от неговата стока — се намира в относителна форма на стойността, стоката на другия, дрехата, напротив, се намира в еквивалентна форма. Обратното става от гледна точка на *В*. И така една и съща стока никога, дори в този случай, няма и двете форми едновременно в един и същ стойностен израз.

с) Относителната стойност и еквивалентът са само форми на стойността.

И относителната стойност, и еквивалентът са само форми на стоковата стойност. Дали една стока се намира в едната или в другата от тези полярно противоположни форми, това зависи изключително от мястото, което тя заема в стойностния израз. Това ясно личи в разглежданата тук от нас на първо място проста форма на стойността. По своето съдържание и двата израза

1) 20 аршина платно=1 дреха, или 20 аршина платно са равностойни на една дреха

2) една дреха е равна на 20 аршина платно, или 1 дреха е равностойна на 20 аршина платно — по нищо не се различават един от друг. По своята форма те са не само различни, но дори противоположни. В израз 1) стойността на платното е изразена относително. Затова платното се намира в относителна форма на стойността, докато в същото време стойността на дрехата е изразена като еквивалент. Затова дрехата се намира в еквивалентната форма. Ако преобърна израза 1) получавам израз 2. Стоките сменят местата си и веднага дрехата се оказва в относителна форма на стойността, а платното, напротив, в еквивалентна форма. Тъй като в един и същ стойностен израз тези стоки са сменили местата си, те са сменили и формата на стойността.

* — забележете добре. *Ред.*

§ 2. ОТНОСИТЕЛНА ФОРМА НА СТОЙНОСТТА

а) *Отношение на равенство.*

Тъй като платното трябва да изразява своята стойност, инициативата изхожда от него. Платното влиза в отношение към дрехата, т. е. към друга стока, различна от него самото. Това отношение е отношение на приравняване. Основата на израза «20 аршина платно=1 дреха» в действителност е изразът: «платно=дреха», а това последното равенство, ако го изразим с думи, означава само, че стоката «дреха» има еднаква природа, еднаква субстанция с различната от него стока «платно». В повечето случаи това не се забелязва, защото цялото внимание е насочено към количественото отношение, т. е. към определената пропорция, в която една стока се приравнява към другата. Забравя се, че величините на различните вещи стават количествено сравними само след като бъдат сведени до едно и също единно начало. Само като изрази на едно и също начало те са едноименни и затова са съизмерими величини. Следователно в приведения по-горе израз платното се отнася към дрехата като към себеподобно, или дрехата се отнася към платното като към вещ със същата субстанция, като нещо по същество еднакво с нея. Следователно дрехата се приравнява качествено към платното.

b) *Стойностно отношение.*

Дрехата е едно и също с платното само доколкото и двете са стойности. Следователно обстоятелството, че платното се отнася към дрехата като към себеподобно, или че дрехата се приравнява към платното като към вещ със същата субстанция, изразява, че в рамките на това отношение дрехата се признава за стойност. Тя се приравнява към платното, доколкото то също е стойност. Следователно отношението на равенство е стойностно отношение, а стойностното отношение е преди всичко израз на стойността или на стойностното битие на стоката, която изразява своята стойност. Като потребителна стойност, или стоково тяло, платното се различава от дрехата. Напротив, стойностното му битие се проявява, изразява се с отношението, в което другата стока, дрехата, се приравнява към него, или се признава по същество за еднаква с него.

c) *Качествено съдържание на съдържащата се в стойностното отношение относителна форма на стойността*

Дрехата е стойност само доколкото е вещен израз на човешката работна сила, изразходвана за нейното производство, т. е. кристализация на абстрактен човешки труд — абстрактен, защото тук се абстрахираме от определения, полезен, конкретен характер на труда, съдържащ се в дрехата; човешки, защото трудът влиза тук в сметката само като разходване на човешка работна сила изобщо. Следователно платното не може да се отнася към дрехата като към стойностна вещ или не може да бъде отнесено към дрехата като към стойност, ако не е отнесено към нея като към такъв предмет, цялото вещество на който се състои от човешки труд. Но като стойност платното е кристализация на същия човешки труд. Така че в рамките на това отношение тялото дреха представлява стойностна субстанция, обща за нея с платното, т. е. човешки труд. Следователно в това отношение дрехата има значение само като форма на стойността и оттук и като стойностна форма на платното, като сетивна форма на проявление на стойността на платното. Така че чрез стойностното отношение стойността на едната стока се изразява в потребителната стойност на другата стока, т. е. в някакво друго, различно от нея самата стоково тяло.

d) *Количествена определеност на съдържащата се в стойностното отношение относителна форма на стойността*

20 аршина платно представляват обаче не само стойност изобщо, т. е. кристализация на човешки труд, но и стойност с определена величина, т. е. в тях е овеществено определено количество човешки труд. Затова в стойностното отношение на платното към дрехата стоката дреха се приравнява към платното не само качествено, като стойностно тяло изобщо, т. е. като въплъщение на човешки труд, но и като определено количество от това стойностно тяло: 1 дреха, а не 1 дузина и т. н., тъй като в 1 дреха се съдържа точно толкова стойностна субстанция, или човешки труд, колкото в 20 аршина платно.

e) *Относителна форма на стойността изобщо*

Следователно чрез относителния стойностен израз стойността на стоката, първо, получава форма, различна от собствената ѝ пот-

ребителна стойност. Потребителната форма на стоката е например платното. А стойностна форма тази стока притежава в своето отношение на равенство с дрехата. Благодарение на това отношение на равенство друго, сетивно различно от нея стоково тяло става огледало на собственото ѝ стойностно битие, форма на собствената ѝ стойност. Така стоката придобива независима и самостоятелна стойностна форма, различна от натуралната ѝ форма. Второ, като стойност с определена величина, като определена стойностна величина стоката се измерва количествено посредством количествено определеното отношение, или пропорцията, в която към нея се приравнява другото стоково тяло.

§ 3. ЕКВИВАЛЕНТНАТА ФОРМА

а) *Формата на непосредствена разменяемост*

Като стойности всички стоки са равнозначни, заменими един с друг или разменими един срещу друг изрази на едно и също единно начало — човешкия труд. Затова една стока може изобщо да се разменя срещу друга стока, доколкото притежава форма, в която се явява като стойност. Едно стоково тяло може да се разменя непосредствено срещу друга стока, ако непосредствената му форма, т. е. собствената му телесна, или натурална форма, представлява по отношение на друга стока стойност или служи като стойностна форма. Това свойство притежава дрехата в стойностното отношение на платното към нея. Иначе стойността на платното не би могла да бъде изразена във вещта дреха. И така твърдението, че стоката има изобщо еквивалентна форма, означава само следното: благодарение на мястото, което заема в стойностния израз, собствената ѝ натурална форма има значението на стойностна форма за друга стока, или притежава формата на непосредствена разменяемост срещу друга стока. Следователно не е нужно тя да взема форма, различна от непосредствената ѝ натурална форма, за да се явява пред другата стока като стойност, да се признава за стойност и да действува върху тази друга стока като стойност.

b) *Еквивалентната форма не съдържа количествена определеност*

Ако една вещ, която има формата на дреха, се разменя непосредствено срещу платно, или ако една вещ, която има формата на злато, се разменя непосредствено срещу всички други стоки, то тази екви-

валентна форма на вещта не съдържа никаква количествена определеност. Противоположното погрешно мнение възниква по следните причини:

Първо: стоката, например дреха, която служи като материал за стойностния израз на платното, в такъв израз винаги е определена количествено: например 1 дреха, а не 12 дрехи и т. н. Но защо? Защото 20 аршина платно в своя относителен стойностен израз не само са изразени като стойност изобщо, но същевременно са измерени като определено количество стойност. Но това, че 1 дреха, а не 12 дрехи, съдържа толкова труд, колкото 20 аршина платно, и затова се приравнява към 20 аршина платно, няма нищо общо с отличителното свойство на стоката дреха да се разменя непосредствено срещу стоката платно.

Второ, ако 20 аршина платно като стойност с определена величина, са изразени в 1 дреха, то и обратното, стойностната величина на 1 дреха е изразена в 20 аршина платно, следователно също е измерена количествено, но само косвено, посредством преобръщане на израза, и то не когато дрехата играе ролята на еквивалент, а напротив, когато тя изразява относително собствената си стойност в платно.

Трето, ние можем да изразим формулата «20 аршина платно =1 дреха», или «20 аршина платно са равностойни на една дреха» и по следния начин: «20 аршина платно и 1 дреха са еквиваленти, или и двете са еднакво големи стойности». В този случай ние не изразяваме стойността на едната от двете стоки в потребителната стойност на другата. Затова нито едната, нито другата стока се намира тук в еквивалентна форма. «Еквивалентът» тук означава само равенство на величините, след като двете вещи предварително са били мълчаливо сведени в нашата глава до абстракцията «стойност».

c) *Особености на еквивалентната форма*

а) Първа особеност на еквивалентната форма: потребителната стойност става форма на проявление на своята противоположност.

Натуралната форма на стоката става стойностна форма. Но, nota bene*, това quid pro quo** се извършва за стоката *В* (дреха, пшеница, желязо и т. н.) само в рамките на стойностното отношение, в което влиза с нея някоя друга стока *А* (платно и т. н.) — само в рамките на това отношение. Сама по себе си, разглеждана отделно, дрехата например — също както и платното — е само полезна вещ, потреби-

*— забележете добре. *Ред.*

**— появяване на едно вместо друго. *Ред.*

телна стойност, или натурална форма на определена стока. Но тъй като нито една стока не може да се отнася към самата себе си като към еквивалент, т. е. не може да превърне своя собствен натурален облик в израз на своята собствена стойност, тя трябва да се отнася към друга стока като към свой еквивалент, или да направи натуралния облик на друго стоково тяло своя собствена стойностна форма.

Това ще ни стане ясно с примера на една от мерките, които са присъщи на стоковите тела като стокови тела, т. е. като потребителни стойности. Като физическо тяло една буца захар има тегло, а поради това има тежест, но тежестта на нито една буца захар не може нито да се види, нито да се пипне. Сега да вземем различни късове желязо, чието тегло е предварително определено. Сама по себе си телесната форма на желязото също не е форма на проявление на тежестта, както и телесната форма на буцата захар. Все пак, за да изразим буцата захар като тежест или тегло, ние я поставяме в тегловно отношение към желязото. В това съотношение желязото фигурира като тяло, което не представлява нищо освен тежест или тегло. Затова количествата желязо служат като мярка за тежестта на захарта и спрямо физическото тяло на захарта представляват само форма на тежестта, форма на проявление на тежестта. Желязото играе тази роля само в пределите на отношението, в което влиза спрямо него захарта или кое да е друго тяло, теглото на което трябва да се определи. Ако двете неща не тежаха, те не биха могли да влязат в това отношение и поради това едното не би могло да служи за израз на тежестта на другото. Ако турим и двете на везните, ще видим, че като тежести те наистина са едно и също и затова, взети в определена пропорция, имат еднакво тегло. Както тук физическото тяло желязо представлява по отношение на буцата захар само тежест, така и в нашия стойностен израз тялото дреха представлява по отношение на платното само стойност.

b) Втора особеност на еквивалентната форма: конкретният труд става форма на проявление на своята противоположност, на абстрактно-човешкия труд.

В стойностния израз на платното дрехата има значението на стойностно тяло, затова неговата телесна или натурална форма има значението на форма на стойността, т. е. на въплъщение на лишен от различия човешки труд, на човешки труд изобщо. Но трудът, който е създал полезната вещ «дреха» и ѝ е дал определена форма, не е абстрактно-човешки труд изобщо, а определен полезен, конкретен вид труд — шивашки труд. Простата относителна форма на стойността изисква стойността на една стока, например на платното, да бъде изразена само в една-единствена друга стока. Но за простата форма на стойността е съвършено безразлично каква е тази друга

стока. Вместо да бъде изразена в стоката дреха, стойността на платното би могла да бъде изразена в стоката пшеница, или вместо в пшеница тя би могла да бъде изразена в стоката желязо и т. н. Но дали това ще бъде дреха, пшеница или желязо, еквивалентът на платното винаги има за платното значението на стойностно тяло и затова — на въплъщение на човешки труд изобщо. Същевременно определената телесна форма на еквивалента, бил той дреха, пшеница или желязо, винаги си остава въплъщение не на абстрактно-човешки труд, а на определен, конкретен, полезен вид труд, бил той трудът на шивач, селянин или рудокопач. Значи в стойностния израз определеният, конкретен, полезен труд, който произвежда стоковото тяло на еквивалента, винаги по необходимост трябва да има значението на определена форма на осъществяване или форма на проявление на човешкия труд изобщо, т. е. на абстрактно-човешки труд. Например дрехата може да има значението на стойностно тяло и оттук на въплъщение на човешки труд изобщо само когато шивашкият труд има значението на определена форма, в която се изразходва човешка работна сила, или в която се осъществява абстрактно-човешки труд.

В пределите на стойностното отношение и на съдържащия се в него стойностен израз нещата не стоят така, че абстрактно всеобщото да има значението на свойство, принадлежащо на конкретното, на сетивно действителното, а, напротив, така, че сетивно-конкретното да има значение само на форма на проявление или на определена форма на осъществяване на абстрактно-всеобщото. Шивашкият труд, който се съдържа например в еквивалента дреха, не притежава в стойностния израз на платното всеобщото свойство да бъде и човешки труд изобщо. Напротив: да бъде човешки труд се признава за негова същност, а да бъде шивашки труд се признава само за форма на проявление или за определена форма на осъществяването на тази му същност. Това quid pro quo* е неизбежно, защото трудът, представен в неговия продукт, образува стойност само доколкото представлява лишен от различия човешки труд; така че трудът, овеществен в стойността на един продукт, ни най-малко не се различава от труда, овеществен в стойността на някой друг, различен от него продукт.

Това изопачение, по силата на което сетивно-конкретното получава значение само на форма на проявление на абстрактно-всеобщото, вместо абстрактно-всеобщото да е свойство на конкретното, характеризира стойностния израз. Същевременно то затруднява неговото разбиране. Когато казвам: и римското право, и германското право е право, това е съвършено понятно. Но ако кажа: правото, та-

* — появяване на едно вместо друго. *Ред.*

зи абстракция се осъществява в римското право и в германското право, в тези конкретни права, връзката става мистична.

c) Трета особеност на еквивалентната форма: частен труд става форма на своята противоположност, труд в непосредствено обществена форма.

Продуктите на труда не биха ставали стоки, ако не бяха продукти на самостоятелни частни работи, изпълнявани независимо една от друга. Обществената връзка между тези частни работи съществува веществено, доколкото те са звена на естествено създало се обществено разделение на труда и затова задоволяват със своите продукти различни потребности, от чиято съвкупност се състои също естествено създалата се система на обществени потребности. Но тази веществена обществена връзка между частните работи, изпълнявани независимо една от друга, се опосредствува само от размяната на техните продукти и затова се осъществява само благодарение на тази размяна. Затова продуктът на частния труд има обществена форма само доколкото има стойностна форма, следователно и форма на разменяемост срещу други продукти на труда. Той има непосредствено обществена форма, доколкото собствената му телесна, или натурална, форма е същевременно форма на неговата разменяемост срещу друга стока илн доколкото има значение на стойностна форма за друга стока. А това става, както видяхме, с продукта на труда само когато в резултат на стойностно отношение на друга стока към него той се намира в еквивалентна форма или играе ролята на еквивалент спрямо друга стока.

Еквивалентът има непосредствено обществена форма, доколкото има формата на непосредствена разменяемост срещу друга стока, а той има тази форма на непосредствена разменяемост, доколкото има за друга стока значението на стойностно тяло и затова на нещо равно. Ето защо и съдържащият се в него определен полезен труд има значението на труд в непосредствено обществена форма, т. е. на труд, притежаващ формата на равенство с труда, съдържащ се в друга стока. Определен конкретен труд, например шивашкият труд, може да има формата на равенство с труд от друг вид, съдържащ се в стока от друг вид, например платно, само доколкото неговата определена форма е израз на нещо, което действително образува равенство на различни видове труд, или образува нещо равно в тях. А те са равни само доколкото представляват човешки труд изобщо, абстрактно-човешки труд, т. е. разход на човешка работна сила. Следователно, тъй като определен конкретен труд, съдържащ се в еквивалента, както бе вече показано, има значението на определена форма на осъществяването или на проявлението на абстрактно-човешки труд, той притежава формата на равенство с друг труд и затова, ма-

кар и да е частен труд, както и всеки друг труд, произвеждащ стоки, е все пак труд в непосредствено обществена форма. Именно затова той е представен в продукт, който може да се разменя непосредствено срещу друга стока.

Ние ще схванем още по-добре последните две особености на еквивалентната форма, ако се върнем назад към великия изследовател, който пръв е анализирал стойностната форма, както и много други форми на мисленето — обществени форми и природни форми, и то в повечето случаи по-сполучливо от по-късните му последователи. Това е Аристотел.

Преди всичко Аристотел съвсем ясно посочва, че паричната форма на стоката е само по-нататъшно развитие на простата форма на стойността, т. е. на изразяването на стойността на една стока с някоя друга стока; и наистина той казва:

«5 легла=1 къща» («κλίναι πέντε αντι οιχιας») «не се различава» от

«5 легла=толкова и толкова пари» («κλιναι πεντε αντι οσου αι πεντε κλιναι»)[49].

По-нататък, той е схванал, че стойностното отношение, в което се съдържа този стойностен израз, свидетелствува на свой ред, че къщата се приравнява качествено към леглата и че тези сетивно различни неща без такова тъждество на техните същности не биха могли да влязат в съотношение като съизмерими величини. «Размяна» — казва той — «не може да има без равенство, а равенство не може да има без съизмеримост» («ουτ' ισοτης μη ουσης συμμετριας»). Но тук той се запъва и се отказва от по-нататъшния анализ на стойностната форма. «Но пък в действителност е невъзможно («τῇ ηὲν ουν ἀληδεια ἀδυνατον») толкова разновидни неща да бъдат съизмерими», т. е. качествено еднакви. Това приравняване може да бъде само нещо чуждо на действителната природа на нещата, значи само «помощно средство за задоволяване на практически нужди».

Така че Аристотел сам ни казва кое осуетява по-нататъшния му анализ: липсата на понятие за стойност. Какво нещо е онова еднакво, т. е. общата субстанция, която в стойностния израз на леглото представя къщата за легло? Такова нещо «в действителност не може да съществува» — казва Аристотел. Защо? По отношение на леглото къщата представлява нещо еднакво, доколкото представлява онова, което е наистина еднакво в двете — в леглото и в къщата. А то е човешкият труд.

Но че във формата на стоковите стойности всички видове труд са изразени като еднакъв и следователно като равностоен човешки труд — това нещо Аристотел не е можел да извлече от стойностната форма на стоките, тъй като гръцкото общество е почивало на робски

труд и затова е имало за естествена основа неравенството на хората и на видовете труд. Равенството и равнозначността на всички видове труд, доколкото те са човешки труд изобщо — тази тайна на стойностния израз може да бъде разчетена само когато понятието за човешкото равенство вече е непоклатимо като народните предразсъдъци. Но това е възможно едва в едно общество, в което стоковата форма е всеобща форма на продукта на труда, значи и отношението на хората помежду им като стокопритежатели е господствуващо обществено отношение. Геният на Аристотел се проявява именно в това, че той открива в стойностния израз на стоките отношение на равенство. Само историческите граници на обществото, в което е живял, му попречват да открие в какво «в действителност» се състои това отношение на равенство.

d) Четвърта особеност на еквивалентната форма: фетишизмът на стоковата форма е по-поразителен в еквивалентната форма, отколкото в относителната форма на стойността.

Това, че продуктите на труда — такива полезни неща като дреха, платно, пшеница, желязо и т. н. — представляват стойности, определени стойностни величини и изобщо стоки, са, разбира се, такива свойства, които те придобиват само в нашето общуване, а не по природа, каквито са например свойствата да бъдат тежки, да задържат топлината или да хранят. Но в сферата на нашето общуване тези неща се отнасят едни към други като стоки. Те са стойности, те са измерими като стойностни величини и общото им свойство да бъдат стойност ги поставя в стойностно отношение едни към други. Например уравнението «20 аршина платно=1 дреха», или «20 аршина платно са равностойни на 1 дреха» изразява само следното: 1) различните видове труд, необходими за производството на тези вещи, се признават за равни като човешки труд изобщо, 2) изразходваното за тяхното производство количество труд се измерва по определени обществени закони и 3) шивачът и тъкачът влизат в определено обществено производствено отношение. Именно в рамките на определено обществено отношение между производители те приравняват едни към други своите различни видове полезен труд като човешки труд изобщо. И точно така именно в рамките на определено обществено отношение между производители те измерват величината на своя труд с продължителността на изразходването на човешка работна сила. Но в сферата на нашето общуване тези обществени характеристики на собствения им труд изглеждат като обществени природни свойства, като предметни определения на самите продукти на труда; равенството на различните видове човешки труд им изглежда като стойностно свойство на продуктите на труда; мярката на труда, определяна от общественонеобходимото работно време, им

изглежда като стойностна величина на продуктите на труда; и, найпосле, благодарение на техните работи общественото отношение между производители им изглежда като стойностно отношение или обществено отношение на тези вещи, на продуктите на труда. Именно затова продуктите на труда им се явяват като стоки, като сетивно-свръхсетивни, или обществени неща. Така светлинното въздействие на дадено нещо върху зрителния нерв се изразява не като субективно дразнение на самия зрителен нерв, а като вещна форма на нещо, което се намира вън от окото. Но при зрителните възприятия действително се хвърля светлина от дадено нещо, от външния предмет, върху друго нещо — окото. Това е физическо отношение между физически неща. Но стоковата форма и стойностното отношение на продуктите на труда нямат абсолютно нищо общо с физическата им природа и с вещните отношения, които произтичат от нея. Само определено обществено отношение между самите хора взема тук за тях фантасмагоричната форма на отношение между нещата. Затова, за да намерим аналогия, би трябвало да се впуснем в мъглявата област на религиозния свят. В него продуктите на човешкия мозък изглеждат като самостоятелни същества, надарени със собствен живот и намиращи се в определени отношения помежду си и с хората. Същото става в стоковия свят с произведенията на човешката ръка. Аз наричам това фетишизъм, който е присъщ на продуктите на труда, когато те биват произвеждани като стоки, и който затова е неделим от стоковото производство.

Този фетишистки характер се проявява по-рязко в еквивалентната форма, отколкото в относителната форма на стойността. Относителната форма на стойността на една стока е нещо опосредствувано, именно опосредствувана е от отношението на тази стока към друга стока. Посредством тази стойностна форма стойността на една стока е изразена като нещо съвършено различно от собственото ѝ сетивно битие. Това същевременно е причината стойностното битие на една вещ да бъде отношение, чуждо на самата вещ, и стойностното ѝ отношение към друга вещ може да бъде само форма на проявление на някакво скрито в тях обществено отношение. Обратното се наблюдава в еквивалентната форма. Тя се състои именно в това, че телесната, или натуралната, форма на една отделна стока служи като непосредствено обществена форма, като форма на стойността за друга стока. Следователно в сферата на нашето общуване като обществено природно свойство на вещта, като свойство, присъщо ѝ по природа, се явява това, че тя притежава еквивалентна форма и затова във вида, в който съществува сетивно, може да се разменя непосредствено срещу други вещи. А тъй като в рамките на стойностния израз на стоката А еквивалентната форма е присъща на стоката В по при-

рода, то и вън от това отношение изглежда, че тя принадлежи на стоката В по природа. Оттук произтича например загадъчният характер на златото, което наред с другите си природни свойства — наред със своя цвят, относително тегло, неокисляемост на въздуха и т. н. — сякаш по природа притежава още еквивалентна форма, или общественото качество да се разменя непосредствено срещу всички други стоки.

§ 4. КОГАТО СТОЙНОСТТА СЕ ЯВЯВА САМОСТОЯТЕЛНО, ТЯ ИМА ФОРМАТА НА РАЗМЕННА СТОЙНОСТ

Стойностният израз има два полюса: относителната форма на стойността и еквивалентната форма. Преди всичко, що се отнася до стоката, която функционира като еквивалент, тя има за другата стока значението на въплъщение на стойността, на тяло в непосредствено разменяема форма — на разменна стойност. Що се отнася до стоката, чиято стойност е изразена относително, тя притежава формата на разменна стойност, 1) защото стойностното ѝ битие се разкрива от способността на другата стока да се разменя срещу нея, 2) защото стойностната ѝ величина е изразена с пропорцията, в която другата стока се разменя срещу нея.

Следователно разменната стойност изобщо е самостоятелна форма на проявление на стойността на стоките.

§ 5. ПРОСТАТА ФОРМА НА СТОЙНОСТТА НА СТОКАТА Е ПРОСТА ФОРМА НА ПРОЯВЛЕНИЕ НА СЪДЪРЖАЩИТЕ СЕ В НЕЯ ПРОТИВОПОЛОЖНОСТИ: ПОТРЕБИТЕЛНА СТОЙНОСТ И РАЗМЕННА СТОЙНОСТ

В стойностното отношение на платното към дрехата натуралната форма на платното има значение само като въплъщение на потребителна стойност, а натуралната форма на дрехата има значение само като форма на стойността, или като въплъщение на разменната стойност. Следователно съдържащата се в стоката вътрешна противоположност между потребителна стойност и стойност намира израз във външна противоположност, т. е. в отношението между две стоки, от които едната непосредствено има значение само на потребителна стойност, а другата — непосредствено само на разменна стойност, или където двете противоположни определения, потребителна стойност и разменна стойност, са полярно разпределени между стоките.

Ако кажа: като стока платното е потребителна стойност и раз-

менна стойност, това е мое съждение за природата на стоката, получено чрез анализ. Напротив, в израза: «20 аршина платно=1 дреха», или «20 аршина платно са равностойни на 1 дреха», самото платно казва, че то е, първо, потребителна стойност (платно), второ, различна от нея разменна стойност (нещо равно на дреха) и, трето, единство на тези две различни неща, т. е. стока.

§ 6. ПРОСТАТА ФОРМА НА СТОЙНОСТТА НА СТОКАТА Е ПРОСТА СТОКОВА ФОРМА НА ПРОДУКТА НА ТРУДА

Формата на потребителна стойност ни представя продукта на труда в натуралната му форма. Следователно на него му е нужна само още формата на стойност, за да притежава стокова форма, т. е. да се явява като единство на противоположности: на потребителна стойност и разменна стойност. Затова развитието на стойностната форма е тъждествено с развитието на стоковата форма.

§ 7. ОТНОШЕНИЕ МЕЖДУ СТОКОВАТА ФОРМА И ПАРИЧНАТА ФОРМА

Ако на израза:

«20 аршина платно=1 дреха» или «20 аршина платно са равностойни на 1 дреха», придам следния вид:

«20 аршина платно=2 ф. ст.», или: «20 аршина платно струват 2 ф. ст.», от пръв поглед се вижда, че паричната форма не е нищо друго освен по-нататъшно развитие на простата форма на стойността на стоката, т. е. на простата стокова форма на продукта на труда. Тъй като паричната форма е само развитата стокова форма, очевидно тя произтича от простата стокова форма. Затова, щом е схваната последната, остава само да разгледаме редицата метаморфози, през които трябва да мине простата стокова форма — «20 аршина платно=1 дреха», за да вземе вида: «20 аршина платно=2 ф. ст.».

§ 8. ПРОСТА ОТНОСИТЕЛНА ФОРМА НА СТОЙНОСТТА И ЕДИНИЧНА ЕКВИВАЛЕНТНА ФОРМА

Изразяването на стойността на платното в дреха дава на платното такава стойностна форма, единствено чрез която то се различава като стойност от самото себе си като потребителна стойност. Тази форма го поставя в отношение само към дрехите, т. е. към някоя

единична, различна от него самото стока. Но като стойност платното е същото, както и всички други стоки. Затова неговата стойностна форма трябва да бъде и такава форма, която го поставя в отношение на качествено равенство и количествена пропорционалност към всички други стоки.

На простата относителна форма на стойността на една стока съответствува единичната еквивалентна форма на някоя друга стока. С други думи, стоката, в която е изразена стойност, функционира тук само като единичен еквивалент. Така например дрехата в относителния стойностен израз на платното има еквивалентна форма, или форма на непосредствена разменяемост, само спрямо тази единична стока платното.

§ 9. ПРЕХОД ОТ ПРОСТАТА ФОРМА НА СТОЙНОСТТА В РАЗГЪНАТАТА ФОРМА НА СТОЙНОСТТА

Простата форма на стойността обуславя, че стойността на дадена стока е изразена само в една, все едно каква стока от друг вид. Ако стойността на платното е изразена в желязо или пшеница и т. н., се получава също такъв прост относителен стойностен израз на платното, както и когато тя е изразена в стоката дреха. Следователно според това, дали платното влиза в стойностно отношение с тази или друга стока, се получават различни прости относителни стойностни изрази на платното. Потенциално платното има толкова различни прости стойностни изрази, колкото е броят на различните от него стоки. Следователно в действителност неговият пълен относителен стойностен израз се състои не в един единичен прост относителен стойностен израз, а в сбора на неговите прости относителни стойностни изрази. Така се получава:

II. ПЪЛНАТА, ИЛИ РАЗГЪНАТАТА ФОРМА НА СТОЙНОСТТА

20 аршина платно=1 дреха, или =10 фунта чай, или =40 фунта кафе, или=1 квартер пшеница, или=2 унции злато, или =$^1/_2$ тон желязо, или= и т. н.

§ 1. БЕЗКРАЙНОСТ НА РЕДА

Този ред на прости относителни стойностни изрази по самата си природа винаги може да бъде продължен, или никога не свършва, тъй като постоянно се появяват нови стоки, а всяка нова стока образува материал за нов стойностен израз.

§ 2. РАЗГЪНАТАТА ОТНОСИТЕЛНА ФОРМА НА СТОЙНОСТТА

Стойността на една стока, например на платното, е изразена сега във всички други елементи на стоковия свят. Всяко друго стоково тяло става огледало на стойността на платното. По този начин едва сега самата тази стойност се проявява наистина като кристализация на лишен от различия човешки труд. Защото трудът, който образува стойността на платното, сега изрично е представен като труд, равнозначен на всеки друг човешки труд, независимо от това каква натурална форма има той и в какво е овеществен — в дреха, пшеница, желязо, злато и т. н. Затова платното чрез своята стойностна форма влиза сега в обществено отношение не със само една единична стока от друг вид, а с целия стоков свят. Като стока то е гражданин на този свят. Същевременно безкрайният ред на изразите на стоковата стойност показва, че за нея е безразлично в каква отделна форма на потребителната стойност тя се проявява.

§ 3. ОТДЕЛНАТА ЕКВИВАЛЕНТНА ФОРМА

Всяка стока — дреха, чай, пшеница, желязо и т. н. — се явява в стойностния израз на платното като еквивалент и затова като стойностно тяло. Определената натурална форма на всяка от тези стоки сега е отделна еквивалентна форма наред с много други. Също тъй и разнообразните, определени, конкретни видове полезен труд, съдържащи се в различните стокови тела, се явяват сега само като отделни форми на осъществяване, или форми на проявление, на човешки труд изобщо.

§ 4. НЕДОСТАТЪЦИ НА РАЗГЪНАТАТА, ИЛИ ПЪЛНАТА, ФОРМА НА СТОЙНОСТТА

Първо, относителният стойностен израз на платното тук е незавършен, тъй като редицата от изрази на неговата стойност е безкрай-

на. Второ, той представлява пъстра мозайка от разпадащи се и разнородни стойностни изрази. Най-после, ако — както трябва да стане — относителната стойност на всяка стока бъде изразена в тази разгърната форма, то относителната стойностна форма на всяка стока ще бъде безкраен ред от стойностни изрази, различен от относителната стойностна форма на всяка друга стока.

Недостатъците на разгънатата относителна форма на стойността се отразяват и върху съответната ѝ еквивалентна форма. Тъй като натуралната форма на всеки отделен вид стока се явява тук като отделна еквивалентна форма наред с безброй други отделни еквивалентни форми, то съществуват изобщо само ограничени еквивалентни форми, всяка от които изключва другите. Също така и определеният, конкретният вид полезен труд, който се съдържа във всеки отделен стоков еквивалент, се явява само като отделна, следователно неизчерпателна форма на проявление на човешкия труд. Наистина последният получава своята пълна, или изчерпателна, форма на проявление в съвкупността на тези отделни форми на проявление. Но тук той няма единна форма на проявление.

§ 5. ПРЕХОД ОТ ПЪЛНАТА ФОРМА НА СТОЙНОСТТА КЪМ ВСЕОБЩАТА ФОРМА НА СТОЙНОСТТА

Но пълната, или разгънатата, относителна форма на стойността се състои само от сбора на простите относителни стойностни изрази или от уравнения от първата форма като например:

20 аршина платно=1 дреха

20 аршина платно=10 фунта чай и т. н.

Но всяко от тези уравнения съдържа и тъждественото с него обратно уравнение:

1 дреха=20 аршина платно

10 фунта чай=20 аршина платно и т. н.

И наистина: ако собственикът на платното разменя стоката си с много други стоки и следователно изразява стойността на своята стока в цяла редица други стоки, то и многото други стокопритежатели трябва да разменят своите стоки с платното и следователно да изразяват стойността на различните си стоки в една и съща трета стока, в платно.

Затова, ако преобърнем реда: «20 аршина платно=1 дреха, или=10 фунта чай, или=и т. н.», т. е. ако изразим обратното отношение, което вече се съдържа в този ред в скрит вид, ще се получи:

III. ВСЕОБЩА ФОРМА НА СТОЙНОСТТА

1 дреха =
10 фунта чай =
40 фунта кафе =
1 квартер пшеница =   } 20 аршина платно.
2 унции злато =
$^1/_2$ тон желязо =
х стока А =
и т. н. =

§ 1. ИЗМЕНЕН ВИД НА ОТНОСИТЕЛНАТА ФОРМА НА СТОЙНОСТТА

Относителната форма на стойността има сега съвършено изменен вид. Всички стоки изразяват своята стойност, първо, просто, т. е. в едно-единствено друго стоково тяло, и, второ, еднообразно, т. е. в едно и също друго стоково тяло. Тяхната стойностна форма е проста и обща за всички тях, т. е. всеобща. За всички разнородни стокови тела платното има сега значението на общо за всички тях и всеобщо въплъщение на стойността. Формата на стойността на една стока, т. е. стойностният израз на тази стока в платно, сега не само отличава тази стока като стойност от нейното битие като предмет за потребление, т. е. собствената ѝ натурална форма, но и я поставя като стойност в отношение към всички други стоки, към всички стоки като към равни на нея. Затова в тази стойностна форма стоката притежава всеобща обществена форма.

Само благодарение на своя всеобщ характер стойностната форма съответствува на понятието стойност. Стойностната форма трябваше да е такава форма, в която стоките се явяват едни спрямо други само като кристализация на лишен от различия, еднороден човешки труд, т. е. като вещни изрази на една и съща субстанция — на труда. Това сега е постигнато. Защото всички стоки са изразени като материализация на един и същ труд, именно на труда, който се съдържа в платното, или като една и съща материализация на труд, именно във вид на платно. По този начин те са приравнени качествено една към друга.

Същевременно те са обект на количествено сравнение, или са представени една спрямо друга като определени стойностни величини. Например 10 фунта чай=20 аршина платно, и 40 фунта кафе=20 аршина платно. Следователно: 10 фунта чай=40 фунта кафе. Или: в един фунт кафе се съдържа само една четвърт от субстанцията на стойността, от труда, който се съдържа в един фунт чай.

§ 2. ИЗМЕНЕН ВИД НА ЕКВИВАЛЕНТНАТА ФОРМА

Отделната еквивалентна форма се е развила сега във всеобща еквивалентна форма. Или стоката, която се намира в еквивалентна форма, сега е всеобщ еквивалент.

Тъй като натуралната форма на стоковото тяло платно получава значението на стойностно въплъщение на всички други стоки, тя е сега форма на неговото безразличие, или на непосредствената му разменяемост срещу всички елементи на стоковия свят. Затова натуралната форма на платното е същевременно неговата всеобща обществена форма.

За всички други стоки, макар те да са продукти на най-различни видове труд, платното има значението на форма на проявление на труда, който се съдържа в тях самите, следователно — на въплъщение на еднороден, лишен от различия човешки труд. Тъкачеството, този особен конкретен вид труд, играе сега — поради стойностното отношение на стоковия свят към платното — ролята на всеобща и непосредствено изчерпателна форма на осъществяване на абстрактночовешки труд, т.е. на разходване на човешка работна сила изобщо. Именно затова съдържащият се в платното частен труд се явява и като такъв труд, който се намира непосредствено във всеобща обществена форма, или във форма на равенство с всички други видове труд.

Следователно, ако дадена стока притежава всеобща еквивалентна форма, или функционира като всеобщ еквивалент, нейната натурална, или телесна, форма играе ролята на видимо въплъщение, на всеобщ обществен облик на всеки човешки труд.

§ 3. РАВНОМЕРНОСТ НА РАЗВИТИЕТО НА ОТНОСИТЕЛНАТА ФОРМА НА СТОЙНОСТТА И НА ЕКВИВАЛЕНТНАТА ФОРМА

На степента в развитието на относителната форма на стойността отговаря степента в развитието на еквивалентната форма. Но — и това е важно да се отбележи — развитието на еквивалентната форма е само израз и резултат на развитието на относителната форма на стойността. Инициативата изхожда от последната.

Простата относителна форма на стойността изразява стойността на една стока само в една-единствена друга стока, безразлично в коя. Стоката получава тук стойностна форма само за разлика от собствената си форма на потребителна стойност, или натурална форма. И еквивалентът ѝ получава също само единична еквивалентна форма. Разгънатата относителна форма на стойността изразява

стойността на дадена стока във всички други стоки. Затова последните получават формата на много отделни еквиваленти, или отделна еквивалентна форма. В края на краищата стоковият свят придобива единна, всеобща относителна форма на стойността, обособявайки от своята среда една-единствена стока, в която всички други стоки изразяват своята стойност. Вследствие на това обособената стока става всеобщ еквивалент, или еквивалентната форма става всеобща еквивалентна форма.

§ 4. РАЗВИТИЕ НА ПОЛЯРНОСТТА МЕЖДУ ОТНОСИТЕЛНАТА ФОРМА НА СТОЙНОСТТА И ЕКВИВАЛЕНТНАТА ФОРМА

Полярната противоположност, или неразделната взаимна връзка и също тъй постоянното взаимно изключване на относителната форма на стойността и еквивалентната форма — така че 1) дадена стока не може да се намира в едната форма, без друга стока да се намира в противоположната форма, и 2) щом дадена стока се намира в едната форма, тя не може в същото време в рамките на същия стойностен израз да се намира в другата форма, — тази полярна противоположност на двата момента на изразяването на стойността се развива и фиксира в същата степен, в която се развива и усъвършенствува формата на стойността изобщо.

Още във форма I и двете форми се изключват взаимно, но само формално. Според това, дали четем уравнението от ляво на дясно или от дясно на ляво, всяка от тези стоки — например платното и дрехата — еднакво се намират ту в относителна форма на стойността, ту в еквивалентна форма. Тук е все още мъчно да се установи полярната противоположност.

Във форма II една стока всеки път може напълно да разгъне относителната си стойност, или самата тя притежава разгъната относителна форма на стойността само защото и доколкото всички други стоки ѝ противостоят в еквивалентна форма.

Най-после, във форма III стоковият свят притежава всеобщата обществена относителна форма на стойността само защото и доколкото всички стоки, които влизат в стоковия свят, са изключени от еквивалентната форма, или формата на непосредствена разменяемост. Напротив, стоката, която се намира във всеобща еквивалентна форма, или фигурира като всеобщ еквивалент, е изключена от единната и затова всеобща относителна форма на стойността на стоковия свят. За да може платното, т. е. някоя стока, която се намира във всеобща еквивалентна форма, да участвува едновременно и във всеобщата относителна форма на стойността, тя би трябвало да служи

сама на себе си за еквивалент. Тогава бихме получили: «20 аршина платно=20 аршина платно», т. е. бихме получили тавтология, в която не е изразена нито стойност, нито стойностна величина. За да изразим относителната стойност на всеобщия еквивалент, трябва да обърнем формата III. Всеобщият еквивалент няма обща с другите стоки относителна стойностна форма, а стойността му се изразява относително в безкрайния ред на всички други стокови тела. Така че разгънатата относителна форма на стойността, или формата II, сега се оказва специфична относителна форма на стойността на стоката, която играе ролята на всеобщ еквивалент.

§ 5. ПРЕХОД ОТ ВСЕОБЩАТА ФОРМА НА СТОЙНОСТТА КЪМ ПАРИЧНАТА ФОРМА

Всеобщата еквивалентна форма е форма на стойността изобщо. Така че тя може да принадлежи на всяка стока, но винаги само ако тази стока се обособява от средата на всички други стоки.

Но вече само различието на формата между форма II и форма III сочи нещо своеобразно, което не съществуваше във форми I и II Именно в разгънатата форма на стойността (форма II) една стока изключва всички други стоки, за да изрази в тях собствената си стойност. Това изключване може да бъде чисто субективен процес, например процес на собственика на платното, който оценява стойността на собствената си стока в много други стоки. Напротив, една стока се намира във всеобщата еквивалентна форма (форма III) само защото и доколкото сама като еквивалент се изключва от всички други стоки. Изключването тук е независим от изключваната стока обективен процес. Затова в историческото развитие на стоковата форма всеобща еквивалентна форма може да има последователно ту една, ту друга стока. Но една или друга стока никога не функционира действително като всеобщ еквивалент освен ако нейното изключване, следователно нейната еквивалентна форма, не е резултат от обективен обществен процес.

Всеобщата форма на стойността е развита форма на стойността и затова — развита стокова форма. Продуктите на труда, веществено съвършено различни, не могат да притежават завършена стокова форма и затова не могат да функционират в процеса на размяната като стоки, ако не са представени като вещни изрази на един и същ еднакъв човешки труд. Това значи, че за да получат завършена стокова форма, те трябва да получат единна, всеобща относителна форма на стойността. Но те могат да придобият тази единна относителна форма на стойността само като отделят от собствената си среда една

определена стока като всеобщ еквивалент. И само от момента, в който това отделяне окончателно се е ограничило върху една специфична стока, единната относителна форма на стойността е придобила обективна трайност и всеобща обществена валидност.

Отсега нататък специфичният вид стока, с чиято натурална форма обществено се сраства еквивалентната форма, става парична стока, или функционира като пари. Да играе в стоковия свят ролята на всеобщ еквивалент става нейна специфична обществена функция, следователно и неин обществен монопол. Това привилегировано място сред стоките, които във форма II фигурираха като отделни еквиваленти на платното, а във форма III заедно изразяваха в платно относителната си стойност, исторически е завоювала една определена стока — златото. Затова, ако във формата III вместо стоката платно турим стоката злато, ще получим:

IV. ПАРИЧНАТА ФОРМА

20 аршина платно =	2 унции злато
1 дреха =	
10 фунта чай =	
40 фунта кафе =	
1 квартер пшеница =	
$^1/_2$ тон желязо =	
x стока *A* =	
и т. н. =	

§ 1. ОТЛИКА НА ПРЕХОДА НА ВСЕОБЩАТА ФОРМА НА СТОЙНОСТТА КЪМ ПАРИЧНАТА ФОРМА ОТ ПРЕДИШНИТЕ ПРЕХОДИ

При прехода от форма I във форма II и от форма II във форма III стават съществени промени. Напротив, формата IV по нищо не се различава от формата III освен по това, че сега вместо платното златото притежава формата на всеобщ еквивалент. Във формата IV златото играе ролята, която платното във формата III — на всеобщ еквивалент. Напредъкът се състои само в това, че формата на непосредствена всеобща разменяемост, или всеобщата еквивалентна форма, сега по силата на обществения обичай окончателно се е сраснала със специфичната натурална форма на стоката злато.

Златото противостои на другите стоки като пари само защото

по-рано вече им е противостояло като стока. Както всички други стоки, то също е функционирало и като еквивалент — било като отделен еквивалент при единични актове на размяна, било като особен еквивалент наред с други стоки-еквиваленти. Постепенно то почнало да функционира в по-тесни или по-широки области като всеобщ еквивалент. И щом придобило монопола върху това място в стойностния израз на стоковия свят, то станало парична стока, и едва от този момент, когато вече е станало парична стока, формата IV започва да се различава от формата III, с други думи, всеобщата форма на стойността се превръща в парична форма.

§ 2. ПРЕВРЪЩАНЕ НА ВСЕОБЩАТА ОТНОСИТЕЛНА ФОРМА НА СТОЙНОСТТА В ЦЕНОВА ФОРМА

Простият относителен стойностен израз на една стока, например на платното, в онази стока, която вече функционира като парична стока, например в златото, е ценовата форма. Следователно ценовата форма на платното е:

20 аршина платно=2 унции злато,

или ако 2 ф. ст. са монетното наименование на две унции злато:

20 аршина платно=2 фунта стерлинги.

§ 3. ПРОСТАТА СТОКОВА ФОРМА Е ТАЙНАТА НА ПАРИЧНАТА ФОРМА

Виждаме, че същинската парична форма сама по себе си не представлява никакви трудности. След като сме схванали всеобщата еквивалентна форма, вече съвсем не трябва да си блъскаме главата, за да разберем, че тази еквивалентна форма се фиксира върху такава специфична стока като златото; това може да се разбере толкова по-лесно, защото всеобщата еквивалентна форма по самата си природа обуславя общественото обособяване на една определена стока от всички други стоки. Работата сега е само там, че това обособяване придобива обективно обществена консистенция и всеобща валидност; затова то не е последователно участие на различните стоки и има далеч не само местно значение и не само в отделни сфери на стоковия свят.

Мъчнотията в разбирането на паричната форма се състои в разбирането на всеобщата еквивалентна форма, т. е. на всеобщата форма на стойността изобщо, на формата III. Но формата III се разрешава в обратна посока във формата II, а конституиращ елемент на фор-

мата II е формата I: «20 аршина платно=1 дреха», или «x стока $A=y$ стока B». Ако знаем що е потребителна стойност и що е разменна стойност, ще установим, че тази форма I е най-простият, най-неразвитият начин да бъде представен всеки продукт на труда, например платното, като стока, т. е. като единство на противоположностите потребителна стойност и разменна стойност. Същевременно лесно ще установим тогава редица от метаморфозите, през които трябва да мине простата стокова форма: «20 аршина платно=1 дреха», за да придобие завършената си форма: «20 аршина платно=2 фунта стерлинги», т. е. да придобие парична форма.

К. МАРКС

[ФРАГМЕНТИ ОТ АВТОРИЗИРАНОТО ФРЕНСКО ИЗДАНИЕ НА I ТОМ НА „КАПИТАЛЪТ“][50]

Преводът е изцяло преработен
от К. Маркс
през септември 1872—ноември 1875 г.

Печата се по текста
на първото издание
от 1872—1875 г.
Оригиналът на френски

LE CAPITAL
PAR KARL MARX

Traduction de M.J. Roy, entiérement revisée par l'auteur. Paris. Editeurs Maurice Lachâtre et Cie

(Карл Маркс. *Капиталът.* Превод на г-н Ж. Роа, напълно преработен от автора. Париж, Издатели Морис Лашатр и Сие).

СЪДЪРЖАНИЕ

КНИГА ПЪРВА
РАЗВИТИЕ НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО ПРОИЗВОДСТВО

Отдел първи
СТОКА И ПАРИ

Отдел втори

ПРЕВРЪЩАНЕ НА ПАРИТЕ В КАПИТАЛ

Отдел трети

ПРОИЗВОДСТВОТО НА АБСОЛЮТНА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ

Отдел четвърти
ПРОИЗВОДСТВОТО НА ОТНОСИТЕЛНА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ

Отдел пети
ПО-НАТАТЪШНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА ПРОИЗВОДСТВОТО НА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ

Отдел осми
ПЪРВОНАЧАЛНО НАТРУПВАНЕ

ОТДЕЛ ПЪРВИ

СТОКА И ПАРИ

Глава първа

СТОКАТА

II. ДВОЯК ХАРАКТЕР НА ПРЕДСТАВЕНИЯ В СТОКАТА ТРУД

. . . По-голямо количество потребителна стойност явно образува по-голямо *материално богатство;* с две дрехи могат да се облекат двама души, с една — само един човек и т. н. Но на нарастващата маса на веществено богатство може да отговаря едновременно спадане на неговата стойност. Това противоречиво движение произтича от двоякия характер на труда. Ефективността на полезния труд в даден интервал от време зависи от производителната му сила. Следователно полезният труд става по-изобилен или по-оскъден източник на продукти право пропорционално на нарастването или намаляването на производителната му сила. Напротив, една промяна на последната никога не засяга пряко труда, представен в стойността. Тъй като производителната сила принадлежи на конкретен и полезен труд, тя вече не засяга труда, когато се абстрахираме от полезната му форма. Каквито и да са измененията на производителната сила на труда, един и същ труд, функционирайки в продължение на едно и също време, винаги се фиксира в една и съща стойност. Но той доставя за определено време по-голяма потребителна стойност, ако производителната му сила се увеличава, и по-малка, ако тя намалява. Всяко изменение на производителната сила, което увеличава плодотворността на труда, а следователно и масата на доставяните от него потребителни стойности, намалява стойността на тази увеличена маса, ако се съкращава общото време, необходимо за нейното произвеждане. И обратно.

От предидущото следва, че макар и в стоката да няма всъщност

два вида труд, все пак един и същ труд в нея се противопоставя на самия себе си според това дали бива отнасян към потребителната стойност на стоката като негов продукт или към стойността на тази стока като негов чисто обективен израз. Всеки труд е, от една страна, изразходване на човешка сила във физиологичен смисъл и в това си качество на еднакъв човешки труд той образува стоковата стойност. От друга страна, всеки труд е изразходване на човешка сила в една или друга производителна форма, която се стреми към постигането на някаква особена цел, и в това си качество на конкретен и полезен труд той произвежда потребителни стойности, или полезности. Както стоката трябва да бъде преди всичко полезност, за да бъде стойност, така и трудът трябва да бъде преди всичко полезен, за да се смята за изразходване на човешка сила, на човешки труд в абстрактния смисъл на думата [с. 18][51].

IV. ФЕТИШИСТКИЯТ ХАРАКТЕР НА СТОКАТА И НЕГОВАТА ТАЙНА

На пръв поглед една стока изглежда тривиално и понятно нещо. Нашият анализ, напротив, показва, че тя е нещо много сложно, пълно с метафизични тънкости и теологични хитрини. Като потребителна стойност в нея няма нищо мистериозно, все едно дали я разглеждаме от гледна точка на това, че със своите свойства тя задоволява човешки потребности, или от гледна точка на това, че тези свойства са ѝ били придадени от човешки труд. Очевидно е, че с дейността си човек изменя доставените от природата вещества така, че да му бъдат полезни. Формата на дървото например се изменя, когато от него правим маса. И все пак масата си остава дърво, обикновено и сетивно възприемано нещо. Но щом се яви като стока, работата веднага се променя. Тя е едновременно сетивно възприемаема и сетивно невъзприемаема; тя не само стои с краката си на земята, но по отношение на другите стоки застава, така да се каже, на дървената си глава и се предава на капризи, много по-чудновати, отколкото ако започнеше да танцува.

Следователно мистичният характер на стоката не произтича от потребителната ѝ стойност. Той не произтича и от свойствата, които определят стойността. Първо, защото колкото и различни да са отделните видове полезен труд или производителна дейност, физиологическа истина е, че те са преди всичко функции на човешкия организъм и че всяка такава функция, каквито и да са нейното съдържание и форма, е по същество изразходване на човешки мозък, нерви, мускули, сетивни органи и т. н. Второ, що се отнася до това, което служи

за определяне на величината на стойността, т. е. до времетраенето на това изразходване, или до количеството на труда, не може да се отрича, че това количество на труда съвсем ясно се различава от неговото качество. Времето, което е необходимо за произвеждането на средства за потребление, е трябвало да интересува човека при всички обществени системи, макар и нееднакво на различните стъпала на цивилизацията[1]. Най-после, щом хората така или иначе работят един за друг, то и техният труд добива по този начин обществена форма.

И така откъде произлиза загадъчният характер на продукта на труда, когато той приеме стокова форма? Очевидно от самата тази форма.

Еднородността на различните видове човешки труд придобива формата на качество — стойността на продуктите на труда; измерването на индивидуалните видове труд с тяхното времетраене добива формата на величина на стойността на продуктите на труда; най-после, отношенията между производителите, в които се проявява общественият характер на техния труд, добиват формата на обществено отношение на продуктите на труда. Ето защо тези продукти се превръщат в стоки, т. е. в такива неща, които се възприемат и не се възприемат от нашите сетива, т. е. в обществени неща. Така светлинното въздействие на дадено нещо върху зрителния нерв изглежда не като субективно дразнение на самия нерв, а като сетивно възприемана форма на нещо, което се намира вън от окото. Трябва да добавим, че в акта на гледането действително се хвърля светлина от външен предмет върху друго нещо — окото; това е физическо отношение между физически неща. Но стойностната форма и стойностното отношение на продуктите на труда нямат абсолютно нищо общо с физическата им природа. Това е само определено обществено отношение между самите хора, което взема тук фантастичната форма на отношение между нещата. За да намерим аналогия на това явление, би трябвало да се впуснем в мъглявата област на религиозния свят. В него продуктите на човешкия мозък изглеждат като самостоятелни същества, надарени със собствен живот и намиращи се в отношения с хората и помежду си. Същото става в стоковия свят с произведенията на човешката ръка. Това може да се нарече фетишизъм, който е присъщ на продуктите на труда, когато те се явят като стоки, и който е неделим от този начин на производство.

Изобщо предметите за потребление стават стоки само защото са продукти на независими един от друг частни видове труд. Съвкупно-

---

[1] У древните германци големината на един морген земя е била измервана с труда на един ден и затова моргенът е бил наричан Tagewerk, Mannewerk и т. н. (Jurnale или jurnalis, terra jurnalis или diurnalis). Впрочем изразът «journal» земя все още се употребява в някои части на Франция.

стта на тези частни видове труд образува обществения труд. Тъй като производителите влизат в обществен контакт едва чрез размяната на своите продукти, то и общественият характер на техните частни видове труд се проявява преди всичко само в пределите на тази размяна. С други думи, частните видове труд се явяват фактически като звена на обществения труд само чрез отношенията, които размяната установява между продуктите на труда и косвено между производителите. Затова последните възприемат частните си видове труд такива, каквито са, т. е. не като непосредствени обществени отношения между самите лица в техния труд, а като обществени отношения между вещите.

Едва в размяната продуктите на труда придобиват като стойности идентично и еднообразно обществено съществуване, различно от тяхното веществено и многообразно съществуване като предмети за потребление. Това раздвоение на продукта на труда на предмет за потребление и нещо, което въплъщава стойност, се разширява на практика от момента, когато размяната е придобила достатъчно разпространение и значение, за да могат да се произвеждат предмети за потребление с цел за размяна и стойностният характер на тези предмети да се взема под внимание още при тяхното производство. От този момент частните видове труд на производителите получават наистина двояк обществен характер. От една страна, те трябва да бъдат полезен труд, който задоволява обществени потребности и следователно се проявява като съставна част на целокупния труд, звена на общественото разделение на труда, което се формира стихийно; от друга страна, те задоволяват разнообразните потребности на самите производители и затова всеки отделен вид частен полезен труд е заменим с всеки друг вид частен полезен труд, т. е. минава за равен с тях. Еднаквостта на toto coelo * различни видове труд може да се състои само в абстрахирането от тяхната действителна нееднаквост, в свеждането им до техния общ характер на изразходване на човешка сила, на човешки труд изобщо. И само размяната осъществява това свеждане, като поставя лице с лице при равни условия най-различни продукти на труда.

Двоякият обществен характер на частните видове труд се отразява в главата на производителите само във формата, която придава на тези видове труд търговската практика, размяната на продукти. Когато производителите влизат в контакт помежду си и благодарение на това отношение продуктите на техния труд стават стойности, това става не защото те виждат в стойностите проста обвивка, под която се крие еднакъв човешки труд. Тъкмо обратното: като прирав-

* — напълно. *Ред.*

няват при размяната своите разнородни продукти един към друг, те приравняват един към друг своите различни видове труд. Те правят това, без да го съзнават[1]. Така че на челото на стойността не е написано какво представлява тя. Нещо повече, тя превръща всеки продукт на труда в йероглиф. Едва с течение на времето човек почва да се стреми да разчете смисъла на йероглифа, да отгатне тайната на обществения продукт, който той сам създава. А превръщането на полезните предмети в стойности също така е продукт на обществото, както и езикът.

По-късното научно откритие, че продуктите на труда като стойности са само израз на изразходвания за тяхното произвеждане човешки труд, бележи епоха в историческото развитие на човечеството, но съвсем не разсейва фантасмагорията, по силата на която общественият характер на труда изглежда като характер на вещите, на самите продукти. Това, което важи само за тази отделна форма на производство, за стоковото производство, а именно, че общественият характер на различните видове труд се състои в тяхната еднаквост като човешки труд и че този специфичен обществен характер приема обективна форма, стойностната форма на продуктите на труда — това и преди, и след откриването на природата на стойността се струва на хората, които са сковани в механизма и отношенията на стоковото производство, като също тъй окончателна истина, както газообразната форма на въздуха, която си остава все същата и преди, и след откриването на неговите химически елементи.

Хората, които си разменят продукти, се интересуват практически преди всичко от въпроса: колко ще получат при размяната на своите продукти, т. е. от пропорцията, в която продуктите се разменят помежду си. Когато тази пропорция придобие известна трайност и стане привична, тогава изглежда, че тя произтича от самата природа на продуктите на труда. Изглежда, че в самите тези вещи е заложено свойството да се разменят в предварително определени пропорции, така както химическите елементи се съединяват в определена пропорция.

Стойностният характер на продуктите на труда се разкрива в действителност едва когато те се определят като стойностни величини. Последните непрекъснато се променят, независимо от желанието и предвиждането на производителите, за които тяхното собствено обществено движение взема следователно формата на движение

[1] Така че когато Галиани казва: стойността е отношение между две лица, «La Ricchézza è una ragione tra due persone» («Galiani, Della Moneta, p. 221, том III, издание на Кустоди: «Scrittori Classici Italiani di Economia Politica». Parte Moderna, Milano, 1803), той би трябвало да прибави: отношение, скрито под вещна обвивка.

на вещи, движение, което управлява производителите, вместо производителите да го управляват. Необходимо е напълно развито стоково производство, за да израсне от самия опит научната истина, че частните видове труд, извършвани независимо един от друг, но всестранно свързани помежду си като звена на обществената и естествено израсналата система на разделение на труда, постоянно биват свеждани до своята обществена пропорционална мярка. Как? Сред случайните и постоянно колебаещи се разменни отношения общественонеобходимото работно време за произвеждане на продуктите си пробива път като регулиращ природен закон, също както действува законът за тежестта, когато къщата се сгромолясва над нечия глава[1]. Затова определянето на стойностната величина с времетраенето на труда е тайна, която е скрита под видимото движение на стоковите стойности. Разкриването на тази тайна, което показва, че величината на стойността не се определя случайно, както може да изглежда, не премахва все пак формата, която представя тази величина като количествено отношение между самите неща, между продуктите на труда.

Разсъжденията върху формите на обществения живот, следователно и научният им анализ следват път, който е абсолютно противоположен на действителното движение. Те започват със задна дата, когато са налице вече съвсем установени данни, резултатите от развитието. Формите, които слагат върху продуктите на труда печата на стоки и поради това определят тяхното обръщение, притежават следователно устойчивостта на природни форми на обществения живот, преди още хората да са се опитали да си дадат сметка не за историческия характер на тези форми, които им изглеждат доста неизменни, а за вътрешното им съдържание. Така само анализът на стоковите цени доведе до количественото определяне на стойността и само общият паричен израз на стоките даде възможност да се фиксира техният стойностен характер. Но тази придобита и фиксирана форма на стоковия свят, паричната форма на стоките, забулва, вместо да разкрива обществения характер на частните видове труд и обществените отношения на производителите. Когато казвам, че пшеницата, дрехата и обущата се отнасят към платното като към всеобщо въплъщение на абстрактен човешки труд, фалшът и нелепостта на този израз веднага бие в очи. Но когато производителите на

---

[1] «Какво да кажем за един закон, който може да си пробива път само чрез периодични революции? Именно това е природен закон, който почива върху липсата на съзнателност у засегнатите от него хора» (*Фридрих Енгелс.* Очерци към критиката на политическата икономия; в списание «Deutsch-Französische Jahrbücher», издавано от Арнолд Руге и Карл Маркс Париж, 1844 [настоящото издание, т. 1, с. 540]).

тези стоки ги отнасят към платното, или, което не променя нещата, към златото или среброто като към всеобщ еквивалент, тогава отношението между частните им видове труд и целокупния обществен труд им се представя именно в тази нелепа форма.

Категориите на буржоазната политическа икономия представляват теоретични форми, които имат значението на обективни истини, тъй като отразяват действителни обществени отношения, но тези отношения спадат само към онази исторически определена епоха, когато стоковото производство е начин на общественото производводство. Затова щом се обърнем към други форми на производство, веднага изчезва целият този мистицизъм, който забулва в мъгла продуктите на труда в настоящия период.

Тъй като политическата икономия обича робинзонадите[1]), нека преди всичко отидем при Робинзон на неговия остров.

Колкото и да е невзискателен, той все пак трябва да задоволи различните си потребности и да извършва различни видове полезен труд — да изготвя например мебели, да прави оръдия, да опитомява животни, да лови риба, да ходи на лов и т. н. За неговата молитва и други подобни дреболии тук не говорим, тъй като нашият Робинзон намира удоволствие в тях и гледа на такъв род дейност като на ободряващо развлечение. Въпреки разнообразието на своите производителни функции той знае, че те са само различни форми на неговата дейност, т. е. само различни видове човешки труд. Нуждата го кара да разпределя времето си между различни занятия. Дали едно или друго занятие ще заема повече или по-малко място в целокупния му труд — това зависи от по-големите или по-малки трудности, които трябва да преодолее за постигане на даден полезен ефект. Опитът го учи на това и нашият Робинзон, който е спасил от корабокрушението часовник, сметководен дневник, перо и мастило, като добър англичанин почва да води сметководство на ежедневните си действия. Инвентарният му опис съдържа списък на полезните предмети, които притежава, на различните трудови операции, необходими за тяхното производство, и най-после работното време, което той изразходва средно за определени количества от тези различни продукти. Всички отношения между Робинзон и нещата, които образуват създаденото от него богатство, са толкова прости и проз-

[1]) И Рикардо не минава без своя робинзонада. Той кара първобитния ловец и първобитния риболовец веднага да почнат да си разменят рибата и дивеча съобразно с работното време, съдържащо се в техните стойности. В случая той изпада в анахронизма, че ловецът и риболовецът се ползват при изчисляване на своите оръдия на труда от анюитетните таблици, които са били в сила на лондонската борса през 1817 г. «Паралелограмите» на г-н Оуен[52] изглежда са били единствената обществена форма, която той е познавал извън буржоазната.

рачни, че г-н Бодрияр би ги разбрал без особено напрягане на ума. И все пак в тях се съдържат всички съществени определения на стойността.

Нека сега се пренесем от светлия остров на Робинзон в мрачното европейско средновековие. Вместо независимия човек тук намираме само зависими хора — крепостни и феодали, васали и сюзерени, светски лица и попове. Тази лична зависимост характеризира както обществените отношения на материалното производство, така и всички други сфери на живота, възникнали върху неговата основа. Но именно защото обществото почива върху лична зависимост, всички обществени отношения се представят като отношения между лица. Затова не е нужно различните видове труд и техните продукти да вземат различна от тяхното реално битие фантастична форма. Те се явяват като повинности, крепостен труд и натурални тегоби. Натуралната форма на труда, неговата особеност, а не неговата всеобщност, абстрактният му характер, както при стоковото производство, е също обществена форма. Крепостният труд също се измерва с време, както и трудът, който произвежда стоки, но всеки крепостен селянин знае, без да прибягва до Адам Смит, че изразходва в служба на своя господар определено количество от личната си работна сила. Десятъкът, който той трябва да дава на попа, е по-ясен от благословията, която получава от попа. Поради това — както и да съдим за маските, които хората носят в това общество — обществените отношения на лицата в техния труд ясно се проявяват като техни лични отношения и не са предрешени в обществени отношения на вещите, на продуктите на труда.

За да изследваме общия, т. е. непосредствено обществения труд, не е нужно да се връщаме към неговата природна примитивна форма, която срещаме на прага на историята на всички цивилизовани народи[1]. По-близък пример представлява патриархалното производство на едно селско семейство, което произвежда за собствените си нужди добитък, жито, платно, прежда, дрехи и т. н. Тези различни неща представляват за семейството различни продукти на неговия труд, а не са разменящи се една срещу друга стоки. Различните видове

[1] Смешен е разпространеният в най-ново време предразсъдък, че формата на първобитна общинска собственост била специфично славянска, а дори и изключително руска форма. Тя е онази първична форма, която можем да посочим у римляните, германите, келтите, а у индусите още се среща, макар отчасти вече в разруха, цяла колекция от разнообразни форми. По-точното изследване на азиатските и по-специално на индийските форми на общинска собственост би показало как от различните форми на самораслата общинска собственост произлизат различни форми на нейното разпадане. Така например различните оригинални типове частна собственост у римляните и германите могат да се извлекат от различни форми на индийската общинска собственост.

труд, които произвеждат тези продукти — обработване на орната земя, гледане на добитъка, тъкане, шиене и т. н., — от самото начало имат формата на обществени функции, защото са функции на семейството, което, също както и стоковото производство, има свое разделение на труда. Различията в природните условия, които се пораждат от смяната на годишните времена, както и различията по възраст и пол регулират разпределението на труда в семейството и неговото времетраене за всеки. Измерването на изразходването на индивидуалната работна сила с времето тук поначало придава обществен характер на самите видове труд, защото индивидуалните работни сили функционират само като органи на съвкупната работна сила на семейството.

Нека си представим най-после обединение на свободни хора, които работят с общи средства за производство и разходват по предварително съгласуван план многото си индивидуални работни сили като една обществена работна сила. Тук ще се повтори всичко, което казахме току-що за труда на Робинзон, но в обществен, а не в индивидуален вид. Всички продукти на Робинзон бяха изключително негов личен продукт и затова предмети за потребление за него самия. Съвкупният продукт на обединените трудещи се е обществен продукт. Една част от него отново служи като средство за производство и си остава обществена, но друга част се потребява и затова трябва да се разпределя между всички. Начинът на разпределение ще се променя съобразно с производствения организъм на обществото и степента на историческото развитие на трудещите се. За да сравним това положение на нещата със стоковото производство, нека си представим, че делът на всеки трудещ се се определя от работното му време. Тогава работното време би играло двойна роля. От една страна, неговото разпределение в обществото регулира точно отношението между различните функции и различните потребности; от друга — с него се измерва индивидуалното участие на всеки производител в общия труд и същевременно делът, който се пада на всеки от предназначената за потребление част от общия продукт. Обществените отношения на хората в процеса на техните видове труд и отношенията им към полезните неща, които се произвеждат в този процес, си остават тук прости и ясни както в производството, така и в разпределението.

Религиозният свят е само отражение на действителния свят. Общество, в което продуктът на труда взема обикновено формата на стока и в което поради това най-общото отношение между производителите се състои в сравняване на стойностите на техните продукти и в отнасяне в тази вещна форма на частните им видове труд един към друг като еднакъв човешки труд — такова общество намира в християнството с неговия култ към абстрактния човек и особено в

буржоазните му разновидности — протестантизъм, деизъм и т. н., най-подходящо религиозно допълнение. При древноазиатските и изобщо античните начини на производство превръщането на продукта в стока играе само подчинена роля, която обаче придобива все по-голямо значение с разлагането на общинните форми. Истински търговски народи съществуват само в междините на античния свят както боговете на Епикур[53] или както евреите в порите на полското общество. По отношение на производството тези древни обществени организми са безкрайно по-прости и по-ясни от буржоазното общество, но почиват на незрелостта на индивидуалния човек, който още не се е откъснал от пъпната връв на естествената общност с първобитния род или на условията на деспотизъм и робство. Ниското стъпало на развитие на производителните сили на труда, което ги характеризира и което следователно слага отпечатък върху целия начин на материалния живот, обуславя ограничеността на отношенията на хората както помежду им, така и с природата, отразява се мисловно в древните национални религии. Религиозното отражение на действителния свят може изобщо да изчезне само когато условията на труда и на практическия живот ще разкриват пред човека картината на ясни и разумни отношения със себеподобните и с природата. Общественият живот, чиято основа образуват материалното производство и свързаните с него отношения, ще снеме своето мистично мъгляво було само когато стане продукт на свободна асоциация на хора, които действуват съзнателно и са господари на собственото си обществено движение. Но за това на обществото е нужна съвкупност от определени материални условия за съществуване, които сами могат да бъдат само продукт на дълго и мъчително развитие.

Политическата икономия наистина е анализирала, макар и недостатъчно, стойността и величината на стойността[1]. Но тя никога

---

[1] Прочутият Франклин, един от първите икономисти, който след Уилям Пети разкри истинското съдържание на *стойността*, може да ни даде пример за това как буржоазната политическа икономия осъществява своя анализ. Той казва: «Изобщо търговията не е нищо друго освен размяна на труд срещу труд и затова стойността на всички неща се оценява най-точно с труда» («The Works of Benjamin Franklin etc., edited by Sparks». Boston 1836, v. II, p. 267). Че вещите имат стойност, за Франклин е също тъй естествено, както и че телата имат тежест. Според него работата се състои просто в това как най-точно може да се оцени тази *стойност*. Като заявява, че «стойността на всички неща се оценява най-точно с труда», той дори не забелязва, че по този начин се абстрахира от различието между разменяните видове труд и ги свежда до еднакъв човешки труд. Иначе той би трябвало да каже: тъй като размяната на обуща или ботуши срещу маси не е нищо друго освен размяна на обущарски труд срещу дърводелски труд, то с помощта на дърводелския труд най-точно се оценява стойността на обущата. Употребявайки думата «труд» изобщо, той се абстрахира от полезния характер и конкретните форми на различните видове труд.

не си е задавала въпроса, защо трудът се изразява в стойността, а времетраенето на труда като негова мярка — във величината на стойността на продуктите. Формите, които от пръв поглед показват, че принадлежат към такъв обществен период, когато производството и неговите отношения управляват човека, вместо човекът да ги управлява, изглеждат на буржоазното съзнание на представителите на политическата икономия като също тъй естествена необходимост, както и самият производителен труд. Никак не е чудно, че политическата икономия третира формите на общественото производство, предшествуващи буржоазното производство, така, както църковните отци третират формите на религията, предшествуващи християнството[1].

Недостатъчността на Рикардовия анализ на величината на стойността — а той е най-добрият — ще бъде изтъкната в третата и четвъртата книга на това съчинение. А що се отнася до стойността изобщо, класическата политическа икономия никъде не различава изрично и с ясно съзнание труда, както той се изразява в стойността, от същия труд, доколкото той се изразява в потребителната стойност на неговия продукт. Естествено тя прави фактически това различие, като разглежда труда ту количествено, ту качествено. Но тя не се досеща, че чисто количественото различие на видовете труд има за предпоставка тяхното качествено единство или равенство, т. е. свеждането им до абстрактно-човешки труд. Рикардо например изразява своето съгласие със следните думи на Дестют дьо Траси: «Тъй като е сигурно, че само нашите телесни и духовни способности са нашето първоначално богатство, употребата на тези способности под формата на какъвто и да било труд е нашето първоначално съкровище и винаги именно тази употреба създава всички онези неща, които ние наричаме богатства. . . При това е сигурно, че всички тези неща представляват само трудът, който ги е произвел, и че ако имат стойност или дори две различни стойности, те могат да я имат само от стойността на труда, от който произтичат» (*Destutt de Tracy*. Elémens d'idéologíe, IVe et Ve Parties, París, 1826, p. 35.

Нека само споменем, че Рикардо приписва на Дестют своето собствено по-дълбоко разбиране на въпроса. Наистина Дестют, от една страна, казва, че всички неща, които образуват богатството, «представляват само трудът, който ги е произвел», но, от друга страна, той казва, че те получавали своите две «различни стойности» потребителна и разменна стойност от «стойността на труда». С това той изпада в пошлостта на вулгарната политическа икономия, която най-напред взема за предпоставка стойността на една стока (в дадения случай на труда), за да определи след това чрез нея стойността на другите стоки.

А Рикардо го чете така, че както в потребителната, така и в разменната стойност се изразява труд (не стойност на труда). Но сам той толкова малко различава двоякия характер на труда, който е изразен двояко, че в цялата глава «Стойност и богатство» е принуден постоянно да се блъска с тривиалностите на един Ж. Б. Сей. И затова накрая е съвсем учуден, че Дестют наистина, от една страна, е съгласен с него за труда като източник на стойността, но въпреки това, от друга страна, е съгласен със Сей по въпроса за понятието стойност.

[1]) «Икономистите прилагат твърде странен метод в своите разсъждения. За тях съществуват само два вида институции: едни — естествени, други — изкуствени. Феодалните институции са изкуствени, буржоазните — естествени. В този случай икономистите приличат на теолозите, които също така имат два

Дългият и глупав спор относно ролята на природата в образуването на разменната стойност доказва между другото колко заблудени са повечето икономисти от присъщия на стоковия свят фетишизъм, или от предметната привидност на обществените определения на труда. Тъй като тази стойност не е нищо друго освен специфичен обществен начин на изразяване на труда, изразходван за произвеждането на дадено нещо, тя не може да съдържа повече природно вещество, отколкото например валутния курс.

В нашето общество най-общата и на простата икономическа форма, която придобиват продуктите на труда, стоковата форма, е толкова привична за всички, че никой не вижда тук нищо лошо. Погледнете другите по-сложни икономически форми. Откъде произхождат например илюзиите на меркантилистката система? Очевидно от фе-

---

вида религия. Всяка чужда религия е по тяхно мнение дело на хората, докато тяхната собствена религия е еманация на бога. . . По такъв начин по-рано е имало история, но сега вече няма» (*Карл Маркс.* Нищета на философията. Отговор на «Философия на нищетата» на г-н Прудон, 1847, с. 113 [настоящото издание, том 4, с. 142]). Наистнна забавен е господин Бастна, който си въобразява, че старите гърци и римлянн са живеели само от грабеж. Но ако цели векове се живее от грабеж, все пак винаги трябва да нма какво да се граби, или, с други думи, предметът на грабежа непрекъснато да се произвежда. Затова трябва да се допусие, че н гърците, и римляните са имали някакъв производствен процес, някаква икономика, която е образувала материалната основа на техния свят, точно тъй, както буржоазната икоиомика образува основата на днешния свят. Или Бастиа може би си мисли, че начинът на производство, основан на робскня труд, почива върху системата на грабеж? Тогава той застава на опасна почва. Но ако един гигант на мисълта като Аристотел е грешил в своята оценка на робския труд[54], защо едно джудже икономист като Бастиа да не сгреши в своята оценка за наемния труд? Ползвам се от този повод, за да отхвърля накъсо едио възражение, което мн бе направено от един немско-американски вестник при излизането на моето съчииение «Към критиката на политическата икономия», 1859. По мнението на вестника моят възглед, че даденият начин на производство и съответните му за всяко време производствени отношения, накъсо, че икономическата структура на обществото е реалната основа, върху която се издига една юридическа н политическа надстройка, че начинът на производството на материалния живот обуславя социалния, политическия и духовния процес на живота изобщо — всичко това наистина било вярно за днешния свят, в който господстват материалните интереси, но не и за средните векове, когато господствувал католицизмът, нито за Атина и Рим, където господствувала политиката. Първо, чудно е, че има хора, които могат да предположат, че на някого са останали непознатн тези световнонзвестнн фрази за средните векове и за антнчния свят. Ясно е поне това, че средните векове не са могли да живеят от католнцизъм, а антнчният свят — от политика. Напротнв, тогавашните икоиомически условия обясняват защо в единия случай главна роля е играл католицизмът, а в другия — политнката. Впрочем нужно е човек от малко да познава историята иа Римската република, за да знае, че скритата ѝ пружина се съдържа в историята на поземлената собственост. От друга страна, още Дон Кихот е изкупил заблуждението сн, че странствуващото рнцарство е еднакво съвместимо с всичкн икономнчески формн на обществото.

тишисткия характер, който формата на пари придава на благородните метали. А съвременната политическа икономия, която парадира със своето свободомислие и неуморно предъвква пошли остроти против фетишизма на меркантилистите, не е ли тя в същата степен жертва на измамна привидност? И не се ли състои първата ѝ догма в това, че вещите, например оръдията на труда, по своята природа са капитал и че като искали да разкрият техния чисто обществен характер, хората вършели престъпление против самата природа? Най-после, нима на физиократите, които в много отношения стояха несравнено по-горе, не се струваше, че поземлената рента не е дан, вземана от хората, а, напротив, дар от самата природа на собствениците? Но нека не избързваме и да се ограничим с още един пример относно самата стокова форма.

Ако можеха да приказват, стоките биха казали: хората може да се интересуват от нашата потребителна стойност; но нас като вещи тя не ни засяга. Това, което ни занимава, е нашата стойност. Нашето отношение едни към други като вещи за продажба и покупка доказва това. Ние гледаме на себе си само като на разменни стойности. Не смятате ли вие, че икономистът заимствува думите си от самата душа на стоките, когато казва: «Стойността (разменната стойност) е свойство на нещата, богатството (потребителната стойност) е свойство на човека. В този смисъл стойността по необходимост предполага размяна, а богатството — не»[1]. «Богатството (потребителната стойност) е атрибут на човека, стойността е атрибут на стоките. Човекът или обществото са богати, бисерът или диамантът са ценни. . . те имат стойност като бисер или диамант»[2]. Досега още нито един химик не е открил разменна стойност в бисер или в диамант. Икономистите, които откриха или изобретиха тази химическа субстанция и които по някакъв начин афишират претенцията си за задълбоченост, намират, че вещите имат потребителна стойност независимо от материалните им свойства, докато те имат стойност като вещи. Това тяхно мнение се затвърдява от странното обстоятелство, че потребителната стойност на вещите се реализира за човека без размяна, т. е. в непосредственото отношение между вещта и човека, докато стойността им, напротив, се реализира само в размяната, т. е. в известно обще-

---

[1] «Value is a property of things, riches of men. Value, in this sense, necessarily implies exchange, riches do not» («Observations on certain verbal disputes in Political Economy, particularly relating to Value, and to Demand and Supply». London, 1821, p. 16).

[2] S. Baily. A Critical dissertation on the nature etc. of Value. London, 1825, p. 165.

ствено отношение. Кой не си спомня тук добродушния Кучидрян, който поучава нощния пазач Джордж Пляката: «Хубостта, тя си е подарък от Фортуна, но дарбата да четеш и пишеш, тя е от природата»[3]. («To be a well favoured man is the gift of fortune; but to write and read comes by nature» (Шекспир))[66] [с. 28—33].

[3]) Авторът на «Observations» и С. Бейли обвиняват Рикардо, че превърнал разменната стойност от нещо са́мо относително в нещо абсолютно. Напротив: той сведе привидената относителност, която тези предмети, например бисери и диаманти, притежават като разменна стойност, до скритото зад привидността истинско отношение, до тяхната относителност като прости изрази на човешки труд. Ако рикардианците отговарят на Бейли грубо, но не убедително, това е само защото те не са намерили у самия Рикардо никакво указание за вътрешната връзка между стойността и нейната форма, т. е. разменната стойност.

Глава втора

РАЗМЯНАТА

Видяхме, че паричната или монетната форма е само отражение на стойностните отношения на различните стоки в една-единствена стока. Следователно фактът, че самите пари са стока, може да бъде откритие само за онзи, който изхожда от тяхната завършена форма и след това ги анализира. Процесът на размяната придава на стоката, която превръща в пари, не стойност, а специфична стойностна форма. Смесването на тези две толкова различни неща е довело до това среброто и златото да се смятат за чисто въображаеми стойности. От факта, че в някои свои функции парите могат да бъдат заместени с прости парични знаци, е произлязло и другото заблуждение, т. е. че парите били само знаци.

От друга страна, наистина това заблуждение даде да се почувствува, че зад привидността на външен предмет, на монетата, се крие в действителност обществено отношение. В този смисъл всяка стока би представлявала само знак, защото като стойност тя е само вещна обвивка на изразходвания за нейното производство човешки труд. Но като биват обявявани за прости знаци обществените отношения, които добиват вещите, или вещният характер, който обществените определения на труда придобиват върху основата на определен начин на производство, на тези обществени отношения и определения се придава смисъл на условна функция, санкционирана от така нареченото всеобщо съгласие на хората. Такъв е начинът на обяснение, приет през XVIII век; като не могат да проследят нито произхода, нито развитието на загадъчните форми на обществените отношения, се измъкват от затруднението, заявявайки, че те не са паднали от небето, а са човешко изобретение [с. 36—37].

Ние вече видяхме, че в най-простия израз на стойността — *x*

от стоката *А* = на *у* от стоката *В* — вещта, в която е изразена стойностната величина на другата вещ, привидно притежава своя еквивалентна форма независимо от това отношение като някакво обществено свойство, дадено от природата. Ние проследихме как се затвърдява тази привидност. Тя е затвърдена окончателно, когато всеобщата еквивалентна форма се свързва изключително с една особена стока или кристализира във формата на пари. Създава се впечатлението, че една стока става пари съвсем не защото другите стоки изразяват в нея своята стойност, а обратно, че те изразяват своята стойност в нея, защото тя е пари. Движението, което играеше опосредствуваща роля, изчезва в своя резултат и не оставя никаква следа. Без всякакво странично съдействие стоките намират въплъщение на собствената си стойност и я фиксират в друга стока, която съществува наред с тях и вън от тях. Тези прости вещи, златото и среброто, във вида, в който излизат от недрата на земята, фигурират като непосредствено въплъщение на всеки човешки труд. Оттук магическата сила на парите [с. 38].

Глава трета

ПАРИТЕ, ИЛИ СТОКОВОТО ОБРЪЩЕНИЕ

III. ПАРИ

Досега разглеждахме благородния метал в двояк аспект — като мярка на стойността и като средство за обръщение. Той изпълнява първата функция като идеални пари; във втората функция може да бъде представен със символи. Но съществуват функции, в които той трябва да се явява в металическата си плът като реален еквивалент на стоките или като парична стока. Съществува и друга функция, която той може да изпълнява или собственолично, или чрез заместители, но тук той винаги се явява пред обикновените стоки като единствено по рода си адекватно въплъщение на тяхната стойност. Във всички тези случаи казваме, че той функционира като пари в същинския смисъл в противоположност на неговите функции като мярка на стойността и като средство за обръщение [с. 53].

ОТДЕЛ ВТОРИ

ПРЕВРЪЩАНЕ НА ПАРИТЕ В КАПИТАЛ

Глава четвърта

ВСЕОБЩАТА ФОРМУЛА НА КАПИТАЛА

Самостоятелните форми, т. е. паричните форми, които стойността на стоките взема в простото обръщение, само опосредствуват стоковата размяна и изчезват в крайния резултат на движението. Напротив, в обръщението *П—С—П* и стоката, и парите функционират само като различни форми на самата стойност, така че в единия случай имаме всеобщата форма, в другия — особената, така да се каже, замаскираната[1]. Стойността постоянно преминава от едната форма в другата, без да се губи в това движение. Ако се спрем на едната или на другата от тези форми, в които стойността се проявява от едно превръщане в друго, ще получим две определения: капитал са парите, капитал е стоката[2]. Но в действителност стойността се представя тук като някаква надарена със собствен живот автоматическа субстанция, която, изменяйки непрекъснато своите форми, изменя и своята величина; първоначалната стойност самопроизволно дава нов прираст, принадена стойност, и в края на краищата самонараства. С една дума, изглежда, че стойността, защото е стойност, е придобила магическата способност да създава стойност, да ражда живи малки или поне да снася златни яйца.

Доколкото стойността става капитал, търпи постоянни изменения на формата и величината, тя има нужда преди всичко от такава форма, в която да се констатира тъждеството ѝ със самата себе си.

---

[1] «Не материята образува капитала, а стойността на тази материя» (*J. B. Say*. Traité d'économie politique, 3 édition. Paris, 1817, t. II. p. 429).

[2] «Средствата за обръщение (currency!), които се употребяват за производствени цели, са капитал» (*Macleod*. The Theory and Practice of Banking. London, 1855, v. I, ch. I, [p. 55]). «Капитал са стоките (*James Mill*. Elements of Political Economy. London, 1821, p. 74).

Тази форма тя притежава само в парите. Във формата на пари тя започва, свършва и отново започва процеса на самонарастване. Тя беше равна на 100 ф. ст., сега е равна на 110 ф. ст. и т. н. Но самите пари образуват само една форма на стойността, а тук те са две. Ако не вземат стокова форма, парите не стават капитал. Тук една и съща стока сменя мястото си два пъти: първо през време на покупката, когато замества авансираните пари, след това през време на продажбата, когато парите отново се връщат; именно това двойно преместване обуславя връщането на парите в изходния пункт заедно с добавката на онези пари, които не са били хвърлени в обръщението. Така че тук парите не вземат враждебна позиция спрямо стоката, както при образуването на съкровища. Капиталистът много добре знае, че всички стоки, както и да изглеждат те и колкото и лошо да миришат, мислено и действително са пари и, нещо повече, чудотворно средство да се правят пари [с. 64].

О Т Д Е Л П Е Т И

ПО-НАТАТЪШНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА ПРОИЗВОДСТВОТО НА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ

Глава шестнадесета

АБСОЛЮТНА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ И ОТНОСИТЕЛНА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ

Човек създава продукт, като приспособява един външен предмет към своите потребности, и в тази операция физическият труд и умственият труд се съединяват с неразривни връзки, както в природата ръката и главата не могат една без друга.

Но от момента, в който индивидуалният продукт се превръща в обществен продукт, в продукт на съвкупния работник, чиито различни членове участвуват в твърде различна степен в обработването на предмета, по-отблизо или по-отдалеч, или дори без съвсем да се докосват до него, от този момент определенията на *производителния труд,* на *производителния работник* по необходимост придобиват по-широко значение. За да бъде човек производителен, съвсем не е задължително ръцете му да влизат в непосредствен досег с предмета; достатъчно е да бъде орган на съвкупния работник или да изпълнява някоя от неговите функции. Първоначалното определение на производителния труд, изведено от природата на самото материално производство, си остава винаги вярно за съвкупния работник, разглеждан като едно лице, но вече не важи за всеки негов член, взет поотделно. . . [с. 219][56].

ОТДЕЛ СЕДМИ

НАТРУПВАНЕ НА КАПИТАЛА

УВОД

Превръщането на известна парична сума в средства за производство и работна сила, това първо движение на стойността, предназначена да функционира като капитал, се извършва на пазара, в сферата на обръщението.

Производителният процес, втората фаза на движението, завършва с превръщането на средствата за производство в стоки, чиято стойност надвишава стойността на съставните им части, или съдържа освен авансирания капитал и принадена стойност.

След това стоките трябва да бъдат хвърлени в сферата на обръщението. Те трябва да бъдат продадени, тяхната стойност да бъде реализирана в пари, след това тези пари отново да бъдат превърнати в капитал и така все отново.

Именно този кръгооборот с неговите последователни фази образува обръщението на капитала.

Първото условие за натрупването е капиталистът да е успял да продаде стоките си и да превърне обратно в капитал по-голямата част от получените за тях пари. В по-нататъшното изложение се приема, че капиталът нормално извършва процеса на своето обръщение, с чийто анализ ще се заемем по-късно, във втората книга.

Капиталистът, който произвежда принадена стойност, т. е. изсмуква непосредствено от работниците незаплатен и фиксиран в стоки труд, я присвоява пръв, но съвсем не остава единственият ѝ собственик. Напротив, той трябва след това да я дели с други капиталисти, които изпълняват други функции в общественото производство, взето като цяло, с поземления собственик и т. н.

По такъв начин принадената стойност се разпада на различни части, дялове, които попадат в ръцете на различни категории лица и вземат различни форми, привидно независими една от друга, като например промишлена печалба, лихва, търговска печалба, позем-

лена рента и т. н. Но това разпадане не изменя природата на принадената стойност, нито условията, при които тя става източник на натрупване. Какъвто и да е делът на принадената стойност, който капиталистът задържа за себе си, и делът, който отстъпва на други, винаги той пръв присвоява цялата принадена стойност и той единствен я превръща в капитал. Без да се спираме на разпределението и превръщанията на принадената стойност, чието изследване се отнася към третата книга, ще разгледаме тук промишления капиталист, т. е. фабриканта, фермера и т. н., като единствения собственик на принадената стойност или, ако щете, като представител на всички участници в подялбата на тази плячка.

Опосредствуващото движение на обръщението и раздробяването на принадената стойност на различни части, които вземат различни форми, усложняват и затъмняват основния процес на натрупване. Затова за опростяване на анализа трябва засега да оставим настрана всички явления, които маскират вътрешното движение на механизма на натрупването, и да изследваме натрупването от гледна точка на производството.

Глава двадесет и трета

ПРОСТО ВЪЗПРОИЗВОДСТВО

Каквато и да е обществената форма, която взема производственият процес, той трябва да е непрекъснат или, което е същото, трябва да протича периодично през едни и същи стадии. Както обществото не може да престане да потребява, то също тъй не може да престане да произвежда. Затова всеки процес на общественото производство, разглеждан не изолирано, а в постоянния поток на неговото възобновяване, е същевременно и процес на възпроизводство.

Условията на производството са също условия на възпроизводството. Обществото не може да възпроизвежда, т. е. постоянно да произвежда, без да превръща постоянно част от своите продукти в средства за производство, в елементи на нови продукти. При равни други условия то може да поддържа богатството си на неизменно равнище само ако замества потребените например в течение на годината средства на труда, суровини и спомагателни материали, с една дума, средства за производство с равно количество други предмети от същия вид. Така че тази част от годишния продукт, която трябва редовно да се отделя, за да бъде включвана отново в производствения процес, принадлежи на производството. Предназначена от момента на появяването си за производително потребление, тя се състои обикновено от такива неща, самият начин на съществуване на които ги прави непригодни като средства за лично потребление.

Ако производството има капиталистическа форма, то и възпроизводството има същата форма. Трудовият процес служи тук като средство за създаване на принадена стойност; той служи като средство за възпроизвеждане или увековечаване на капитала, т. е. на стойността, която възпроизвежда авансираната стойност.

Характерната икономическа роля на капиталиста е присъща на дадено лице само защото парите му функционират като капитал. Ако например той авансира тази година 100 ф. ст., превърне ги в капитал и извлече 20 ф. ст. принадена стойност, той ще трябва да повтори същата операция и следващата година.

Като периодично нарастване на авансираната стойност принадената стойност взема формата на *доход*, който произлиза от капитала[1].

Ако капиталистът използва своя доход само като потребителен фонд, като го изразходва и получава периодично, то при равни други условия ще се извършва просто възпроизводство, или, с други думи, капиталът ще функционира, без да се увеличава. Периодично възобновяващият се производствен процес ще преминава през определен интервал от време същите стадии, но винаги ще се повтаря в същия мащаб. При все това тази повторяемост или непрекъснатост му придава известни нови черти или, по-скоро, премахва ония черти, които изглеждат характерни за него, ако той се разглежда като единичен акт.

Ще разгледаме отначало частта от капитала, авансирана за работната заплата, или променливия капитал.

Преди да почне да произвежда, капиталистът купува за определено време работна сила и възобновява тази сделка след изтичането на уговорения срок, след определен период на производство, след седмица, месец и т. н. Но той плаща едва след като работникът вече е функционирал и е прибавил към продукта както стойността на собствената си работна сила, така и известна принадена стойност. Следователно освен принадена стойност — потребителния фонд на капиталиста, работникът е произвел фонда на собствената си заплата, *променливия капитал,* и то още преди този капитал да се е върнал при него във формата на работна заплата, и остава на работа само докато продължава да го възпроизвежда. Оттук формулата на

[1] Но богатите, които потребяват продукта на чужд труд, могат да го получат само чрез размяна. Ако обаче дават своето придобито и натрупано богатство срещу нови продукти, които са предмет на тяхна прищявка, се създава впечатлението, че те скоро ще изчерпят резервните си фондове; те съвсем не работят, казахме ние, те дори не могат да работят; затова предположихме, че старите им богатства ще намаляват с всеки ден и че когато не им остане нищо, те няма да имат какво да предложат в замяна на работниците, които работят изключително за тях. Но в [сегашния] обществен строй богатството е получило способността да се възпроизвежда чрез чужд труд без участието на собственика в него. Богатството, също както трудът и чрез труда, дава всяка година плод, който може да бъде унищожаван всяка година, без богатството да намалява. Този плод е доходът, произхождащ от капитала» (*Sismondi*. Nouveaux Principes d'Économie Politique. Paris, 1819, t. I, p. 81, 82).

икономистите (виж гл. XVII), която представя работната заплата като дял от готовия продукт[1]. Действително известна част от стоките, които работникът постоянно възпроизвежда, постоянно се връща при него под формата на работна заплата. Наистина тази част му се плаща в пари, но тези пари са само форма на стойността на стоките.

Докато работникът превръща част от средствата за производство в нов продукт, продуктът на миналия му труд циркулира на пазара, където се превръща в пари. Следователно днешният му труд или трудът му през следващото полугодие се заплаща с неговия труд през изминалата седмица или през изминалото полугодие.

Илюзията, пораждана от обръщението на стоките, изчезва веднага, щом вместо отделния капиталист и неговите работници разглеждаме класата на капиталистите и класата на работниците. Класата на капиталистите постоянно дава на класата на работниците в парична форма бележки за получаване на част от произведените от работниците и присвоени от капиталистите продукти. Класата на работниците също тъй постоянно връща тези бележки на класата на капиталистите, за да получи известна част от собствения си продукт. Стоковата форма на продукта и паричната форма на стоката маскират тази сделка.

И така променливият капитал[2] е само особена историческа форма на така наречения *фонд за издръжка на труда*[3] [*fonds d'entretien du travail*], който самият работник трябва винаги да произвежда и възпроизвежда при всички системи на производство. Ако при капиталистическата система този фонд се пада на работника под формата на работна заплата, под формата на платежни средства за неговия труд, това е само защото собственият му продукт постоянно се отдалечава от него под формата на капитал. Но това съвсем не изменя факта, че той получава като аванс от капиталиста част от своя собствен минал и вече овеществен труд[4].

---

[1] «Както работната заплата, така и печалбата трябва да се разглеждат като част от готовия продукт» (*Ramsay*. An Essay on the distribution of wealth. Edinburgh, 1836, p. 142). «Онзи дял от продукта, който се пада на работника *под формата* на работна заплата и т. н.» (*J. Mill*. Eléments d'Économie Politique. Traduits de l'anglais par Parisot. Paris, 1823, p. 34).

[2] Променливият капитал се разглежда тук изключително като фонд на работната заплата. Известно е, че в действителност той става променлив едва от момента, в който купената с него работна сила вече функционира в производствения процес.

[3] Англичаните казват *трудов фонд* [labour fund], буквално *фонд на труда* [fonds du travail[; подобен израз на френски би бил двусмислен.

[4] «Когато капиталът се употребява за авансиране на заплатите на работниците, това не прибавя нищо към фонда за издръжката на труда» (Кейзнов в забележка към неговото издание на книгата на Малтус «Definitions in Political Economy». London, 1853, p. 22).

Да вземем например един крепостен селянин, който работи със своите собствени средства за производство три дни през седмицата на собствената си нива, а през другите три дни работи ангария на господарската нива. Фондът за собствената му издръжка, който този селянин постоянно възпроизвежда и чийто единствен собственик е той, никога не получава за самия него формата на платежни средства, авансирани му от трето лице, но затова пък и неговият незаплатен принудителен труд никога не взема формата на доброволен и заплатен труд. Да предположим сега, че господарят му присвои нивата му, работния му добитък, семената, с една дума, средствата му за производство — отсега нататък той ще бъде принуден да продава работната си сила на своя господар. При равни други условия той ще продължава да работи шест дни в седмицата, три дни за собствената си издръжка и три дни за бившия си господар, който сега се е превърнал в капиталистически господар. Той ще продължава да използва същите средства за производство и да пренася стойността им върху продукта. Както и преди, определена част от продукта влиза във възпроизводството. Но от момента, в който крепостната система се превръща в наемна, фондът за издръжката на бившия крепостен селянин, който той, както и преди, продължава да възпроизвежда сам, веднага получава формата на капитал, който гореспоменатият феодал авансира, заплащайки наемния труд.

Буржоазният икономист, който е неспособен да различи формата от същността, си затваря очите за факта, че дори у земеделците от континентална Европа и Северна Америка фондът за издръжката на труда само по изключение се явява във формата на капитал[1], във формата на аванс на непосредствения производител от страна на капиталистическия господар.

Променливият капитал губи обаче характера на *аванс*[2] от собствения фонд на капиталиста само благодарение на периодичното възобновяване на производствения процес. Но преди да бъде възобновен, този процес трябва да започне и да продължава определен интервал от време, през който работникът още не може да бъде заплатен със собствения си продукт, нито да се храни с въздух. Не трябва ли да

[1] «Капиталистите все още на нито една четвърт от земята не авансират на работниците средствата за тяхната издръжка» (*Richard Jones*. Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations. Hertford, 1852, p. 36).

[2] «Макар манифактуристът да авансира работната заплата на своя работник, последният не му струва всъщност никакви разходи, тъй като стойността на тази работна заплата обикновено му се възстановява заедно с печалба в увеличената стойност на предмета, върху който е приложен неговият труд» (*Adam Smith*. Recherches sur la Nature et les causes de la Richesse des Nations. Paris, 1802, t. II, ch. III, p. 311 [българското издание, с. 319]).

предположим, че при първото си появяване на пазара на труда класата на капиталистите със своя труд и пестеливост вече е натрупала съкровища, които във формата на пари се употребяват за авансиране на средствата за живот на работниците? Предварително ще приемем това решение на проблема, като си запазим правото да го разгледаме по-подробно в главата за така наречено първоначално натрупване.

Във всеки случай, като прави функционирането на един и същ капитал непрекъснато или като повтаря без прекъсване производствения процес в постоянен мащаб, възпроизводството води до друго изменение, което променя първоначалния характер и на променливата, и на постоянната част от авансирания капитал.

Ако капитал от 1000 ф. ст. носи периодично, да речем всяка година, принадена стойност от 200 ф. ст., които капиталистът потребява всяка година, ясно е, че след петгодишно повтаряне на производствения процес сумата на принадената стойност ще бъде равна на 5×200, или на 1000 ф. ст., т. е. на цялата стойност на авансирания капитал. Ако годишната принадена стойност се потребява само отчасти, например наполовина, същият резултат би се получил след изтичането на десет години, защото 10×100=1000. Изобщо *като делим авансирания капитал на годишно потребяваната принадена стойност, получаваме броя на годините, или броя на периодите на производство, след изтичането на които първоначалният капитал ще бъде потребен от капиталиста и следователно ще изчезне.*

Капиталистът несъмнено си представя, че потребява принадената стойност и запазва капиталовата стойност, но тази представа ни най-малко не променя факта, че след известен период принадлежащата на капиталиста капиталова стойност ще бъде равна на сумата на принадената стойност, която той е присвоил без еквивалент през същия период, и че потребената от него стойностна сума ще бъде равна на сумата на авансираната стойност. От стария капитал, който той е авансирал от собствения си фонд, не остава нито един атом стойност.

Наистина той запазва в ръцете си един капитал, чиято величина не се е изменила и част от който — здания, машини и т. н., вече е била налице, когато той е пускал в ход своето предприятие. Но тук става въпрос за стойността на капитала, а не за веществените му елементи. Ако някой прахоса целия си имот, като направи дългове, стойността на имота му представлява само сумата на неговите дългове. Също тъй, ако капиталистът е потребил еквивалента на своя авансиран капитал, стойността на този капитал представлява вече само сумата на присвоената от него принадена стойност.

Така че, абстрахирайки се от всяко натрупване в същинския

смисъл, можем да кажем, че простото възпроизводство е достатъчно, за да се превърне рано или късно целият авансиран капитал в натрупан капитал, т. е. в капитализирана принадена стойност. Дори ако при влизането си в производствения процес този капитал е бил придобит с личния труд на капиталиста, след изтичането на по-дълъг или по-кратък период той ще стане стойност, присвоена без еквивалент, материализация на незаплатен чужд труд.

В началото на нашия анализ (втория отдел) видяхме, че за появата на капитал не е достатъчно да има налице стоково производство и стоково обръщение. Необходимо е още човек с пари да намери на пазара други хора, свободни, но принудени да продават доброволно работната си сила, защото нямат нищо друго за продажба. Отделянето на продукта от производителя, отделянето на лицата, които имат всичко необходимо за овеществяване на труда, от лицата, които нямат нищо освен работната си сила — такава е изходната точка на капиталистическото производство.

Но това, което в началото беше изходна точка, по-късно по силата на простото възпроизводство става постоянно възобновяващ се резултат. От една страна, производственият процес постоянно превръща веществено богатство в капитал и средства за потребление за капиталиста; от друга страна, работникът излиза от този процес такъв, какъвто е влязъл в него, като персонифициран източник на богатство, но лишен от собствени средства за овеществяване [на труда]. Трудът му, вече отчужден от него, станал собственост на капиталиста и присъединен към капитала още преди започването на процеса, явно не може да бъде овеществен другояче освен в продукти, които се изплъзват от ръцете му. Капиталистическото производство, което представлява същевременно потребление на работната сила от капиталиста, непрекъснато превръща продуктите на наемния труд не само в стоки, но и в капитал, в стойност, която изсмуква силата, която създава стойност; в средства за производство, които господстват над производителя; в средства за живот, които купуват самия работник. Така самата непрекъснатост или периодична повторяемост на капиталистическия производствен процес възпроизвежда и увековечава основата, работника като наемен работник[1].

Потреблението на работника е двояко. В производствения акт

---

[1] Наистина вярно е, че първото въвеждане на дадена манифактура дава работа на много бедняци, но те си остават бедни, а по-нататъшното съществуване на манифактурата създава още повече бедняци» («Reasons for a Limited Exportation of Wool». London, 1677, p. 19). «Сега фермерът безсмислено твърди, че той издържал бедните. В действителност тях ги държат в мизерия» («Reasons for the late Increase of the Poor-rates; or a Comparative View of the Prices of Labour and Provisions». London, 1777, p. 31).

той потребява чрез своя труд средства за производство, за да ги превърне в продукти с по-висока стойност от стойността на авансирания капитал. Това е неговото *производително потребление,* което същевременно е и потребление на работната му сила от капиталиста, на когото тя принадлежи[1]. Но парите, дадени за купуването на тази сила, се изразходват от работника за средства за живот и това е неговото *индивидуално потребление.*

Следователно производителното потребление и индивидуалното потребление на работника са съвсем различни. При първото той функционира като движеща сила на капитала и принадлежи на капиталиста; при второто той принадлежи на себе си и изпълнява жизнени функции вън от производствения процес. Резултат на първото е животът на капитала, резултат на второто — животът на самия работник.

Наистина в главите за работния ден и едрата промишленост с много примери бе показано, че работникът е принуден да превръща индивидуалното си потребление в случаен епизод от производствения процес. В този случай храната, която поддържа силата му, играе същата роля, както водата и въглищата, които подхранват парната машина. Тя му служи само за целите на производството или, с други думи, индивидуалното му потребление се слива с производителното му потребление. Но това се явява като злоупотреба, до която капиталистическото производство прибягва само в крайни случаи[2].

Но работата изглежда другояче, ако разглеждаме не отделния капиталист и отделния работник, а капиталистическата класа и работническата класа, не изолираните производствени актове, а капиталистическото производство като цяло с неговото непрекъснато възобновяване и в неговия обществен мащаб.

Като превръща част от своя капитал в работна сила, капиталистът осигурява поддържането и увеличаването на стойността на целия си капитал. Но това не е всичко. С един куршум той убива

---

[1] «Това е твърде забележителна особеност на производителното потребление. Потребеното производително е капитал и става капитал благодарение на потреблението» (*James Mill.* Eléments d'Économie Politique. Paris, 1823, p. 242). Ако Дж. Мил бе разбрал производителното потребление, той не би намирал нищо удивително в «тази твърде забележителна особеност».

[2] Икономистите, които смятат за нормално това съвпадение на индивидуалното потребление и производителното потребление, трябва по необходимост да отнасят средствата за живот на работника към спомагателните материали като например масло, каменни въглища и т. н., които се потребяват от оръдията на труда и поради това са елемент на производителния капитал. Роси въстава против тази класификация, но при това забравя, че ако средствата за живот не влизат в производителния капитал, то самият работник е негова част.

два заека. Той печели не само от това, което получава от работника, но и от това, което му дава.

Капиталът, отчуждаван за купуване на работна сила, се разменя от работническата класа срещу средства за живот, чието потребление служи за възпроизвеждане на мускулите, нервите, костите, мозъка и т. н. на наличните работници и за създаване на нови работници. Затова индивидуалното потребление на работническата класа в абсолютно необходимите му рамки представлява превръщане на средствата за живот, които тя купува, като продава работната си сила, в нова работна сила, в нов материал за експлоатация от страна на капитала. То е производство и възпроизводство на най-необходимото за капиталиста оръдие, т. е. на самия работник. Така че индивидуалното потребление на работника, което става във и вън от работилницата, си остава момент от възпроизводството на капитала, както почистването на машините, което се извършва през време на трудовия процес или в паузите.

Вярно е, че работникът извършва индивидуалното си потребление заради себе си, а не заради капиталиста. Но товарното добиче също яде за свое удоволствие, ала кой би твърдял, че изхранването му не е грижа на фермера? Не е нужно капиталистът да упражнява тук надзор. Той може спокойно да се довери на инстинкта на свободния работник за самосъхранение и размножаване.

Така че капиталистът е твърде далеч от това да подражава на грубите собственици на мини в Южна Америка, които принуждават робите си да потребяват по-питателна храна вместо по-малко питателна[1]; единствената му грижа е да ограничава индивидуалното потребление на работниците само до абсолютно необходимото.

Ето защо идеологът на капитала, икономистът, разглежда като производителна само онази част от индивидуалното потребление на работника, която е нужна за поддържането на рода и за увеличаването на числеността на работническата класа и без която капиталът изобщо не би намерил годна за потребление работна сила, или би я намерил в недостатъчно количество. Всичко, което работникът може да изхарчи на пазара свръх това за физическо или духовно удоволствие, е непроизводително потребление[2]. Ако натрупването

---

[1] «Работниците в мините на Южна Америка, чието всекидневно занятие (може би най-тежкото в света) се състои в това да изкачват на плещите си от дълбочина 450 фута товар, тежък от 180 до 200 фунта, живеят само с хляб и боб; те биха предпочели да се хранят само с хляб, но господарите им, които са забелязали, че само с хляб работниците не могат да работят така усилено, ги третират като коне и ги принуждават да ядат боб; а бобът е по-богат от хляба откъм калциеви и фосфорни соли» (*Liebig*. Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie. 7. Auflage, 1862, I. Theil, S. 194, забележката).

[2] *James Mill*. Eléments d'Économie Politique, p. 238 и след.

на капитала води до покачване на работната заплата, което увеличава разходите на работника, без да дава същевременно на капиталиста възможност да увеличи потреблението на работна сила, добавъчният капитал се потребява непроизводително[1]. И наистина потреблението на работника е непроизводително за самия него, тъй като възпроизвежда само индивида с неговите потребности; то е производително за капиталиста и за държавата, тъй като произвежда силата, която създава тяхното богатство[2].

Така че от обществена гледна точка работническата класа, както и всяко друго оръдие на труда, е принадлежност на капитала, чийто възпроизводствен процес в известни предели включва дори индивидуалното потребление на работниците. Като отдалечава постоянно от труда неговия продукт и го премества на противоположния полюс, при капитала, този процес не позволява на тези съзнателни производствени инструменти да избягат от капитала. Индивидуалното потребление, което поддържа и възпроизвежда тези инструменти, същевременно унищожава техните средства за живот и по този начин ги принуждава постоянно да се появяват на пазара. Римският роб е бил окован във вериги, а наемният работник е вързан с невидими нишки за своя собственик. Само че този собственик не е индивидуалният капиталист, а класата на капиталистите.

До неотдавна тази класа прибягваше до узаконена принуда, стремейки се да осъществи правото си на собственост върху свободния работник. До 1815 г. в Англия е било забранено под страх от строго наказание емигрирането на машинни работници.

Възпроизводството на работническата класа включва натрупването на нейната сръчност, предавана от поколение на поколение[3]. Че тази сръчност фигурира в инвентарния опис на капиталиста, който вижда в съществуването на работници само начин на съществуване

---

[1] «Ако цената на труда се покачи толкова високо, че въпреки увеличаването на капитала трудът не може да бъде използван в по-голямо количество, аз бих казал, че този прираст на капитала въпреки това ще бъде потребен непроизводително» (*Ricardo*. On the Principles of Political Economy and Taxation. 3 ed. London, 1821, p. 163 [българското издание, с. 148]).

[2] «Единственото производително потребление в същинския смисъл на думата е потреблението или разрушаването на богатството» (Малтус има предвид потребяването на средствата за производство) «от страна на капиталиста с цел за възпроизводството. . . Работникът. . . е производителен потребител за онова лице, което го използва, и за държавата, но, строго погледнато, не и за самия себе си» (*Malthus*. Definitions in Political Economy. London, 1853, p. 30).

[3] «Сръчността на работника е единственото нещо, за което може да се каже, че е напластено и приготвено по-рано. . . Натрупването и съхраняването на сръчен труд, тази най-важна операция, се извършва — доколкото се отнася до голямата маса от работниците — без какъвто и да е разход на капитал» (*Hodgskin*. Labour Defended etc., p. 12, 13.)

на неговия променлив капитал, е съвършено достоверен факт и капиталистът не се стеснява да признава това публично от момента, в който някоя криза го застраши да загуби тази ценна собственост. . .

И така капиталистическият производствен процес сам възпроизвежда отделянето на работника от условията на труда. По този начин той възпроизвежда и увековечава условията, които принуждават работника да се продава, за да живее, и позволяват на капиталиста да го купува, за да се обогатява[1]. Вече не случаят противопоставя на пазара работника и капиталиста като продавач и купувач. Механизмът на самия процес постоянно захвърля на пазара работника като продавач на работната си сила и постоянно превръща неговия продукт в покупателно средство за капиталиста. Всъщност работникът принадлежи на класата на капиталистите още преди да се е продал на отделния капиталист. Икономическото му робство едновременно е и обусловено, и маскирано от периодичното възобновяване на неговата самопродажба, от фикцията за свободен договор, от смяната на индивидуалните му господари и от колебанията на пазарните цени на труда[2].

Така че капиталистическият производствен процес, разгледан в неговата непрекъснатост, или като възпроизводство, произвежда не само стоки, не само принадена стойност, а произвежда и увековечава общественото отношение между капиталиста и наемния работник [с. 246—253].

---

[1] «Работникът искаше средства за издръжка, за да живее, шефът искаше труд, за да печели» (*Sismondi*. Nouveaux Principes d'Économie Politique. Paris, 1819, t. I, p. 91).

[2] Да припомним, че при детския труд и т. н. изчезва дори формалността на самопродажбата.

Глава двадесет и четвърта

ПРЕВРЪЩАНЕ НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ В КАПИТАЛ

I. ВЪЗПРОИЗВОДСТВО В РАЗШИРЕН МАЩАБ. КАК ПРАВОТО НА СОБСТВЕНОСТ ПРИ СТОКОВО ПРОИЗВОДСТВО СТАВА ПРАВО НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКО ПРИСВОЯВАНЕ

В предишните отдели видяхме как принадената стойност възниква от капитала; сега ще видим как капиталът възниква от принадената стойност.

Ако вместо да бъде изразходвана, принадената стойност се авансира и използва като капитал, се създава нов капитал и той се присъединява към предишния. Става натрупване чрез капитализиране на принадената стойност[1].

Да разгледаме този процес отначало от гледището на отделния капиталист.

Нека например собственикът на предачна фабрика да е авансирал капитал от 250 000 франка, от които $^4/_5$ в памук, машини и т. н. и $^1/_5$ в работна заплата. Да допуснем, че той произвежда годишно 240 000 фунта прежда на стойност 300 000 франка. Принадена стойност от 50 000 франка се съдържа в нето продукт от 40 000 франка, което прави $^1/_6$ *от брутния продукт.* В резултат на продажбата *тази принадена стойност* ще бъде превърната в сума от 50 000 франка. 50 000 франка са 50 000 франка. Техният характер като принадена стойност показва как те са стигнали в ръцете на капиталиста, но никак не изменя тяхната природа като стойност или пари.

---

[1] «Натрупване на капитала: употребяването на част от дохода като капитал» (*Malthus.* Definitions etc., ed. Cazenove, p. 11). «Превръщане на дохода в капитал» (*Malthus.* Principles of Political Economy. 2 edition. London, 1836, p. 320).

По-нататък, за да капитализира тази нова сума от 50 000 франка, собственикът на предачна фабрика трябва при равни други условия да авансира $^4/_5$ от нея за купуване на памук и т. н. и $^1/_5$ за купуване на допълнителни работници предачи, които ще намерят на пазара средствата за живот, чиято стойност той им е авансирал. След това този нов капитал от 50 000 франка ще функционира в предачната фабрика и от своя страна ще донесе принадена стойност от 10 000 франка и т. н.

Капиталовата стойност първоначално бе авансирана в парична форма; напротив, принадената стойност още отначало съществува като стойност на определена част от брутния продукт. Когато той бъде продаден, когато бъде разменен срещу пари, капиталовата стойност отново добива първоначалната си форма, а принадената стойност изменя първоначалната форма на своето съществуване. Но от този момент и капиталовата стойност, и принадената стойност са парични суми и тяхното обратно превръщане в капитал се извършва все по същия начин за двете суми. Собственикът на предачна фабрика авансира и едната, и другата сума за купуване на стоки, които му дават възможност отново да започне изработването на своя продукт, и този път вече в разширен мащаб. Но за да купи тези стоки, той трябва да ги намери на пазара.

Собствената му прежда извършва обръщение само защото той изкарва на пазара годишния си продукт, както правят със стоките си всички други капиталисти. Но още преди да дойдат на пазара, тези стоки вече са се намирали в годишния производствен фонд, както и всевъзможните други изделия, в които се превръща през годината сумата на отделните капитали, т. е. обществения капитал, от който всеки отделен капиталист държи в ръцете си само известна част. Операциите, които се извършват на пазара, само осъществяват преместването или смяната на собствениците на тези съставни части от годишното производство, без да увеличават при това общото годишно производство и без да изменят природата на произведените предмети. Така че как ще се употреби общият годишен продукт, зависи от самия му състав, а съвсем не от неговото обръщение.

Преди всичко годишното производство трябва да достави всички предмети, които могат да заместят в натура потребените през годината вещественн съставни части на капитала. След като бъде приспадната тази част, остава чистият продукт, в който се съдържа принадената стойност.

А от какво се състои този чист продукт?

Разбира се, от неща, предназначени за задоволяване на потребностите и прищевките на класата на капиталистите, от неща, които влизат в потребителния фонд на тази класа. Но ако това беше

всичко, принадената стойност щеше да бъде изразходвана без остатък, щеше да се извършва само просто възпроизводство.

За да има натрупване, е необходимо част от принадения продукт да се превръща в капитал. Но — ако не стават чудеса — в капитал могат да се превръщат само такива неща, които могат да функционират в трудовия процес, т. е. средства за производство, както и неща, които могат да поддържат живота на работника, т. е. средства за живот. Следователно част от годишния принаден труд трябва да е била употребена за изготвянето на допълнителни средства за производство и средства за живот в повече от онова количество, което е било потребно за заместване на авансирания капитал. С една дума, принадената стойност може да бъде превърната в капитал само защото принаденият продукт, чиято стойност е тя, вече съдържа веществените елементи на нов капитал[1].

Но за да се осигури функционирането на тези елементи като капитал, класата на капиталистите има нужда от добавъчно количество труд, с което може да разполага — независимо от по-екстензивната или по-интензивната експлоатация на вече заетите работници — само като привлече допълнителна работна сила. За това също се е погрижил самият механизъм на капиталистическото производство, възпроизвеждайки работническата класа като класа на наемни работници, чиято обикновена работна заплата осигурява не само поддържането на нейната сила, но и нейното размножаване.

Сега на капитала остава само да включи тези допълнителни работни сили от различна възраст, доставяни всяка година от самата работническа класа, в добавъчните средства за производство, съдържащи се в продукта на годишното производство.

Следователно, разгледано конкретно, натрупването на капитал се свежда до възпроизводството му в прогресиращ мащаб. Кръгооборотът на простото възпроизводство се разширява и превръща по израза на Сисмонди[2] в спирала.

Да се върнем сега на нашия пример. Това е старата история: Аврам роди Исак, Исак роди Яков и т. н. Първоначалният капитал от 250 000 франка носи принадена стойност от 50 000 франка, която

[1] Тук се абстрахираме от външната търговия, чрез която дадена нация може да превръща луксозни предмети в средства за производство или в средства за живот от първа необходимост и *обратно*. За да схванем предмета на общия анализ в чистия му вид без пречещи странични обстоятелства, тук трябва да разглеждаме целия търговски свят като една нация и да приемем, че капиталистическото производство се е утвърдило навсякъде и е завладяло всички отрасли на промишлеността.

[2] Анализът на натрупването у Сисмонди има големия недостатък, че той много набързо се задоволява с фразата: «Превръщането на дохода в капитал» без да изследва материалните условия на тази операция.

се капитализира. Новият капитал от 50 000 франка носи принадена стойност от 10 000 франка, която също се капитализира, т. е. превръща се във втори добавъчен капитал, който носи нова принадена стойност от 2000 франка, и т. н.

Тук оставяме настрана онази част от принадената стойност, която е потребена от капиталиста. Също тъй малко ни интересува тук въпросът, дали добавъчният капитал се прибавя към първоначалния капитал или се отделя от него и функционира самостоятелно; дали го използва същият капиталист, който го е натрупал, или той ще премине в ръцете на друг капиталист. Не бива само да забравяме, че наред с новообразуваните капитали първоначалният капитал продължава да се възпроизвежда и да произвежда принадена стойност и че същото важи и за всеки натрупан капитал спрямо произведения от него добавъчен капитал.

Първоначалният капитал бе образуван с авансирането на 250 000 франка. Откъде ги има техният притежател? Те са създадени от собствения му труд и от труда на неговите родители и деди! — в един глас ни отговарят представителите на политическата икономия[1] и това тяхно предположение изглежда наистина единственото, което отговаря на законите на стоковото производство.

Съвсем друга е работата с добавъчния капитал от 50 000 франка. Неговата генеалогия ни е напълно известна. Това е капитализирана принадена стойност. От самото си начало той не съдържа нито един атом стойност, която да не произлиза от незаплатен чужд труд. Средствата за производство, към които се присъединява добавъчната работна сила, както и средствата за живот, с които тя се поддържа, не са нищо друго освен съставни части на чистия продукт, на онзи налог, който класата на капиталистите изтръгва всяка година от работническата класа. Дори с известна част от този налог класата на капиталистите да купува добавъчна работна сила, макар и по справедлива цена, така че еквивалент да се разменя срещу еквивалент, все пак тя постъпва в случая като завоевател, който купува стоки от победените със заграбените от самите тях пари.

Ако добавъчният капитал дава занятие на същия работник, който го е произвел, той трябва, продължавайки да увеличава стойността на първоначалния капитал, да купува обратно продукта на своя предишен незаплатен труд за по-голямо количество допълнителен труд, отколкото струва този продукт. Когато това се разглежда като сделка между класата на капиталистите и класата на работниците, работата с нищо не се изменя, ако с незаплатения труд на вече заан-

---

[1] «Първоначалният труд, на който неговият капитал дължи своя произход» (*Sismondi*. Nouveaux Principes d'Economie Politique. Paris, 1819, t. I, p. 109).

гажираните работници бъдат заангажирани и допълнителни работници. Новият капитал също може да отиде за купуване на машини, за да бъдат изхвърлени на улицата и заместени с деца възрастните работници, които са го произвели. Във всеки случай с принадения си труд през дадена година работническата класа създава добавъчния капитал, който през идната година ще даде занятие на добавъчно количество труд[1]; ето същността на онова, което се обозначава с формулата: произвеждане на капитал чрез капитал.

Предпоставката за натрупването на първия капитал от 50 000 франка беше една сума от 250 000 франка, авансирана като първоначален капитал, да е била взета от собствените фондове на неговия притежател, създадени от неговия «първоначален труд». А предпоставката на втория добавъчен капитал от 10 000 франка не е нищо друго освен предшествуващото натрупване на капитала от 50 000 франка, които представляват само капитализирана принадена стойност. Следователно, колкото повече е натрупал капиталистът, толкова повече може той да натрупва. С други думи: колкото повече незаплатен чужд труд е присвоил той в миналото, толкова повече може да присвои сега. Тук липсва дори привидността на размяна на еквиваленти, на размяна на продукти на труда.

Но този начин на обогатяване, който толкова много контрастира с основните закони на стоковото производство, произтича — и това трябва да се изясни — не от нарушаването, а, напротив, от прилагането на тези закони. За да се убедим в това, достатъчно е да хвърлим бегъл ретроспективен поглед върху последователните фази на движението, което води до натрупване.

Най-напред видяхме, че първоначалното превръщане на една стойностна сума в капитал се извърши напълно според законите на размяната. Единият от извършващите размяната продава работната си сила, другият я купува. Първият получава стойността на своята стока и по този начин потреблението на тази стока, трудът, се отчуждава в полза на другия. Тогава последният превръща средствата за производство, които вече му принадлежат, с помощта на вече също принадлежащия му труд в нов продукт, който също ще му принадлежи по право.

Стойността на този продукт съдържа преди всичко стойността на потребените средства за производство, но полезният труд не може да потреби тези средства за производство, без да пренесе стойността им върху продукта; и работната сила може да бъде предмет на про-

---

[1] «Трудът създава капитал, още преди капиталът да е вложил в работа труда» (*E. G. Wakefield.* England and America. London, 1833, v. II, p. 110).

дажба само ако е в състояние да дава полезен труд в онзи отрасъл на промишлеността, където трябва да бъде използвана.

Стойността на новия продукт включва освен това еквивалента на работната сила и принадена стойност. И то защото работната сила, която е продадена за определено време — за ден, седмица и т. н., — има по-малка стойност от стойността, която нейното потребление създава през това време. Но като получава разменната стойност на работната си сила, работникът отчуждава нейната потребителна стойност, както става при всяка покупка и продажба на стока.

Обстоятелството, че потреблението на тази особена стока, работната сила, се състои в това да дава труд и следователно да създава стойност, не може да засегне общия закон на стоковото производство. Така че ако стойностната сума, която е авансирана в работна заплата, се оказва отново в продукта, и то увеличена, това става не защото продавачът е изигран — той е получил еквивалента на своята стока, — а само защото купувачът е потребил тази стока.

Законът за размяната изисква равенство само за разменните стойности на даваните една за друга стоки, но има за предпоставка различие между потребителните им стойности, между техните полезности, и няма нищо общо с тяхното потребление, което започва едва когато сделката е вече приключена.

Така че първоначалното превръщане на парите в капитал се извършва в съответствие с икономическите закони на стоковото производство и с произтичащото от тях право на собственост.

Все пак то води до това, че

1) продуктът принадлежи на капиталиста, а не на производителя;

2) стойността на този продукт съдържа стойността на авансирания капитал и принадена стойност, която е струвала на работника труд, а на капиталиста — нищо, и въпреки това става законна собственост на капиталиста.

3) работникът е запазил работната си сила и може да я продаде отново, ако намери купувач.

Простото възпроизводство е само периодично повтаряне на първата операция; всеки път имаме първоначално превръщане на парите в капитал. Непрекъснатостта на действието на закона очевидно е противоположност на неговото нарушение.

«Няколко последователни акта на размяна правят от последния само представител на първия»[1].

И все пак простото възпроизводство, както видяхме, радикално изменя характера на първия акт, разглеждан изолирано.

---

[1]) *Sismondi*. Nouveaux Principes d'Economie Politique. Paris, 1819, t. I, p. 70.

«От тези, между които се разпределя националният доход, едните» (работниците) «*всяка година чрез нов труд добиват ново право върху него,* а другите» (капиталистите) «*вече предварително чрез първоначален труд са добили постоянно право върху него*»[1]).

Впрочем областта на труда не е единствената, в която първородството върши чудеса.

А какво ще се измени, ако простото възпроизводство бъде заменено с възпроизводство в разширен мащаб или с натрупване?

В първия случай капиталистът прахосва цялата принадена стойност, във втория проявява гражданската си добродетел, като потребява само една част от принадената стойност и превръща остатъка в пари.

Принадената стойност е негова собственост, тя никога не е принадлежала на другиго. Ако я авансира, той прави това, както и в деня, когато за пръв път е излязъл на пазара, от своя собствен фонд, макар че този път фондът му произхожда от незаплатения труд на неговите работници. Ако работникът *B* бъде нает с принадената стойност, произведена от работника *A*, то, първо, *A* е произвел тази принадена стойност, като е получил до последната стотинка справедливата цена на своята стока, и, второ, тази сделка изобщо няма нищо общо с работника *B*. Всичко, което *B* иска и има право да иска, е капиталистът да му заплати стойността на неговата работна сила.

«И двамата печелеха: работникът, защото му авансираха плодовете на неговия труд»

(да се чете: незаплатения труд на други работници),

«преди още той да е вложен»

(да се чете: преди още неговият собствен труд да е дал плод);

«господарят, защото трудът на този работник имаше по-голяма стойност, отколкото неговата работна заплата»

(да се чете: произвеждаше по-голяма стойност от стойността на неговата работна заплата)[2]).

Само че работата изглежда съвсем другояче, когато разглеждаме капиталистическото производство в непрекъснатия поток на неговото възобновяване и вместо отделния капиталист и отделния работник вземаме предвид класата на капиталистите и класата на работниците. Но по този начин ние бихме използвали критерий, който е съвсем чужд на стоковото производство.

В стоковото производство противостоят само независими един

---

[1]) Пак там, с. 111.

[2]) *Sismondi.* Nouveaux Principes d'Économie Politique, t. I, p. 135.

от друг продавач и купувач, отношенията между които се прекратяват с уговореното в договора заплащане. Ако сделката бъде повторена, това става вече по нов договор, който има толкова малко общо със стария, че само случайно същият купувач може да го сключи със същия продавач.

Така че ако стоковото производство се преценява по собствените му икономически закони, ние трябва да разглеждаме всеки акт на размяна поотделно, без всякаква връзка с предхождащия го и със следващия акт. Нещо повече, тъй като покупките и продажбите винаги се сключват между отделни индивиди, тук не трябва да се търсят отношения между класи.

Колкото и дълъг ред от периодични възпроизводства и предхождащи натрупвания да е минал функциониращият сега капитал, той винаги запазва първоначалната си девственост. Дори да приемем, че при всеки акт на размяна, взет поотделно, се спазват законите на размяната, начинът на присвояване може съвсем да се измени, без да се засегне ни най-малко свойственото на стоковото производство право на собственост. Правото на собственост е в сила, както в началото, когато продуктът принадлежи на производителя, и когато той, разменяйки еквивалент срещу еквивалент, може да забогатее само чрез собствения си труд, така и в капиталистическия период, когато богатството в непрекъснато растящ мащаб става достояние на ония, които постоянно все отново присвояват незаплатения труд на други[1].

Този резултат е неизбежен, щом самият работник започне свободно да продава като стока своята работна сила. Но едва от този момент стоковото производство придобива всеобщ характер и става типична форма на производството; едва от този момент всеки продукт все повече и повече се произвежда за продан и цялото богатство преминава през сферата на обръщението. Едва когато наемният труд става основа на стоковото производство, то не само се налага на цялото общество, но и за пръв път може да разгърне всичките си скрити сили. Да се твърди, че появата на наемния труд изопачава характера на стоковото производство, е все едно да се казва, че за да си остане в чист вид, стоковото производство не трябва да се развива. В същата степен, в която стоковото производство се преобразува в капиталистическо производство, законите за собствеността на стоковото производство се превръщат в закон на капиталистическото

[1] Собствеността на капиталиста върху продукта на чуждия труд «е необходимо следствие от закона за присвояването, чийто основен принцип, напротив, беше изключителното право на собственост на всеки работник върху продукта на неговия собствен труд» (*Cherbuliez.* Richesse ou pauvreté. Paris, 1841, p. 58). Авторът чувствува диалектическото противоречие, но го обяснява погрешно.

присвояване. А колко илюзорни са представите на някои социалистически школи, които си въобразяват, че капиталистическият режим може да бъде съборен, като се приложат към него вечните закони на стоковото производство!

Известно е, че първоначално авансираният капитал, дори когато дължи съществуването си на труда на неговия собственик, рано или късно се превръща благадарение на простото възпроизводство в натрупан капитал, т. е. в капитализирана принадена стойност. Но освен това целият авансиран капитал изчезва като капка в непрекъснато растящия поток на натрупването. Този факт до такава степен е признат от икономистите, че те обичат да определят капитала като

«натрупано богатство, което отново се употребява за произвеждане на принадена стойност»[1]), а капиталиста — като «притежател на чистия продукт»[2].

Същият възглед, само че в друга форма, се изразява, когато се казва, че целият наличен капитал бил натрупана, или капитализирана, лихва, защото лихвата е само част от принадената стойност.

«Капиталът, пише лондонският «*Economist*»[57], заедно със сложната лихва на всяка част от спестения капитал, така заграбва всичко, че цялото богатство на света, от което се получава доход, отдавна вече е станало лихва на капитала.»

«*Economist*» в действителност е прекалено сдържан. По примера на доктор Прайс той би могъл с точни изчисления да докаже, че към този земен свят би трябвало да се присъединят другите планети, за да се даде на капитала всичко, което му се полага,

II. ПОГРЕШНО СХВАЩАНЕ НА ПРОИЗВОДСТВОТО В РАЗШИРЕН МАЩАБ[58]

Очевидно стоките, които капиталистът купува с част от принадената стойност за свое собствено потребление, не му служат като средство за производство и *увеличаване на стойността*[3]); също и трудът, който той купува за същата цел, не е производителен труд. Купуването на тези стоки и този труд не го обогатява, а, напротив,

---

[1]) «Капиталът е натрупано богатство, използвано с цел за печалба» (*Malthus*. Principles of Political Economy, [p. 262]. «Капиталът. . . се състои от богатство, спестено от дохода и употребено за добиване на печалба» (*R. Jones*. Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations. Hertford, 1852, p. 16).

[2]) «Притежател на принаден продукт, или капитал» («The Source and Remedy of the National Difficulties» etc., London, 1821).

[3]) Ние смятаме, че терминът «valorisation» най-точно изразява движението, благодарение на което стойността става средство за собственото си увеличение.

намалява богатството му. По този начин той изразходва принадената стойност като доход, вместо да я използва като капитал.

В противовес на феодалното дворянство, което се стремеше да потреби повече, отколкото имаше, излагайки на показ своя разкош и многобройната си и безделна прислуга, буржоазната политическа икономия трябваше да провъзгласи натрупването за пръв граждански дълг и да проповядва неуморно, че натрупването изисква мъдрост, че човек не трябва да изяжда целия си доход, а да изразходва лъвския пай от него за наемане на допълнителни производителни работници, които докарват повече, отколкото струват.

Освен това политическата икономия трябваше да се бори с народния предразсъдък, който смесва капиталистическото производство с образуването на съкровища и затова смята, че да се натрупва — значи да не се потребяват ония предмети, които образуват богатството, или да се предпазват парите от риска на обръщението. Държането на пари под ключ е най-сигурният начин да бъдат избавени от капитализация; с натрупване на стоки с цел за натрупване на съкровища може да се занимава само побъркан скъперник[1]. Натрупването на стоки, когато то не е случаен епизод в процеса на тяхното обръщение, е резултат на задръстване на пазара или на свръхпроизводство[2].

Във всекидневния житейски език капиталистическото натрупване, което е производствен процес, все още се смесва с две други икономически явления, именно: с увеличаването на натрупаните в потребителния фонд на богатите бавно потребявани блага[3] и с образуването на запаси, което е присъщо на всички начини на производство.

Следователно класическата политическа икономия е напълно права, когато подчертава като най-характерен момент на натрупването обстоятелството, че хората, които живеят от принадения продукт, трябва да бъдат производителни работници, а не непроизводителни[4]. Но тук започва и нейната заблуда. Нито една теория на

---

[1] Така у Балзак, който толкова основно е изучил всички нюанси на скъперничеството, старият лихвар Гобсек е вече вдетинен, когато започва да си образува съкровище от натрупани стоки.

[2] «Натрупване на стоки. . . прекратяване на размяната. . . свръхпроизводство» (*Th. Corbet*. [An Inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals. London, 1841, p. 104]).

[3] Именно в този смисъл Некер говори за «луксозни предмети, *натрупването*» на които «се увеличава с течение на времето», и за това, че «по законите на собствеността те се съсредоточават в една класа на обществото» (*Oeuvres de M. Necker*. Paris et Lausanne», 1789, t. II. «De l'Administration des finances de la France», p. 291).

[4] «Никой от днешните икономисти не може под спестяване да разбира

Адам Смит не е получила такава сила на безспорна истина, както че натрупването не е нищо друго освен потребление на принадения продукт от производителни работници или, което е същото, капитализирането на принадената стойност се свежда само до превръщането ѝ в работна сила.

Да чуем например Рикардо:

«Трябва да се разбере, че всички продукти на страната се потребяват, но разликата между потребяването им от тези, които възпроизвеждат друга стойност, и тези, които не възпроизвеждат такава, е най-голямата възможна. Когато казваме, че доходът се спестява и се добавя към капитала, имаме предвид, че частта от дохода, за която се говори като за добавена към капитала, се потребява от производителните вместо от непроизводителните работници. Не може да има по-голяма грешка от предположението, че капиталът се увеличава, ако не се потребява»[1].

Няма по-голямо заблуждение от представата, че «частта от дохода, за която се говори като за добавена към капитала, се потребява от производителните работници». Според тази представа цялата принадена стойност, която се е превърнала в капитал, става променлив капитал и може да се авансира само за работна заплата. Напротив, тя, както и капиталовата стойност, която я създава, се разделя на постоянен капитал и променлив капитал, на средства за производство и работна сила. За да може принаденият продукт да послужи за сдобиване с допълнителна работна сила, той трябва да съдържа излишък от предмети от първа необходимост. Но за да може тази допълнителна работна сила да бъде използвана, принаденият продукт трябва да съдържа и допълнителни средства за производство, които да не влизат в сферата на личното потребление както на работниците, така и на капиталистите.

Доколкото допълнителната стойностна сума, възникваща от натрупването, се превръща в капитал, както и всяка друга стойностна сума, очевидно погрешността на теорията за натрупването на А. Смит произтича от основната грешка на неговия анализ на капиталистическото производство. И наистина той твърди, че макар целият индивидуален капитал да се дели на постоянна и променлива част, на работна заплата и стойност на средствата за производство, със сумата на индивидуалните капитали, с *обществения капитал,*

само натрупване на съкровища; а пък независимо от този съкратен и неефикасен способ не можем да си представим друга употреба на този израз с оглед на националното богатство освен тази, която трябва да изхожда от различното приложение на спестеното, което приложение се основава на едно действително разграничение между различните видове труд, който се издържа от него» (*Malthus.* Principles of Political Economy, p. 38, 39).

[1] Ricardo. On the Principles of Political Economy, 3rd ed. London, 1821, p. 163, бележката [българското издание, с. 148].

нещата стояли другояче. Стойността на последния била равна на сумата на работната заплата, която той плаща; с други думи, общественият капитал не е нищо друго освен променлив капитал.

Например един фабрикант на платове превръща 200 000 франка в капитал. Част от парите той изразходва за наемане на тъкачи, другата — за купуване на вълнена прежда, машини и т. н. Парите, преминали по този начин у фабрикантите на прежда, на машини и т. н., плащат преди всичко принадената стойност, която се съдържа в техните стоки. След приспадането ѝ парите отиват на свой ред за заплащане труда на работниците и за купуване на средства за производство, изготвени от други фабриканти *и така нататък*. Следователно 200-та хиляди франка, авансирани от фабриканта на платове, се изразходват постепенно за работна заплата; една част — от него самия, друга — от фабрикантите, от които той е купувал средствата за производство, *и така нататък*, докато най-после цялата сума освен последователно изземаната принадена стойност бъде изцяло авансирана за работна заплата, или докато целият продукт, представен от тази сума, бъде изцяло потребен от производителни работници.

Цялата тежест на този аргумент се заключава в думите «*и така нататък*», които ни пращат от Понтий при Пилат, без да ни дадат възможност да видим капиталиста, в чиито ръце окончателно изчезва постоянният капитал, т. е. стойността на средствата за производство. Адам Смит прекъсва изследването тъкмо там, където започва неговата трудност[1)].

Докато разглеждаме фонда на съвкупното годишно производство, годишният възпроизводствен процес е лесен за разбиране. Но всички съставни части на годишното производство трябва да бъдат изкарани на пазара. Там движенията на капиталите и на личните доходи се кръстосват, разместват се и се загубват в едно всеобщо разместване — обръщението на общественото богатство, което мами погледа на наблюдателя и поставя пред изследването твърде сложни проблеми. Голямата заслуга на физиократите се състои в това, че в своята «*Икономическа таблица*»[60] за пръв път са направили опит да дадат картина на годишното възпроизводство в такава форма,в

1) Въпреки своята «Логика»[59], г-н Джон Стюарт Мил никъде не открива пукнатините дори на този така погрешен анализ на своите предшественици; с школски догматизъм той навред регистрира обърканите мисли на своите учители. Така и тук: «Самият капитал в края на краищата напълно отива — казва той — за работни заплати, а ако бъде възстановен чрез продажбата на продуктите, той все пак става работни заплати» [*J. St. Mill*. Principles of Political Economy with some of their Applications to social Philosophy. London, 1848, v. II, p. 173].

каквато то изхожда от обръщението. Изложението им е далеч по-близо до истината, от изложението на техните приемници.

Тъй като свеждаше цялото обществено богатство, което функционира като капитал, до променливия капитал или фонда на работната заплата, Адам Смит неизбежно трябваше да стигне до действително фантастичната догма, която и днес е крайъгълният камък на политическата икономия, именно, че необходимата цена на стоките е съставена от работна заплата, печалба (включително лихва) и поземлена рента; с други думи, от работна заплата и принадена стойност. Изхождайки от това, Щорх поне наивно признава: «Невъзможно е да се разложи необходимата цена на нейните най-прости елементи»[1].

От само себе си се разбира, че политическата икономия не е пропуснала да използва в интерес на класата на капиталистите тезиса на Адам Смит, че цялата превърната в капитал част от чистия продукт се потребявала от работническата класа.

III. РАЗДЕЛЯНЕ НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ НА КАПИТАЛ И ДОХОД. ТЕОРИЯ НА ВЪЗДЪРЖАНИЕТО

Досега разглеждахме принадената стойност ту като потребителен фонд, ту като фонд за натрупване на капиталиста. Тя е едновременно и едното, и другото. Една част от принадената стойност се потребява като доход[2], друга нейна част се натрупва като капитал.

При дадена маса принадена стойност едната от тези части ще бъде толкова по-голяма, колкото по-малка е другата. При равни други условия *величината на натрупването* се определя от пропорцията, в която се извършва това разделяне. А този, който извършва това разделяне, е собственикът на принадената стойност, капиталистът. Така че то е негов волев акт. За онази част от събрания от него налог, която той натрупва, казват, че той я *спестил*, защото не я изяжда, т. е. защото изпълнява своята функция на капиталист, функцията да се самообогатява.

Само доколкото капиталистът функционира като персонифициран капитал, той има историческа стойност, историческо право на съ-

---

[1] *Storch*. Cours d'Économie Politique, édit. de Pétersbourg, 1815, t. I, p. 141, бележката.

[2] Читателят ще забележи, че думата «доход» («revenue») се употребява в двояк смисъл: първо, за означаване на принадената стойност като периодичен плод на капитала, второ, за означаване на онази част от този плод, която периодично се потребява от капиталиста или се прибавя към неговия потребителен фонд. Аз запазвам този двояк смисъл, защото той хармонира с начина на изразяване на английските и френските икономисти.

ществуване и социален смисъл. Само дотолкова преходната необходимост от собственото му съществуване е включена в преходната необходимост от капиталистическия начин на производство. Следователно определящ мотив на неговата дейност не са потребителната стойност и потреблението, а разменната стойност и нейното непрекъснато увеличаване. Като фанатик на натрупването той безмилостно и безогледно принуждава хората да произвеждат заради самото производство и следователно ги тласка инстинктивно да развиват производителните сили и материалните условия, които единствено могат да образуват реалната база на ново и по-висше общество.

Капиталистът се ползва с почит само като персонификация на капитала. В тази роля той е обладан от сляпата страст към абстрактно богатство, към стойност, също както събирачът на съкровища. Но това, което у събирача на съкровища е индивидуална мания, у капиталиста е действие на обществения механизъм, в който той е само едно двигателно колело.

Развитието на капиталистическото производство прави необходимо постоянното нарастване на вложения в промишленото предприятие капитал, а конкуренцията налага на всеки индивидуален капиталист иманентните закони на капиталистическото производство като външни принудителни закони. Тя го заставя да увеличава своя капитал, за да го запази, а той може да го увеличава непрекъснато само чрез прогресиращо натрупване.

Доколкото волята и съзнанието на капиталиста отразяват само потребностите на капитала, който той представлява, дотолкова собственото му лично потребление му изглежда като грабеж, наймалкото като черпене от натрупването на своя капитал; и действително личните разходи фигурират в счетоводството в дебит на капиталиста спрямо неговия капитал.

Най-после, да се натрупва — значи да се завладява светът на общественото богатство, да се разширява областта на личното господство на капиталиста[1)], да се увеличава броят на неговите поданици, да се принасят жертви на ненаситното му честолюбие.

Но първородният грях действува навсякъде и разваля всичко. С развитието на капиталистическия начин на производство, на натрупването и на богатството капиталистът престава да е само въплъщение на капитала. Той чувствува «човешка слабост» към своя собствен Адам, към своята плът, и става толкова цивилизован, толкова скептичен, че дръзва да осмива суровия аскетизъм като предразсъ-

---

[1)] В лицето на лихваря — тази старомодна, макар и винаги подновявана форма на капиталиста — Лутер много нагледно обрисува властолюбието като елемент на проклетата страст «към златото»[61].

дък на старомодния събирач на съкровища. Докато капиталистът от старата проба заклеймява всякакви индивидуални разходи, които не са необходими, тъй като вижда в тях само вреда за натрупването, съвременният капиталист е вече в състояние да вижда в процеса на капитализирането на принадената стойност пречка за своите желания. Да потребяваш, казва първият, значи «да се въздържаш» от натрупване; да натрупваш, казва вторият, значи да се «отказваш» от наслади. «Живеят две души в неговата гръд, желаят те да бъдат разделени!»[1)]

При зараждането на капиталистическото производство — а всеки промишлен парвеню индивидуално минава през този исторически стадий — скъперничеството и нагонът към забогатяване господствуват абсолютно. Но напредъкът на производството създава не само нов свят от наслади; с развитието на спекулацията и кредитното дело той открива хиляди източници за внезапно забогатяване [с. 254—260].

IV. ОБСТОЯТЕЛСТВА, КОИТО ОПРЕДЕЛЯТ РАЗМЕРА НА НАТРУПВАНЕТО НЕЗАВИСИМО ОТ ПРОПОРЦИЯТА, В КОЯТО ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ СЕ РАЗПАДА НА КАПИТАЛ И ДОХОД. СТЕПЕН НА ЕКСПЛОАТАЦИЯТА НА РАБОТНАТА СИЛА. ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТ НА ТРУДА. НАРАСТВАЩА РАЗЛИКА МЕЖДУ ВЛАГАНИЯ И ПОТРЕБЯВАНИЯ КАПИТАЛ. ВЕЛИЧИНА НА АВАНСИРАНИЯ КАПИТАЛ

Известно е, че нормата на принадената стойност зависи преди всичко от *степента на експлоатацията на работната сила*[2)]. Когато разглеждахме производството на принадена стойност, ние постоянно приемахме, че работникът получава нормална работна заплата, т. е. равна на стойността на работната му сила. Но удръжките от работната заплата играят в практиката твърде важна роля, затова ще се спрем на тях накратко. Вследствие на удръжките необходимият потребителен фонд на работника се превръща в известна степен фактически във фонд за натрупване на капитала [с. 262].

Друг важен фактор на натрупването е степента на производителност на обществения труд.

---

1) Думи на Гьотевия Фауст[62].

2) Ускоряването на натрупването чрез повишаване на производителната сила на труда и ускоряването му чрез повишаване на експлоатацията на работника са два съвършено различни процеса, които икономистите често смесват.

При дадена принадена стойност масата на принадения продукт, в който е представена тази стойност, отговаря на производителността на прилагания труд. С развитието на производителните сили на труда принаденият продукт съдържа все повече средства за потребление и за натрупване. В този случай онази част от принадената стойност, която се капитализира, може дори да се увеличава за сметка на онази нейна част, която образува дохода, без да намалява при това потреблението на капиталиста, тъй като отсега нататък по-малка стойност се реализира в по-голяма сума от потребителни стойности.

След приспадане на дохода остатъкът от принадената стойност функционира като добавъчен капитал. Тъй като поевтинява хранителните продукти, развитието на производителните сили води до падане на цената и на работниците. Развитието на производителните сили се отразява и на ефективността, на масата и на цените на средствата за производство. Така че по-нататъшното натрупване, осъществявано на свой ред с нов капитал, се съобразява не само с абсолютната стойност на този капитал, но и с количеството на работната сила, машините, суровините и спомагателните материали, с които той разполага.

Обикновено по-съвършена технология и оръдия на труда се използват на първо място благодарение на въвеждането на нов добавъчен капитал.

Що се отнася до стария капитал, той се състои отчасти от средства на труда, които постепенно се износват и изискват възпроизводство само през доста продължителни интервали от време. Но всяка година значителна маса от тези средства на труда отмират, както умират грохналите старци. По такъв начин прогресът на науката и техниката, който се извършва в периода на активната служба на тези средства, позволява износените екземпляри да се заместват с други, по-ефективни и относително по-евтини. Освен дребните модификации, които с течение на времето претърпяват старите съоръжения, по-голямата им част напълно се обновява всяка година и става по този начин по-производителна.

Що се отнася до другата постоянна част от стария капитал, т. е. суровините и спомагателните материали, тя се възпроизвежда обикновено най-малкото всяка година, ако е от земеделски произход; и в по-кратки интервали от време, ако е продукт на добиващата промишленост и т. н. Следователно всяко подобрение на технологията, което не води до изменение на съоръженията, въздейства почти едновременно и върху добавъчния капитал, и върху стария капитал.

Откривайки нови полезни вещества или нови полезни свойства на вече известните вещества, химията разширява сферите на приложение на натрупания капитал. Като създава технология, която поз-

волява в кръгооборота на възпроизводството да се включват отпадъците от производството и общественото потребление, тя превръща без всякакво съдействие на капитала тези нестойности в допълнителни фактори на натрупването.

Следователно, както и еластичността на работната сила, непрекъснатият прогрес на науката и техниката придава на капитала способност да се разширява, която не зависи в известни рамки от величината на придобитите богатства, от които той се състои.

Несъмнено развитието на производителната сила на труда, което се извършва без съдействието на вече функциониращия капитал, но благодарение на обновяването на неговата форма, води до относителното му обезценяване през периода, когато функционира в предишната си форма. Така капитал, изразходван за купуване на машини, губи от своята стойност с появата на по-добри машини от същия вид. Но от момента, в който конкуренцията прави това обезценяване осезателно за капиталиста, той се стреми да компенсира загубата чрез намаляване на работната заплата.

Трудът пренася върху продукта стойността на потребените от него средства за производство. От друга страна, стойността и масата на средствата за производство, привеждани в движение от дадено количество труд, растат пропорционално на увеличението на производителността на труда. Следователно, макар едно и също количество труд да прибавя към своя продукт винаги едно и също количество нова стойност, с развитието на промишлеността расте старата капиталова стойност, която се пренася при това върху продукта [с. 264—265].

Глава двадесет и пета

ОБЩИЯТ ЗАКОН НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО НАТРУПВАНЕ

III. ПРОГРЕСИРАЩОТО ПРОИЗВОДСТВО НА ОТНОСИТЕЛНО СВРЪХНАСЕЛЕНИЕ, ИЛИ НА ПРОМИШЛЕНА РЕЗЕРВНА АРМИЯ

Абсолютното търсене на труд, което капиталът предизвиква, не е свързано с абсолютната величина на капитала, а с променливата му част, която единствено се разменя срещу работна сила. Относителното търсене на труд, което капиталът предизвиква, т. е. отношението между самата величина на капитала и количеството труд, което той поглъща, се определя от относителната величина на променливата част на капитала. Току-що показахме, че увеличаващото обществения капитал натрупване намалява едновременно относителната величина на променливата му част и по този начин намалява относителното търсене на труд. Сега възниква въпросът: какво е влиянието на това движение върху положението на класата на наемните работници?

Ясно е, че за да решим този проблем, трябва преди всичко да изследваме как намалението на променливата част на капитала, което става в процеса на натрупването, влияе върху абсолютната величина на тази част и следователно как относителното намаление на търсенето на труд въздейства върху абсолютното, или действителното, търсене на труд.

Докато величината на капитала не се променя, всяко относително намаление на променливата му част е същевременно нейно абсолютно намаление. За да се избегне това, е необходимо относителното намаление [на променливата част на капитала] да се уравновеси

с увеличение на общата сума на авансираната капиталова стойност. Следователно променливата част, която функционира като фонд на работната заплата, намалява правопропорционално на намалението на относителната ѝ величина и обратнопропорционално на едновременното увеличение на целия капитал. Изхождайки от тази предпоставка, получаваме следните комбинации.

Първо: ако относителната величина на променливия капитал намалява обратнопропорционално на нарастването на целия капитал, абсолютната величина на фонда на работната заплата не се изменя. ..

Второ: ако относителната величина на променливия капитал намалява в по-голяма степен, отколкото се увеличава целият капитал, фондът на работната заплата търпи абсолютно намаление, въпреки абсолютното увеличение на авансираната капиталова стойност.

Трето: ако относителната величина на променливия капитал намалява в по-малка степен, отколкото се увеличава целият капитал, фондът на работната заплата търпи абсолютно увеличение въпреки относителното му намаление.

От гледна точка на общественото натрупване тези различни комбинации оказват влияние върху формата и също тъй върху последователните фази, през които масите на обществения капитал, разпределен между различните сфери на производството, минават една след друга, често в различна посока, както и върху различните условия, представени едновременно от различните сфери на производството. . .

В главата за едрата промишленост ние подробно разгледахме причините, поради които въпреки противодействуващите тенденции редовете на наемните работници се разширяват с нарастването на натрупването. Тук ще припомним с няколко думи това, което се отнася непосредствено до нашата тема.

Същото развитие на производителната сила на труда, което предизвиква намаление, не само относително, но често абсолютно, на броя на работниците, заети в определени големи отрасли на промишлеността, позволява на тези отрасли да пласират на безценица постоянно растящата маса от продукти. Следователно те стимулират другите отрасли на промишлеността — ония, на които доставят средства за производство, и ония, от които получават суровини, оръдия на труда и т. н., те разширяват тези отрасли. Въздействието, оказвано на пазара на труда на тези отрасли, ще бъде твърде значително, ако в тях доминира ръчният труд. . .

Новите отрасли на производството, пораждани от икономическия прогрес, създават за труда допълнителни възможности за наемане. При възникването си те вземат формата на занаят, манифактура или, най-после, на едра промишленост. В първите два случая те ще

трябва да претърпят трансформация в машинно производство, в последния централизацията на капитала позволява да се поставят на крак огромни промишлени армии, които поразяват погледа и създават впечатление, сякаш са се появили изпод земята. Но колкото и голяма да изглежда масата от работници, които са получили работа по този начин, относителният им брой, още от самото начало неголям в сравнение с масата на въвлечения в работа капитал, намалява веднага щом тези отрасли на промишлеността пуснат корени.

Най-после, има интервали, през които техническите преврати са по-малко осезателни, а натрупването изглежда преди всичко като движение на количествено разширяване върху вече достигнатата нова техническа основа. В този случай, какъвто и да е действителният състав на капитала, почва да се проявява повече или по-малко законът, по силата на който търсенето на труд се увеличава в същата пропорция, в която и капиталът. Но в момента, в който броят на работниците, привлечени от капитала, достигне своя максимум, продуктите стават толкова излишни, че при най-малко препятствие по пътя на техния пласмент общественият механизъм изглежда спрял; веднага влиза в действие отблъскването на труда от капитала в най-огромни мащаби и по най-насилствен начин; самото разстройство налага на капиталистите крайни усилия за икономия на труд. Постепенно натрупаните детайлни усъвършенствувания се концентрират под това, така да се каже, високо налягане; те се въплъщават в техническите изменения, които революционизират състава на капитала по цялата периферия на големите сфери на производството. Гражданската война в Америка[63] подтиква английските предачи да обзаведат предприятията си с по-мощни машини и да съкратят броя на работниците в тях. Най-после, времетраенето на интервалите, през които натрупването най-много благоприятствува търсенето на труд, прогресивно намалява.

Така че от момента, в който машинната промишленост взема връх, нарастването на натрупването удвоява силите, които имат тенденцията да намаляват относителната величина на променливия капитал, и намалява силите, които имат тенденцията да увеличават абсолютните му размери. Променливият капитал се увеличава с увеличаването на обществения капитал, от който той е част, но се увеличава в намаляваща пропорция[1)].

[1)] Ярък пример за това намаляващо увеличение е движението на фабричното производство на художествени тъкани. Ето сравнителни цифри: в Англия тази промишленост е изнесла през 1851 г. 577 867 229 ярда (един ярд е равен на 0,914 метра) на стойност 10 295 621 ф. ст., а през 1861 г. — 828 873 922 ярда на стойност 14 211 572 ф. ст. Броят на наемните работници, който през 1851 г. е бил 12 098, се е увеличил към 1861 г. на 12 556, т. е. само с 458 души, или през целия десетгодишен период имаме увеличение с около 4%.

Действителното търсене на труд се регулира не само от величината на вече пуснатия в оборот променлив капитал, но и от средната величина на непрекъснатото му нарастване; предлагането на труд си остава нормално, докато следва това движение. Но когато променливият капитал пада средно на по-ниско стъпало на своето нарастване, самото предлагане на труд, което дотогава е било нормално, става отсега нататък ненормално, излишно, така че по-голяма или по-малка част от работническата класа престава да е необходима за процеса на нарастване на стойността на капитала, губи правото си на съществуване, става излишна, ненужна. Доколкото това продължава да се повтаря с нарастването на натрупването, ще имаме нарастващо свръхнаселение.

Следователно законът за относителното намаление на променливия капитал и съответното намаление на относителното търсене на труд имат за неизбежно следствие абсолютното нарастване на променливия капитал и абсолютното увеличение на търсенето на труд в намаляваща пропорция и, най-после, производството на относително свръхнаселение. Ние го наричаме *«относително»*, защото то не произтича от фактическо увеличение на числеността на работническото население, което надхвърля рамките на натрупваното богатство, а, напротив, от ускореното нарастване на обществения капитал, което му позволява да се справя без по-голяма или по-малка част от своите работници. Доколкото това свръхнаселение съществува само по отношение на дадени потребности от капиталистическа експлоатация, то може съвсем внезапно да се разширява и съкращава.

Следователно, като осъществява натрупването на капитала и в степента, в която успява в тази работа, самата класа на наемните работници произвежда оръдията за своето изтикване от производството, или за своето превръщане в относително свръхнаселение. В това се състои *законът за населението,* който характеризира капиталистическата епоха и отговаря на нейния специфичен начин на производство. Фактически всеки исторически начин на обществено производство има присъщ нему закон за населението, който е приложим само към даден начин на производство и който губи сила заедно с него и поради това има само историческо значение. Абстрактен и неподвижен закон за населението съществува само за растенията и животните, и то само доколкото те не са подложени на въздействието на човека.

Законът за прогресиращото спадане на относителната величина на променливия капитал и действието, което той оказва върху положението на наемните работници, са били по-скоро предугадени, отколкото разбрани от някои видни икономисти от класическата шко-

ла. Най-голяма заслуга в това отношение има Джон Бартън, макар че той смесва постоянния капитал с основния, а променливия с оборотния капитал. . .

Така че ако натрупването, увеличението на богатството върху капиталистическа основа, по необходимост произвежда свръхнаселение от работници, това свръхнаселение става на свой ред мощен лост на натрупването, условие за съществуването на капиталистическото производство в неговото интегрално развитие. То образува една *промишлена резервна армия,* която принадлежи на капитала толкова абсолютно, както ако той я е отгледал и организирал сам на свои разноски. Тя доставя за неговите променливи потребности да самонараства — и то независимо от естествения прираст на населението — винаги готов да бъде експлоатиран и винаги намиращ се на разположение човешки материал.

Наличието на този промишлен резерв, неговото преминаване — понякога частично, понякога пълно — в активно състояние, след това възстановяването му в по-широки рамки — всичко това става в глъбините на неспокойния живот на съвременната промишленост с нейния приблизително десетгодишен редовен цикъл — покрай другите нередовни сътресения — цикъл, който включва периоди на обикновена активност, на производство под пълна пара, криза и застой.

Този своеобразен път на промишлеността, който не срещаме в предишните епохи на човечеството, е бил невъзможен в детския период на капиталистическото производство. Тогава поради това, че техническият прогрес е ставал бавно и още по-бавно е ставал всеобщ, измененията в състава на обществения капитал едва са се усещали. Същевременно разширяването на неотдавна създадения колониален пазар, съответното нарастване на потребностите и на средствата за тяхното задоволяване, появата на нови отрасли на промишлеността увеличавали с натрупването и търсенето на труд. Макар и не бързо от гледна точка на нашата епоха, все пак нарастването на натрупването се натъква на естествените граници на населението и по-късно ще видим, че само с помощта на държавни преврати е възможно да се разширят тези граници. Едва при режима на едрата промишленост производството на излишно население става редовен двигател на производството на богатства.

Ако този режим придава на обществения капитал силата внезапно да се разширява и удивителна еластичност, то е защото под въздействието на благоприятни обстоятелства кредитът обуславя притока в производството на огромни маси от растящото обществено богатство, на нови капитали, чиито собственици нетърпеливо чакат подходящ случай за производителното им прилагане; а, от друга

страна, защото техническите средства на едрата промишленост позволяват огромният прираст на продукти много бързо да се превръща в допълнителни средства за производство и по-бързо да се превозват стоките от единия край на света до другия. Ако ниската цена на тези стоки отначало им открива нови пазари за пласмент и разширява старите, тяхното изобилие води до постепенно ограничаване на пазара като цяло до състояние — когато те ще бъдат внезапно изтикани от него. По този начин търговските превратности се съчетават със сменящите се движения на обществения капитал, който в процеса на своето натрупване ту търпи коренни изменения в своя състав, ту се увеличава върху вече достигнатата техническа база. Всички тези влияния съдействуват за внезапното разширяване и съкращаване на мащабите на производството.

Разширяването на производството чрез пресекливи движения е първата причина за внезапното му съкращаване; наистина последното поражда на свой ред първото, но нима прекомерното разширение на производството, което образува изходната точка, би било възможно без резервна армия в разпореждане на капитала, без увеличение на броя на работниците независимо от естествения прираст на населението? Това увеличение се получава чрез твърде прост процес, който всеки ден изхвърля работници на улицата, с методи, които, правейки труда по-производителен, намаляват търсенето на труд. Следователно постоянно възобновяващото се превръщане на част от работническата класа в работници, заети половин време или съвсем безработни, придава на движението на съвременната промишленост типичната му форма.

Както небесните тела, тласнати веднъж в своята орбита, се въртят в нея неопределено дълго време, така и общественото производство, щом бъде хвърлено веднъж в движението на сменящите се разширяване и съкращаване, повтаря това движение с механическа необходимост. Последиците от своя страна стават причини и перипетиите, отначало нередовни и привидно случайни, оказват все по-голямо въздействие върху формата на нормалната периодичност. Но всичко това оказва решаващо влияние върху цялото национално производство едва с настъпването на епохата, в която машинната промишленост е пуснала достатъчно дълбоки корени; благодарение на нея външната търговия почна да доминира над вътрешната търговия; световният пазар обхвана постепенно обширни територии на Новия свят, Азия и Австралия; най-после — промишлените нации, влезли в борба, станаха достатъчно многочислени; едва от тази епоха започват повтарящите се цикли, чиито последователни фази обхващат редица години и които винаги завършват с обща криза, представляваща края на единия цикъл и изходната точка на другия.

Досега периодичната продължителност на тези цикли беше десет или единадесет години, но няма никакви основания това число да се смята за постоянно. Напротив, изложените от нас закони на капиталистическото производство позволяват да се направи изводът, че това число се изменя и че периодът на циклите постепенно ще се съкращава.

Когато периодичността на промишлените превратности вече се хвърли в очите на всички, дори сред икономистите се появиха такива, които бяха готови да признаят, че капиталът не може без резервна армия, формираща се от *«плебса»* на излишното население. . .

Промишленият прогрес, който съпътствува натрупването, не само съкращава все повече броя на работниците, необходим за използването на растящата маса от средства за производство, но и увеличава същевременно количеството труд, което отделният работник трябва да дава. Като развива производителните сили на труда и осигурява с по-малко труд производството на повече продукт, капиталистическата система развива и средствата за извличане на все повече труд от наемните работници както чрез удължаване на работния ден, така и чрез повишаване на интензивността на труда, или пък прибягва до привидно увеличение на броя на заетите работници, като заменства по-висококачествената и по-скъпа работна сила с по-малко висококачествена и евтина, мъжа — с жена, възрастния — с юноша и дете, един янки — с трима китайци. Такива са методите за намаляване на търсенето на труд и за създаване на излишно предлагане, с една дума, за производство на излишно население.

Принудителният прекомерен труд на онази част от класата на наемните работници, която работи в дадено време, увеличава редовете на резерва и засилвайки натиска, който конкуренцията на последния упражнява върху първата, прави тази работеща част по-послушна на капитала.

Обричането на една част от класата на наемните работници на принудително безделие не само принуждава другата ѝ част към прекомерен труд, който обогатява индивидуалните капиталисти, но същевременно е от полза и за цялата класа на капиталистите и поддържа промишлената резервна армия в равновесие с нарастването на натрупването. Да вземем например Англия: поразително е каква маса, какво множество от съвременни технически ресурси употребява тя заради икономия на труд! Но ако трудът бъде сведен утре до нормалната мярка, отговаряща на възрастта и пола на наемните работници, сегашното работническо население би било недостатъчно, далеч недостатъчно за целите на националното производство. Волю-неволю би се наложило така наречените «непроизводителни работници» да се превръщат в «производителни работници»... [с. 276—281].

IV. ФОРМИ НА СЪЩЕСТВУВАНЕ НА ОТНОСИТЕЛНОТО СВРЪХНАСЕЛЕНИЕ. ВСЕОБЩИЯТ ЗАКОН НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО НАТРУПВАНЕ

Промишлената резервна армия е толкова по-голяма, колкото по-големи са общественото богатство, функциониращият капитал, размерът и енергията на натрупването, следователно колкото по-голяма е и абсолютната величина на работническата класа и производителната сила на нейния труд. Същите причини, които обуславят развитието на експанзивната сила на капитала, водят до появата на свободна работна сила. Промишлената резервна армия трябва да нараства с нарастването на богатството. Но колкото повече се увеличава резервната армия в сравнение с активната армия на труда, толкова повече се увеличава и постоянното свръхнаселение, чиято мизерия е правопропорционална на тежкия принудителен труд. Най-после, колкото повече се увеличава живеещият в мизерия слой на класата на наемните работници, толкова повече се увеличава и официалният пауперизъм. Това е всеобщият, абсолютният закон на капиталистическото натрупване. Действието на този закон, както и на всеки друг, естествено се видоизменя от частни обстоятелства[64].

Затова е понятна глупостта на икономическата мъдрост, която проповядва на работниците да нагаждат своя брой към потребностите на капитала. Нима самият механизъм на капитала не осигурява постоянно това нагаждане, първата дума на което е създаването на промишлена резервна армия, а последната дума — мизерията на все по-големи слоеве от активната армия на труда и баластът на пауперизма.

Законът, според който все по-голяма маса от съставните елементи на богатството може — благодарение на непрекъснатото развитие на колективните потенции на труда — да се приведе в движение с прогресивно намаляващо изразходване на човешка сила, този закон, който дава възможност на обществения човек да произвежда повече с по-малко труд, при капиталистическите условия, където не средствата за производство служат на работника, а той служи на средствата за производство, се превръща в противоположния закон, т. е. възниква положение, при което колкото повече ресурси и сила има трудът, толкова по-голям е натискът на работниците върху средствата за тяхната заетост, толкова по-несигурни стават условията за съществуване на наемните работници, условията за продажбата на тяхната сила [с. 284—285].

ОТДЕЛ ОСМИ

ПЪРВОНАЧАЛНОТО НАТРУПВАНЕ

Глава тридесет и втора

ИСТОРИЧЕСКА ТЕНДЕНЦИЯ НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО НАТРУПВАНЕ[65]

И така същността на първоначалното натрупване на капитала, същността на историческия му генезис е експроприацията на непосредствения производител, премахването на собствеността, основана на личния труд на нейния притежател.

Частна собственост като противоположност на колективната собственост съществува само там, където оръдията и другите външни условия на труда принадлежат на частни лица. Но според това, дали тези частни лица са работници или неработници, се изменя обликът на самата частна собственост. Безкрайните нюанси на нейните форми, които се откриват пред нашия поглед, отразяват само междинните състояния между тези две крайности.

Частната собственост на работника върху средствата за неговата производителна дейност е неизбежно следствие на дребното производство — земеделско или промишлено, което е източникът на общественото производство, школата, в която се изработват физическата ловкост, изобретателността и свободната индивидуалност на работника. Наистина този начин на производство съществува и в условията на робството, на крепостничеството и другите форми на зависимост. Но той процъфтява, развива цялата си енергия, придобива цялостна и класическа форма само там, където работникът е свободен собственик на прилаганите от самия него условия на труда: селянинът — на земята, която обработва, занаятчията — на инструментите, които владее като виртуоз.

Този производствен строй на дребните независими производители, които работят на своя отговорност, предполага раздробяване на земята и на другите средства за производство. Той изключва

както концентрацията на тези средства, така и коопериранего в голям мащаб. Той изключва разделението на труда в работилницата и на полето, употребата на машини, научното господство на човека над природата, свободното развитие на обществените сили на труда, съгласуваността и единството на целите, средствата и усилията на колективната дейност. Той е съвместим само с неразвитото състояние на производството и обществото. Увековечаването му би означавало, както с право отбелязва Пекьор, «да се декретира всеобщата посредственост»[66]. Но на известно стъпало на развитие производственият строй на дребните независими производители сам създава материалните средства за своето разложение. От този момент в утробата на обществото се раздвижват сили и страсти, които той сковава. Той трябва да бъде унищожен и бива унищожен. Разрушителен процес, който превръща индивидуалните и разпокъсани средства за производство в средства за обществено концентрирано производство, лилипутската собственост на мнозина — в гигантска собственост на малцина; тази болезнена и ужасна експроприация на трудещия се народ е произходът, генезисът на капитала. Този процес обхваща насилствени методи, от които ние разгледахме само най-значителните в раздела за методите на първоначалното натрупване.

Експроприирането на непосредствените производители се извършва с най-безпощаден вандализъм и под нагона на най-подлите, най-мръсните, най-дребнавите и злобни страсти. Частната собственост, придобита с личен труд, тази собственост, която, така да се каже, свързва отделния, независимия работник с външните условия на труда, се измества от капиталистическата частна собственост, която почива на експлоатацията на труда на други, на наемния труд[1].

След като този преобразователен процес достатъчно разложи от долу до горе старото общество, след като производителите бъдат превърнати в пролетарии, а условията на техния труд — в капитал, след като, най-после, капиталистическият строй почне да се крепи само на икономическата сила на вещите, тогава по-нататъшното обобществяване на труда, както и постепенното превръщане на земята и на другите средства за производство в обществено експлоатирани средства, в общи средства, с една дума, по-нататъшната експроприация на частната собственост взема нова форма. Сега подлежи на експроприация не вече независимият работник, а капиталистът, предводителят на армията или на командата на наемните работници.

[1] «Ние се намираме в положение, което е съвсем ново за обществото... ние се стремим да отделим всеки вид собственост от всеки вид труд» (*Sismondi*. Nouveaux Principes d'Économie Politique. [Paris, 1827], t. II, p. 434).

Тази експроприация се извършва в резултат на действието на иманентните закони на капиталистическото производство, които водят към централизацията на капиталите. Ръка за ръка с тази централизация, или експроприация на много капиталисти от малцина, се развиват във все по-голям мащаб техническото прилагане на науката, методичната и съвкупната експлоатация на земята, превръщането на оръдията на труда в мощна сила само благодарение на съвместното им използване, следователно развиват се икономията на средства за производство, вплитането на всички народи в мрежата на световния пазар, а оттук и интернационалният характер, присъщ на капиталистическия строй. С намаляването на броя на капиталистическите магнати, които узурпират и монополизират всички изгоди на този период на обществената еволюция, расте мизерията, потисничеството, робството, израждането, експлоатацията, но същевременно и съпротивата на работническата класа, която става все по-многочислена и благодарение на самия механизъм на капиталистическото производство — все по-дисциплинирана, по-сплотена и по-организирана. Монополът на капитала става пречка за начина на производство, който е стигнал до разцвет заедно с него и под неговото покровителство. Обобществяването на труда и централизацията на неговите материални средства стигат до една точка, когато вече не се побират в своята капиталистическа черупка. Тази черупка бива пръсната. Удря часът на капиталистическата собственост. Експроприаторите на свой ред биват експроприирани.

Капиталистическото присвояване, което отговаря на капиталилистическия начин на производство, е първото отрицание на тази частна собственост, която е само неизбежно следствие на независимия и индивидуален труд. Но самото капиталистическо производство с фаталността на природните метаморфози създава собственото си отрицание. Това е отрицание на отрицанието. То възстановява не частната собственост на работника, а индивидуалната му собственост, основана на придобивките на капиталистическата ера, на кооперацията и общото владеене на всички средства за производство, включително и земята.

Естествено за превръщането на частната и раздробена собственост, основана на индивидуалния труд, в капиталистическа собственост е необходимо повече време, усилия и труд, отколкото ще е нужно за превръщането на капиталистическата собственост, която фактически се основава вече на колективния начин на производство, в обществена собственост. В първия случай имаме експроприация на масата от шепа узурпатори; във втория — експроприация на шепа узурпатори от масата [с. 341—342].

К. МАРКС

[КАПИТАЛЪТ]

Книга втора

ПРОЦЕСЪТ НА ОБРЪЩЕНИЕТО НА КАПИТАЛА[67]

Написано от К. Маркс през 1864 г.
Публикува се за пръв път

Печата се по ръкописа
Оригиналът на немски

Книга втора
ПРОЦЕСЪТ НА ОБРЪЩЕНИЕТО НА КАПИТАЛА

Глава първа. Обръщението на капитала

1) *Метаморфозите на капитала. Паричен капитал. Производителен капитал. Стоков капитал*
2) *Производствено време и време на обръщението*
3) *Разходи по обръщението*

Глава втора. Оборотът на капитала

1) *Понятие за оборота*
2) *Основен капитал и оборотен капитал. Цикли на оборота. Влияние на времето на оборота върху производството на продукта и на стойността и върху производството на принадена стойност*

*Глава трета**[68]

---

*На гърба иа първия лист иа ръкописа Маркс е направил следните бележки.
«Риск. С. 14, 15.

Различният размер, в който едии и същ капитал функционира в зависимост от скоростта на обръщението. С. 16.

Образуване на запас. С. 24, 25.

Производствеио време и работно време. С. 30—32.

Оборот (време на обръщението) и физическа природа на стоките. С. 35». *Ред.*

[1] КНИГА ВТОРА

ПРОЦЕСЪТ НА ОБРЪЩЕНИЕТО НА КАПИТАЛА

Глава първа

ОБРЪЩЕНИЕТО НА КАПИТАЛА

1) МЕТАМОРФОЗИТЕ НА КАПИТАЛА

Трябва да изследваме новите *определености на формите,* които капиталът взема в процеса на обръщението, при което винаги, както и преди, се предполага, че стоките се продават по техните формирани сега и определяни от цената им *стойности,* с други думи — по техните стойности. От досегашното изложение следва, че тяхната продажба *под* или *над* стойността им няма нищо общо с *производството на принадена стойност,* а изразява само едно преместване на наличните стойности, друго разпределение както на стойността на стоките изобщо, така и на съдържащата се в тях принадена стойност между различните капиталисти, членове на класата на капиталистите. За да схванем тези форми в чистия им вид, е важно преди всичко да се абстрахираме от моментите, които като такива нямат нищо общо със смяната и образуването на формите. Затова особено в тази първа глава ние оставяме настрана много, важни дори за процеса на обръщението, *реални* определения, които се разглеждат в третата глава на тази книга.

При разглеждането на процеса на обръщението като *действителен* възпроизводствен процес и процес на натрупване, както в третата глава, освен формите се разглеждат и следните *реални* моменти:

1) начинът, по който се възпроизвеждат и обуславят взаимно потребителните стойности, необходими за реалното възпроизводство (което включва натрупването, схващано тук само като възпроизводство в разширен мащаб);

2) възпроизводството е обусловено от предположените стойностни и ценови отношения на техните конституиращи ги моменти,

които могат да се изменят, ако стоките се продават *по тяхната* стойност, *от колебанията на действителните им стойности, които зависят* от *измененията в производителната сила на труда;*

3) отношението между *постоянен капитал, променлив капитал* и *принадена стойност,* както то се изразява като опосредствувано от процеса на обръщението.

Напротив, в тази първа глава трябва да бъдат развити само *новите определености на формата* (категории), образуването на нови определености на формата на капитала при последователното му преминаване през процеса на обръщението.

[2] Видяхме, че съвкупният продукт на капитала е представен в една *стокова маса,* чиито съставни части се измерват с техните естествени или конвенционални мерки, или чиято *цена* като самостоятелни *стоки* се определя от тяхното отношение като *кратни части* на съвкупната стойност на съвкупния продукт. Тези стоки, както и всички стоки, трябва да претърпят *стоковите метаморфози;* от една страна, да представят *разменната си стойност* като такава в *пари,* т. е. да бъдат превърнати в пари, продадени, за да бъдат превърнати обратно в средства за потребление — средства за индивидуално или производително потребление, в стоки, които се купуват заради тяхната *потребителна стойност,* следователно за потребление. Те трябва преди всичко да реализират своите *стойности,* обособени само идеално в техните *цени.*

Следователно първата метаморфоза на стоките, тяхното *превръщане в пари,* тяхната продажба, се представя тук като *първата метаморфоза* на капитала, който съществува сега във формата на стоки, съдържащи принадена стойност.

Но тук веднага възниква едно различие от простата метаморфоза на стоките, на стоките като стоки, все едно резултат от какъв начин на производство са те. Това, което беше *първа* метаморфоза на стоките, се явява като *втора* метаморфоза на капитала. Това, което беше *превръщане* на стоката, се явява като *обратно превръщане* на капитала в първоначалната му форма. Ако стоковата маса, която е продуктът на капитала, където капиталът се явява като свой единствен продукт, се продава по своята *цена,* ще имаме формата *П—С—П'.* Този кръгооборот е опосредствуван от действителния *производствен процес.* Капиталът съществуваше най-напред във формата на пари, или като *известна стойностна сума.* Сега той съществува във формата на *стоки,* съдържащи принадена стойност. Чрез продажбата на тези стоки, чрез превръщането им в пари, той се *превръща обратно* в пари. Той съществуваше най-напред като *паричен капитал* (пари, които по своето *предназначение* бяха капитал в се-

бе си δυνάμει*); след това той съществува като *стоков капитал,* при което стоките функционират само като носители, като начин на съществуване на увеличилия стойността си капитал; той отново съществува като *паричен капитал,* но сега не само по предназначение, но и като *реализиран* капитал чрез преминаването си през производствения процес. (По ентелехията[69]). Капиталът се е върнал при себе си в първата форма, но в една форма, в която е реализиран като *капитал.* Той беше 100 талера в изходната си точка. Сега е само парична сума, както беше първоначално, но по същество различна, диференцирана парична сума, която не само *количествено* се различава от първоначалната, но същевременно изразява този *количествен прираст* като *качествено* отношение, като *отношение на капитала,* но другояче, а не както в непосредствения производствен процес. Първоначалната стойностна сума от 100 талера се отнася като *капитал,* като произвеждащо начало, като основа или причина към своя прираст, към 10-те талера, като към свое следствие или резултат, свой продукт, като към *произведен* от нея, изработен от нея. Не *само* е налице един прираст, но първоначалната величина се отнася към своя прираст като към *свой* прираст и като към свой *прираст.* Всъщност ние имаме отношение на първоначалната величина към своя прираст като към обусловен от нея самата прираст. Едва в този израз, който не само е количествен, но включва качествено различие, диференциране, първоначалната стойностна сума от 100 талера *се явява* като *капитал.* 100-те талера се явяват като *капитал* вследствие на това, че се отнасят към 10-те талера като към възникнала от първоначалната сума принадена стойност, като към продукт, като към *прираст на нейната стойност.* Това са не само 100 талера, които се запазват, но [3] 100 талера, които са се увеличили с 10 талера, следователно тъкмо поради това те са функционирали като *съхраняваща се* — защото 100-те талера са отново налице — и като *увеличаваща се* стойност, защото 10 талера представляват принадената стойност, — и затова са налице като *капитал.* Поради това 100-те талера са не само пари, но *паричен капитал,* проявили се като капитал пари. Това различие, разбира се, веднага изчезва отново, щом 110-те талера се авансират като капитал, за да увеличат отново стойността си като капитал. Тогава те се разглеждат като изходен, вместо възвратен пункт. Те се различават тогава от 100-те талера само по това, че сега като капитал функционират *повече* пари от преди, капитал с *по-голяма стойностна маса.* Но отношението между двете му съставни части би изчезнало, така както нашата първоначална представа за превръщането на парите в капитал би останала същата,

* — потенциално. *Ред.*

все едно дали бихме изхождали от една първоначална стойностна сума от 100 или от 110 талера. Ако 110-те талера функционират отново като капитал, специфичното различие между 10 и 100 талера изчезва, свежда се до безразличие и всяка част от тези 110 талера се разглежда само като тяхна кратна *част*.

В израза «100 талера капитал и 10 талера принадена стойност», където 110-те талера се явяват като *диференцирана в себе си, разнородна по съдържание,* изразяваща *капиталистическото отношение* стойностна сума, като отношение на 100-те към самите себе си като капитал (защото те се отнасят към 10-те като към създаден от капитала прираст), е *снето* и напълно *заличено опосредствуването* (на производствения процес), чрез което 100 талера стават производител на 10 талера. То съществува още само в такава фирма, че 100-те талера са основната сума, а 10-те — прираст, добавъчна, производна сума. Този *паричен израз* на капитала — именно защото изразява само резултат, а всяка следа на опосредствуващия процес е заличена — е *ирационалната форма на капитала*. Именно в парите или фиксирана като разменна стойност (изразена в цената) е заличена всяка потребителна стойност и една стока изглежда като всяка друга. В тази превърната форма е изчезнала първоначалната ѝ конкретна форма и затова и нейната differentia specifica*.

Следователно в *процеса на нарастване на стойността* на капитала са безследно изчезнали различните по съдържание конкретни форми, които капиталът имаше в производствения процес, и затова е изчезнало също и реалното им отношение едни към други. Налице е *нарастване на стойността* като такова без неговите опосредствуващи междинни звена. Между частите на 110-те талера цари абсолютно тъждество, т. е. неразличимост по съдържание. 10 могат да образуват както $^1/_{11}$ от цялата сума, така и $^1/_{10}$ от авансирания капитал. Първоначалната сума се приспада и кои да е 10 талера образуват прираста, който като такъв не се различава от флуентата[70]. Също както *dx*, *dy* в интегралното смятане изчезват като нараствания, щом са престанали да функционират и процесът се е прекратил в дадена величина.

Вследствие на тази *ирационална форма,* в която капиталът в *паричния си израз* се явява тук в края на процеса, 100-те талера съществуват сега и формално като капитал, дори изобщо да не е произведена каквато и да било *принадена стойност* (или ако тя е произведена в някой друг, а не в капиталистически производствен процес).

---

* — специфична отличителна черта, специфично различие. *Ред.*

Ако притежателят на парите е превърнал 100-те талера в 110 например чрез измама в процеса на обръщението или като е заел пари на някой прахосник, и т. н., една част от стойността, равна на 100, е основната сума, а един прираст, равен на 10, е нейният плод, нейното увеличение. За отделния притежател на пари авансираните му пари са се превърнали в капитал, доколкото капиталистическото отношение се изразява в *отношението на основната сума към надвишаващата я сума, към нейното превишение*. Начинът на опосредстване, по който е постигнато това, тук няма никакво значение. Оттук следва, че тази форма на докапиталистически стадии на производство може да бъде обща с капиталистическата и че в рамките на капиталистическото производство, дори на този начин на производство като такъв, в нея могат да се изразяват чужди отношения.

[4] *Второ,* от глава шеста на книга първа трябва да се повтори:

При простото стоково обръщение се касае само за това, че различието на определеността на формата е представено в неговото битие като стока и пари и т. н. Но *стоковата маса* като носител на капитала, за да се превърне в *паричен капитал,* трябва да претърпи тази метаморфоза в целия си обем. *Количеството* на продадената стока става тук съществено важно. Отделната стока функционира само като съществена част от съвкупната стокова маса, в която капиталът сега е преди всичко налице.

Следователно, понеже както образуването на капитал започва исторически от парите, както един нововложен капитал постоянно изхожда от тази отправна точка, както в това изложение изхождахме от това, че *метаморфозата П—С—П'*, която приключва с обратното превръщане на стоките в пари, представлява следващия кръгооборот на капитала, така трябва да разгледаме първо определеностите на формата на тази метаморфоза.

За да опростим изложението, изхождаме преди всичко от предпоставката, че целият авансиран капитал съществува сега във *формата на стоки, които могат да бъдат продадени,* или — което е същото — абстрахираме се от частта от капитала, която не се е възпроизвела в тази форма.

Ако разглеждаме *процеса като цяло,* той се представя от гледна точка на три различни кръгооборота, които имат помежду си това общо, че обръщението, в резултат на което стоките и парите сменят своите притежатели, и изходният пункт на обръщението винаги е същевременно негов възвратен пункт, винаги е същевременно кръгооборот на *метаморфозите,* през които минава капиталът, кръгооборот, който съдържа нови определения, различни по форма и съдържание от метаморфозата на стоките.

I.

Първи кръгооборот: 1) *П—С.* (Превръщане на парите във *фактори* на трудовия процес или в *реални* фактори на производствения процес, в средства за производство и работна сила.) 2) *Стоката в процеса.* 3) *Непосредственият производстеен процес. Стоката като резултат от процеса.* 4) *Обратното превръщане на стоката в пари.*

Следователно 1) *П—С—*2) *Производственият процес или производителното потребление на* 3) *С — С' —П' :* обратно превръщане на продукта на процеса в пари.

Това е формата, която трябва да разгледаме преди всичко.

II.

Втори кръгооборот: 1) *С.* (Стоката във формата на средства за производство.) 2) *Стоката в процеса.* Непосредственият производствен процес. 3) *С'—П—С.* Превръщане на произведените стоки в пари и обратното им превръщане в стока. (Факторите на трудовия процес.)

Следователно: 1) *Стока.* — 2) *Процесът.* —3) *С'—П—С.*

III.

1) *Стоката в производствения процес.* —2) *С'—П—С.* (Превръщане на стоката в пари и обратното превръщане на парите в стоки, които образуват факторите на трудовия процес.) 3) *Стоката в производствения процес.*

В кръгооборот I и II производственият процес се явява просто като момент на процеса на обръщението; в кръгооборот III процесът на обръщението се явява просто като момент на възпроизводствения процес. Ако назовем производствения процес *Пр.,* а цялата метаморфоза или обръщението на стоките *Обр.,* тези форми ще се представят така:

1) 2) 3)

1) *П—С. . . Пр . . . . С′—П′*. (С′ — стоката, както излиза от производствения процес. П′ — реализираният паричен капитал.)

или:

1) 2) 3)

2) *С. . . Пр. . . . С′—П—С. . . С—Пр. — Обр.* (*С* като край на обръщението).

3) *Пр.—Обр.—Пр.*

След като бъде разгледана метаморфозата на стоката в първата форма, тя трябва да се изследва sub specie* на другите две форми.

Четвърто, би следвало да се добави още кръгооборотът, който изхожда от *С′*, от произведените стоки. Наистина той вече се съдържа до известна степен във форма 2), тъй като *С*, макар и да се явява тук като предпоставка на капиталистическия производствен процес, е резултат от предишен капиталистически производствен процес. Но за пълнота тук ще създадем още четвъртата възможна форма. При самото изследване ще се установи доколко тя образува нови гледни точки.

1) 2) 3)

И така: 4) *С′—П—С. . . Пр. . . . С′*

Във форма 1) се изхожда от парите (*П*), във форма 2) от *стоките*, които образуват факторитѐ на трудовия процес, във форма 3) от самия непосредствен производствен процес и във форма 4) от *стоката като продукт* (не както във форма 2) като предпоставка) на производствения процес. И при четирите форми имаме връщане към това, от което се изхожда. N. B.*

1) 2) 3)

[5]I. *Първата форма на кръгооборота: П—С. . . Пр. . . .С′ — П′*. Със *С′* и *П′* обозначаваме увеличените с *ΔС* или *ΔП*, с един прираст стойности на *С* и *П*. Доколкото тази форма се разглежда само доколкото е *форма на обръщението,* доколкото се движи в рамките на стоковото обръщение, тя се свежда до *П—С—П′*, до формата на капитала, от която започнахме неговото изследване.

Формата *П—С—П′* се различава

1) *Формално* от формата на простото стоково обръщение *С—П—С* по това, че заключителният момент на последната, т. е. *П—С,* образува тук първия момент, а първият ѝ момент, т. е. *С—П,* образува последния. В тази превърната форма се изразява това, че *парите* не се изразходват тук като средство за обръщение, а се авансират като капитал, т. е. те са само *паричната форма* на капитала, *паричен*

---

*— от гледна точка. *Ред.*

*— N. B. В изложението за печат тази схема трябва да бъде представена като резултат, а не като изходен пункт.

капитал. В нея се изразява по-нататък това, че разменната стойност като такава е определящата цел, самоцел на движението, докато в *С—П—С* тя се явява като незначителна форма, която има за цел само да опосредствува действителната обмяна на веществата на стоките и да превърне подлежащата на продажба стока в *потребителна* стойност за продавача, следователно има за цел само да опосредствува обмяната на веществата на потребителните стойности.

2) Докато в *С—П—С,* формата на простото стоково обръщение, една и съща разменна стойност се явява три пъти в различна форма — като цена на първото *С,* като пари, равни на тази цена, и накрая отново като цена на последното *С,* формата *П—С—П'* изразява едно нарастване, едно превишение на върналата се парична сума над авансираната, т. е. фактически едно *изменение* в стойностната величина на първоначално хвърлената в обръщението стойностна сума.

В непосредствения производствен процес, *Пр.,* капиталът взема сега форма, различна от формата, която има като *С'* и *П';* като *производителен капитал* той се различава от тях като *стоков капитал* и *паричен капитал.* И двете са форми, в които капиталът се явява в процеса на обръщението, а формата *Пр.* е формата му в производствения процес. Ние познаваме тази форма от I книга. Първите две следва да разгледаме по-подробно в по-нататъшното изложение на този раздел. Но предварително можем да отбележим следното: *стоковият капитал* се явява двояко като *С* и като *С',* като предпоставка на процеса и като негов резултат, като аванс и като прираст. Възможно е една част от *С,* стоката, в която са представени *обективните* фактори на трудовия процес, да не е продукт на капиталистически производствен процес, а да влиза в него като резултат от някакъв друг производствен процес (например памук, който е произведен от роби, жито, което е произведено от самостоятелно стопанисващи селяни, от индийски селяни, крепостни и т. н.). Но това не изменя ни най-малко положението, че щом актът *П—С* е осъществен, щом капиталистът е купил тези индийски, руски и т. н. средства на труда, те стават *форма на неговия капитал.* За да се представят нещата в по-опростен вид, тук винаги трябва да се предполага, че всички моменти на капиталистическия производствен процес сами са резултат от *капиталистически,* а не от някакъв друг определен производствен процес. Парите също се явяват два пъти — единия път като капитал *в себе си,* другия път като *реализиран* капитал. Това не изменя ни най-малко положението, че и двата пъти те функционират като *паричен капитал,* като парична форма на капитала.

[6] *Пр.,* производственият процес, се явява тук като *иманентен момент* и същевременно като *прекъсване, пауза в процеса на обръщението.*

Пр. се намира между *П—С* като свое встъпление и *С'—П'* като свой необходим завършек, защото *С'*, *стоковият капитал*, в който се е превърнал сега първоначалният първичен капитал, е стоката в стадия, когато тя нищо не струва, ако не се превърне в пари; в стадия, когато тя трябва да претърпи своята метаморфоза.

В простото стоково обръщение, *С—П—С*, това прекъсване не става; *С—П—С* е последователността на две непосредствено допълващи се фази на стоковата метаморфоза, на продажбата и покупката.

По-нататък, *С*, стоковият капитал, в който се е превърнал паричният капитал, изразява *реалните фактори* на трудовия процес, следователно веществените *условия за съществуването на С'*, на стоковия капитал, както той излиза от производствения процес като негов резултат и трябва да премине втората фаза на обръщението на капитала. *Пр.* е реалният процес, в който става не само нарастването на първоначалната му стойност, но същевременно и неговата метаморфоза от формата, в която съществуват факторите на труда, във формата, в която той се явява на пазара като *продукт* на процеса, като изходен пункт на втората фаза. Това е *действителното* превръщане на *С* (в което е включена и работната сила) в *С'*. В $\overset{1)}{С}$—*П*—$\overset{2)}{С'}$ $\overset{1)}{С}$ и $\overset{2)}{С'}$ представляват стоки с различна потребителна стойност. Размяната им се опосредствува от превръщането на *С* в пари и от превръщането на *С'* в стока или, ако разглеждаме само $\overset{1)}{С}$, неговата обмяна на веществата със *С'*, превръщането му в действителни потребителни стойности за неговия продавач се опосредствува от превръщането в пари и обратното превръщане от пари, следователно от *формалната* метаморфоза на стоката. Но в този процес на обръщение не става *реално* изменение, *реална метаморфоза* нито със $\overset{1)}{С}$, нито със $\overset{2)}{С'}$. Те само сменят своите притежатели. Напротив, *в метаморфозата* на капитала *формалната* метаморфоза се явява само като формата на *реална* метаморфоза, превръщането на *С* в *С'*, в което първото изменя не само стойностната си величина, но и вещната си форма, своята *потребителна стойност*. Първоначалната му потребителна стойност беше потребителната стойност на *средствата за производство*, крайната му потребителна стойност е потребителната стойност на *продукта* (на новия продукт). Това действително превръщане става в производствения процес или самó е *производственият процес*. По-нататък: макар че *С'—П'*, заключителната фаза на обръщението на капитала, принадлежи само към *формалната* метаморфоза на стоките, с първата фаза *П—С* нещата не стоят така.

Тази метаморфоза се определя от това, че *П* трябва да функционират като капитал, следователно трябва да се изразяват в елементите на производствения процес. Според това дали този процес трябва да се извършва във формата на правене на обувки или на тъкане, *П* трябва да се превърнат в специфично определена работна сила и в стоки със специфично определени свойства, в прежда или кожи и т. н.

Следователно *П—С—П'* като форма на обръщението на капитала включва освен формалната метаморфоза на стоките, освен тази смяна на формите една абстрактно определена обмяна на веществата, една реална метаморфоза, с чиято пълна форма ще се запознаем едва при разглеждането на другите форми на обръщението. Този момент е вътрешно свързан с друга разлика между простата стокова метаморфоза и метаморфозата на капитала.

[7] Потребителната стойност на стоката се реализира като потребителна стойност само в процеса на потреблението. Потребителната стойност става потребителна стойност само благодарение на потреблението, следователно тя остава извън простото стоково обръщение $\overset{1)}{\text{С}}—\text{П}—\overset{2)}{\text{С}}$ и е нещо чуждо на извършващата се в него метаморфоза. $\overset{2)}{\text{С}}$ е предназначена за потребление, но щом заеме мястото на $\overset{1)}{\text{С}}$, процесът на обръщение и метаморфозата на $\overset{1)}{\text{С}}$ са завършени. Какво представлява тя и как се потребява е въпрос, който няма нищо общо с метаморфозата на стоките като такава. Другояче стоят нещата с метаморфозата на капитала. *П—С* се определя от специфичния производствен процес, който трябва да започне с тази размяна на пари срещу стока. Потребителната стойност на стоката, в която е представена $\overset{1)}{\text{С}}$, тук е абстрактно определена и нейното потребление, производителното ѝ потребление, тъждествено с производствения процес, се оказва тук само́ момент в метаморфозата или в процеса на обръщението, *образува момент на икономическата определеност на формата,* а не стои, както в С—П—С, като нещо вещестевно безразлично извън този процес.

От предходното следва: *Пр.,* производственият процес, е, от една страна, прекъсване, а, от друга страна, опосредствуване на процеса на обръщението или на съпътствуващата го метаморфоза на капитала. Това е стадий, включен между двата акта на обръщението *П—С* и *С'—П',* който трябва да бъде преминат. Ако производственият процес не се осъществи, не бихме имали *С'—П',* следователно и *С—П—С.* Ако се разглежда цялото движение на капитала, производственият процес тук се явява следователно като включен в про-

цеса на обръщението, прекъсващ, опосредствуващ и обуславящ го момент.

Формата *П—С—П'* включва също едно своеобразно парично обръщение, различно от паричното обръщение, както то е представено в простото стоково обръщение, в което парите функционират като средство за обръщение. В последната форма на обръщението парите преминават от едни ръце в други. Връщането им в ръцете, които са ги изразходвали, е безразлично, случайно и външно за тази форма на обръщението и затова става *не по необходимост* и доколкото става, не е включено в условията на обръщението.

Напротив, *обратният поток* на авансираните пари у *лицето, което ги е авансирало,* е съществен израз на обръщението на парите като капитал. Те биват хвърлени в обръщението само за да бъдат отново извлечени от него. Но наред с този *качествен* момент — едно особено парично обръщение, връщането на парите в изходния им пункт, в което се изразява метаморфозата на капитала — тук се наблюдава втори, *количествен* момент, *П'>П*. Следователно от обръщението се извличат повече пари, отколкото се хвърлят в него. Това изглежда парадокс за първата форма на обръщението, в която е представена метаморфозата на капитала, за разгледаната тук форма *П—С—П'*. Тъй като собственик на парите е класата на капиталистите, как може тя да извлича от обръщението повече пари, отколкото хвърля в него? Очевидно това е само *привиден* израз на факта, че от обръщението се извлича повече *стойност* (в каквато и форма да съществува тази стойност), отколкото се хвърля в него. Самият факт е отново само друг израз на това, че капиталът произвежда повече стойност, нараства по стойност. В резултат на капиталистическия производствен процес растат масата и стойността на стоките, авансирани за производствения процес като капитал. Обръщението само опосредствува пропорциите, в които реалните форми на този принаден продукт, както и на първоначалните продукти, се разпределят между различните членове на класата на капиталистите. Не в това е парадоксът, който по-скоро е разрешен чрез анализа на производствения процес.

[8] Що се отнася до възстановяването на авансирания капитал *П,* този проблем е вече решен с анализа на простото парично обръщение. Той показва, че една и съща парична сума привежда в обръщение паричната стойност на x пъти по-голяма стокова сума, при което пропорцията, в която става това, зависи, разбира се, 1) от скоростта на обръщението, от бързината на метаморфозата, 2) от развитието на парите като платежно средство и от величината на балансите, които в последна сметка трябва да бъдат реализирани. В следващата форма на обръщението, където е включена формата *С—П—С',* която се явява просто като момент на процеса на обръщението на

капитала, това е изразено в самата *форма;* не във формата *П—С—П'*, която разглеждаме сега.

Другояче стоят обаче нещата с превръщането на принадената стойност в злато. (Тук трябва винаги да предполагаме металическо обръщение.)

Сто талера са авансирани. 110 талера трябва да се върнат. Сто талера могат да бъдат авансирани като нов капитал, без да се увеличи паричната маса, която е в обръщение. Работата е само в *определения* начин, по който се изразходват тези сто талера. Но откъде идват парите за превръщане на излишната парична стойност от 10 талера в злато, щом производството на принадена стойност само по себе си не включва *изменено* съотношение в скоростта и икономията на намиращата се в обръщение парична маса (спрямо намиращата се в обръщение стокова маса), а, напротив, се предполага, че това съотношение си остава *постоянно?*

Изразен съвсем абстрактно, т. е. сведен до най-простия израз, този проблем — който не възникваше при простото стоково обръщение, където масата и стойността на стоките се предполагат като *дадени* — се свежда до това: откъде идват парите за една стокова маса, която е увеличила масата на своите потребителни стойности и разменни стойности? Това увеличение е продуктът на капиталистическия производствен процес.

Ако разглеждаме капиталиста, който непосредствено произвежда злато (или изобщо това, което служи като материал за парите), тук няма абсолютно никакъв проблем. Ако производителната сила на прилагания от него труд си остава *постоянна,* създадената от него принадена стойност се представя непосредствено като *принадени пари.* Ако производителната сила на труда намалява, продуктът на този труд в сравнение с другите стоки се представя в пари с нараснала стойност (равна на първоначалната плюс превишение). И макар и същите или изменени поради повишаването на тяхната стойност, тези пари биха привели в обръщение и реализирали стокова маса с по-голяма парична стойност.

Доколкото обаче действително са нужни *повече пари,* за да представляват растящата стойностна маса, това може да стане фактически само като една по-голяма част от авансирания съвкупен капитал на обществото бъде вложена непосредствено в производството на злато или, което е същото, като една част от съвкупния продукт, растяща с принадения продукт, се разменя срещу златото на произвеждащите злато страни, срещу техния *златен излишек,* който след това би се разпределял в различни пропорции между членовете на класата на капиталистите. Ако разглеждаме отделната класа на капиталистите, този процес изглежда безразличен. Капиталистът, който

влага капитала си в производството на злато, извлича своя принаден продукт, както и всеки друг капиталист, във формата на стоката, която изобщо произвежда. Другите капиталисти дават на своя принаден продукт формата на пари, абсолютната стойностна форма. Но съвкупната класа на капиталистите, или обществото, влага постепенно нарастваща част от обществената продукция в производството на един артикул — злато, който като злато не може да образува елемент нито на производителното, нито на индивидуалното потребление. Това е *pro tanto** едно възникващо от самата форма на размяната прахосване на средствата за производство и работната сила, едно ограничение както на потреблението, така и на реалното възпроизводство. По този начин производството на паричния материал образува в действителност твърде значително перо от *разходите на обръщението*, на което ще се спрем по-късно, и се отнася към faux frais** на капиталистическия (и изобщо на почиващия на стоковото производство) начин на производство.

[9] Именно формата *П—С—П'* създава тук затруднението и затова в действителност е само *привидна* форма, но изразява прираста на стойността на стоковата маса, хвърлена първоначално в обръщението.

Ако целият принаден продукт действително се изразяваше в принадени пари, 1) нито една част от него не би се потребявала като доход и капиталистите би трябвало да се хранят с въздух, 2) би било невъзможно възпроизводството в разширен мащаб (следователно изобщо производството, което го предполага), защото принадените *П* трябва да бъдат превърнати в *С*, което обаче е невъзможно, ако принадените *П,* както приехме, биха били изобщо единствената реална форма на принадения продукт.

Една част от принадения продукт се потребява като доход, т. е. в натура, отчасти непосредствено от неговия производител, отчасти чрез размяната. Доколкото се потребява от неговия производител непосредствено в натура, тя не се превръща преди това в пари и следователно не се нуждае от пари за това превръщане. Доколкото се потребява чрез размяна, трябва да се има предвид следното: метаморфозата на капитала, т. е. парите, които циркулират, за да се извърши тази метаморфоза и които се обуславят от нея, са по-малко от паричната маса, която е в обръщение в обществото и е необходима за обръщението на съвкупната стокова маса. В нея е включена, разбира се, паричната маса, която циркулира между работник и работник

* — съответно. *Ред.*

** — непроизводителните разходи. *Ред.*

и между капиталист и капиталист. Но капиталистът трябва да «живее». *П—С—П* не включва нито един фартинг пари за паричното обръщение, което му коства неговото лично потребление. Ако авансира *П* като капитал, съгласно предположението той още не е реализирал парите си като капитал, следователно още не е създал принадена стойност, следователно още не е реализирал никакъв излишък от пари за тази принадена стойност. Но той трябва да има пари в ръцете си за *антиципирането* на тази принадена стойност, трябва да изразходва пари като доход, преди да изкара този доход от работниците. При това — ще смятаме, че *П—С—П'* се нуждае от една година за своето осъществяване — той трябва през цялата тази година да си авансира парите, изразходвани за обръщението на своя доход, за личното си потребление, а за тази цел трбва *да ги притежава* било като собственик, било като заемател.

Освен *П* (паричната сума, която той като капиталист хвърля в обръщение) той хвърля следователно още *П*+*П'*, да речем, 1000 талера като капитал +500 талера като доход, следователно 1500 талера. Така че ако в края на процеса, тъй като е получил 10% печалба, той извлече от обръщението 1500 талера, обръщението на неговия капитал се представя като 1000 талера (*П*)—1000 талера стока (*С*)—производствен процес — 1500 талера стока (*С'*) — 1500 талера (*П'*) и по този начин като превръщане на 1000 талера в 1500 талера. Той самият е хвърлил 500-те талера в обръщение като изразходващ доход, тъй като ги извлича от него, за да *превърне в злато* своите 500 талера принаден продукт — свръх авансирания капитал от 500 талера. Той е изял 500-те талера, но те се намират в обръщение и се връщат при него като превърната в злато *принадена стойност,* след като той ги е изразходвал просто като средство за обръщение (не като капитал).

Ако, напротив, една част от принадената стойност се превръща обратно в капитал, в който принадената стойност е равна на 700 талера, докато той като изразходващ доход е хвърлил в обръщение само 500 талера, това предполага, че от другата страна съществува продукт с 200 талера по-голяма стойност, срещу който той разменя излишните стоки на стойност 200 талера. Тези взаимно допълващи се принадени продукти *могат* да се разменят между капиталистите без прираст на парите.

Доколкото са нужни повече пари, дотолкова е необходимо да се увеличи *производството на злато.* Ако то не се увеличава, тогава би се увеличавала *стойността* на парите. Същата парична сума би циркулирала в нараснала капиталова стойност и т. н.

На това ще се спрем по-подробно в глава VII на книга III. Ця-

лото затруднение произтича от формата *П—С—П'*, в която 1) парите са *изразени* само като незначителен момент, просто като средство за обръщение, 2) капиталистът е само лицето, което авансира капитала, включително и дохода (който няма отношение към обръщението на неговия капитал), така че разликата между парите като капитал и изобщо авансираните пари не се проявява, не се вижда.

[10] (Голяма заслуга на физиократите е, че вместо форма I за съществена форма на процеса на обръщението смятаха форма III и форма IV.)

Вече отбелязахме, че в първата фаза на обръщението, или на метаморфозата на капитала, във фазата *П—С* — тъй като тя е същевременно момент на *реалната* метаморфоза, — *С* е веществено определено като 1) *обективните* средства за производство (стоки като производителни елементи на трудовия процес) и 2) *работната сила*, срещу която се разменя *променливият капитал*. *П* се дели на част, която функционира просто като парична форма на постоянния капитал (чиито елементи отново са абстрактно определени) и на друга съставна част, която функционира просто като парична форма на променливия капитал.

Ще разгледаме тези две части поотделно във връзка с *формата на паричното обръщение*, в която е представено това превръщане, и тъй като *С* тук се разпада на *С* (стока като такава) и на *Р* (работна сила), за удобство ще наречем *П—С* онази част от метаморфозата, в която *П* се превръща в средства за производство, и *П—Р* — онази част от метаморфозата, в която *П* се превръща в работна сила.

И двете части, *С* и *Р*, са съставни части на *С*, в които се превръща *П*, но едното превръщане става на същинския *стоков пазар*, другото — на *пазара на труда*. Що се отнася преди всичко до *П—С*, *С* е определено тук веществено; това са веществените потребителни стойности, от които се състоят *обективните* фактори на труда, в които трябва да се превърне *П*. Това е размяна между паричен капитал и стоков капитал. По-подробно определение в това отношение може обаче да бъде развито едва при по-късните форми на обръщението. Напротив, *П—Р* може да бъде разгледано още тук. Частта от *П*, от парите, която взема паричната форма на променливия капитал, се разменя срещу работна сила и се влага в работна заплата. Работникът купува с нея необходимите средства за живот, които се произвеждат от собствения му капиталист или от събрат на този капиталист. Ако разглеждаме цялата работническа класа и цялата капиталистическа класа, първата изкупува обратно от втората една част от съвкупния продукт, една част от частта от съвкупния продукт, която се състои от необходимите средства за живот. Капиталът плаща на работниците, да речем, средно всяка седмица, определена

парична сума *П,* а работниците всяка седмица плащат тези пари обратно, като купуват стоки, отговарящи на тяхната величина, или по *съвкупна цена,* която е изразена в паричната величина на работната им заплата.

Капиталистът дава парите на работника, работникът купува обратно с тях от капиталиста една определена от работната му заплата част от стоките — необходимите средства за живот — и по този начин като купувач връща на капиталиста парите, които получава от него като продавач, при което това обръщение на една и съща парична сума между капиталист и работник като парична форма на променливия капитал, който се изразходва за работна заплата, и като покупателно средство на работника, който превръща работната си заплата в необходимите средства за живот, е непрекъснато.

Ако разглеждаме само *формата на обръщението,* отново намираме *П—С—П,* обратен приток на частта от капитала, изразходвана от капиталиста като работна заплата. Това, което плаща с едната ръка на работника като *цена на труда,* той получава обратно като *цена на стоките, които е продал на работника.* (Това важи за цялата класа, все едно как се опосредствува, и ще бъде разгледано *по-късно*). Капиталистът плаща на работника парите, с които той купува от него стоки, а пък работникът ditto* плаща на капиталиста за стоки парите, с които капиталистът купува труд.

[11] Но ако, първо, разглеждаме само формата, това *П—С—П* съвсем не е идентично с паричното обръщение *П—С—П',* което разгледахме преди и където във формата на паричното обръщение се явява обратният приток на парите в техния изходен пункт, процесът на нарастване на стойността на капитала, цялата му метаморфоза от първоначалното му изразходване в парична форма до обратното му превръщане в парична форма.

Обратният приток на парите, които капиталистът е изразходвал като цена на труда, у капиталиста като продавач на необходимите средства за живот е само *привидно* идентична форма с разгледаната по-горе. Ако разгледаме процеса по-подробно и обозначим с *Р* труда (и работната сила, тъй като те фактически са идентични), ще установим, че тук стават *две* различни, пълни и затова взаимно допълващи се в две противоположни фази метаморфози, от които *П—С,* първото звено на формата *П—С—П* като движение на паричното обръщение между капиталист и работник, спада към едната от тези метаморфози, а второто звено, *С—П,* към другата. Действителното обръщение на страната на капитала като променлив капитал има следния вид:

*— също. *Ред.*

Процес на нарастване на стойността

1) 2)

П—Р. . . Пр.. . . П+Δ*П* или *С* (=*П*) и Δ*С* (=Δ*П*), ако схващаме първоначалното *П* просто като форма на стоките, които се отстъпват на работника, тъй като продуктът съществува отначало не като *П*, а като *С*.

Следователно този процес, чийто резултат е *П—П'*, не е процес, който спада само към обръщението; той е прекъснат и опосредствуван от производствения процес, от действителното потребление на купения труд, в който капиталистът чрез *П—Р* е превърнал своя променлив капитал. Той и не завършва с непосредствения обратен приток на парите, който се опосредствува едва от втората метаморфоза на капитала, от *продажбата* на *С*+Δ*С*.

Напротив, същата сделка между капиталист и работник, която за капиталиста е *покупка на труд* (не продажба на стока на работника), се представя за работника така:

1) 1)

Р или *С* (тъй като *Р* е трудът, който той продава), *Р—П* (про-

2)

дажба на своя труд), *П—С* (покупка на стоки със своята работна

1)

заплата), следователно *С—П—С*, продажба на своята стока, на труда, за пари и купуване на стоки (средства за живот) с тези пари. Тук за работника имаме формата на простото стоково обръщение, така че парите функционират за него *само* като *средство за обръщение*, като мимолетна форма на разменната стойност, която се превръща в средствата за живот, нужни за задоволяване на належащи потребности. Но този последен акт *П—С* се представя за купувача, за работника, подобно на всяко *П—С*, като *С—П*, а за продавача, тук капиталиста, се представя като превръщане на стоката му в пари, защото в този процес капиталистът и работникът се изправят един срещу друг не на пазара на труда, а на стоковия пазар, единият (капиталистът) като продавач на стока, другият (работникът) като притежател на пари, като купувач на стока (докато в действителната сделка между капиталиста и работника първият е купувачът, а вторият — продавач на стока, на своята работна сила).

[12] Този акт *Р* (или *С*) — *П—С*, резултатът от който за капиталиста е *П—С—П* (заедно с първото звено на акта *П—Р—П*+Δ*П*), е прост акт на обръщението, в който връзките, които го опосредствуват, са отпаднали, неразличими, и ако от този прост акт на обръщението се извежда отношението между капиталист и работник и оттук нарастването на стойността на капитала, резултатът е кръгла безсмислица.

В първия процес капиталистът купува труд. Това е стоката, в която той превръща своите пари, които преминават в ръцете на работника и са за него превърнатата форма на неговата стока.

Във втория процес работникът купува със същите пари от капиталиста стока, но той я купува с преминалите у него пари на капиталиста. Чрез този втори акт той взема от последния във формата на стока толкова, колкото му дава обратно във формата на пари, също както един месар, който купува от хлебаря хляб, дава на последния парите, с които той купува месо от месаря.

Не този обратен приток на парите като цена на неговите стоки, които е изразходвал като цена на труда, обогатява капиталиста и го прави капиталист. Иначе един стокопритежател *A* би се обогатявал в резултат на това, че дава пари на *B* и той купува с тези пари стоки от него. По този начин парите са се върнали при него, но това, което той е дал преди безвъзмездно във формата на пари, е дал сега безвъзмездно във формата на стока и паричното обръщение между него и неговия купувач само би маскирало тази сделка.

Капиталистът не заплаща на работника работната му сила два пъти: единия път във формата на пари, другия път във формата на стока. Вместо да му плаща непосредствено със стоки, той му плаща с пари, с превърнатата форма както на стойността на работната му сила (като стока), така и на стоките, които той купува с тези пари. Тези пари функционират само като ордер от страна на капиталиста за стокова маса по цената на работната заплата. Щом работникът инкасира този ордер, капиталистът го разменя отново и сега *действително* дава *стоки,* равни на *стойността на работната сила* или на работната заплата. Това връщане е само изкупуване на ордера, т. е. връщане на същия у неговия издател. Това е *сделка,* която само *маскира* истинската сделка, състояща се в това, че една част от капитала, изразяващ се в необходимите средства за живот, се разменя срещу жив труд. За да вземе отново стоки от стоковия пазар, работникът трябва отново да продаде *P* и т. н.

Тъй като паричното обръщение, връщането на парите при капиталиста, не означава нищо друго, освен че той *действително* дава една *част от стоките* (всъщност една част от продукта на работника) на работника като действително заплащане на работната му сила, представата, че капиталистът се обогатява от това *връщане,* се свежда до това, че той се обогатява не от това, което взема от работника, а от това, което му дава, не от създаващата стойност дейност на труда, а от разходите за него, и капиталистът би трябвало да се обогатява толкова повече, колкото повече му струва трудът, тъй като при него биха се връщали в същото съотношение *повече пари от купуването на неговите* стоки от работника.

Разбира се, тук, както и в цялото ни досегашно изследване, изхождаме от предпоставката, че стоките изобщо, следователно и продаваните на работника стоки, се продават по *тяхната стойност*.

[13] Този пример показва, че макар обръщението на капитала да се представя във вид на обратен приток на парите — тази определена форма на паричното обръщение, не всеки обратен приток на парите и невинаги тази форма изразяват обръщението на капитала като такова, макар че постоянството на обратния приток трябва да изразява както в този случай отношението между капиталист и работник, така и във всеки случай едно скрито зад него специфично отношение между купувач и продавач.

И така частта от капитала, която обазува променливия капитал, трябва да е постоянно налице в *парична форма*. Тя функционира първо като паричен капитал между капиталиста и работника на пазара на труда, а след това като средство за обръщение между работника и капиталиста на стоковия пазар. Следователно, ако разглеждаме паричното обръщение, тази част от капитала постоянно се превръща в средство за обръщение и съобразно с природата на сделката трябва да има също определена парична форма, формата на монета, или да е налице в подходящи за търговия на дребно видове монети, тъй като работникът може да прави покупките си само на дребно. За отделния капиталист и т. н. — тъй като не всеки капиталист продава непосредствено средства за живот, освен това дори той продава част от тях на работниците не директно, а по заобиколни пътища — парите са налице само когато са преминали *С'—П'*, доколкото той продава стоката си постоянно. Следователно, ако тук възникват пречки, капиталистът трябва да има пари в наличност или на разположение, за да продължава да купува работна сила (следователно да продължава производствения процес), без да очаква тяхното връщане. Тази част от *капитала*, променливата, трябва да е постоянно на разположение на капиталиста в парична форма. Тя образува необходимата част от неговия *паричен капитал* във формата на *паричен капитал*. Ако стагнация на пазара или друга криза пречи на капиталиста да разполага с този паричен капитал, работникът *не* може да купува стоки, защото намиращите се на пазара стоки са *непродаваеми за капиталиста*, защото *непродаваеми* на пазара са може би стоките, от които се нуждае работникът. По-нататък, ако стоковите пазари, инвестиционните канали и т. н. са така задръстени, че например излишен капитал във формата на пари и т. н., новообразуван *принаден капитал* няма изгледи за рентабилно приложение, а, напротив, превръщането му в производителен капитал би било съпроводено с много рискове, на този *принаден капитал* от едната страна би отговарял *принаден труд* от другата и същата повишена произ-

водителна сила на труда, която е създала *принадения труд* от едната страна, би могла да създаде *принадения капитал* от другата, без двата да могат да се уравновесят.

Ако работната заплата се плаща седмично (средно), например 100 ф. ст. седмична работна заплата за 100 работника, тези 100 ф. ст. биха могли при редовно средно изразходване да представляват променлив капитал от 5200 ф. ст. (за 52 работни седмици) и да служат като средство за обръщение за една работна заплата, която потребява годишно стоки за 5200 ф. ст. Освен това, както ще видим по-късно, тези 100 ф. ст. минават и през други канали. Търканията, които стават, увеличават в известна степен масата на средствата за обръщение, на парите, които циркулират между работници и капиталисти. За образуване на съкровища от работническата класа при нищожността на съвкупната ѝ работна заплата почти не може да става дума, най-малко в периоди на разгърнато капиталистическо производство, когато спестяванията на работниците в спестовните каси и т. н. се стичат у капиталиста във формата на авансиран паричен капитал, доколкото парите за работната заплата не се връщат при него като продажна цена на стоките, които е продал на работниците. Изобщо именно *развитието на кредитното дело* не предоставя това движение на неговия естествен случаен характер, а взема механизма му под контрол и максимално го опростява за пестене на разходите по обръщението.

[14] Да продължим мисълта, прекъсната в края на страница 12.

Работата ни най-малко не се променя от това, че действителните цени на стоките се различават от техните стойности; тя не се променя дори от това, че при обратното превръщане на парите в стоки, при инкасирането на своите билети работникът може да бъде измамен и действително постоянно бива мамен било от непосредствения му работодател, както при trucksystem*, било от бакалина, който му продава фалшифицирана стока, от хазяина и т. н., най-после от класата на капиталистите, която в лицето на държавата го ограбва чрез прекомерно облагане с данъци. По този начин, макар и да получава 20 шилинга номинална седмична заплата, работникът може да купи обратно стоки само за 15 шилинга. Но тогава действителната му работна заплата възлиза само на 15 шилинга. Петте шилинга му се дават само pro forma и затова той не може да купи с тях *нищо,* а ги връща *обратно,* без да *вземе* от стоковия пазар стока за тази сума. В случая не връщането на парите, а *измамата* обогатява капитала. Разбира се, за тази измама съдействува *формата на паричното обръщение*. Но последната няма нищо общо със *същност-*

---

*— система на заплащане със стоки. *Ред.*

ното отношение, което само по себе си не включва тази измама. Дори от капиталистическо гледище това е *мошеническа* удръжка от работната заплата, пряко *ограбване.*

По-нататък, една и съща форма на *паричното обръщение* маскира също действителната сделка между капиталиста и работника, която се състои в това, че капиталистът не плаща нищо на работника освен една част от собствения му продукт и че даването се свежда до това, че работникът получава *не всичко.* (Във формите на обръщението, които ни предстои да разгледаме по-късно, това ще бъде показано по-подробно.)

Г-н Дестют дьо Траси, член на Института[71], смятан дори от Рикардо за един от дълбокомислещите икономисти, сам се чуди на «потоците светлина» (виж [*Destutt de Tracy.* Eléméns d'idéologie. IV-e et V-e parties. Traité de la volonté et de ses effets. Paris, 1826], p. 242 и следващите), които той пролива върху обръщението.

В опита си да докаже как промишлените капиталисти съумяват да пожънат «всяка година повече, отколкото са посели» (пак там, с. 240), той установява, че то се дължи на това (ние някъде ще се върнем на това по-късно), че те продават всичко «прекалено скъпо» (пак там, с. 239). И то между другото и на работниците:

> «на *наемните работници* — както онези, които те наемат, така и онези, които се наемат от безделиите капиталисти; по този начин те *прибират от тези наемни работници цялата им работна заплата,* без да се смятат малките спестявания, които те могат да правят» (пак там.).

Съвсем излишно е да се хаби дори една дума за този «поток от светлина», толкова повече че Дестют сам се поздравява:

> «Откъде идват тази хармония и тази *светлина?* От това, че ние открихме истината. Това напомня действието на оння огледала, в които обектите се отразяват ясно и в правилните им пропорции, когато човек е застанал пред тях където трябва, и в които всичко изглежда смътно и объркано, когато е застанал прекалено близко или прекалено далеч» (пак там, с. 242—243).

[15] Разглеждаме ли формата на простото стоково обръщение $С^{1)}—П—С^{2)}$, *П* представлява, първо, реализираната цена на $С^{1)}$, нейната обособена форма на разменна стойност и в тази парична форма $С^{1)}$ може да си стои неопределено време, преди да се превърне обратно в $С^{2)}$. То може да си стои самостоятелно като *пари,* така че процесът на неговата метаморфоза се прекъсва. То може, както казахме по-рано, да си стои във формата на тази парична какавида. Но в тази форма, дори да съществува като стойност, като метални пари или само като паричен знак (стойностен знак, книжни пари) или като кредитни

пари, *П* винаги представлява минал вече труд, защото е само превърната форма на стоката $С^{1)}$, на това налично битие на известно количество вече *овеществен* или *минал* труд. Второ обаче, *П* функционира в този процес като средство за обръщение, като покупателно средство по отношение на $С^{2)}$, като превърнатата форма на $С^{2)}$ *по своето предназначение*. Сега обаче тъкмо защото $С^{1)}$ може да си стои неопределено време във формата на какавидата *П*, $С^{1)}$—*П* и *П*—$С^{2)}$, т. е. продажбата и покупката, се разпадат в пространството и времето. $С^{1)}$—*П* може да се извърши днес, а *П*—$С^{2)}$ след година и т. н. От това следват две неща. Тъй като *П*—$С^{2)}$ е за стоката $С^{2)}$ първата фаза на нейната метаморфоза, тя може да бъде задържана в нея; след като актът $С^{1)}$—*П* е извършен, *П* влиза отново в обръщението едва в по-късен период; макар че $С^{1)}$—*П*—$С^{2)}$ се свежда в края на краищата до размяната $С^{1)}$—$С^{2)}$, следователно продажбата на една стока включва в последна сметка покупката на друга, този процес не протича гладко, а $С^{2)}$ дълго време остава непродаваема и нейният процес на обръщение се спъва, следователно могат да възникват застои в производството, оссбено изразени, ако $С^{2)}$ трябва да бъде продадено в определен срок, за да се уреди дължимо плащане. По този начин може да настъпи застой в процеса на обръщението и оттук в процеса на възпроизводството, дори да няма преплитане на платежните отношения; в последния случай — още по-критичен. Второ обаче, по отношение на $С^{2)}$ *П* може да представлява превърнатата форма на стоки, които още съвсем не се намират на пазара, а ще се появят на него едва *в бъдеще*, тъй като актът *П*—$С^{2)}$ обикновено се извършва едва след като $С^{2)}$ е произведено отново. Макар че по отношение на $С^{1)}$ *П* представлява поради това *овеществен труд*, налични стоки, по отношение на $С^{2)}$ то може да представлява цената на *бъдещ труд* или на *настоящ труд*

Доколкото *П* е превърнатата форма на $С^{1)}$, откъм тази страна то винаги

представлява *минал* труд, все едно дали то самото съществува във формата на пари и т. н. (с една дума — една стойност) или просто като стойностен знак или кредитни пари. А доколкото *П* съществува във формата на налични пари, те винаги представляват, вече в собствената си форма на съществуване, паричен израз на *минал, овеществен* труд. Но и в двата случая те могат да представляват по отношение на [2)] *С* тепърва включен in actu* или също повече или по-малко *бъдещ труд*. В известни граници това става постоянно с работната заплата. Работникът може да купи с нея дреха, която ще бъде ушита едва следващата седмица, или вестник, който ще излезе едва утре. Такъв е преди всичко случаят с повечето необходими средства за живот като бира, хляб, мляко и т. н., които трябва да се потребяват почти непосредствено в момента на тяхното производство, за да не се развалят. Наистина кравата не може да бъде произведена следащата седмица, но ще бъде издоена следващата седмица и самото доене също е производствен процес по отношение на млякото. Житото не се произвежда тази или следващата седмица, но може би ще бъде смляно тази седмица и всеки ден през следващата седмица от него ще се пече хляб и т. н. Следователно в парите, в които работникът получава работната си заплата, той получава *превърнатата* форма на своя собствен *бъдещ труд* или на *бъдещия труд* на други работници. С една част от неговия минал труд капиталистът му издава ордер за собствения му *бъдещ* труд. Именно собственият му *настоящ* или *бъдещ* труд образува още ненамиращия се в наличност *запас,* с който капиталистът му плаща неговия минал труд. Тук напълно изчезва представата за образуване на запас.

[16] Ако една банка авансира на капиталиста *А* банкноти или срещу полици (im disconto), които той е получил вместо плащане за свои стоки, или непосредствено срещу още непродадени негови стоки, тези банкноти както и преди биха представлявали *овеществен труд,* материализиран в стоките на капиталиста *А* труд, биха били превърната форма на наличните стоки. Само *времето,* през което стоките или платежните средства (полиците) са се превърнали в пари, би било антиципирано, за да се съкрати процесът на обръщение, да се ускори процесът на възпроизводство и т. н. — би било антиципирано само превръщането на стоката в парична какавида. В резултат на този процес и *продажбата* става независима от *действителното търсене,* а изкуственото *С—П—С* може да заема мястото на реалното, допринасяйки по този начин за разпространението на кризите (на свърхпроизводство и т. н.).

*— в действие. *Ред.*

Другояче стоят обаче нещата, ако банката авансира *банкноти* на капиталиста *А*, който няма може би и един фартинг, с надеждата, че той ще превърне тези, както и другите пари в капитал и не само постепенно ще извлече от продукта аванса, но и ще плати част от произведената от него принадена стойност на банката под формата на дисконт и т. н. В този случай *П* в действителност е не *превърнатата форма* на наличните стоки, а само *привидност* на тази форма. В действителност то е *превърнатата форма* на стоки, които тепърва трябва да бъдат произведени, на труд, който тепърва трябва да бъде експлоатиран. Следователно на работника се плаща с ордер за негов *бъдещ труд,* макар че за него това е безразлично, защото *П* има формата, паричната форма на стоки, на минал труд и действува като такава. Виждаме какво става с представата, че капиталистите натрупват средства на труда и средства за живот за работниците. Виждаме същевременно как тази «*антиципирана парична форма на бъдещ труд*» (не както споменатата по-горе *антиципирана парична форма* на минал труд) трябва да действува задоволително върху развитието на «реда» в производството. По-късно «антиципираната парична форма на бъдещ труд» ще трябва да бъде разгледана и от друга страна.

И така видяхме как същите пари, от които се състои променливият капитал, превръщат обратно в пари частта от *стоковата* маса, която образува реалната форма на съществуване на променливия капитал, благодарение на това, че работникът купува с тези пари въпросните стоки. Това важи за отношението на работната заплата, за отношението на съвкупната класа на капиталистите към работническата класа. В действителност в първата фаза *П—С* една част от *П* се превръща в *Р* (работна сила), която образува част от стойността. Но във втората фаза на капитала, която следва *подир* производствения процес, фазата *С'—П'*, една част от тези стоки се превръща в *П* на работниците, в онази част от циркулиращите пари (намиращите се в обръщение пари), която представлява работната заплата.

Що се отнася до съвкупния капитал, по този начин у капиталиста се връща само *паричният израз на променливата част от капитала*. Що се отнася обаче до отделните отрасли на производството, например тези, които произвеждат само средствата за живот, които влизат непосредствено в потреблението на работниците, целият им авансиран капитал, постоянен и променлив, би се превърнал в пари по този начин. (Чрез опосредствуване, което ще бъде разгледано по-късно.) Това трябва да се *запомни* като пункт за решаване на въпроса, откъде и как се вземат парите, чрез които се осъществява *С—П*, втората фаза на капиталистическата метаморфоза, или чрез които капиталът се превръща обратно в пари.

[17] Сега стигаме до втората фаза на обръщението на капитала *С'—П'*. Тук всъщност би трябвало (тъй като започваме преди всичко със *С'* като резултат от производствения процес и едва след това трябва ретроспективно да характеризираме целия цикъл *П—С—П'*) да приведем това, което следва да се каже специално за *стоков капитал, паричен капитал* (пазар, запас) и т. н. Но това ще стане подолу, след като предварително анализираме последователно в тяхната отлика едни от други различните форми на обръщението, или редове на метаморфозите, в които се представя обръщението на капитала.

С'—П'. В зависимост от потребителната стойност на *С'*, която излиза от производствения процес, тя може или по необходимост да влезе отново в процеса на възпроизводство на друг капитал, или да влезе в индивидуално потребление, или да бъде потребена по един или друг начин, индивидуално или производително. Следователно парите, в които тя се превръща, могат да представляват постоянен и променлив капитал или — тъй като последният само в ръцете на работниците се превръща в своята действителна субстанция, в средства за живот — *доход*. (Разбира се, те могат да влизат и в дохода на други класи.) Доколкото *П'*, в които се превръща една част от *С'* (ако под *С'* разбираме целия продукт на капитала), представляват работна заплата, работникът купува обратно с *П*, които получава в първата фаза *П—С*, една част от собствения си продукт и връща на капиталиста дела, който е получил при покупката на работната му сила за нея.

Изобщо *С'* или влиза в общото стоково обръщение, или отново се превръща във фактор на капиталистическия производствен процес. Защото превръщането на един капитал в пари, обратното му превръщане в пари, е превръщане на един или няколко други капитала (напълно или отчасти, тъй като факторите на труда се състоят от твърде различни стоки) от формата им на паричен капитал във формата им на стоков капитал, също както *С—П* в простото стоково обръщение е превръщане на *С* в *П* и на *П* в *С*, само че това се разпределя полярно между купувач и продавач.

По-нататък, изобщо във формата *П—С—П'* процесът се явява така, че в последователните си метаморфози капиталът отхвърля от себе си стоковата форма, която взема като продукт и в която излиза от производствения процес като негов резултат. Доколкото една част от *С'* отново влиза непосредствено в производствения процес като фактор на същия трудов процес, от който тя е излязла като стока, това не изменя абсолютно нищо в нейния характер. Само се спестява превръщането на нейната стойност в действителни пари или в парични знаци, или тя получава израз само в сметни пари,

влиза в сметката само като изразяваща толкова и толкова пари. Това не се явява обаче във формата *П—С—П'*. (Тази част и по своята *стойност* не влиза в обръщението, както и стойностната част на още *непотребения основен капитал*.) Следователно в процеса на производството (и в процеса на нарастване на стойността) на стоките влизат *стойности*, които *не* влизат в процеса на тяхното обръщение. При *основния* капитал ще установим това по-късно в самата форма; при другите части на капитала, които отново влизат непосредствено като фактори в същия трудов процес, от който излизат като стоки, ще видим това едва при разглеждането на реалните моменти на възпроизводството.

Формата *П—С—П'* е най-непосредствената форма на обръщението и най-непосредственият ред на метаморфозите на капитала. Това е изразът на *заемния капитал* (в сбитата форма *П—П'*) и на *търговския капитал* в разгърнатата форма (*П—С—П'*), както ще видим по-късно. Това е формата на капитала, който се влага отново, все едно дали това е *новонатрупан* в парична форма *капитал* или стар капитал, който преди това е бил напълно превърнат в пари, за да бъде приложен както преди в други *сфери на производството*, т. е. за да бъде прехвърлен от една сфера на производството в друга (последният пункт е важен). И това фактически е за всеки капитал една от формите на неговото обръщение. В тази форма е най-ясно изразено не само самонарастването на стойността, превръщането на *С* (на нейната стойност) в $С+\Delta С$ като цел на капиталистическото производство, но и превръщнето на тази стойност в нейната парична форма и следователно нарастването на капитала като паричен капитал, капиталът като *пари, които правят пари*. Това е фактически само [18] *рационализираната форма на образуването на съкровища*, при която обаче отпада привидността, че събирачът на съкровища образува съкровището благодарение на *своето въздържание*, или че превръща *собствения си труд в пари*. Затова тази форма е формата, която бе най-понятна на меркантилистката система. Класическата политическа икономия, най-вече *физиократите* (голямата заслуга на които е, че схващаха процеса на обръщението като тъждествен с капиталистическия възпроизводствен процес), се старае, напротив, напълно да се абстрахира от важността и необходимостта на *паричната форма на стойността*. Тя прави това и го прави погрешно (в това отношение е прав Ганил, който възроди същинската меркантилистка система)[72], защото иска да представи капиталистическата форма на производство като *абсолютна* форма на производството и затова се абстрахира от *специфичната* ѝ ограниченост.

II. *Втора форма на процеса на обръщение*

1) 2) 3) 4)
С—П—С′—П′—С (*обръщението*) *С* (като резултат от цялата метаморфоза).

Изходният пункт тук са *стоките,* които със своите потребителни стойности образуват *факторите на трудовия процес,* от една страна, средства за производство, средства на труда и материал на труда, от друга— купената работна сила. Не само частта от постоянния капитал, която във формата на *средства на труда* изразява само последователността на производствените процеси, но и другата част, която се състои от суровини и спомагателни материали, трябва да е налице за капиталистическото производство в количество, което се потребява производително само постепенно, но заради непрекъснатостта на производствения процес трябва да се намира в ръцете на капитала. За тяхното съхраняване са необходими складове и т. н. и всичко това образува част от обективните фактори на трудовия процес.

Тези фактори влизат в трудовия процес и техният резултат *С′, стоковата маса,* която като продукт има не само форма, различна от факторите на производството, но и *по-голяма стойност, въплъщава* повече *труд,* съдържа принадена стойност.

А сега стигаме до разликата ѝ от форма I, в която производственият процес се намираше между двете фази *П—С* и *С—П*, като ги опосредствуваше и прекъсваше. Тук, напротив, целият същински процес на обръщението на капитала, или съвкупният ред на метаморфозите, през които той минава в сферата на обръщението, *С′—П′—С*, е включен в процеса като една от неговите *особени фази,* като отделна фаза. Същинското обръщение като цяло се явява тук просто като момент на съвкупния процес.

Формата на обръщението *С′—П′—С* е формата на простото стоково обръщение. Паричната форма на капитала се явява тук просто като средство за процеса на нарастване на стойността на капитала, като мимолетен момент, като средство за обръщението, но като *средство за обръщението на капитала,* докато в първата форма се явява като самоцел. *С′* е по-голямо по стойност от първоначалното *С* и следователно представлява *повече* пари, отколкото бяха изразени в цената на *С*. Сега обаче една част от принадената стойност се изразходва от капиталиста за личното му потребление, като *доход,* тъй като той трябва да живее, следователно се превръща в стоки, които служат за личното му потребление. Тази част от *П′* влиза в общото стоково обръщение (и превръща в пари частта от стоките, които като *доход* се потребяват от капиталиста), но не и в по-нататъш-

ното обръщение на самия капитал. Следователно тук една част от *П'* се изключва от обръщението на капитала, но не *С'*, както се наблюдаваше във форма I. Това изключване на една част от *П* не се наблюдаваше в първата форма *П—С—П'*. Една част от произведените от капиталиста стоки също може да влиза непосредствено в неговото потребление, както видяхме по-рано преди една част от произведените от него стоки да може непосредствено да влезе отново в процеса на производството на капитала. Следователно тази част съвсем не влиза в обръщение, не се нуждае от превръщане в пари и затова в обръщението не се намират пари за превръщането ѝ в пари. (Следователно една част от средствата за производство, от произведените стоки, и една част от средствата за потребление никога не влиза в обръщение и затова не се нуждае от пари за своето обръщение, тъй като никога не взема друга парична форма освен формата на сметни пари, т. е. фигурира като пари само в счетоводството.) Една трета част (основният капитал) влиза в обръщение винаги само частично, доколкото пренася постепенно своята стойност върху продукта. Най-после парите играят роля à part*. Те не влизат нито в индивидуалното потребление, нито в непосредствения производствен процес, а си остават постоянно инструмент на процеса на обръщение (доколкото не са превърнати обратно в стоки).

[19] Тъй като в тази форма за разлика от форма I същинският процес на обръщение като цяло, т. е. извършващият се в сферата на обръщението процес, редът от свързани помежду си метаморфози, през които капиталът минава в сферата на обръщението, се явява като *един* особен момент, като проста фаза на съвкупния процес, тук също се проявява разликата между метаморфозата на капитала и метаморфозата на стоката като такава. *С'* се превръща в пари, но парите се превръщат обратно в условия за съществуването на *С'*, във фактори на нейното производство.

Доколкото разглеждаме само обръщението на капитала (следователно се абстрахираме от изразходваната като доход част от *П'*), *С'* се превръща в пари, в паричен капитал, за да бъдат превърнати обратно в материалните елементи на производството на *С'*. *Формалната* метаморфоза на стоките се явява тук само като *формално* опосредствуване на тяхната *реална метаморфоза*. Следователно както първоначално в тази форма *С* в резултат на влизането ѝ в производствения процес като фактори на производството се превръща обратно в продукт, в стока, така тук стоката отново се превръща обратно във фактори на своето производство.

---

* — особена. *Ред.*

Същинското обръщение като цяло се явява тук само като един момент.

П' е равно на *П*+Δ*П*, т. е. равно е на стойността на първоначалното *С*+ една принадена стойност в нейната *самостоятелна* стойностна или парична форма. Една част от Δ*П* се изразходва като доход и се изключва от процеса на обръщението на капитала. Ако по този начин се изразходва повече от Δ*П*, производството не би могло да бъде възобновено в същия мащаб. Ако Δ*П* се изразходва по този начин напълно, не би могло да става натрупване, или възпроизводство в разширен мащаб. Една част от Δ*П* се натрупва (ако разглеждаме съвкупния капитал). Така че *С*, с което следователно се започва отново, представлява повече стойност от първоначалното *С*. Но за по-просто да приемем, че процесът се възобновява със същото *С*, тъй като процесът на натрупване не променя нищо във формата, а реалните обстоятелства, при които натрупването се представя в процеса на обръщението, могат да бъдат разгледани едва в гл. II на тази книга.

Краят на процеса, както във форма I, е негова предпоставка, е *С*, стоки във формата, в която те образуват елементите на производствения процес. Но това различие се наблюдава по отношение на форма I. В *П—С—П'* се съдържа *възобновяване* на процеса в самата форма само доколкото *П'* тук сега също е просто парична сума, която трябва да бъде капитализирана, каквато беше *П*, само че по-голяма парична сума, следователно вътрешно присъщият на капитала *стремеж да нараства по своята стойност*, който той има като капитал, е присъщ както на *П'*, резултата от процеса, така и на изходния му пункт *П*. Това обаче се представя само абстрактно и зависи, изглежда, от желанието на отделния капиталист да авансира отново *П'* като капитал.

Напротив, в резултат на целия цикъл на обръщението на форма II, в *С* като елемент на производството, предназначението ѝ да влиза отново в производствения процес се съдържа и веществено и се явява като необходимост. Така че тук се съдържа непрекъснатостта на процеса. Съвкупният процес на обръщението на капитала, от който производственият процес образува един момент, се явява тук като *процес на възпроизводство*, а същинското обръщение *С'—П—С'* — само като особен, текущ момент на този възпроизводствен процес. Превръщането на стоката в пари, както и обратното ѝ превръщане от пари, следователно извършената от капитала проста стокова метаморфоза, се явява тук просто като момент, но същевременно като *необходим* момент на възпроизводствения процес, по-скоро на процеса на възпроизводството на обективните и субективните условия на труда. (Условията за производство.) Спадащото

към сферата на обръщението превръщане на *П* в *Р* се явяваше във форма I като едно от условията за нарастване на стойността на капитала и прост момент на съвкупния му процес. Тук още в изходния пункт работната сила се явява като купена, а *реалните* условия за нейното възпроизводство изпъкват толкова малко, колкото и реалните условия за възпроизводството на *С'*.

[20] III. *Трета форма на процеса на обръщение*

1) 2)
Пр. (производствен процес) — *Обр.* (процес на обръщение.
3)
С'—П—С.) — *Пр.*

Производственият процес се явява тук като изходен и краен пункт на движението, следователно като *възпроизводствен процес*, затова пък *Обр.*, същинското обръщение, с неговия ред от метаморфози *С'—П—С* образува само опосредствуващ момент (в моментите на прекъсване), докато при предишните форми беше обратното.

Но извършващият се в същинския процес на обръщение ред от метаморфози се явява същевременно като необходимо условие за възпроизводствения процес. *С'* трябва да се превърне в пари, все едно дали те функционират сега във формата на средство за обръщение или като платежно средство просто за приключване на балансите*). В *С'* е налице не само стокова маса, а стокова маса, в която е овеществена *принадена стойност*. Но за да бъде реализирана тази принадена стойност, *С'* трябва да бъде продадено без остатък (с изключението, което бе споменато по-горе) или да придобие самостоятелната форма на стойност, *парична форма*. В обръщението не се създава стойност, а на стойността се придава простата парична форма, нейната присъща форма, в която тя действува като *стойност*. Ако стоките се продават *под* тяхната стойност — ако изобщо се продават, — принадената стойност, която винаги е представена в принадения продукт, не се губи, доколкото купувачът получава повече продукт за същата цена. Но тази продажба се спъва от процеса на възпроизводството на капитала и макар той да е експлоатирал работника, тази експлоатация не се реализира за *самия капитал*. А тези пари засилват породената от обръщението привидност, че принадената стойност произтича от процеса на обръщението, че принадлежи на същинската сфера на обръщението, защото се реализира

---

*) Вж. *Th. Malthus*. [Principles of Political Economy. . . London, 1836, p. 38] и *Th. Chalmers*. [On Political Economy in connexion with the Moral State and Moral Prospects of Society. Second edition, Glasgow, 1832, p. 73.]

едва в тази сфера и без тази реализация не представлява нищо за нейния собственик. Но това е същата илюзия, че стойността произхожда изобщо от обръщението, защото едва в него получава действена парична форма, реализира се, представя се като действена стойност. В приведения случай нереализираната принадена стойност (може би и част от първоначалната *стойност*) също влиза в процеса на осъществяване на покупката, без да *създава стойност.* Възможни са само две неща. Или стоковата маса *С'*, в която се съдържат стойността $+\Delta$ стойност, влиза в непосредствено потребление. Тогава потребителят получава за своите пари повече стоки, отколкото струват парите му, но *обезценени, понижени по стойност* стоки. Той не заплаща съдържащия се в тях *незаплатен* труд (може би и една част от съдържащия се в тях заплатен труд). Той получава повече потребителни стойности. *Незаплатеният* от капиталиста труд не му се *заплаща.* Следователно всеки потребител се ползва *безвъзмездно* от плодовете на този незаплатен труд pro rata*. Или *С* влиза отново в *производствения процес.* Но то влиза в него като *създаващо стойност* само с *наличната* си стойност. Изобщо колкото и изгодно да е за капиталиста да купува суровините и т. н. под тяхната стойност, все пак те не създават стойност. (Затова пък му спестяват капиталови разходи и му позволяват с по-малко вложен капитал да експлоатира същата или по-голяма маса труд.) (Само ако обезценяването на стоките бъде скоро последвано отново от повишаване на техните цени, произведената от един капиталист, но нереализирана принадена стойност и т. н. влиза в производствения процес като *създаваща стойност,* като *стойност,* която не му е струвала нищо. Тогава произведената от капиталиста *А* принадена стойност би се присвоявала не от капиталиста *А*, а от капиталиста *В*, сякаш капиталистът *А* е експлоатирал труда не за себе си, а за други.) По този начин може да настъпи абсолютно *обезценяване* на стоковия капитал, в резултат на което, колкото и полезно да е иначе за купувача, стоките влизат в негово притежание само като обезценени, все едно дали той се явява като потребител или като производител. Това е абсолютно *унищожение* на капитала— на една част от него — в паричната му форма, т. е. като *стойностна маса,* но то е форма на обезценяване, която — доколкото въздействува разстройващо върху производството — засяга само формата на капитала като потребителна стойност. Такова обезценяване на съществуващите капитали става освен това постоянно вследствие на повишаването на производителната сила на труда, което снижава стойността на отделните съставни части на капитала.

---

*— пропорционално. *Ред.*

[21] IV. *Четвърта форма на процеса на обръщение*

$$\overset{1)}{C'}-(\overset{2)}{C'-П-C})\ldots\overset{3)}{Пр}\ldots\overset{4)}{C}$$
$$(Обр.)$$

Ако в трите форми, в които производственият процес се явява само като опосредствуващ, разглеждаме производствения процес само като мимолетен момент и само като движение на предпоставките, то

1) се представя като *П —С—П,*
2) „ „ като *С —П—С,*
4) „ „ като *С′—П—С′,*

което съвпада с 2), така че *П—С—П* и *С—П—С* се явяват като двете форми, които изразяват покупка с цел за продаване и продажба с цел за купуване.

Само във форма 3) *Пр.—Обр.—Пр.* възпроизводството се явява в самата форма като характер на процеса. Това се отнася и до форма III.

В четвъртата форма се изхожда от *стоковия капитал* като резултат от производствения процес и като предпоставка и се стига обратно до него като край на съвкупния процес.

Форма 2) фактически се съдържа във форма 4). Стоковият капитал и формата, в която той образува факторите на трудовия процес, е самото *С′*, продуктът на производствения процес, само едно определено по своята потребителна стойност *С′*. Тъй като *С′* представлява съвкупността на произведените стоки, то представлява и стоките, които отново образуват факторите на трудовия процес. А онова *С* като вече реализиран капитал съдържа в своята стойност, както и всеки друг стоков капитал, също принадена стойност. То е продуктът на труда, който отчасти беше незаплатен труд, продукт, който се представя в стоковия капитал, каквото и да е неговото предназначение. И тъй като дори това, което се явява като *заплатен труд,* е фактически труд, заплатен със собствения си продукт (с част от този собствен продукт), най-вече в тази форма *С′—П—С*. . . Пр. . . . *С′* изчезва привидността, че формата *П—С,* доколкото преминава в *П—Р,* представлява нещо различно от една опосредствувана от стоковото обръщение покупка на работна сила с част от собствения ѝ продукт. Парите, с които се заплаща работникът в *П—С* (доколкото то е *=П—Р*), са част от парите, в които е представен неговият продукт *С′* във фазата *С′—П*, а продуктът, който той придобива в *С′—П*, т. е. частта от *С′*, която купува, е част от продукта на работническата класа. Затова в тази форма напълно изчезва привидността, че капиталистът авансира нещо на работника

от собствения си фонд. Само специфичната обществена определеност, в която се извършва производственият процес, превръща в *капитал* по отношение на работника произведените от него самия средства за живот и средства за производство.

В нито един от изходните пунктове, т. е. нито в *П,* парите, нито в *С,* стоката, нито във формата на условията за нейното производство, *Пр.,* производствения процес, нито в *С',* стоката като резултат от производствения процес, работникът не се явява като изходен пункт, но в 1), 2), 4) като изходен пункт се явява овещественият труд, а в 3) — подчиненият на притежателя на този овеществен труд производствен процес, един производствен процес, в който самия работник просто като субективен фактор е присъединен към веществените фактори. Така че ако разглеждаме всички тези форми, резултатът от процеса може да бъде само възпроизвеждането на съвкупния капитал и на неговите условия.

Че стоката като изходен пункт на форма 2) се намира на пазара, е само резултат от това, че една част от *С'* е произведена във формата на фактори на труда. Що се отнася до субективната част на *С,* до работната сила, нейното възпроизводство не е непосредствен резултат от възпроизводствения процес, чийто резултат е *С',* но доколкото, първо, *С'* представлява необходимите средства за живот, които работникът купува и които представляват материалните условия за собственото му възпроизводство; доколкото, второ, той в края на процеса отново е възпроизведен само като продавач на работна сила, и, трето, неговите продукти отново му противостоят като капитал.

[22] *Процесът на потребление* като такъв се явява само като включен в процеса на обръщение или в реда от метаморфози на капитала, доколкото той влиза в *процеса на неговото възпроизводство,* образува един момент от този процес, следователно доколкото потреблението е *производително потребление.* (Повторното влизане в производствения процес на *отпадъците* било на индивидуалното или на производителното потребление спада към разглеждането на реалните моменти на възпроизводствения процес, следователно — към глава III.) Потреблението се представя в кръгооборота на капитала само доколкото във всички форми на същия се съдържа *С'—П,* обратното превръщане на стоката в пари. Но това, което за едната страна е продажба, *С—П,* за другата е покупка — *П—С,* и стоката се купува само заради нейната потребителна стойност, за да влезе в края на краищата в един процес на потребление, който според специфичната природа на стоката е индивидуален или производителен процес на потребление.

Единственият индивидуален процес на потребление[а)], който е включен в оборота на капитала, е процесът на потребление на *работника,* защото в акта *П—С* във всички форми е включен актът *П—Р,* паричното обръщение между капиталист и работник, следователно в самата форма *се предполага,* че работникът винаги е налице като *материал, годен за експлоатиране* от капитала, че следователно необходимите средства за живот са се превърнали в негова плът и кръв; че това *П—С* (*П—Р*) е произведено следователно от частта от *С—П',* която представлява продажбата на произведените стоки на работника и опосредствува влизането им в неговото индивидуално потребление. Същото е заложено във формата и по отношение на капиталиста, доколкото за да функционира като капиталист, той *трябва да е налице,* трябва да се увековечава, като се поддържа и възпроизвежда, трябва следователно да потребява. За тази цел той, както и работникът, трябва фактически само да потребява и затова в простата форма на този процес на обръщението на капитала не се съдържа нищо повече.

Действителното отношение на процеса на потребление към капиталистическия възпроизводствен процес се разглежда в *глава III.*

Тук обаче е важно да подчертаем това, което следва от всичките четири форми: именно, че с изключение на посочената по-горе привидност, където индивидуалното потребление — ако се разглежда *целият възпроизводствен процес* — се явява като производително потребление, тъй като възпроизвежда личните предпоставки на процеса, капиталиста и работника, индивидуалният процес на потребление като такъв *формално* не е включен в кръгооборота на капитала. Щом *С'* е продадено, е превърнато в пари (дали това става в резултат на функционирането на парите като средство за обръщение или като платежно средство за приключване на стойностния баланс е съвсем безразлично), то може да бъде превърнато обратно в реалните фактори на трудовия процес, следователно и на възпроизводствения процес. Ето защо дали *С'* е купено от действителния окончателен потребител или от търговец, който ще го препродаде, това не изменя непосредствено нищо в същността на работата. В известни граници — защото отвъд известни граници би настъпило препълване на пазара и по този начин застой на самия възпроизводствен процес — възпроизводственият процес може следователно да се извършва в разширен или в същия мащаб, въпреки че излезлите от него стоки — резултат от производствения процес, макар и предназначени за индивидуално потребление, *в действителност не* са влезли в такова потребление. А ако този процес се разширява, което включва

а) Вж. *Th. Malthus.* [Principles of Political Economy. London, 1836, p. 68.]

разширено производително потребление на средствата за производство, това възпроизводство на капитала може да се съпътствува от разширено индивидуално потребление (т. е. търсене) на работниците, защото този процес е включен в производителното потребление. По този начин производството на принадена стойност, а оттук и просперитетът на капиталиста, потреблението и търсенето на работниците може да нарастват и целият възпроизводствен процес пищно да процъфтява и все пак голяма част от стоките само привидно да влиза в [23] потребление, а в действителност да стои непродадена в ръцете на *препродавачи,* следователно фактически да се намира още на пазара. Следват един подир друг потоци от стоки и най-после се оказва, че предишният поток само *привидно* е погълнат от потреблението. Стоковите капиталисти си оспорват взаимно място на пазара. Дошлите по-късно, за да продадат стоките си, ги продават по намалена цена. Стоките от предишните потоци не могат да бъдат превърнати в налични пари, а вече настъпват сроковете за плащане на техните купувачи. Те са принудени да се обявят за неплатежоспособни и т. н., *да продават* на всяка цена, *за да могат да плащат.* Тази продажба няма абсолютно нищо общо с действителното състояние на търсенето. Тя има общо само с *търсенето на плащане,* с абсолютната необходимост стоките да бъдат превърнати в пари на всяка цена. Тогава настъпва *всеобщ крах,* избухва криза. Този крах се проявява не *в непосредствено* намаляване на потребителското търсене, на търсенето за индивидуално потребление, а в съкращаване на размяната на капитал срещу капитал, на *възпроизводствения процес на капитала.* Това явление възниква, защото *превръщането на стоките в пари* се извършва — благодарение на световния пазар и кредитната система — независимо от продажбата на стоките на последния купувач; следователно *превръщането на стоките в пари* се антиципира и се извършва независимо — в известни граници — от действителния процес на тяхното индивидуално потребление. Но създаването на формите на тази *антиципация* е съвършено необходимо и възниква от само себе си от капиталистическия начин на производство, чиито продукти се определят от мащаба на производството и от потребността този мащаб постоянно да се разширява, а не от *предопределен* кръг на търсенето, на подлежащите на задоволяване потребности. В *кредита* капиталистическият начин на производство си създава една необходима за мащаба на производствения процес форма, която *съкращава процеса на обръщението,* а създаденият същевременно от този начин на производство *световен пазар* помага да се скрива действието на тази форма във всеки конкретен случай и със своето разширяване дава същевременно изключителен простор на тази форма. Да се обясняват кризите със злоупотреба с *кредита* значи да се обясняват кризите с *формата на проявление на обръщението* на капитала.

Вторият момент е следният: масовото производство може да има за свой непосредствен купувач само *купувач* на едро. Следователно на мястото на действителния купувач то поставя една фикция. Ако този купувач действително би бил в състояние да *купи* цялата продукция с налични пари, богатството би трябвало да се удвои, или в действителност би трябвало да се намали наполовина, тъй като една половина от него би трябвало да се възпроизвежда в пари.

Третият момент: базата на капиталистическото производство си остава винаги тясна, потреблението на масата, на работниците, е ограничено до необходимите средства за живот.

Всичко това се антиципира доколкото говорим за кредит или за търговски капитал. Но то спада тук, доколкото *формите на обръщението* на капитала показват, че те не включват индивидуалното потребление като такова, а могат да се осъществяват — в известни граници — и дори в разширен мащаб, щом е създадена форма, която *антиципира* превръщането на стоковия капитал в пари, и тази форма, съкращаваща обръщението, е необходим продукт на капиталистическия производствен процес и на неговите условия.

[24] Моментът *С'—П—С*, който образува третия момент във форма 2) и втория момент във форма 3), но съвсем не се явява във форма 1) (*П—С—П'*), придобива своеобразен характер, ако *С'* само се състои от стоки, предназначени по своята природа да влизат като средства за производство във възпроизводствения процес. *С'* представлява тогава средства за производство, веществени елементи на постоянния капитал, така както *С*, но формите на средствата за производство *С*, в които то се превръща, са продукт на *друг* производствен процес, не на онзи, от който то постъпва. Ако застанем на гледището на капиталиста, който продава *С*, той трябва да превърне това *С*, поне отчасти, отново в *средства за производство*, които постъпват от друг производствен процес. Така че той се намира в същото положение, както и капиталистът, който продава *С'*. Следователно тук *П* представлява паричната форма на постоянни капитали (разглеждани откъм веществената им страна), които се разменят един срещу друг и чиято парична форма то е и като *средство за обръщение*. Като такова средство за обръщение на капитала *П* може — все едно дали фигурира непосредствено във формата на средство за обръщение или на средство за размяна за изравняване на балансите — да взема формата на особени *видове* пари, също както парите, които циркулират между капиталист и работник. Тези пари, които постоянно преминават от едни капиталисти в други, не са включени в паричната сума, необходима, за да опосредствува обръщението на влизащите в дохода стоки или превръщането на дохода в парична форма, в неговия паричен израз. А. Смит си въобразява обратното: че парите, които

опосредствуват паричната форма на дохода, трябва в края на краищата да осигурят и обръщението на целия постоянен капитал. Това се дължи на илюзорната представа, че стойността на стоките в последна сметка се разпада на простите форми на дохода — работна заплата, печалба и рента — едно огромно заблуждение. Ако това беше вярно, ако стойността на стоките се разпадаше на стойността на променливия капитал (който на страната на работника се явява като *доход*) + принадената стойност (печалба, лихва, рента), то парите, които са достатъчни за обръщението на тези стоки, биха били достатъчни за обръщението на съвкупния продукт. Доказателство за плитката недобросъвестност на политическата икономия е, че досега е санкционирала тези грешки с най-плоски извъртания.

Досега изхождахме от предпоставката не само че стоките се продават по тяхната *стойност,* но и че през време на възпроизводствения процес тяхната *стойност* си остава *постоянна.* Но тази *стойност* варира. Намиращата се в обръщение стока, *С',* може да намалява или нараства по стойност в резултат на промените, които стават със *същата* стока в процеса на производството поради изменение в производителната сила на труда, който я произвежда. Стойността ѝ се определя от *стойността* на нейното възпроизводство и промените в нея се представят за вече намиращата се в обръщение стока като продажба над или под нейната стойност, като повишение или понижение на последната.

Стойността на възпроизводството на стоката, доколкото се разглежда трудът, приложен в нейния собствен производствен процес, може да остава *постоянна,* но подобни промени могат да стават със стоките, които влизат в него като елементи на производството, суровини и т. н. И едното, и другото може да става едновременно. В резултат се изменя стойността, която се пренася от тази част върху съвкупната им стойност. Ако *стойностите* се повишават, трябва да се съкрати производството или да се увеличи изразходваният капитал. Ако стойностите се понижават — обратното. Как въздейства това върху отделния капитал, зависи отчасти от това в какви пропорции се разпределя той между *С'—П* и *П—С'.* При поевтиняване се изменят разходите за неговото възпроизводство, но същевременно и онази негова част, която се намира на пазара за продажба. Обратното става при повишаване на стойността. Но абстрахирайки се от капитала, който трябва да бъде вложен отново, това всеки път предизвиква *смущения във възпроизводствения процес* (а в остра форма — кризи), тъй като ако стоките се продават например по тяхната стойност за 100, тези 100 не могат отново да извършат своята *реална метаморфоза* в същите пропорции, т. е. да се превърнат в материал на труда и т. н. Това спада към реалния

възпроизводствен процес. Важното е само, че гладкото протичане на метаморфозата изисква не само формално възстановяване на *С—П—С,* но и в същите пропорции. От друга страна, при разглеждането на капиталистическото производство видяхме, че постоянното и продължаващо изменение на тези пропорции вече благодарение на постоянните изменения в производителната сила на труда е иманентно на него и по този начин изискванията на процеса на обръщение (доколкото той включва метаморфозите не само формално, но и реално) и законът за производствения процес си противоречат. Единият изисква неизменни пропорции, другият постоянно произвежда вариращи съотношения на стойностите на стоките, на всяка отделно взета стока и на относителните им стойности.

[25] Реалната метаморфоза на стоките зависи от формалната им метаморфоза не само в смисъл, че *С* трябва да се превръща в пари, а парите в *С,* във факторите на производството на *С'*. Но, първо, *С' трябва да бъде продадено по своята* стойност. Ако не, доколкото намалението на стойността му засяга само принадената стойност, то може да се ограничи в намалено индивидуално потребление на капиталиста или в намалено натрупване, но при простото възпроизводство не става нито едното, нито другото. Затова само се нарушава възпроизводственият процес на този капитал (възпроизводственият процес на друг капитал може да бъде нарушен вследствие на това ограничаване на потреблението и т. н.), доколкото понижението на стойността на стоките не му позволява да превърне отново еднакво голям капитал в *С*. Обаче, второ, ако *С* се продава по неговата стойност, се касае не само за обратното превръщане на *П* в *С,* но става същото в същия или в различен обхват. Но повишава ли се например цената на суровините, то *П* вече е недостатъчно, за да купи обратно същата маса средства за производство в дадените пропорции и съобразно с дадения обем на производството. Обемът на производството е даден и разширяващ се. На него съответствуват дадени или разширяващи се пропорции на *масите* от необходимите фактори на производството (чиито взаимни пропорции, както и съвкупната им маса, се определят от обема и характера на производствения процес). Тази пропорция обаче се изменя вследствие на изменението на стойността на тези фактори на производството.

В това изследване ние изхождаме от предпоставката, че стоките се продават по техните *стойности,* но стойностите им през целия възпроизводствен процес се изменят, защото става съответно изменение в производителната сила на труда, което се извършва било в техния собствен, непосредствен производствен процес, било в производствения процес на стоките, които влизат като фактори на производството, било и в двата. Що се отнася обаче до влиянието на

изменението на пазарните цени върху възпроизводствения процес и процеса на обръщение, то трябва да бъде разгледано при *изследването на конкуренцията и т. н., излиза* извън рамките на нашия труд.

Ако разгледаме сега целия процес на обръщение или поредицата от метаморфози на капитала, то:

първо, сферата на обръщението и *сферата на производството* се явяват разделени и съобразно с това капиталът се определя в последната фаза като *производителен капитал* по отношение на същия капитал в другата сфера, в която той е *оборотен капитал* и се намира в обръщение в двете форми — на *стоков капитал* и на *паричен капитал*. Второ обаче, ако разглеждаме съвкупния процес, двете фази се явяват като фази на *един и същ* процес, извършван от капитала, но само като различни и преминаващи последователно една в друга, взаимно обуславящи се фази. Във форма 1) се явяват двете фази, в които се движи същинският процес на обръщение, *П—С* и *С—П*, като едната от тях предшествува, другата следва производствения процес, който се намира между тях, прекъсва ги и ги опосредствува. Във форма 2) и 4) става съвкупната, осъществена в същинската сфера на обръщението метаморфоза, *С—П—С*, която не само опосредствува и прекъсва производствения процес, но и се явява като негова подготовка и продължение, както се наблюдава и обратното. Най-после, във форма 3) се явява същинският процес на обръщение с двете му взаимно допълващи се фази просто като прекъсване и опосредствуване на континюитета на производствения процес. Във форма 1) се явява *възпроизведена* само стойността и нейната парична форма, макар че самите пари (доколкото съществуват в една определена стока, сами са стока, равни са на *С*, трябва да бъдат момент на трите други форми) само се възпроизвеждат като самонарастваща стойност и се възпроизвеждат в тази самостоятелна форма на стойността, паричната форма. Във всички други форми съвкупният процес на обръщение се явява като поредица от метаморфози, където е включена и метаморфозата, през която стоките минават в производствения процес, и тази поредица се явява като *процес на възпроизводството* на капитала в неговите различни определености на формата — стока, пари, производствен процес, процес на създаване на принадена стойност и капитал в различните му моменти, като процес на *възпроизводството* както на материалната субстанция, така и на различните форми на капитала. Този процес на възпроизводство обаче е същевременно *процес на обръщение* не само като кръгооборот на метаморфози, на последователни стадии, в които капиталът се явява, щом напусне другите и vice versa*, но

*— обратното. *Ред.*

и като *поредица от актове на размяна, в които различните му моменти сменят своите притежатели*. Ако разгледаме самия капитал, той извършва едно движение, съпътствувано от тези актове на размяна, в което последователно минава през тези фази и отново се връща в изходния си пункт. Поради това съвкупният *възпроизводствен процес* е *процес на обръщение* и капиталът като такъв е *оборотен капитал,* намиращ се в обръщение в две сфери — в същинската сфера на обръщението и в сферата на производството. От друга страна, процесът на обръщение е процес на възпроизводство, тъй като само в това съвкупно движение, в което са включени и движенията, обхванати в същинската сфера на обръщението, капиталът може да се възпроизвежда като капитал; самите тези същински актове на обръщение са моменти на неговото възпроизводство и дори актове на възпроизводството на капитала в различните му форми. Трето обаче, ако по този начин капиталът е по същество циркулиращ капитал, доколкото съвкупният процес на неговото обръщение е равнозначен на движението на неговото възпроизводство през различните му фази, той всеки момент е *фиксиран*. Доколкото е фиксиран като стоков капитал, той не е *паричен капитал;* доколкото е фиксиран в сферата на производството като производителен капитал, той не е нито едното, нито другото. Именно това различие и отстраняването на това различие, неговото *протичане* обуславят процеса на неговото възпроизводство, който бива повече или по-малко нарушен или съвсем възпрепятствуван, щом се явява прекалено дълго в една от тези сфери или не излиза изобщо от нея или пък излиза само със затруднения.

[26] Целият капитал се явява като циркулиращ, т. е. като преминаващ кръгооборота на фазите на различните си метаморфози. От друга страна, се явява разликата между *същинската сфера на обръщението,* в която капиталът функционира като *стоков* или *паричен капитал,* и *сферата на непосредствено производство,* в която той функционира като *производителен капитал*. Доколкото се намира в едната фаза, той не се намира в другата. Следователно във всяка фаза той се явява *фиксиран*. Без плавен преход от едната фаза и форма в другата се стига до застой на възпроизводствения процес.

Трето, всички предпоставки на процеса се явяват като негов резултат (като произведени, установени от самия него предпоставки) и всичките му резултати — като негови предпоставки. Всеки момент се явява като изходен пункт, преходен пункт и възвратен пункт.

Съвкупният процес се представя като единство на процеса на обръщение и процеса на производство. Така че както непосредственият производствен процес се явява като опосредствуващ момент на

процеса на обръщение, така процесът на обръщение се явява като опосредствуващ момент на производствения процес.

Следващата форма, в която се представя работата, е формата на последователност на фази, така че преминаването на капитала в едната е същевременно напускане на другата фаза. Следователно той влиза например в производствения процес като условие на производството, след това преминава от него във формата на стоков капитал, който минава през фазата *С'—П,* след това напуща тази фаза, за да извърши акта *П—С,* обратното превръщане в условия на производството, и т. н.

Но ние видяхме, че съвкупният процес се представя в четири форми, че съвкупният кръгооборот включва четири различни определени кръгооборота, които, от една страна, се явяват просто като *формални* различия, т. е. различават се само по това, че наблюдателят фиксира различните определености на формата, в които се явява капиталът, последователно като изходни пунктове и *затова* и като възвратни пунктове. От друга страна обаче, съвкупният процес в действителност *е* единство на тези четири различни кръгооборота. С други думи, това означава само, че в тези четири различни форми се изразява *континюитетът* на съвкупния процес. Тъй като цялото е движещ се кръг, всеки отделен пункт извършва свой собствен кръгооборот, в който той функционира както като изходен пункт, така и като възвратен пункт, така че съвкупното обръщение се представя за всеки от тези специфични пунктове като негов специфичен кръгооборот, при което това кръгово движение на всяка от определеностите на капитала, която се явява като изходен пункт на една метаморфоза, обуславя континюитета на съвкупния процес и оттук кръгооборота на капитала във всяка друга определеност. Необходимо условие за съвкупния възпроизводствен процес е той да е едновременно възпроизводствен процес и следователно кръгооборот на всеки от своите моменти.

Например, ако условията на производството не са възпроизведени, т. е. ако кръгооборотът номер 2) не е описан, производственият процес и т. н. не може да бъде възобновен. Ако *С',* продуктът на производствения процес, който трябва да функционира като *стоков капитал,* не е възпроизведено, невъзможен е актът *П—П',* невъзможно е една част от *С'* отново да се яви във формата на *С,* на условията за производство, и т. н.

[27] Този *континюитет* — и оттук съвкупният процес като единство на тези четири форми — обаче е възможен, *действителен* само когато капиталът *едновременно* съществува постоянно в различните форми, *разпределен* е в различните фази и всяка от тези части, не целият капитал, постоянно извършва своя собствен оборот. В резул-

тат съвкупното движение на капитала се явява като единство на всички четири форми едновременно, като оборотът на всяка от неговите абстрактно определени части представлява момент на неговия оборот като съвкупност на тези части.

Например. Докато капиталът във формата на *С* — на условията за производство — влиза в производствения процес, друга част от капитала във формата на *С'* напуща производствения процес и докато тази част извършва акта *С'—П*, друга част от капитала извършва едновременно акта *П—С* и т. н.

Капиталът представлява определена *стойностна* сума, която (с изключение на *П*) съществува в определена маса от потребителни стойности. Следователно той може да се намира едновременно в различни сфери само ако не се намира *напълно* в никоя сфера, а е разпределен на определени части *едновременно* между различните сфери (в собствените си абстрактно диференцирани фази). Като цяло, като *единство* той е разпределен *едновременно* в различните си фази, разположени пространствено една до друга. По този начин като цяло той е *разделен* и във всяка една от фазите се намира само частично, или се намира само една негова кратна част. Но неговото единство — той самият като единство на тези различни части — се състои тъкмо в *процеса*, който опосредствува *паралелността, едновременността* на това негово разпределение между различните фази така, че всяка част непрестанно напуща своята фаза, за да премине в следващата, всяка част идва след другата и предшествува другата и възпроизводството в едната форма обуславя едновременно нейното възпроизводство в другата, и затова постоянно се възпроизвежда в това разпределение, но се възпроизвежда именно благодарение на това, че протича само като метаморфоза. Едновременното съществуване на различните части на капитала една до друга е обусловено от протичането на метаморфозите, а тяхното протичане — от едновременното съществуване на частите на капитала една до друга, от разпадането им на различни една от друга части.

Една част от капитала (но една винаги изменяща се и възстановяваща се, т. е. възпроизвеждана и винаги нова част) се намира поради това постоянно в производствения процес, друга част, винаги изменяща се и постоянно възпроизвеждана, съществува като стоков капитал, който се превръща в пари, трета — като паричен капитал, който се превръща обратно в условия на производството. Следователно непосредственият производствен процес и същинският процес на обръщение се извършват паралелно, както и двете противоположни фази на процеса на обръщение — *С'—П* и *П—С*. Но тази паралелност на тези различни процеси е опосредствувана от това, че част от капитала като изходен пункт на едната форма на обръщението

постоянно претърпява последователно метаморфоза, образуваща стадий от процеса на неговото възпроизводство, докато другата част като изходен пункт на другата форма на обръщението претърпява последователно друга метаморфоза. По-късно ще бъде показана важността на това едновременно разпределение на капитала в различните му фази, или стадии на обръщението, разпределение, без което изобщо е невъзможен *континюитетът* на възпроизводствения процес.

[28] Затова капиталът е, първо, *реално единство* на своите различни моменти, макар че във всеки от тях той образува тяхната *съвкупност* в друга определеност на формата и всички тези различни форми на съществуване са *негови* форми на съществуване; второ обаче, той запазва това единство като *текущо* единство благодарение на прехода на всеки един от моментите в другия.

Като *абстрактно единство* обаче той съществува само в авансираната *стойностна сума* и като процес, в който тази *стойностна сума* нараства, в който тя става *самонарастваща стойностна сума.* Тази стойностна сума има своя израз в парична форма, изразена е в *сметни пари,* например 5000 ф. ст., като авансиран капитал. Стойностната сума като такава е безразлична към различните форми на съществуване, които взема през време на възпроизводствения процес. Като нарастваща стойностна сума — макар че същинският акт на нарастване на стойността се извършва само в непосредствения производствен процес, чието постоянно повтаряне и континюитет образуват поради това същинския възпроизводствен процес на капитала — тя съществува, от една страна, *последователно* във всички фази, докато цялата авансирана сума се яви нараснала в някаква форма — в стока, пари, условия на производството, които поради това се явяват последователно като изходен и възвратен пункт на съвкупния процес, — докато бъде възпроизведена сумата $+\Delta$ сума; от друга страна, една част от стойностната сума съществува в процеса, друга — като стока, която се превръща в пари, а една друга част — като пари, които се превръщат в стока; но всички тези части образуват съвкупната сума или единството на капитала като едно цяло. В този смисъл *П—С—П'* си остава господстващата, преобладаващата форма на възпроизводствения процес, макар че парите — били те метални пари или кредитни пари, или стойностни знаци — тук не са нито изходен пункт, нито възвратен пункт, както изглежда първоначално, а просто изразена в цената разменна стойност, фиксирана като разменна стойност. Важността на това определение проличава при разглеждането на *оборота на капитала* (§ 3 на тази глава).

Четвърто. Метаморфозата, изразена повърхностно — имаме предвид двата акта на метаморфозата *С'—П—С* в същинската сфера

на обръщението, — означава само че с едната ръка се продават произведените стоки, а с другата ръка с получената от тях сума отново се купуват стоки, които служат като условия на производството. Първата част е чисто формална, другата е определена от природата на стоките, които ще бъдат произведени като особен артикул, като потребителни стойности и като това обратно превръщане на произведените стоки посредством трансформирането им в пари, в техните реални условия за съществуване, като реална метаморфоза. От друга страна обаче, ако разглеждаме капитала, който извършва това движение, например памучна прежда, която отново се разменя срещу въглища, вретена, памук и т. н., и тази метаморфоза е *формална* като момент от възпроизводствения процес. Защото при движението на този капитал не се възпроизвеждат неговите собствени условия за възпроизводство. Той ги намира като стоки на пазара; това е просто акт на обръщение $\overset{1)}{С}—П—\overset{2)}{С}$ при простата стокова метаморфоза, където едва в $\overset{2)}{С}$ стоката $\overset{1)}{С}$ се превръща в потребителна стойност за своя притежател. Но за да става тази размяна постоянно, трябва постоянно да се възпроизвежда действително $\overset{2)}{С}$, в случая условията за производство, например преждата, а капиталът, който ги възпроизвежда, да извършва акта *С'—П* докато капиталът, в който те влизат като условия за възпроизводството, извършва акта *П—С*. Следователно предполагат се паралелни възпроизводствени процеси на различните капитали, техният *паралелизъм,* който възниква във фазата на обръщението, когато фазата на обръщението на едни капитали е противоположната фаза на другите. (Обстоятелството, че една част от тези стоки не се произвежда *капиталистически,* не променя нищо в същността на работата. Освен това дори тези стоки се явяват в капиталистическото производство като *търговски капитал.*) И първата фаза, *С'—П,* предполага, че *П* е или превърната форма на една фаза на друг капитал, в който *С'* влиза като условия на производството, или превърната форма на дохода. Тъй като тези моменти не изпъкват във възпроизводствения процес на отделния капитал и в неговия оборот, защото тук се разменят само пари и налични стоки, този *възпроизводствен процес,* взет сам по себе си, обособено, е само *формален* процес. Реалният процес на възпроизводство и обръщение може да бъде схванат само като процес на много капитали, на съвкупния капитал, който се разпада на капиталите на различните производствени отрасли. Затова за разлика от досегашния начин на разглеждане е необходимо да бъде разгледан *реалният възпроизводствен процес,* което става в глава III на тази книга.

[29] *Стоковият капитал* и *паричният капитал* са двете форми

на капитала, които го отличават в същинската сфера на обръщението от самия него като *производителен капитал,* от неговата форма на съществуване в същинската производствена сфера. Тези две форми следва да бъдат разгледани тук малко по-подробно.

Стоков капитал. С′—П

Актът *С′—П* е същевременно акт *П—С;* всяка продажба за едната страна е същевременно покупка за другата. Доколкото купувачът сега е *търговец,* а не действителният потребител, бил той индивидуален или производителен, актът *С′—П* е наистина завършен, доколкото се разглежда отделният капитал, който съществува в *С′,* но не е завършен, доколкото стоковият капитал *С* се разглежда независимо от неговия притежател. Процесът е завършен за капиталиста, който е произвел *С′*. Но той трябва тепърва да бъде осъществен за капиталиста, който е купил *С′*. Капиталът се намираше като стоков капитал в ръцете на *А*, на производителния капиталист; той се намира сега като *стоков* капитал в ръцете на *В*, на капиталиста-търговец, занимаващ се с търговия със стоки. Той се намира при всички обстоятелства на пазара още като същия стоков капитал, който, както и преди, трябва да извърши своята заключителна метаморфоза в пари, само че сега в ръцете на *В* вместо в ръцете на *А*. Щом това е станало, вместо акта *С′—П*, където процесът на превръщането на *С′* в пари се представя в движението на производителния капитал, ние имаме акта *П—С—П,* защото капиталистът *В* отначало купува *С′* и след това отново го продава; и той го купува, за да го продаде. Този процес може да се разпада на редица такива процеси до продаването на *С′* от търговеца на окончателния потребител, който купува *С′* за изразходване на своя доход или за производителното си потребление. С други думи, търговецът *В* може да продаде същия стоков капитал на търговеца *С* и т. н. Цялото това обръщение на *С′,* което от страна на купувача винаги се представя като *П—С—П,* е обръщение, което завършва, приключва само *С′—П* като фаза на оборота на възпроизвеждания капитал. Следователно тази фаза се представя като особено движение на стоково-търговския капитал, като *П—С—П,* тъй като се изразява като самостоятелна операция на търговски капитал, различен от производителния капитал.

До същия резултат стигаме, когато разглеждаме *П—С,* втората фаза на движението на капитала в сферата на обръщението. Непосредственият купувач тук винаги е притежателят на движещия се през своите фази производителен капитал. Продавачът е търговецът.

За него работата се представя като *С—П,* като продажба на *С.* Но ние видяхме, че това *С—П* образува само второто звено от неговото *П—С′,* от неговото движение *П—С—П.*

Следователно търговският капитал като получила самостоятелно съществуване и затова своеобразна функция на един отделен капитал, включен в сферата на обръщението, изразява само превръщането на стоковия капитал в пари, акта *С—П* в движението на капитала.

Формата *да продаваш, за да купуваш, С—П—С,* също се оказва тук не първоначалната, а производна форма на стоково-търговския капитал. Първоначално тази форма се появява само там, където производителят сам продава своите стоки.

Ако процесът *П—С—П* се разглежда като непрекъснат, то той е *П—С—П—С* и т. н. и *С—П—С* също се явява като постоянно повтарящ се; *това спада към глава IV на книга III.*

Като резултат от непосредствения производствен процес е налице *стокова маса,* маса от потребителни стойности (артикули), в която освен първоначалната стойност на капитала се овеществява и принадена стойност.

[30] Непосредственият продукт на капиталистическия производствен процес е *стоката.* Както и продуктът на всеки производител, който не произвежда *непосредствено* собствените си средства за съществуване, т. е. който произвежда своя продукт като *стока,* тази стока трябва да претърпи сега *първата* си метаморфоза, да бъде превърната в пари, да бъде продадена. Ако не бъде продадена или бъде продадена само частично, не само няма да бъде реализирана *принадена стойност,* но няма да бъде възстановена дори първоначално авансираната капиталова стойност. За да бъде тя възстановена, трябва цялата произведена стокова маса да бъде не само продадена, но продадена по *цената,* определена от нейната стойност.

Нарастването на стойността на капитала, доколкото се реализира в стоката като негов продукт или в превръщането му в *стоков капитал,* е същевременно *обезценяване на капитала.* Тук обезценяването се отнася обаче до формата на стойността, до паричната ѝ форма, в която капиталът може постоянно да се разменя срещу всички стоки. Сега той вече не притежава формата, в която може да функционира непосредствено като *стойност,* а трябва тепърва да я придобие чрез метаморфозата *С—П,* чрез продажба. Така че ако капиталът, от една страна, при превръщането си от пари в условия на производство и при преминаването си от своята форма на бездействуващ капитал в производствения процес се излага на *риска* на *производствения* процес, на риска той да претърпи неуспех — *риск,* който е общ за всеки *производствен* процес, каквато и обществена форма да

има, — то сега той се излага на риска от повторното превръщане на стоката в пари, на стойността, съдържаща се в потребителната стойност на стоката, в паричната форма на същата стойност — риск, който е общ за всяко стоково производство, все едно дали то е капиталистическо или не. Тези рискове, присъщи поради самата природа на нещата на всяко стоково производство — и отчасти на всяко производство — се представят тук като *рискове за капитала* и следователно и за *капиталиста,* защото на работника собственият му продукт (и условията за производство) противостои като *капитал* и затова случайностите, на които той е изложен, трябва да се представят като случайности с *чужда* нему собственост и само с чуждо нему и независимо от него движение.

Увеличаването на стойността на капитала става изключително в производствения процес. Тук се произвежда принадената стойност, експлоатира се трудът, присвоява се принаден труд. Това е осъществено, щом производственият процес е завършен, приключен в продукта и капиталът е произведен като *стока.* Но дали съдържащата се в стоките принадена стойност ще бъде *реализирана* и в какъв обем, зависи от *продажбата на стоките.* Под *реализация* тук трябва да се разбира само превръщането на стоката в пари, придаването на разменната стойност на нейната парична форма, или реализацията на разменната стойност в нейната абстрактна, самостоятелна форма. Тъй като *създадената* в производствения процес принадена стойност *се реализира* едва в процеса на обръщението, възниква *привидността,* че капиталистът извлича принадената стойност не от експлоатацията на работника, от непосредствения производствен процес, а от процеса на обръщението, от продажбата на своите стоки. А в последната транзакция противостои капиталист на капиталиста, а не капиталист — на работника. (Дори стоките да се продават непосредствено на работниците, те им се продават не като на работници, а като на притежатели на пари, на които капиталистът противостои само като стокопритежател, те на него — като купувачи, а той на тях — като продавач.) Тази привидност се засилва още от обстоятелството, че отделният капиталист и т. н. продава стоките над или под тяхната стойност в зависимост от изменящите се пазарни условия, и дори да предположим средни пазарни условия, в зависимост от по-голямата хитрост и т. н. на купувача или на продавача единият измамва (изиграва) другия. Това не е производство на принадена стойност, а само друго разпределение на налични стойности или различни дялове на капиталистите в съвкупната принадена стойност, която е произвел съвкупният капитал. За отделния капиталист обаче това е създаване на принадена стойност и т. н. Следователно за него принадена стойност може фактически да *възниква* от обръщението, така

както в него той може напълно или повече или по-малко да *загуби* произведената от него самия принадена стойност.

[31] Капиталът се нарича тук *стоков капитал* специално не само за да се покаже, че той съществува сега в специфичната форма на стоки. Капиталът се представя два пъти: във формата на стока и в движението на капитала в сферата на обръщението. Той излиза от производствения процес като *С′* и като такова образува изходния пункт на акта *С′—П*. Второ обаче, той отново става стока в акта *П—С,* втория акт на същинското му обръщение. Ако при този втори акт *П—С* застанем на гледището на *продавача на стоката,* този акт е равнозначен на акта *С—П* и по нищо не се различава от *С′—П* с който имаме тук работа. Това е само *друг* капитал, който е излязъл от производствения процес като *С′* и трябва да извърши акта *С′—П*. Но това *С* се представя другояче по отношение на капитала, за който то се явява като резултат от неговото обръщение, като резултат от *С′—П—С*. Капиталът му съществува сега отново във формата на стока, както при напущането на производствения процес (при което се абстрахираме от обстоятелството, че една част от това *С* трябва да бъде равна на *Р,* на работната сила). Но това не е *формата на стока,* в която тя излезе от производствения процес. Това е резултатът от втория акт на обръщението на стоките, в действителност втората ѝ *метаморфоза,* т. е. стоката, която сега е налице във форма, в която трябва да служи като потребителна стойност на своя притежател, на купувача, се явява тук като *фактор на производствения процес*. Напротив, първото *С′* е стоката, която още не е претърпяла метаморфоза, а като изходен пункт на акта *С′—П* тепърва трябва да извърши първата си метаморфоза, превръщането си в пари. При стоката, която се явява като завършек на акта *П—С,* предназначението ѝ като стока е *мимолетно,* тя трябва веднага да влезе в производствения процес, да функционира като потребителна стойност, да бъде потребена производително. Продължава ли да съществува като *стока,* защото тя (като постоянен капитал) или отчасти надживява производствения процес, или е налице в готов вид само като негово условие и още не е влязла в него, или защото процесът не се осъществява, във всички тези случаи тя само отново ще се намира в обръщение като *стока,* защото и когато не изпълнява предназначението си като фактор на производствения процес.

Напротив, *С′* е формата на *стоката, характерното* определение на формата, в която се намира сега капиталът. Като стока капиталът е разменна стойност, която е представена в потребителна стойност, но само чрез отчуждаване и *освобождаване от своята форма като потребителна стойност* (което е именно характерното за формата *С* в акта *П—С*) трябва да се утвърждава и представя като та-

кава разменна стойност. Капиталът сега е κατ'ἐξοχήν* *стоков капитал,* тъй като в своята определеност *функционира като стока.* Стоката като такава обаче няма друга функция, освен да се превръща в пари, да се превръща от формата на съществуване на определена потребителна стойност в самостоятелната и абстрактна форма на разменната стойност, в своята *парична форма,* т. е. да бъде *продадена.* Тя изпълнява тази функция, като бива отчуждавана, като сменя мястото си, *циркулира,* преминава от ръцете на продавача в ръцете на купувача, което по отношение на нейния *продавач* представлява първата ѝ метаморфоза, смяна на нейната форма, превръщането ѝ в пари, така че в първата си форма тя вече не го интересува и — изразено по-точно — по отношение на кръгооборота на капитала е изтласкана, отблъсната от него. Дали *продажбата* на стоката — а да бъде продадена е *функцията* ѝ като *С'* — е опосредствувана от парите като средство за обръщение или като платежно средство, е безразлично за тази метаморфоза като такава. Стоката като форма на първоначалния *стоков капитал* може да е завършила своята метаморфоза, без в резултат на това да е завършило нейното обръщение (оттук новите ѝ метаморфози в нови ръце). Ако я е купил търговец, препродавач — което е нормалното в капиталистическото производство, тя трябва да продължава да преминава от ръце в ръце, докато попадне най-после в ръцете, в които ще функционира като потребителна стойност, т. е. ще бъде потребена индивидуално или производително. [32] Но това нейно по-нататъшно обръщение и повтаряне на първата смяна на нейната форма не интересуват непосредствено първия ѝ продавач и излизат извън движението на капитала, резултат от чийто производствен процес е била тази *стока.*

Следователно *стоков капитал* в точния смисъл е капиталът, който функционира изключително във формата на произведената от него стока и като *стока,* т. е. капиталът в една форма, в която той трябва да бъде продаден *като стока* (да бъде възстановена паричната му форма като авансиран капитал), трябва да претърпи *първата си метаморфоза.*

Стоковият капитал като *стоков капитал* се намира на *пазара,* т. е. предлага се за продажба, щом функционира като стоков капитал. Стоките, в които той съществува, образуват част от *всеобщия стоков пазар* както на други предлагани за продажба стоки, така и на *същия вид* стоки, но произведени и присвоени от други капиталисти. Дали стоковият капитал, за да бъде предложен за продажба, трябва да бъде изпратен първо в Китай, или се намира в склада на своя производител и е изложен там за продан и може да бъде про-

---

*— предимно. *Ред.*

даден на самото място — това не променя нищо в определението на неговата форма и следователно засега трябва да бъде оставено без внимание при изследването на абстрактната форма (е безразлично).

Пазарът е общият израз на *сферата на обръщението* изобщо за разлика от *производствената сфера,* следователно на сферата, в която се осъществява *С'—П—С* и в която като субекти на този пазар се явяват *стокопритежатели* (тук капиталисти като продавачи на стоки) и *притежатели на пари* (купувачи), в която обаче влизат не само капиталистите, купуващи като капиталисти, но и купувачите, купуващи стоката за индивидуално потребление. Тъй като покупката и продажбата — по отношение на едно и също лице — могат да не съвпадат във времето и пространството, пространствената определеност на пазара, където се осъществява актът *С'—П,* т. е. където се реализира стоковият капитал, може да бъде различна от *пазара,* където се осъществява актът *П—С,* т. е. където парите се превръщат обратно в условия на производството, както и от пазара, където парите се превръщат в средства за индивидуално потребление. *Дотолкова пазарът се явява като множество пазари* (също и актът *С'—П, както и актът П—С,* може да бъде осъществен на различни пазари; *една и съща прежда* може да бъде продадена на различни пазари, а с получените от нея пари могат да бъдат купени отново на различни пазари същите или различни други стоки). Както *С—П* и *П—С* се явяват самостоятелно един до друг и един след друг, така и пазарите се явяват обособени на много пазари, които съществуват един до друг и са отделени един от друг. (Това се отнася, разбира се, не само до дадения стоков капитал, но и до стокови капитали от различен вид.) Всеки отделен пазар обаче включва продавачи на стоки и купувачи на стоки и за целия цикъл на движението на капитала пазарът включва както пазари, където капиталът се продава като стоков капитал, така и пазари, където той купува като паричен капитал.

Както казахме, стоката *С'* образува част от стоковия пазар. От друга страна обаче, тя *търси* пазар, т. е. *купувачи,* и пазарът за нея е толкова по-голям, колкото по-голям е броят на тези купувачи и *стойностната сума,* с която те разполагат за купуването на стоката.

По-горе видяхме, че *сферата на размяната,* а оттук фактически пазарът за една стока, е толкова по-голяма, колкото по-много образно е производството, колкото по-разнообразни са конкретните видове труд и колкото по-разнообразни са стоките, в които те са представени. Тук няма да се впущаме по-подробно в този въпрос; той се отнася към глава III, както изобщо — абстрахирайки се от *пространственото определение, което се съдържа в пазара* (*и което именно е присъщо на сферата на обръщението в нейната реалност*) —

всичко, което може да се каже за това, само че с други думи, се отнася до моментите на възпроизводствения процес и на процеса на обръщение.

Тук трябва да се спомене мимоходом само едно:

П—С—Пр.—С′—П′

I *кръгооборот*

1) 2) 3)

Пари—Стока—Производствен процес—Стока—Пари

III *кръгооборот*

С′—С′—П′—С—Пр.—С′

С′—Обр.—Пр.—С′ (респективно *С″*)

Този кръгооборот представлява същото, както и *С* (което влиза в производствения процес) — *Пр.—Обр.—С,* защото *П—С* за единия капиталист е същото, което *С—П* е за другия.

II *кръгооборот*

Пр.—Обр.—Пр.

Пр.—С′—П′—С′—Пр. (респективно *Пр.′*).

[33] Количеството и многообразието на намиращите се на пазара стоки зависят не само от *количеството и многообразието на продуктите,* но се определят отчасти от това, колко голяма част от продуктите се произвежда като *стока* и затова трябва да бъде хвърлена на пазара за продажба като *стока.* Това пък зависи от *степента* на развитие на капиталистическия начин на производство, който произвежда своите продукти само като стоки, и от *степента,* в която той е завладял всички сфери на производството. Затова възниква голямо несъответствие в размяната между един капиталистически развит народ като например Англия и страни като Индия и Китай. Това е една от *причините за кризите,* съвсем невземани под внимание от магаретата, които се задоволяват с фазата на размяната на продукт срещу продукт и при това забравят, че *продуктът като такъв още съвсем не е с т о к а* и затова ео ipso* е способен да се разменя срещу други продукти. Това е същевременно стимулът, който кара англичаните и т. н. да рушат стария начин на производство в Китай, Индия и т. н. и да го трансформират, да го преобразуват в стоково производство, и то в основано на международно разделение на труда стоково производство (т. е. в неговата адекватна на *капиталистическото производство* форма.). Това успяват да постигнат отчасти например предачите на вълна или памук, като подбиват цените и по

*— по силата на този факт. *Ред.*

този начин разрушават старите начини на производство, които не могат да конкурират ниските цени на капиталистически произведените стоки.

Макар *стоковият капитал* като такъв да се намира по своето предназначение на *пазара,* т.е. да е предложен за продан, капиталистът може (в зависимост от природата на стоката за по-дълго или по-кратко време) *да не го изкарва на пазара,* тъй като шансовете да го продаде са лоши, или с цел за спекула и т. н. Той може да го *изземе* от стоковия пазар, но тогава е принуден да го хвърли на пазара по-късно. Това не променя нищо в определението на понятието, макар да е важно при разглеждането на конкуренцията.

Сферата на обръщение, *пазарът,* се различава само по себе си и *в пространствено отношение* от производствената сфера, така както същинският процес на обръщение се различава от същинския производствен процес *във времето.* Готовите стоки, които се намират в склада, в магазините и т. н. на капиталиста, който ги е произвел, са там (с изключение на случаите, когато се продават същевременно тук) обикновено само *временно,* за да бъдат изпратени на други пазари. За тях това е само подготвителна спирка, за да преминат по-късно действително в сферата на стоковото обръщение, така както наличните като стоки фактори на производството очакват само — намирайки се за тази цел само на подготвителна спирка — да преминат в действителния производствен процес. Едните влизат като фактори на процеса в помещенията, в които се извършва непосредственият производствен процес, другите се изнасят от тях като негови резултати. *Пространствената отдалеченост* на пазарите (разглеждани от гледна точка на тяхното местоположение) *от мястото на производствения процес на стоките* в рамките на една и съща страна, след това извън страната образува важен елемент, особено върху основата на капиталистическото производство, чийто пазар за голяма част от продуктите му е *световният пазар.*

Стоките могат да се купуват и за да бъдат иззети d'abord* от пазара. Но това също не спада тук, както и казаното по-горе за *неизкарването* на стоките на пазара от производителя.

При капиталистическия производствен процес *непосредствената цел на производството* е нарастването на стойността на капитала, производството на принадена стойност и натрупването на капитал; тук трябва да се произвежда в голям и непрекъснато растящ мащаб, така че мащабът на производството не е обусловен от даден кръг съществуващи потребности, а от мащаба, предписан от развитието на производителните сили. Затова *пазарът* трябва постоянно *да се*

* — отначало. *Ред.*

разширява. Към това се прибавя обстоятелството, че във всяка отделна сфера на производството всеки отделен капиталист произвежда според намиращия се на негово разположение капитал и т. н., без да се грижи за това, което прави съседът му. Но не *неговият* продукт, а съвкупният продукт на капитала, вложен в тази *отделна* сфера на производството, образува *стоковия капитал*, който тази и всяка отделна сфера предлага за продан. Емпиричен факт е, че макар и с разширяването на капиталистическото производство да се увеличава и разнообразява броят на *сферите на производство*, на сферите на приложение на капитала, тази диференциация в страни с развито капиталистическо производство не върви в крак с натрупването на самия капитал (на подлежащия на влагане съвкупен капитал).

[34] *Образуване на запас*

Щом капиталът във формата на своя продукт — *стоката*, е вече на пазара, функционира като *стоков капитал* — а ние видяхме, че той се намира на пазара като *С′—П*, като стоков капитал, който външно не показва дали ще влезе отново в сферата на възпроизводството на друг капитал или в индивидуално потребление, или и в двете, тъй като някои стоки са както средства за производство, така и средства за живот, и тъй като стоките, които образуват материалното съществуване на променливия капитал, ако се разглежда съвкупният възпроизводствен процес, винаги служат в двете качества и като *П—С*, т. е. като стоков капитал, който според ролята, която играе в процеса на обръщението, външно не показва, че непосредствено влиза отново като фактори на труда във възпроизводствения процес на капитала,— този съвкупен стоков капитал се намира в стадий, когато трябва да бъде продаден, но още не е продаден, представлява само изходен пункт на акта *С—П*, на превръщането си в пари. Щом стоковият капитал е продаден, продадената стока влиза или *непосредствено* в индивидуално или производително потребление, или окончателната ѝ продажба на последния купувач, на потребителя — индивидуален или производителен, се антиципира от търговеца и може да мине през редица актове на обръщението и различен брой пъти да повтори същата метаморфоза, преди да напусне същинската сфера на обръщение и да бъде отредена било за индивидуално потребление, било за производствения процес. И в двата случая стоката се намира в преходен стадий, в *междинен стадий* между производството и потреблението, намира се в същинската сфера на обръщение, на *пазара*, на склад, предложена за продан. По този начин тя образува *запас* и постоянното наличие на този запас е постоянно условие за възпроизводствения процес. Колкото по-ма-

сово става производството, толкова по-масов — при неизменни други условия — трябва да е *запасът* от намиращите се на пазара стоки, от капитала, който функционира като *стоков капитал*. Потокът от стоки, който се намира в този междинен стадий, е толкова по-обхватен и по-разнообразен, колкото по-огромен е потокът на производството. Толкова по-сигурно индивидуалният потребител намира новосъздадените артикули и толкова по-сигурно е всеки отделен капитал да намери на пазара в готов вид условията за своето възпроизводство. Това е толкова повече правило, защото съобразно със същността на капиталистическото производство *всеки отделен капитал*

1) произвежда в мащаб, който е обусловен не от индивидуалното търсене (поръчка, частна потребност и т. н.), а от стремежа да се реализира колкото е възможно повече принаден труд и с даден капитал да се доставя колкото е възможно по-голямо количество стоки;

2) се стреми да заеме колкото е възможно по-голямо място на пазара и да измести, да изключи своите конкуренти. Конкуренция на капиталите.

«Където производството и потреблението са сравнително големи, там, разбира се, всеки даден момент *сравнително голям излишек* ще се намира в *междинен стадий*, на пазара, на път от производителя към потребителя освен ако бързината, с която се продават вещите, не се е увеличила така, че да неутрализира това, до което би довело иначе нарасналото производство» («An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus» etc. London, 1821, p. 6—7).

Образуването на запас не е нещо присъщо на капиталистическото производство. Тъй като тук производството и потреблението са най-големи, и запасите са най-големи. Освен това обаче се прибавя и обстоятелството, че при всички предишни начини на производство само относително малка част от продуктите става *стока* и затова се хвърля на пазара като стока, затова може да съществува в току-що определения модус на *запас*, така че вече по тази причина се явява незначителна в сравнение с капиталистическото *образуване на запас*.

Това образуване на запас popularite r* (а също и от икономистите, когато искат да докажат заслугата на капиталиста, който образува тези необходими за възпроизводството запаси) често се смесва [35] с *натрупването* и дори с *образуването на съкровища*.

Това «натрупване» е само привидност, само междинният стадий, в който стоковият капитал се намира, преди да попадне като стока в потреблението или възпроизводството. Това е битието на стоката на пазара *като стока*. Като стока тя е налице всъщност само в тази форма. Ако това се нарича «натрупване», то натрупването не озна-

*— в разговорния език. *Ред.*

чава нищо друго освен обръщение или битие на стоката като стока, по-точно — на капитала като стоков капитал. Този вид «натрупване» би бил обратното на образуването на съкровища, което се стреми да увековечи стоката в нейното годно за обръщение състояние и постига това само като я извлича от обръщението във формата на пари. Ако производството — следователно и потреблението — е многообразно и масово, голяма маса от най-различни стоки постоянно ще се намира на тази *спирка*, в този *междинен етап*, с една дума — в обръщение, или на пазара. Така че ако разглеждаме нещата откъм количествената страна, образуването на *голям запас* не означава тук нищо друго освен голям мащаб на *възпроизводствения процес*, който включва процеса на потребление и като резултат от който освен стоката трябва да се разглеждат самите ѝ *производители и потребители*, и то в техните икономически определени характеристики на капиталисти, наемни работници и т. н.

Щом стоките са готови и годни за обръщение, те напущат мястото на тяхното производство и се разпределят в *хранилища*, в складовете на производителите, в магазините, складовете и дюкяните на препродавачите, в пристанищни складове и т. н. В тези хранилища те остават само докато се намират в междинния стадий, в стадия на обръщението, и ги напущат, щом са продадени, окончателно продадени и подлежащи на индивидуално или производително потребление, консумират се и се унищожават като потребителни стойности. Тази *спирка*, престоят им в този момент на процеса, битието им на пазара вместо във фабриката или в частна къща (като потребителни стоки) е само мимолетен, само кратък момент в техния жизнен процес.

Ако възпроизводственият процес се намира в *плавен* континюитет, едни и същи стоки постоянно се възпроизвеждат в производствения процес, намират се на пазара и се потребяват. Така че не същите стоки, но стоки от същия вид винаги се намират *едновременно* в тези три етапа. Докато един стоков капитал от същия вид отива за потребление, друг постъпва след него в *хранилищата*, които представляват спирката му на пазара, а трети се образува в производствения процес, за да заеме мястото на стоковия поток, който напуска хранилищата. *Запасът* е постоянно налице и в постоянно растящ обем, защото той *постоянно се възстановява*, възпроизвежда, и то в постоянно растящ обем. Железопътната гара е винаги пълна, но винаги с други пътници. Това постоянно наличие на една част от капитала в неговата форма на *стоков капитал* като запас на пазара придава на този стоков свят привидността на самостоятелно, неподвижно битие. Човек вижда неговото постоянно битие, а не неговото движение. Тази привидна *самостоятелност* и *неподвижност* заблуж-

дава не само тълпата, но и вулгарната политическа икономия. При действителна *неподвижност* настъпва *застой* на процеса на възпроизводство и обръщение, задръстване на пазарите, те получават нещо като апоплексия, тъй като новият стоков поток заварва хранилищата все още пълни със старите стоки. Тогава това «накамаряване», натрупване, е, както казва Корбет, неразмяна (Non Exchange)[73] и по този начин се вижда как действителната неподвижност на стоките в тази фаза вместо тяхното движение нарушава целия възпроизводствен процес. От друга страна, ако възпроизводството, ограничено от естествени или обществени причини, спре, магазините, хранилищата и т. н. се изпразват и тогава веднага се вижда, че непрекъснатостта, която наличното богатство привидно притежава, е само непрекъснатост на неговото постоянно възобновяване, на неговото постоянно възстановяване, на неговото възпроизводство, постоянно овеществяване на обществен труд, което обаче също тъй постоянно се изразходва. Толкова малко е и може да бъде това овеществено богатство, което поразява въображението, когато е концентрирано в отделни пунктове на големи маси, в сравнение с безмерния поток на възпроизводствения процес, от който то образува само за миг застинали вълни.

[36] По-късно ще видим, че макар масата на *запаса* да се увеличава абсолютно, запасът изобщо намалява, доколкото попълването му все повече зависи от едновременното му възпроизводство, от бързото му възобновяване, следователно, че *в запас* се държи фактически малко количество стоки и че в сравнение с цялата маса на продукцията *запасът* — например на промишления капиталист — намалява. Освен *запаса,* който се намира в общата сфера на обръщението, запас се намира и в сферата на индивидуалното потребление, една част от който се потребява по-бавно, а друга — всеки ден и всеки час. Този *запас* расте, особено по-дълготрайната му част, натрупва се с развитието и разширяването на мащаба на възпроизводствения процес.

«Трябва да се прави разлика между частта от запаса, която се заделя, за да се реализира целта на цялото производство (потребление), и частта, която е резервирана като средство за собственото му възпроизводство и за производство на известен доход» (*E. G. Wakefield.* A Commentary to A. Smith's Wealth of Nations. V. II, p. 387).

В действителност една част се намира във формата на средства за производство в производствения запас на производителите; една част — на *пазара* било за индивидуално или за производително потребление; една част — в стадия на транспортиране.

[37] *Паричен капитал*

Паричният капитал се представя в двете форми:

П—С—П′ и
С—П—С′.

Една част от парите (било то злато или сребро, стойностни знаци или кредитни пари), които са в обръщение в дадена страна, постоянно представлява капитал или капитала в парична форма, макар че елементите, от които той е съставен, неговите, така да се каже, частички постоянно се менят.

Относителните части на капитала (на съвкупната му стойност), който е в обръщение, могат да се представят в твърде изменящи се пропорции във формата на пари или стока. Това зависи от производствения процес и от някои други моменти на неговия оборот.

Що се отнася до златото или среброто (и т. н.), които *превръщат* капитала в *пари,* с тях нещата стоят точно така, както видяхме при простото обръщение: златото се отнася изобщо с известно количество циркулиращи пари към стоките, които се купуват с него. Една и съща парична сума представлява днес паричната форма на един капитал, а утре — паричната форма на друг капитал. Ако процесът *С—П—С′* се разглежда като процес на обръщението на капитала и оттук на различни капитали, става ясно, че докато *С* на капиталиста *А* се превръща в пари, *П* на капиталиста *В* се превръща в стока и най-после капиталистът *А,* чийто капитал съществува сега в парична форма, купува с тези пари *С′* от капиталиста *С* (ако щете и от много капиталисти, които продават различни стоки). По този начин една и съща парична сума е представила стойността на два стокови капитала, на капиталистите *А* и *С,* и съществува два пъти като паричен капитал. Ако капиталистът *А* продава прежда на капиталиста тъкач *В,* а купува памук и т. н. от капиталиста *С,* едно и също *П* представлява отначало стойността на преждата, след това стойността на памука в парична форма и освен това съществува (доколкото е злато и сребро) (самó има стойност) като трета стойност редом с тези две стойностни маси, представени временно от него като паричен капитал. Това е същото, което става при някой банкер. Един изтегля паричната сума x, друг влага паричната сума y и по този начин една средна парична маса е достатъчна, за да служи като платежно средство за капитали с несравнено по-голяма стойност.

Както при простото обръщение, тук стават едновременно известен брой актове *С—П* и за това трябва да е налице известна маса пари (или да бъде доставена чрез кредитни пари съобразно с потребностите); от друга страна, се извършват последователно актовете

С—П—С и тук, доколкото парите функционират като средство за обръщение, от бързината и преплитането на формалните метаморфози на капитала зависи каква стойностна сума на тези последователни транзакции може да бъде осъществена с една и съща парична сума, или пък, доколкото парите функционират като платежно средство, от развитието на техниката на тези плащания и от балансите, които трябва да се приключат.

Разглеждани чисто формално, парите функционират във формалната метаморфоза на капитала, както и в метаморфозата на стоката, като покупателно средство или платежно средство, а доколкото настъпва прекъсване — като *пари*. Това нищо не променя в обстоятелството, че парите представляват тук капитал (функциониращ капитал).

Арендаторът прави основните си покупки в определени срокове, а основните си продажби — в други срокове. Следователно оборотният му капитал се представя последователно ту в по-големи пропорции като паричен капитал, ту като стоков капитал. Същото важи повече или по-малко за всички промишлени капитали. Тъй като тези колебания обаче не са еднакви и не стават в еднакви срокове за различните капиталовложения, известна, макар и изменяща се парична сума е достатъчна, за да представлява в единия срок един капитал, в другия срок — друг капитал предимно като паричен капитал.

[38] Дори да се предположи континюитет на производствения процес на един капитал, неговите покупки и продажби могат да не съвпадат по време, например купуването на запас от въглища, памук и т. н., които след това стигат за известно време; не съвпадат също падежите на плащанията и сроковете, в които те трябва да се правят. Общо взето, тези движения трябва да се уравновесяват (макар че една и съща стойностна маса на оборотния капитал съществува ту повече като стоков капитал, ту повече като паричен капитал). Известна парична сума, или *П*, във формата на паричен капитал обаче е необходима — доколкото вследствие на *уравновесяващите се движения той не се стича и изтича постоянно*, за да може да изпълни тяхната *функция, да ги уравновеси*, т. е. да уравновеси случайностите, които са неделими от движението на капитала, така че да могат да се осъществяват покупки без продажби и плащания — без постъпление на плащания. Тук се абстрахираме от кредита, макар че той не променя нищо в същността на работата. Следователно от тази гледна точка е необходим известен резервен капитал в пари.

Освен този резервен капитал *променливият капитал* трябва да е постоянно налице в парична форма и непрекъснато да се възпроизвежда в тази форма. Работната заплата се изплаща обикновено сед-

мично. (*Сроковете за изплащането* ѝ са определящ елемент за паричната маса, която е необходима, за да осигури нейното обръщение.) Колко голяма или малка трябва да бъде паричната маса, необходима, за да се извършат тези плащания, така че с един и същ соверен да се изплаща може би петдесет пъти в годината една и съща седмична работна заплата, зависи сега — абстрахирайки се от броя на едновременно заетите работници или от *величината* на променливия капитал — от повече или по-малко съвършения механизъм, чрез който изплатените на работниците пари постъпват в търговията на дребно, връщат се от нея отново у банкерите, а от тях — у капиталиста, който е наел работниците. От друга страна, от различните обороти на различните капитали, но най-вече от производственото време, нужно за произвеждането на стоката и следователно от готовността ѝ за пазара, зависи за колко време парите, необходими за изплащането на работната заплата, постоянно се стичат обратно от продажбата на стоките. Съобразно с това резервният капитал (за променливия капитал) трябва да бъде по-голям или по-малък в различните отрасли на производството. Но абстрахирайки се от тези различия, и тук е необходим известен *резервен капитал в пари за уравновесяване на функциите, така че капиталистът да е в състояние да издържи обичайните застои в продажбата, в инкасирането* на плащания и т. н. и все пак постоянно и непрекъснато да авансира променлив капитал във формата на пари.

Впрочем в непрекъснатия производствен процес постоянно се образува такъв резервен паричен капитал, тъй като например днес са получени плащания, а следващите плащания трябва да се направят по-късно, днес е продадена по-голяма маса стоки, а едва по-късно трябва да се купи по-голяма маса стоки, така че в тези интервали една част от оборотния капитал постоянно съществува в парична форма.

Трети вид резервен паричен капитал се образува чрез обратното превръщане в капитал на превърнатата в пари принадена стойност, следователно изобщо чрез влагането на нов добавъчен капитал, който например очаква приложение, или най-вече като се изразходва постепенно като капитал и по този начин почва да функционира. (Като пари той може междувременно да функционира за други капитали.) Същото става ditto*, ако капитали, след като са ликвидирани, се изтеглят от един стар отрасъл на производството и настъпва интервал, през който те са незает паричен капитал.

---

*— също. *Ред.*

Две характерни форми на паричния капитал

1) Една част от стоковия капитал на дадена страна се разменя всяка година срещу златото и среброто на страните, които имат златни и сребърни мини. (Или дори — ако са невъзможни каквито и да било изгодни постъпления — срещу златото и среброто на страни, които не притежават мини.) Като паричен материал златото и среброто сами по себе си имат дееспособността на капитали, на първо място на *парични капитали*. Това, което подлежи тук на по-подробно разглеждане, се отнася към *глава IV на книга III* (ако изобщо въпросът може да бъде разгледан в този труд).

[39] 2) *Ценните книжа* като *форма на съществуване на паричния капитал.*

Виж по този въпрос какво съм отбелязал в § 3 на тази глава.

[40] Доколкото *С—П—С* е равно на взаимна покупка и продажба на стоки между капиталисти или на преплитане на метаморфозите на различните им стокови капитали, *П* циркулират като *средство за обръщение* на капиталите: те опосредствуват размяната на един стоков капитал срещу друг.

Но *С'*, стоковият капитал, който излиза от производствения процес, съдържа принадена стойност. *Той* е нараснал по стойност капитал именно защото е равен на *стойността* на авансирания капитал плюс принадена стойност. Доколкото *С'* се продава, придобива парична форма, една част от тази парична сума представлява първоначално авансирания капитал, друга — принадена стойност. Тази принадена стойност може да бъде превърната обратно в капитал, да бъде натрупана. Доколкото това става, то е безразлично за изследването в момента, тъй като капиталът представлява тогава процесът *П—С—П'*. (Т. е. това е същото, както ако разглеждаме формата, в която капитал се влага или авансира тепърва, следователно преди всичко във формата на паричен капитал.) Тук представлява интерес само следното: една част от парите, която може би досега се е намирала в обръщение просто като пари, се хвърля отново в обръщение, но като *паричен капитал.* (Възможно е също добавъчно злато и сребро (или банкноти) действително *да превръщат в пари* една част от принадената стойност.) Единственият пункт, който трябва сега да се изтъкне, е функцията на едни и същи пари в процеса на обръщение последователно като *паричен капитал* и след това отново като *пари* или просто средство за обръщение.

Друга част от принадената стойност *се изразходва като доход* от капиталиста (който досега представляваше всичките си събратя, които заедно с него живеят от тази принадена стойност или с които

той трябва да я дели по-късно). Тази част не се превръща обратно в капитал и не влиза в обръщението на този капитал. Ако вземем изходния пункт *С—П—С′*, това е простото стоково обръщение, именно кратната част от *стоковата маса*, която представлява предназначената за потребление част от принадената стойност и се превръща в пари, за да се купят с тези пари средства за живот. Парите функционират тук само като *монета*, като средство за обръщение и преминават в общото обръщение, след като все пак са послужили преди това да придадат на *стоковия капитал* (който съдържа принадената стойност) неговата парична форма. (Например един фабрикант продава прежда за 1000 ф. ст., от които 100 ф. ст. са принадена стойност, от които пък, да речем, 50 ф. ст. се изразходват като доход. За 1000-та ф. ст. той получава чек, който предава на своя банкер. Той изтегля от банката 50 ф. ст. в соверини или в петфунтови банкноти за личните си разходи. Това не е същият *вид пари*, който трябва да изпълнява двете функции.) Една част от парите, в които е представен стоковият капитал след неговата продажба, се изразходва във формата на монета, за да се купят средства за живот. Както авансираният капитал само постепенно нараства по стойност, така и частта от принадената стойност, която трябва да бъде изразходвана като доход, постепенно се прибира и изразходва, а необходимата за превръщането ѝ в пари част постоянно се изтегля от обръщението и постоянно се хвърля малко по малко обратно в него. Където оборотът на капитала е по-продължителен, например над една година, този доход се авансира предварително, тъй като трябва да се яде. Следователно в обръщението се хвърля и частта от капитала, която превръща дохода в пари.

Но ние още не сме свършили с тази форма *С′—П—С*, доколкото за капитала *А*, който разглеждаме например, тя е само изразходване на част от стоките му за лично потребление и затова *П* представлява тук само монета или циркулира само като такава. Това *П* съдейства същевременно за това да придаде парична форма на второто *С*, на средствата за живот, от които се състои стоковият капитал на капиталиста *В*. Търговецът на дребно трябва да продава средства за живот непосредствено на потребителя. Следователно монетата бива изтеглена от обръщението от него като парична форма на неговия капитал. Можем да приемем, че той постоянно разходва прибраната от него проста разменна монета по същия начин или постоянно я получава от клиентите като разменно средство и им я връща като ресто от соверините и т. н. След като посъбере монети, той ги изпраща последователно на банкера, а когато той самият трябва да прави по-големи плащания, издава чек, платим от неговия банкер, който от-отново плаща с чек или с банкноти. Но същите монети биват изтег-

лени отново от същия банкер от индивидите, чиито пари, в които те реализират своя доход, лежат у банкера, и хвърлени по този начин отново в обръщение, пак се връщат у търговеца на дребно.

[41] 2) *Време на обръщението*

Процесът на обръщението на *стоковия капитал* — *С'—П—С—* се извършва във *времето* и *пространството.*

Обръщението в *пространството* се свежда до транспортирането на стоките, все едно дали произведената стока се транспортира за продан на някой пазар или се купува на мястото на нейното производство, за да влезе във възпроизводствения процес. От една страна, *транспортната индустрия* образува същински отрасъл на производството, а вложеният в нея капитал — едно от големите подразделения на производителния капитал. От друга страна обаче, тя се различава от другите отрасли на промишлеността по това, че се явява като продължение на (определен) производствен процес *в рамките* на процеса на обръщение и *за* процеса на обръщение. От тази гледна точка тя играе роля в *разходите на обръщението.* (Вж. *§* 4 на тази глава.)

Тук трябва да разгледаме преди всичко само абстрактния момент, който по необходимост произтича от метаморфозата на стоката, и тъй като *това последователно преминаване* през различни фази (които траят повече или по-малко време като например преминаването на стоката от едни ръце в други) има, както и всяко движение, своя мярка във времето, дотолкова измерваме това движение *количествено.*

Пространственият момент, преместването, което се явява като физическо условие за този процес, се свежда от тази гледна точка просто до *временен* момент. Отдалечеността на пазарите, отделянето на мястото на продажбата на стоката от мястото на нейното производство са важни тук само доколкото по този начин се засяга и определя *времето,* през което ще протекат различните стадии. Пространственото определение се явява тук самó като *временно определение,* като момент на *времето на обръщение* и само от тази гледна точка ще трябва да се взема под внимание в този раздел.

Времето, което е нужно на стоковия капитал, за да извърши *С'—П—С,* да бъде продаден, да се превърне в пари и от пари отново да се превърне обратно в условия на своето възпроизводство, във фактор на своето производство, наричаме *време на неговото обръщение.* То очевидно е включено в същинската сфера на обръщение, сферата, в която капиталът функционира като стоков капитал и паричен капитал.

Ако изхождаме от формата на обръщението *П—С—П* или също от формата *Пр.—Обр.—Пр.,* от парите или от производствения

1) 2)

процес (по-добре от последния, тъй като тук *Пр. —С'—П—С'— Пр.* и двете фази на процеса на обръщение не са разделени от производствения процес, както в първата форма) и ако предположим по-нататък, че целият капитал излиза от процеса наведнъж като стоков капитал, че е превърнат в стоков капитал, в неговата съвкупност — това предположение е *действително* за онази му част, която излиза от процеса като стоков капитал, следователно нашето предположение се състои в това, че за да опростим нещата, се абстрахираме от останалата част, — то възпроизводственият процес, който отново изразява функциите на капитала като производителен капитал, зависи очевидно от *по-голямата или по-малка продължителност на времето на обръщение,* което от своя страна е само абстрактната мярка за по-голямата или по-малката скорост, с която се извършва съвкупната метаморфоза на стоковия капитал и оттук неговият преход от едната фаза в другата.

Но тъй като капиталът създава стойност и нараства по стойност, произвежда принадена стойност само в производствения процес, *времето на обръщение,* което измерва продължителността на пребиваването му в сферата на обръщение на пазара, а оттук и на *непребиваването* му в производствената сфера, измерва прекъсването на производствения процес, времето, през което той нито създава стойност, нито произвежда принадена стойност.

[41] Тук виждаме същото явление, както при натрупването (преди всичко натрупването във формата на паричен капитал). Същата маса от средства за обръщение постоянно застива и постоянно се събира, концентрира и изтегля от обръщението във формата на *паричен капитал* и постоянно се разпада, раздробява и хвърля обратно в обръщението във формата на пари, на средства за обръщение. Различните форми на тези средства за обръщение като монета, банкноти, банкноти с различно наименование и т. н. в зависимост от сферата, в която се намират в обръщение, се отнасят към изследването на *кредитното дело.*

Тук трябва да направим само следната обща бележка.

Тъй като за капиталистическия начин на производство е характерно, че целият продукт се произвежда във формата на стока, реализира се като стоков капитал и след това отново трябва да бъде възстановен от други стокови капитали, става естествено преплитане на метаморфозите на капитала — както на формалните, така и на реалните му метаморфози, и оттук *развитието на парите като платежно средство,* което образува естествената основа за развитието на

кредитната система и кредитните пари в различните им форми. Тук разглеждаме обаче парите изключително 1) като метални пари и 2) предимно в тяхната функция не като *платежно средство,* а като *покупателно средство.* И то, първо, защото развитието на кредитната система не влиза в обсега на нашето изследване, което по-скоро е предпоставка за изследване на развитието на кредитната система; второ, защото при разглеждането на самото кредитно дело чисто металическото обръщение винаги трябва да служи като база, следователно трябва да бъде предварително представено в чистия му вид.

При разглеждането на простото обръщение скоростта на обръщението се разглеждаше като един момент, чиито *причини* не можеха да бъдат изведени от самото просто парично обръщение. Сега виждаме, че тя е обусловена от скоростта на метаморфозите на капитала или на съвкупния му възпроизводствен процес.

В заключение трябва да направим още една бележка.

П—С—П, общата форма на капитала, представлява паричната форма на капитала като изходен и краен пункт. Но за разлика от образуването на съкровища, нефункциониращите пари тук винаги са неизползван капитал, а капиталът винаги се стреми да вземе парична форма също тъй усърдно, както и да се освободи от нея.

[42] Това се проявява най-ясно във формата *Пр.—Обр.—Пр.*

При преминаването си през стоковите метаморфози — а *времето на обръщението* измерва само *продължителността* на това преминаване — стоковият капитал се превръща от една *форма* на стойността в друга, без да изменя своята *стойностна величина.* Стойностната сума, изразена в съвкупната цена на стоковия капитал, се превръща в пари в същата парична сума, която вече е изразена идеално в неговата цена; тази парична сума се превръща на свой ред в друг *стоков капитал* и реализира паричната сума, която като *цена* изразява стойността на този стоков капитал. Следователно тук става *изменение на формата. Една и съща* стойност се представя последователно като стока, като пари и отново като стока. Стойност обаче не се създава.

Така че времето на обръщение, което далеч не е време, произвеждащо стойност, каквото е работното време, е по-скоро *периодът от време,* през който *се прекратяват,* прекъсват създаването на стойност и самонарастването на стойността на капитала.

Да предположим, че един капитал от 500 ф. ст., от които 100 ф. ст. са променлив капитал, при норма на принадената стойност, равна на 100 процента, се нуждае от един месец, за да се превърне в продукт. В такъв случай продуктът е= на 600 ф. ст.=на 20 000 фунта прежда, ако един фунт прежда=на 12 шилинга. Този продукт постъпва на пазара като стоков капитал от 20 000 фунта прежда на цена 600 ф. ст. Да предположим, че минават три месеца, преди той

да бъде продаден и да се превърне обратно в условия на своето производство. По този начин капиталът е произвел за четири месеца 600 ф. ст. стойност и 100 ф. ст. принадена стойност. Същото би било, ако той произвеждаше за един месец само 25 ф. ст. принадена стойност и само 150 ф. ст. стойност. Ако времето на обръщение беше само два месеца, същият капитал би произвел за три месеца 600 ф. ст. стойност и 100 ф. ст. принадена стойност, т. е. за един месец — 200 ф. ст. стойност и 33 $^1/_3$ ф. ст. принадена стойност; ако времето на обръщението беше само един месец, за два месеца биха били създадени 600 ф. ст. стойност и 100 ф. ст. принадена стойност, а за един месец — 300 ф. ст. стойност и 100 ф. ст. принадена стойност, следователно двойно повече, отколкото при първата предпоставка, защото времето на обръщението би било два пъти по-кратко. Същото, което се каза тук за стойността, важи за потребителната стойност, за масата на продукта и принадения продукт, например за произведената за един месец прежда.

Следователно *времето на обръщението* на капитала, или периодът, през който капиталът извършва своите метаморфози като стоков капитал, се представя като време на създаване на неговата стойност и време, което определя степента на неговото самонарастване, или на производството на принадена стойност. Времето на обръщение се явява като определящ момент наред с работното време.

Но тъй като в рамките на пребиваването му в сферата на обръщението, измервано с времето на неговото обръщение, капиталът не експлоатира работника, изобщо не се намира в каквото и да било отношение към него като към работник, а най-много като купувач към продавач, изобщо се разменя само с други капитали или — доколкото стоката влиза в потребление — има работа само с купувачи и продавачи на стоките, всъщност само с притежатели на пари, и изобщо движението му в сферата на обръщението е опосредствувано от редица размени и актове на обръщение *превръщане* на неговата форма, т. е. явява се като характерно, присъщо му като капитал, като паричен капитал или като стоков капитал движение или функция, което се извършва извън неговата експлоатация на труда, извън собствената му форма на съществуване като производителен капитал — то възниква *привидността,* че създаването на стойност и на принадена стойност — тъкмо защото се определя от времето на обръщението, произтича и от други, присъщи му по мистериозен начин като паричен или стоков капитал скрити свойства, които нямат нищо общо с количеството на експлоатирания от него труд или с присвояването на незаплатен труд и изобщо не се измерват с *работното време*. По-късно ще видим как тази привидност е заблудила не само тълпата, но и най-добрите икономисти.

В действителност обаче, ако времето на обръщение =0, така че капиталът би извършвал своите метаморфози само въображаемо, без те да са коствали време, така че функцията му в производствения процес и размерът, в който той функционира в него тук, биха били непрекъснати (а при определени обстоятелства, например при работа по поръчка и т. н. времето на обръщение може да е =0), капиталът би достигнал максимума в създаването на стойност и в своето самонарастване. Ако, напротив, времето на обръщение=на безкрайност, създаването на стойност и самонарастването на неговата стойност биха били =0.

Следователно *времето на обръщение* действува само отрицателно на създаването на стойност и на самонарастването на стойността на капитала, докато *работното време* въздействува *положително*. *Времето на обръщение* действува върху работното време като *граница*. Ако времето на обръщение е=0, тази граница не съществува. Тя се разширява толкова повече, колкото повече се увеличава, расте *времето на обръщение,* [43] колкото по-голямо е то от нула.

И така времето на обръщение действува само като прекъсване на производствения процес. Ако съвкупното време, през което капиталът се намира в обръщение е=*Пр., Пр.'* (производствено време, работно време) плюс *Обр.* (време на обръщението), то *Пр.* минус *Обр.* е равно на образуващото стойност време на неговото обръщение.

Образуването на стойността на капитала е функция на неговото време на обръщение (думата «функция» е употребена тук в математически смисъл). Но в същата степен, в която времето на обръщение има положителен прираст, образуването на стойност има отрицателен прираст. Едното намалява с нарастването на другото, както абсцисата и ординатата в определени криви.

Ако — както в нашето предположение — съвкупният капитал излиза от производствения процес наведнъж като стоков капитал, то нарастването на стойността очевидно расте или намалява *обратнопропорционално* на времето на обръщение и правопропорционално на работното време. Ако *една* част от капитала се намира в производствената сфера, докато другата се намира в сферата на обръщението, размерът на капитала, *който се намира в процес на нарастване на стойността,* а оттук и степента на нарастване на стойността, расте или намалява *обратнопропорционално* на времето на обръщение.

Обстоятелствата, които удължават или скъсяват времето на обръщение, ще бъдат разгледани по-подробно по-късно.

Дотук обаче prima facie* е ясно:

*— преди всичко. *Ред.*

При равни други условия три обстоятелства трябва да въздействуват върху относителната величина на времето на обръщение.

1) Реалното пространствено протежение, което стоковият капитал трябва да премине в двете си фази, или отдалечеността на пазарите от мястото на производството, изразено по-общо — периферията на пазара; възможно е пазарът да се представя като маса от окръжности или дъги, така че гледано от мястото на производството, радиусът постоянно да расте и пазарът например да започва в непосредствено съседство и да завършва в най-отдалечената точка на световния пазар.

2) Относителната величина на изразходвания капитал и оттук — на произведената от него стокова маса. Защото е ясно, че при равни други условия за превръщането на много стоки от стоки в пари и обратно от пари в стоки са нужни повече актове на покупка и продажба, отколкото за същото превръщане на малко стоки. Наистина тези актове могат да стават *едновременно,* пространствено един до друг, но повече са шансовете те да стават последователно, т. е. да костват повече време в единия случай, отколкото в другия.

3) Свързаната с естествените условия *периодичност на производствения процес* и относителната *продължителност на постоянните различия* на тази периодичност, т. е. интервалът между периодите и тяхното повтаряне.

Първите два пункта се разбират от само себе си. Що се отнася до последния, да вземем за пример земеделието, където, да речем, между сеитбата и жътвата минава една година. Следователно новото обръщение на стоковия капитал, например на пшеницата или овеса, може да започне отново едва след една година. От друга страна, периодът на обръщението на стоковия капитал, на пшеницата или овеса, обхваща цяла година. Той само постепенно се влива в резервоарите на обръщението и излизането му от тях за потребление или възпроизводство (при продажба например) обхваща една година. Той напуща тези резервоари само на малки части. Затова *преди* капиталистическия начин на производство, щом стоковото или паричното обръщение се е развило донякъде, земеделецът трябва да продаде поне част от своя продукт, за да купи други стоки и да плати данъците, земеделието попада в ръцете на *търговския капитал* и още повече на *лихварския капитал* и селското производство изпада в относително по-голяма зависимост в сравнение с градското[a]. Оттук бързото развитие на дълговото робство при земеделските народи, при дребните селяни в противоположност на по-едрата поземлена собственост,

---

[a] *Th. Corbet.* [An Inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals. London, 1841, p. 135].

както в Древния Рим и в Германия по времето на Карл Велики.

[44] Тъй като капиталистическото производство *разширява пазара* пропорционално на своето развитие, при което периферията на пазара, измервана от мястото на производството като негов център, се описва с прогресивно растящ радиус, и следователно удължава *времето на обръщение,* иманентният на капитала стремеж към нарастване по стойност — да не говорим за иманентния му закон за поевтиняване на стоките — реагира с развитие на *транспортните* и *съобщителните средства,* със създаване на тези реални условия не само за разширяване на пазара, но и за съкращаване на *времето,* през което стоката минава през него, и по този начин на времето на обръщение. От друга страна, *кредитното дело* (това важи и за другите два пункта), което по необходимост израства от капиталистическото производство, се явява като средство за съкращаване на времето на обръщение и за поддържане непрекъснатостта на целия възпроизводствен процес.

Абстрахирайки се от тези общи обстоятелства, които определят продължителността на времето на обръщение, при равни други условия тя очевидно зависи от колебанието на *пазарните отношения,* които въздействуват върху покупката и продажбата на стоките, като ту ги ускоряват, ту ги спират. Едно и също капиталовложение с едно и също средно време на обръщение ще бъде по-производително или по-непроизводително на стойност и принадена стойност и на продукт и принаден продукт в зависимост от съществуващата във всеки даден момент и колебаеща се пазарна конюнктура. Затова с оглед на нейния ефект тя въздействува не като постоянна, а като променлива сила[a].

Времето като такова действува разрушаващо (от двете изключения — земята и кредитните пари — първото се отнася към раздела за рентата, а второто изобщо не спада тук) върху *потребителната стойност* на стоките и оттук върху тяхната разменна стойност. Така — абстрахирайки се от по-голямото или по-малкото ограничаване на работното време от времето на обръщение — последното влияе не само върху нарастването на стойността, но и върху *запазването на стойността* на авансирания капитал. (Абстрахирайки се от това, че той е повече изложен на случайности.)

По-нататък, колкото по-продължително е времето на обръщението — пребиваването на стоковия капитал на пазара, толкова по-големи са шансовете да се съкрати времето на производството на сто-

[a] *S. Baily.* [A Critical dissertation on the nature, measures, and causes of value. London, 1825, p. 63, 64, 66].

ката и оттук да падне *стойността* на вече намиращите се в обръщение на пазара стоки, те да се обезценят. (Разбира се, възможно е и обратното и произтичащото оттук повишение на цените. Оттук — спекулата. Но това важи само изобщо без оглед на колебанието на пазарните цени поради изменящото се отношение между търсене и предлагане например на суровини, особено на земеделски продукти.)

По отношение на времето на обръщение трябва да бъде изследван още само един пункт. Тъй като обръщението се разпада на две фази: *С—П* и *П—С*, важи ли специфично отличителното за тези две фази?

Първо. При простата стокова метаморфоза видяхме, че трудността се състои в продажбата, а не в покупката, защото след осъществяването на първия акт стоката в нейната парична форма притежава абсолютна способност да се разменя срещу всички други стоки, докато първата транзакция зависи от нейната потребителна стойност и т. н. Това важи изобщо и за стоковия капитал, така че времето на неговото обръщение се определя главно чрез *С'—П*. Изключенията, които се срещат и които забавят обратното превръщане на паричния капитал в стоков капитал — в условия за неговото съществуване, се отнасят към изследването на реалните страни на възпроизводството, а не тук.

Тук трябва да направим само общата бележка, че същото развитие на световния пазар, което върви в крак с развитието на капиталистическото производство, ако се разглеждат отделните капиталовложения и дори капиталовложенията на цяла страна, въздейства върху *С—П* и *П—С* в *противоположно* направление.

[45] Наистина, от една страна, развитието на транспортните и съобщителните средства съкращава пазарните разстояния, но, от друга страна, с развитието на капиталистическото производство не само се увеличават по абсолютна дължина подлежащите на съкращаване разстояния, но и една постоянно растяща част от съвкупния стоков капитал — в същата степен, в която капиталът все повече и повече подчинява реално всички сфери на производството и затова произвежда всички стоки във все по-голям и непрекъснато растящ мащаб — влиза в обръщението на световния пазар и трябва да бъде изпратена на по-далечни пазари за своята метаморфоза в пари. По този начин развитието на световния пазар води до *удължаване на времето на обръщение* във фазата *С'—П*.

От друга страна, същото развитие на световния пазар, разглеждано от гледна точка на произвеждащата страна, се наблюдава не само по отношение на страната (за което впрочем съдействуват в международен мащаб продавачите, които искат да си докарват не-

посредствено печалби, годни за рентабилно приложение), в която от все по-многобройни и по-разнообразни източници се стичат *стоки* за продажба, следователно и средствата за обратното превръщане на *П* в такива артикули, от които стоковият капитал се нуждае за своето възпроизводство. Климати, сезони, периодичности на производството, сродни продукти, които могат да се заместват, се смесват и заличават от тази растяща всестранност на източниците за доставки на стоки. Същите причини, които по този начин удължават времето на обръщение за акта *С′—П,* го съкращават за акта *П—С,* т. е. за обратното превръщане на парите в материалните фактори на възпроизводствения процес. Ето защо (виж това, което следва по-нататък) в страни с развит капиталистически начин на производство е по-лесно да се влага нов капитал, отколкото да се прилага рентабилно стар капитал.

Второ. В акта *П—С—П* може да бъде превърната в капитал принадена стойност, следователно пари, които отново трябва да бъдат превърнати в капитал (или също стар капитал, който трябва да бъде вложен в друга, нова за него или обсолютно нова сфера на производството). Абстрахирайки се от току-що споменатото обстоятелство, за тази цел са нужни сгради, може би и машини и т. н., които не са налице в готов вид, а трябва да бъдат поръчани. Колкото по-развито е капиталистическото производство, колкото по-обхватна, по-голяма е производителната сила на труда, колкото по-масови са произведените вече производителни сили, най-после, колкото по-голямо е постоянно намиращото се под ръка и в разпореждане свръхнаселение — а всичко това е само израз на степента на развитие на капиталистическото производство, — толкова по-бързо могат да бъдат изпълнени подобни поръчки, следователно толкова по-бързо парите могат да бъдат превърнати обратно в условия на производството, които тепърва трябва да бъдат създадени. Следователно толкова по-кратък е актът *П—С,* или тази част от времето на обръщение, времето, от което капиталът се нуждае, за да се превърне обратно от своята форма на паричен капитал в своята форма на стоков капитал.

[46] 3) *Производствено време*

Освен *времето на обръщение,* през което капиталът извършва своите метаморфози като стоков капитал на пазара, той се нуждае от известно време, за да се превърне в *стоков капитал,* или с цел за това *превръщане* той остава известно време в производствения процес, в непосредствената сфера на производство. Сумата на неговото производствено време и на времето на неговото обръщение очевидно

е равна на съвкупното време, от което той се нуждае, за да започне отново своя възпроизводствен процес, *П—С—П* или *Пр.—Обр.—Пр.*, да възобнови своя производствен процес. Това е съвкупното време, през което той изминава пътя от своя изходен пункт в една форма (било то *П, С, Пр.* или *С'*) до възвратния си пункт в същата форма. Съвкупният възпроизводствен процес на един капитал, в който периодът между производство и възпроизводство, с други думи, периодичността на производството, се измерва със сумата на неговото производствено време и времето на неговото обръщение, се нарича *оборот на капитала*. Следователно оборотът на капитал е възпроизводственият процес на капитала, определен като *периодичен процес*.

Производственото време на капитала съвсем не съвпада за всички капитали с *работното време* на купената от капитала работна сила. Абстрахирайки се от случайните нарушения на производствения процес и от обичайните му прекъсвания (като например почивни дни), *работното време* не е непрекъснато, или работното време не е непрекъснато *в един и същ обем* във всички сфери на производството. Прекъсвания стават там, където продуктът, преди да е готов или след като е готов в основни линии, трябва да бъде предоставен на въздействието на естествени процеси, така че човешки труд участвува сега само още малко или изобщо не участвува. Например в земеделието семето, което е посято; ферментационните процеси при изготвянето на вино; химическите процеси при избелване, дъбене и пр. Прогресът на капиталистическото производство се състои тук в това или да се съкращават тези процеси, или — там, където това по самата природа на нещата е невъзможно,както например в същинското земеделие — трудът, или част от него, да се разпределя между всички сфери на производството по възможност едновременно през целия производствен период[a], като различните части на производствения процес се осъществяват в различни интервали от време и по този начин се постига непрекъснатост чрез редуване.

Един период на оборота естествено се измерва със сумата на производственото време и времето на обръщение=на възпроизводственото време, времето между неговото начало и неговия край, все едно дали като изходен пункт разглеждаме *П, С, Пр.* или *С'*. (Тук е по-удобно да се имат предвид двете форми *П—С—П* и *Пр.— —Обр.—Пр.*) Но относителната величина на самия оборот се нуждае от друга мярка. Видяхме, че при определянето на работното време като естествена мярка на времето ни служеше *работният ден*. За оборота на капитала като естествена мярка се представя *годината,* защото това е естественото време на възпроизводството на най-

[a] *«Economist». Morton* (Относно земеделието)[74].

важните средства за живот и земеделски продукти — материалната база на цялото производство, поне при умерен климат, следователно в родината на капиталистическото производство. Затова за капитал, периодите на възпроизводството на който се повтарят няколко пъти в годината, казваме, че прави толкова и толкова оборота годишно, а за капитал, периодите на възпроизводството на който са по-големи от една година — че прави оборот за толкова и толкова години и части от годината, или че еди-каква си част от него прави оборот за *една* година[b)].

Ако разгледаме формата на възпроизводството *Пр.—Обр.—Пр.*
1) 2) 3)
(или — което е същото — *Пр.—С'—П—С—Пр.*), характерното е, че [47] при дадено производствено време на капитала скоростта на неговия оборот зависи от времето на обръщение и че при дадено време на обръщение скоростта на неговия оборот зависи от производственото време.

Относно производственото време и времето на обръщение следва засега да отбележим следното. *Времето на обръщение* е ограничено от *потребителната стойност* на стоката, която обуславя нейната *трайност*. Стоките могат да имат по-голям или по-малък максимум време на обръщение (следователно тук времето, през което преди тяхната продажба се намират на пазара в стадия *С—П*, функционират като *стоки*) според това дали запазват свойствата си като потребителни стойности по-дълго или по-кратко време, дали се развалят по-бързо или по-бавно и дали за да остават изобщо *потребителна стойност,* трябва да влизат в потребление по-бързо или по-бавно. Производството на стоки — където по природата на нещата потреблението трябва да следва производството повече или по-малко непосредствено, т. е. превръщането на *С'* в *П* трябва да става бързо, така че *С'* да не загуби с потребителната си стойност и своята стойност — може да се осъществява в голям мащаб, да бъде подчинено реално на капитала само тогава, когато непосредственият пазар, пазарът в близост до мястото на производството (в резултат на развитието на транспортните и съобщителните средства радиусът му може да бъде повече или по-малко удължен) е голям вследствие на натрупване на населението и т. н. (Този пазар може да вземе относително големи размери, ако например един-единствен капиталист монополизира цялото снабдяване и т. н.) При все това си остава общият, потвърден от условията на самите изключения закон, че колкото по-дълъг е максимумът на *възможното* време на обръщението на една стока — т. е. трайността на един артикул като стока на пазара, —

b) «An Inquiry into those Principles etc.»[75].

толкова по-подходяща е тя за капиталистическия начин на производството, за производство в голям мащаб и т. н.

Производственото време, доколкото се различава от работното време, прекъсванията на континюитета на *трудовия процес* правят една стока толкова по-неподходяща за специфично капиталистическия начин на производство, начина на производство в голям мащаб, колкото по-малко законна, нормална е неговата продължителност, колкото по-непредвидими с точност са настъпващите и прекъсващите естествени процеси и колкото по-несигурно и нередовно е тяхното действие. Това беше едно от обстоятелствата, поради които например хлебарството все още е изключено от сферата на същинския капиталистически начин на производство.

Производството може да бъде непрекъснато, т. е. една част от капитала може да се намира непрекъснато във фазата на производство, и доколкото определена фаза на производството е равна на определен период на производството, може да се наблюдава непрекъснатост на този период на производство или възпроизводство без непрекъснатост на трудовия процес, без непрекъснатост на производствения процес, или без непрекъснатостта на производствения процес по необходимост да включва непрекъснатост на трудовия процес или непрекъснатост на трудовия процес в същия обем. Трудовият процес може да прекъсва напълно или може да намалява обемът му, т. е. в една фаза на производствения процес може да бъде потребено и приведено в действие значително по-малко количество работната сила, отколкото в друга.

Доколкото производственото време *се различава* от работното време, то е идентично с *прекратяване на работното време,* с неговото спиране, с неговото прекъсване. Защото ако трудовият процес не е съвсем прекъснат, а само намалява количеството на приложения труд, това е *абсолютно прекратяване на работното време* за намалението, т. е. за известно количество труд, което се прекратява, или за разликата между обема на трудовия процес в една фаза и в друга. Следователно разликата между производственото време и работното време се свежда винаги или 1) до абсолютно прекъсване на трудовия процес, или 2) до съкращаване [48] на обема на трудовия процес, т. е. и в двата случая — до *прекъсване на трудовия процес,* до спиране на работното време в по-голям или по-малък обем.

Затова е ясно, че за разлика от работното време *производственото време* — а то е равно на работното време+неработното време (където неработното време=0, т. е. не става такова прекъсване, производственото време=на работното време+0, т. е. = на работното време, следователно двете категории съвпадат и са идентични) — не произвежда стойност или принадена стойност, както и

времето на обръщението на капитала. Това е включено в предпоставката. Доколкото производственото време и работното време са идентични, не съществува производствено време, различно от работното време. Доколкото обаче една част от производственото време се обособява от работното време, тя е равна на неработно време, равна е на времето, през което подлежащата на произвеждане стока и затова една част от производителния капитал, който я произвежда, *продължава* да се намира в *производствения процес*, т. е. неспособна е да го напусне и не може да бъде хвърлена като готов продукт, като готова потребителна стойност и затова като стока на пазара, без да ѝ се добави по-нататъшен човешки труд, без да се намира в трудовия процес. Но тъй като стойността не е нищо друго освен *овеществен труд*, измерван с времето, през което този труд продължава, а *принадената стойност* не е нищо друго освен незаплатената част на този овеществен труд, то производственото време за разлика от работното време също тъй **не** може да създава стойност или принадена стойност, както и *времето на обръщение*. Следователно всяко възможно съкращение на това производствено време умножава процеса на нарастване на стойността в същата степен, както и съкращаването на времето на обръщение. В това отношение трябва да се прави разлика между съкращаването на производственото време при производството на даден продукт и *съкращаването на работното време*. Последното предполага, че се използват средства с цел *едно и също* работно време да бъде овеществено в по-голямо количество продукт, или да е нужно по-малко работно време за производството на същото количество продукт. А *съкращаването на производственото време* предполага, че се съкращава прекъсването на работното време, на трудовия процес и затова се *увеличава* количеството на труда, експлоатиран от капитала в даден период от време.

Общо за двете, за *времето на обръщение* и за *производственото време* като такова, е, че те не създават нито стойност, нито принадена стойност, следователно ограничават процеса на самонарастване на капитала, действуват върху него като преграда. От друга страна обаче, между тях съществува значителна разлика. За да стане *продукт*, за да получи като потребителна стойност определено полезно приложение, продуктът трябва да премине производственото време. Например семената няма да покълнат, ако не се оставят да лежат известно време в земята и не бъдат предоставени на въздействието на природните сили; виното трябва да премине през ферментационния процес и за да придобие известни качества, трябва след това да отлежава и т. н. Една новопостроена къща например се нуждае от известно време, за да изсъхне и да стане по този начин обитаема.

Следователно *производственото време* за разлика от работното

време е иманентен момент в производството на потребителната стойност на стоката. Производственият процес продължава, но като природен процес, при който се прекратява участието на човешкия труд. Напротив, *процесът на обръщение* има нещо общо само с *формата на разменната стойност* на стоката. Доколкото той е времето, необходимо за продажбата на стоката, за превръщането ѝ в пари, това е очевидно от само себе си. Доколкото е актът *П—С*, работата е също формална, защото

1) разглеждан от гледна точка на *С*, този акт $=C—П$,

2) но макар тук да става реална обмяна на веществата, а по отношение на първоначалното *С'* — реална метаморфоза, именно превръщането му в условия на неговото производство, във фактори на трудовия процес, стоката *С*, която представлява именно тези условия на производството, е също тъй налице (или фазата е завършена едва когато тя е налице), както и *П*. Това е проста размяна на стокови стойности, които са налице в различна форма — от едната страна — като пари, от другата — като стока.

[49] За разлика от *работното време производственото време* поражда същата мистификация по отношение на «окултните» качества на капитала, както и *времето на обръщение*. И двете са необходими и иманентни фактори на капиталистическия производствен процес. И двете въздействуват върху самонарастването на капитала, но *отрицателно*, като негови прегради. Самите тези прегради при повърхностно разглеждане се явяват — тъй като всяко determinatio — negatio* и затова всяко negatio — determinatio** — като въздействуващи положително, а капиталът — като самостоятелен, независим от експлоатацията на труда източник на стойност и принадена стойност. При производственото време се създава илюзията, че този източник възниква от свойствата, които са присъщи на материалните фактори на капитала (присъщи му например като семена и т. н.), доколкото влизат в производствения процес като вещи, като *природни процеси*; докато при времето на обръщение създаването на стойност произтича привидно от обръщението, от самия процес на размяна, следователно от *изменението на формата*, което търпи стойността. (Тази *привидност* се засилва преди всичко защото в *производствените процеси*, които предполагат образуването на общата норма на печалбата, споменатите прегради на самонарастването на капитала фигурират като *основи* на изчисляването на печалбата и т. н. за капитали в *отделните* сфери на производството.)

Ако в резултат на изобретения, научни методи, прилагане на

* — ограничение е отрицание. *Ред.*
** — отрицание е ограничение. *Ред.*

химията и т. н. (например при химическо избелване вместо обикновеното) се увеличава континюитетът на трудовия процес, т.е. се отстраняват или поне намаляват прекъсванията на трудовия процес през време на производството на стоката, то така — при неизменни други условия — се съкращава[a] *времето на оборота* (равно на производственото време + времето на обръщение) и по този начин през същия период от време се увеличава както масата на продукта, така и стойността. Следователно производителността на труда се увеличава по два начина:

1) едно и също количество добавъчен жив труд доставя по-голямо количество продукт (да вземем например хлебарството);

2) към едно и също количество продукт се добавя по-малко количество труд, *овеществен* в съставните части на *постоянния* капитал.

По последния пункт ще добавим още няколко думи.

В много процеси, които стават при този начин на производство, през време на прекъсването на времето на труда, например при отлежаването на виното в бъчвата, при престоя на химически съединения в апарати, в които става техният ферментационен процес, и т. н., тази необходима за осъществяването на процеса съставна част на постоянния капитал постепенно се износва и по предварително направена сметка през определени периоди от време предава на продукта определени кратни части от своята стойност. Ако производственото време — за разлика от работното време — се съкращава, на произведения през това време продукт се предава по-малка кратна част от

---

[a] Възниква въпросът дали целият този § 3 на първата глава не трябва да се занимава просто с производственото време, както § 2 се занимаваше с времето на обръщение? Така че глава II, която без друго се нарича *«Оборот на капитала»*, да съдържа всичко за тази определена форма на неговото *обръщение*, а в *глава* I, която също се нарича *«Обръщение на капитала»*, да се анализират само общите му моменти? *Това изглежда несъмнено най-доброто.*

Определенията, които следва да бъдат избрани (тук, както и навсякъде се касае за установяване на категориите), са:

Време на обръщението=на *времето на циркулация* или по-точно на времето, което изисква процесът *С—П—С*, метаморфозата на стоковия капитал на пазара.

Производствено време=на времето, през което определено количество капитал се намира в производствения процес, за да се превърне в продукт, и то в продукт за продажба, по-точно да се превърне в продукт, узрял да напусне производствения процес.

Време на оборота: сумата на производственото време и времето на обръщение, от което се нуждае определено количество капитал, за да извърши и следователно да повтори производствения процес на периода между два възпроизводствени процеса, между две повтаряния на производствения процес.

Макар че споменатото изменение следва да се направи, засега тук може вече (*за да не е по-късно при печатането*) да се даде общият анализ на оборота на капитала, доколкото той не предполага вече изследване на различията между основен и оборотен капитал и т. н.

въпросната съставна част на стойността. Следователно същият продукт съдържа по-малко *овеществен труд,* или производителността на овеществения в него труд е нараснала.

Затова възниква въпрос относно процеса на нарастване на стойността (или по-скоро относно производствения процес, доколкото той е *процес на образуване на стойност*). През периодите на производствения процес, през които материалът и т. н. е предоставен просто на природен процес, а същинският трудов процес е прекратен (или pro tanto* е прекратен не напълно), частта от постоянния капитал, която не влиза в продукта материално или като материален ингредиент на неговото производство, а функционира просто като условие за осъществяването на този процес, като например сграда, бъчва, тръби, филтриращо устройство и т. н., предава на продукта — пропорционално на износването му като потребителна стойност — кратни части от своята разменна стойност, макар че тя сега не функционира като условие (момент) в същинския трудов процес. Така че това прави дотолкова изключение от изложеното преди. Работата обаче се състои в следното: постоянният капитал добавя изобщо към продукта стойност само защото собствената му потребителна стойност и по този начин и стойността му се потребява в производството на този продукт; нейното потребление е условие за производството на продукта.Следователно съдържащият се в него труд е труд, без добавянето на който продуктът не може да бъде произведен, следователно потребен в процеса на неговото производство и затова отново съдържащ се в неговата *стойност необходим труд*. Дали това потребление на потребителната му стойност става в действителния трудов процес или в обусловено от самата цел на трудовия процес прекъсване на трудовия процес и от предоставянето на продукта [50] на природен процес — това не променя нищо в същността на работата, тъй като и в двата случая тази част от постоянния капитал се потребява в производството на продукта. Това е обаче единственото изключение, когато съдържащата се в условията на производството стойност се пренася, предава върху продукта без пряка намеса на допълнителен човешки труд.

Абстрахирайки се от различието, което прекъсването на работното време от различно от него производствено време може да предизвика в съвкупното *производствено време,* което еднакво големи капитали прекарват в производствения процес — тъй като такива прекъсвания стават в една сфера на производството, а в друга — не, или ако стават, имат нееднаква продължителност, образуват интервали с нееднаква величина, — такова различие може да се наблюдава

---

*— съответно. *Ред.*

дори при предпоставката, че производственото време за двата капитала съвпада с работното време или че производственият процес е напълно обхванат в трудовия процес (процесът на нарастване на стойността, както току-що видяхме, може да върви и *без* трудовия процес), следователно че континюитетът на трудовия процес не се прекъсва нито в едната, нито в другата система на приложения на капитала, нито в единия, нито в другия отрасъл на производството.

Това зависи от *нееднаквите периоди на трудовия процес,* които са необходими за неговото възобновяване; или от различните величини на работното време, които се изискват, за да се произведе известно количество готов продукт в различните отрасли на промишлеността. Например един и същ променлив капитал, който прилага например 500 работници по, да кажем, 500 ф. ст. седмично в продължение на три месеца, ще е превърнал например в производството на прежда определено количество памук, въглища, машини и т. н. в продукт — прежда, и ще е възпроизвел потребения от него постоянен капитал като стоков капитал. Същият променлив капитал, който постоянно прилага труда на 500 работници, ще е произвел, например в строежа на железопътни линии, на сгради и т. н., само частичен продукт, който се нуждае за завършването си от продължаване на трудовия процес. Възпроизводството на един капитал във формата на C' може очевидно да започне едва когато C' е излязло от производствения процес като негов резултат. Така че при различни капитали съобразно с природата на специфичния артикул, на специфичната потребителна стойност, която те доставят, се наблюдават *различни периоди,* различна периодичност на възпроизводствения процес, дори да приемем времето на обръщение $=0$ или да предположим, че метаморфозата на стоката става идеално, т. е. не коства време.

На пръв поглед това изглежда безразлично, доколкото се има предвид *процесът на нарастване на стойността.*

Да предположим, че капитал I има период на възпроизводство от два месеца, капитал II — от дванадесет месеца.Тогава капитал I, при който възпроизводственият процес е непрекъснат, ще трябва при дадената предпоставка да изразходва точно толкова променлив капитал, колкото и вторият. Ако разходите за два месеца са $=4000$ ф. ст. (за работна заплата), то за дванадесет месеца те са $=24\ 000$ ф. ст. Същото би важало за капитал II, чийто възпроизводствен процес е $=$ дванадесет месеца.

При еднаква експлоатация на труда стойността, възпроизведена за дванадесетте месеца от променливия капитал II, плюс произведената от него принадена стойност, би била точно толкова голяма, колкото и за капитал I, и ако капитал I функционира само през своя период от два месеца, а другият — през своя период от дванадесет

месеца, то възпроизведената от капитал II стойност (за изразходваната работна заплата) + принадената стойност би била относително по-голяма пропорционално на величината на периодите на производствения процес.

Различието е следното. Едва когато продуктът е готов, може да бъде реализирана неговата стойност. Доколкото тя бива отново превърната във фактори на производството, отначало изглежда безразлично — или по-скоро изглежда като предимство, че за капитал II необходимостта от такова обратно превръщане възниква само след по-дълги периоди. Що се отнася обаче до принадената стойност, тя отчасти се изразходва като доход, отчасти може да бъде използвана като фонд за натрупване и превърната обратно в нов капитал или в добавъчна част на стария капитал. Що се отнася до изразходването ѝ като доход, ясно е, че капитал II може да го получи от своя продукт едва в края на годината, следователно трябва да си го авансира през цялата година, докато капитал I трябва да прави това само два месеца. Що се отнася до обратното превръщане на принадената стойност в капитал или до превръщането на принадената стойност във фонд за натрупване, при капитал II то може да започне едва в края на годината, а при капитал I, напротив, може да бъде непрекъснат процес всеки два месеца. В края на първите два месеца в капитал II, както и в капитал I, се съдържа една и съща принадена стойност, но във форма, в която тя не може да бъде използвана за експлоатация на нов добавъчен труд, т. е. като добавъчен капитал.

[51] Освен това частта от своите пари, която трябва да си авансира като доход, той не може да си авансира като капитал и капиталист номер II трябва затова да е по-богат от капиталист номер I, за да започне работа. Или пък може да авансира по-малка част от парите си като капитал, защото трябва да авансира по-голяма част като доход.

Ако приемем, че един човек със семейството си произвежда сам всички или повечето от своите средства за живот и средства за производство — какъвто е до голяма степен случаят със селското население при докапиталистическите начини на производство, — от само себе си е ясно, че за него е много важно колко трае трудовият процес за изготвянето на различни продукти, следователно колко голям е периодът на възпроизводство (макар че при тези обстоятелства е сигурно, че например след като е построил веднъж къща, той няма като лондонски предприемач да строи нови). Това зависи от времето, за което те ще станат потребителни стойности за него, а само като такива те задоволяват неговите потребности. Тъй като той и семейството му трябва да живеят, преди да са готови новите продукти, размерът на необходимия запас ще зависи от това дали възпроизвод-

ството на средствата за живот, образуващи запаса, изисква повече или по-малко време. От друга страна, същият човек ще може пропорционално на по-малката продължителност на периода да използва една част от готовия продукт по-рано било за да направи по-производително прилаганото по-рано от семейството количество труд, било, ако семейството или потомството не е било заето напълно, да разшири неговото поле за работа и по този начин да увеличи масата на възпроизводството. Както относно задоволяването на потребностите на семейството, така и относно възможността за по-бързо развитие на богатството на семейството, по-малката или по-голямата продължителност на периодите на възпроизводство на различните продукти ще се вземат тук под внимание в твърде голяма степен и самото семейство ще произвежда продуктите с по-голям период на производство едва след като си е осигурило достатъчен запас от продукти от първа необходимост или поне е посвещавало всеки ден и т. н. достатъчна част от своя съвкупен труд на това като най-належаща задача.

Приведох тази древна илюстрация, за да отстраня един привидно труден проблем.

Тъй като видяхме, че максимум продукция — както що се отнася до материалната маса от продукти, така и до стойността — е налице, ако 1) производственото време съвпада с работното време, така че континюитетът на трудовия процес не се нарушава; 2) процесът на обръщение или по-скоро времето на обръщение, което той изисква, е =0; че следователно континюитетът на трудовия процес е = максимума на създаване на продукти и на стойност, — то изглежда противоречие, че на по-кратката *периодичност* на възпроизводството, която все пак образува също един вид редовно повтарящи се прекъсвания или интервали, трябва да отговаря по-голяма производителност на капитала, отколкото на по-дългата *периодичност*. Или изглежда, че *времето на обръщение*, или пребиваването на продукта в сферата на обръщението, което, разбира се, се повтаря по-бързо, с по-кратка периодичност на производството, както проличава например от формулата

$$\overset{1)}{C}—\overset{2)}{Пр.}—\overset{3)}{Обр.}—\overset{4)}{C}$$

или от формулата

$$\overset{1)}{П}—\overset{2)}{Пр.}—\overset{3)}{П},$$

въздействува не само негативно ограничаващо, но и позитивно продуктивно. Това пребиваване обаче няма нищо общо с присвояването или потреблението на чужда работна сила. Дори да приемем, че по-бързото изготвяне на продукта или по-ранното му наличие като *потребителна стойност* е предимство от гледна точка на задоволяването на потребностите, то все пак изглежда, че едно различие в *процеса на нарастване на стойността* възниква тук само

от процеса на обръщение, а не от производствения процес — напълно противоположно на досегашното изложение.

Нашата илюстрация обаче показва, че ако едно семейство произвежда само всичките си продукти в *натурална форма,* за непосредствено натурално потребление, било като средства за живот или като средства за производство, следователно не произвежда *стока,* ако не става размяна и още повече една поредица от размени, опосредствувани с пари и допълващи се в две противоположни фази, следователно ако не става метаморфоза на стоката и времето на обръщение е =0, то на по-кратката периодичност на възпроизводството би отговаряло, както показахме, не само по-бързо и осигурено задоволяване на потребностите, така че семейството фактически би трябвало преди всичко да се ограничи с производството с най-кратка периодичност, но и по-бързото развитие на производителната сила, на работната сила и на неговото богатство изобщо. Това най-добре доказва, че тази работа няма нищо общо с обусловената от своеобразието на капиталистическото производство форма на възпроизводствения процес.

[52] Това, което там [се явява] като *необходимост от запас за по-продължителен срок* при по-голям период на производствения процес, тук [се явява] като по-продължително авансиране на доход;

това, което там [се явява] като по-голяма *възможност* за по-бързо развитие на богатството и т. н. (на благосъстоянието), тук [се явява] като по-голяма *способност за натрупване.* Ясно е обаче, че последното се получава само защото при по-кратка периодичност — при равни други условия — принадената стойност или част от нея може да бъде по-рано превърната в средство или да се повиши производителната сила на приложения труд, или, доколкото се касае за непосредствено увеличение на принадената стойност, да се прилага и «експлоатира» добавъчен труд; докато при по-дълга периодичност принадената стойност продължава да съществува във форма, в която е неизползваема за нито една от тези цели.

(Периодичността дотолкова няма нищо общо с континюитета на трудовия процес, доколкото той изобщо — в степента, в която природата на потребителната стойност допуска това — е непрекъснат при най-различна периодичност и обороти изобщо. Но все пак винаги само известна част от *целия* капитал се намира в това състояние; част от капитала винаги подлежи на производствен процес, но само част от него.) *Периодичността* се отнася тук до *изготвянето* на стоките, следователно и до периода, през който известно количество капитал се е превърнало в потребителна стойност на стоки; затова настъпва повтаряне на същия процес.

Времето на възпроизводство в смисъл, че то не е нищо друго освен периода, от който се нуждае всеки артикул, за да бъде изгот-

вен, следователно и възпроизведен, освен интервала, след който производството на същия артикул може да започне отново, е опосредствувано в капиталистическото производство (и изобщо в стоковото производство) от метаморфозата на стоката. *С'—П* и *П—С* тук са условие и форма на осъществяването на това производство. Следователно по-кратката или по-дългата периодичност на производството на един артикул се представя в това, проявява се в това, че времето на тази метаморфоза е по-кратко, следователно артикулът може да влезе отново в стадия на продажбата по-рано от друг, може да бъде продаден по-рано и затова може да се извърши и по-рано покупка с получените за него пари. Следователно продажбата на артикула се повтаря по-бързо. Но не от *времето,* което е необходимо, за да се извърши тази метаморфоза, възниква тук по-голямата възможност за нарастване на стойността, а от по-бързото повтаряне на метаморфозата вследствие на по-краткото време на производството на стоката, а с нея и възможността за възпроизводство в разширен мащаб, доколкото се има предвид 1) стойността на по-бързо възобновявания поток от налични продукти и 2) потребителната стойност.

Както вече споменахме при разглеждането на непосредствения производствен процес, дълги периоди на трудовия процес в някои отрасли на производството биват относително съкращавани при капиталистическото производство чрез увеличаване на приложения капитал и по този начин на масата на действуващите едновременно и пространствено един до друг работници, както например железопътна линия, къщи и т. н. се строят относително бързо, ако работата започва и се върши едновременно от всички краища и с много ръце. Чрез разширяване на *пространствения* мащаб на производството, което същевременно е разширяване на *едновременността* на работите, се съкращава протичането във времето, продължителността на трудовия процес за изготвянето на определен продукт.

В моя труд за парите и т. н.[76] бе вече споменато как с различието в продължителността на сроковете за производство на различните стоки се развиват парите като платежно средство, а след това кредитът. Именно развитието на кредитната система прави — в резултат на образуването на акционерни дружества и т. н. — възможно производството на такива артикули (капиталистическото им производство, не производството във формата на държавни строежи и т. н.), които са резултат от продължаващ по-дълго време, може би много години трудов процес (виж тук *Уейкфийлд* за *колониите,* континюитета. . .)[a] и при които твърде късното им връщане като потреби-

---

[a] *E. G. Wakefield.* England and America. A comparison of the social and political state of both nations. London, 1833, v. II, p. 191, 192.

телна стойност и също тъй късното реализиране на принадената стойност биха направили капитала дори на големи капиталисти неизползваем за тях за дълги години. (Да не говорим за размера на капитала, който е нужен изобщо за предприемането на подобни работи.)

[53] 4) *Разходи по обръщението*

Видяхме, че *времето на обръщението* като такова, далеч от това да добавя стойност към стоката, или да увеличава стойността на капитала, трябва да се разглежда по-скоро като приспадане от производственото време, като *преграда за нарастването на стойността на капитала*.

При все това пребиваването на капитала в сферата на обръщението и осъществяването на неговото обръщение пораждат разходи, разходи по обръщението, чиято природа трябва да определим сега по-подробно.

а) *Разходи по обръщението* произтичат от чисто формалната метаморфоза на капитала без оглед на действителното *обръщение в пространството и времето* и т. н. Каквито и да са разходите по това чисто идеално обръщение, те не добавят към стоката каквато и да било *стойност,* а са *приспадания* от нейната стойност и тъй като се приема, че работната заплата е равна на стойността на работната сила, равна на минимума, те по необходимост са приспадания от *произведената принадена стойност*.

Формалната метаморфоза, или *идеалното обръщение,* на стоката се ограничава с това, че от стокова форма стойността преминава в парична форма и от парична форма преминава обратно в стокова форма, или се свежда до покупки и продажби.

От това, че една стока се продава, или че *стойността ѝ се реализира* в пари, тази стойност не се изменя. Тя съществува отначало в едната форма, след това в другата. И тъй като съгласно нашето предположение стоките се продават *по* техните стойности, купувачите и продавачите имат в ръцете си както преди, така и след процеса *една и съща* стойност, или *еквиваленти*. Вместо прежда на стойност 100 ф. ст. продавачът има 100 ф. ст. в пари, а купувачът — 100 ф. ст. във формата на прежда вместо във формата на пари.

Това, което е *С—П* за продавача, е *П—С* за купувача. Следователно за втората част на метаморфозата на капитала *П—С* важи същото, което важи за първата ѝ част *С—П*. Купувачът и продавачът притежават една и съща стойност както преди, така и след продажбата и покупката.

Покупката и продажбата, размяната изобщо, *реализирането*

на стойността на стоката в пари или реализирането на стойността на парите в стока не увеличават стойността нито на парите, нито на стоката, а оставят непроменени стойностите, които се разменят.

Но тези актове са свързани с разходи. Първо, изчисляването на стойността на стоката изисква работно време, но работно време, което се изразходва не за създаване на стойност, а само за привеждане на създадената стойност в сметни пари. Освен този жив труд в този процес могат да се потребяват стоки: хартия, мастило, писалище и т. н., материал на труда и оръдия на труда, които представляват минал труд. Колкото и необходими да са тези разходи, те не добавят стойност към стоката, а се правят само за *да се реализира нейната вече съществуваща стойност,* и то първо идеално. Затова те са приспадания от *стойността.* Абсолютно нищо не се променя в същността на работата, ако вместо собственото си време капиталистът използва времето на наемен работник. Разликата е само в това, че тъй като на наемния работник се заплаща само част от времето му, *по този начин разходите намаляват* за капиталиста, ако той може да използва времето си по-полезно.

По-нататък, купувачът и продавачът трябва да се търсят и когато са се намерили, се нуждаят от време, за да се спазарят. Те се пазарят за стойността на стоката, докато се спазарят. Това пак е работно време, което е неделимо от функцията на капиталиста, желаещ да превърне стоката си в пари или парите си в стока. Но това не е *създаващо стойност* работно време. И двамата губят при пазаренето еднакво време и никой не може да ощети тук другия. Ако капиталистът *А* пътува от Манчестер за Ливърпул, за да купи там памук, това не е причина производителят на памука да му продаде памука макар и с един грош по-евтино, отколкото на купувача, който живее в Ливърпул.

[54] Най-после, всеки капиталист плаща с едната ръка и получава плащания с другата. Броенето на парите, тяхното инкасиране и изразходване костват време, но то не е *създаващо стойност* време, така както и времето, от което един лендлорд се нуждае, за да прибере своята рента и да води сметка за нейното инкасиране и изразходване. Това е *необходима функция на капиталиста,* доколкото той представлява циркулиращия капитал и метаморфозите [на този капитал и] на стоковия капитал от неговата страна имат различни функции. Доколкото тези функции костват работно време и дори потребление на стоки, на минал труд, те са *приспадания* от създаващото стойност време.

При търговията на дребно работата се представя просто, но не за търговеца на дребно, а за потребителите, които купуват от него. Времето, което им кострва пазаренето, разходите, които то може изоб-

що да им наложи, сметководството, което те трябва да водят за своите доходи и разходи, не изменят нищо в цената на стоката, която те трябва да заплащат, и доколкото това накърнява работното им време или води до други разходи, това са приспадания от техния доход или от работното им време.

През времето на своето обръщение капиталът (или частта от него, която се задържа в сферата на обръщението) не може да функционира като производителен капитал. Поради това, че едно специално подразделение капиталисти, *търговците,* влага своя капитал (една част от съвкупния капитал) изключително в тази сфера, времето, през което се прекъсва пребиваването на съвкупния капитал pro parte* във възпроизводствения процес, може да бъде значително съкратено и оттук съвкупната производителност на капитала може да бъде значително повишена. Това не променя обаче нищо в същността на работата. Една част от съвкупния капитал на обществото, макар и вследствие на това разделение на труда между капиталистите една незначителна част от този съвкупен капитал, не функционира като производителен капитал, не произвежда нито продукти, нито стойности. Но вместо всеки отделен производителен капитал да жертвува една част от своята принадена стойност, това прави съвкупният производителен капитал, като дава една част от произведената от него принадена стойност на търговския капитал и му възстановява ditto** разходите за пребиваването на стоковия капитал в сферата на обръщението. (С образуването на общата норма на печалбата без друго се оказва, че всеки капитал, който изпълнява необходима функция в съвкупния възпроизводствен процес, получава pro parte* на своята величина част от печалбата независимо от масата на принадената стойност, която той самият е произвел.)

Процесът на обръщение е необходим момент от съвкупния процес на възпроизводството на капитала. Затова изпълняваните в този процес функции на капитала са необходими функции, а причинените от това разходи в работно време и т. н. са необходими разходи, но те не създават нито стойност, нито продукти, а са само приспадания от производителното време на капитала и от произведените от него стойности и принадени стойности. (Търговският капитал, доколкото изпълнява само функциите на циркулиращ капитал, формалните метаморфози, не е поради това *производителен капитал* в тесния смисъл. Колкото по-малък е той самият в сравнение с производителния капитал, чиито процеси на обръщение поема отчасти върху себе си,

* — съответно. *Ред*

** — също. *Ред.*

толкова по-голяма е сумата на стойностите, на принадените стойности и продуктите, в които те са представени.)

b) Пребиваването на стоките в сферата на обръщението предизвиква изразходване на труд и стоки за запазването, държането в складове и т. н. на стоковия капитал. За това вече стана дума на друго място.

Първо, що се отнася до случайното удължаване (въпрос повече или по-малко на случайност) на времето на пребиваването на отделни стокови капитали в сферата на обръщението и затова до относителното увеличаване на *тези* разходи по обръщението, те са чиста загуба за продавача, както виждаме при спекулата, която задържа стоките в тази сфера, за да ги хвърли по-късно на пазара. Не от тези допълнителни разходи на обръщението зависи това, че спекулантът продава стоките си на по-високи цени, а от равнището на пазарните цени в момента, когато продава, зависи дали тези допълнителни разходи му се възстановяват[a]. *Второ* обаче, ако вземем средните времена на обръщението на различни стоки, разходите по тяхното съхраняване, запазване, защита срещу разрушителни влияния и т. н. са *различни*. В известна степен това са допълнителни производствени процеси, тъй като се отнасят до потребителната стойност на стоката, а не просто процеси за [55] реализиране на разменната ѝ стойност. Затова изразходваният по този начин труд (било във формата на жив труд или на минал труд, във формата на средства за съхранение и т. н.) влиза в стойността на стоките. Но той я повишава само доколкото я повишава *намалението на производителната сила на труда,* което води до потребление на повече труд за производството на същото или дори на по-малко количество продукти.

c) Една трета част от разходите по обръщението на стоките се състои от *транспортните разходи* и работното време и т. н., което е нужно, за *да се разделят стоковите маси* на части, в които могат да влизат в потребление — *индивидуално или производително.*

Що се отнася преди всичко до *транспортните разходи,* ясно е, че *транспортната индустрия,* макар да се осъществява само в сферата на обръщението на стоките, може да се разглежда като sui generis* индустрия. Тя нито увеличава масата на *транспортираните* стоки, нито променя нещо в *свойствата,* които са присъщи на стоката като самостоятелна потребителна стойност. Памукът притежава едни и същи свойства и в Алабама, и в Манчестер.

Но там, където транспортът има работа с *действително обръ-*

---

[a] *Th. Corbet.* [An Inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals. London, 1841, p. 191].

*— своего рода. *Ред.*

щение на стоките като потребителни стойности и съвсем не е прост акт на формалната им метаморфоза, на идеалното обръщение, приложеният в него труд има за свой резултат *изменение на потребителната стойност*. Този резултат е именно изменение на *пространственото* битие на стоката. И това е определение, което се отнася до потребителната ѝ стойност. Затова транспортните разходи, или самата транспортна индустрия, може да се разглеждат като *производствен процес,* който е удължен извън същинската сфера на производството и се извършва *в* сферата на обръщението, макар да е същевременно процес, присъщ на *реализацията на стойността* на стоката. (Транспортът *в* една манифактура и т. н. и транспортът на *различните съставни части на производителния капитал.*)

Знаем, че, от една страна, производителният капитал е толкова по-производителен — защото може да функционира в толкова по-голям мащаб, — колкото по-голям е неговият пазар и следователно колкото по-малко локални са неговите граници. Това разширение на пазара обаче се създава от транспортната индустрия. От друга страна, разнообразието на ползването, т. е. на потребителната стойност, на една стока се увеличава в степента, в която тя става способна да се разменя с други потребителни стойности, които са продукт на други страни, на други климатични условия и т. н.

От друга страна, колкото по-малки са транспортните разходи, или колкото по-малка е необходимостта от транспорт, толкова повече работно време и средства на труда се пестят в транспортната индустрия, толкова повече работно време и средства на труда могат да се прилагат в непосредственото производство[a]. Тази [закономерност] за транспортната индустрия обаче важи и за производството на основен капитал. Колкото по-малко основен капитал е нужен, за да се произведе определено количество продукти, толкова по-голяма е масата на тези продукти. Транспортните разходи са толкова по-малки,

---

[a] «Колкото повече размени се извършват (в страната), толкова по-малък е бро ят на хората, вагоните, корабите и моряците, които се използват за тези размени, толкова по-голям е броят на лицата, които се използват в производството, и се увеличава количеството на произвежданите стоки; *способността* за размяна расте със способността да се произвежда, докато способността да се произвежда намалява с всяко увеличение на *необходимостта* от размяна» (*H. C. Carey.* The Slave Trade, Domestic and Foreign etc., London, 1853, p. 24).

«От друга страна, количеството капитал, необходимо за извършване на размяната, има тенденцията да намалява с приближаването на търговията до страната. Кораб, който отива за Китай, извършва за една година не повече размени, отколкото извършва за един месец кораб, който търгува от град на град» (пак там, с. 245). «Утеха е намерена в нарастването на количеството на експорта — *това е може би пряко следствие от намалената способност да се потребява в страната»* (пак там).

колкото потреблението на продукта става по-близо до мястото на неговото производство (близост, която обаче се измерва не само с абсолютното физическо съседство, а със скоростта и ниската цена на средствата, с които могат да се изминават разстоянията)[1].

От една страна, тенденцията на капиталистическото производство е да намаляват разстоянията, т. е. разходите за съобщителни и транспортни средства. От друга страна обаче, то има също тенденцията да прави продажбата необходима във формата, в която то превръща масата на производителите (работниците) — вече поради особеното им положение — в свой продукт.

[56] Освен транспортните разходи се правят *разходи* (прилагане на труд и средства на труда) за разпределяне на произведените стоки по мярка, тегло и т. н., както те влизат било в производително, било в непроизводително потребление. Това е приготвяне на потребителната стойност за потребление и дотолкова непосредствено произво-

---

[1] Освен прякото увеличение на производителната сила чрез разширяване на пазара, което може да има за свое условие увеличаване на транспортните разходи (тогава това е недостатък), се прибавя това, че една страна, провинция и т. н. се нуждае от по-малко труд, за да произведе една стока, от други. Затова въпреки добавъчната стойност, която транспортът прибавя към нея, стоката може да бъде по-евтина, отколкото ако е произведена в страната, и т. н.[b]

[b] Разглеждайки външната търговия, *Рикардо* не взема под внимание увеличението на производителната сила на прилагания капитал чрез разширяване на пазара. Той правилно изтъква, че транспортните разходи и т. н. въздействуват иначе точно така, както всички други разходи по обръщението, т. е. повишават стойността, както това става, ако приложеният труд се направи по-непроизводителен, без обаче да стигне до правилния извод, че целият търговски капитал спада към faux frais* на производството, налагани от сегашната система.

Рикардо цитира плоския Сей: «Търговията ни дава възможност да получаваме стоката на мястото, където тя се създава, и да я доставяме там, където ще бъде потребена. Затова тя ни дава възможност да увеличим *стойността* на стоката с цялата разлика между цената ѝ на едно място и цената ѝ на друго»[77]. И отбелязва по този повод: «Вярно, но по какъв начин стоката получава тази добавъчна стойност? Като се добавят към разходите по производството ѝ, първо, разходите по доставката, второ, печалбата от авансирания от търговеца капитал. Следователно дадената стока *ще струва повече* по същата причина, по която и всяка друга стока ще струва повече — ако още преди да бъде купена от потребителя, *за нейното производство* и доставка *бъде употребен повече труд*. Но това не трябва да се посочва като едно от преимуществата на търговията. Ако изследваме този въпрос по-внимателно, ще видим, че всички изгоди от търговията се свеждат до това, че тя ни дава средства за придобиване на по-полезни, а не на по-скъпи стоки» (*D. Ricardo*. «On the Principles of Political Economy [3-rd edition. London, 1821], p. 309—310, бележката под линия [Българското издание, с. 248]). «Обща тенденция на съвременната търговска политика е заместването на далечните пазари с близки. Англия изнася свои хора в Австралия, за да могат да произвеждат там вълна, която би могла да се произвежда в страната по-евтино» (*H. C. Carey*. The Slave Trade. Domestic and Foreign etc. London, 1853, p. 246).

*— непроизводителните разходи. *Ред.*

дителен труд, който повишава не само *стойността,* но и *потребителната стойност* на продукта и не е употребен изключително за реализиране на предопределената му стойност. Доколкото е предназначен за производително потребление, продуктът може да се разглежда като спадащ непосредствено към производствения процес; доколкото е предназначен за обръщение на дребно, той може да се разглежда като допълнение към производствения процес, като един от производствените процеси, които се извършват през времето на обръщение[a)].

От една страна, тенденция на капиталистическия начин на производство е да произвежда в постоянно растящ, разширен мащаб. От друга страна, негова тенденция е да форсира толкова повече разделянето на продукта, колкото повече една непрекъснато растяща част от населението едва свързва двата края и затова прави все повече покупки на дребно, т. е. изисква подразделянето на стоковите маси (продаването им на дребно). Една част от това подразделяне на стоковите маси на части, предназначени за непосредствено потребление, очевидно е момент от процеса на потребление и употребеното за тази цел време спада към времето на потребление. Колкото повече се съкращава по този начин времето на обръщение, толкова повече расте стойността на продаваните на дребно стоки. Следователно засилва се тенденцията да се увеличават трудът и средствата на труда за това *опосредствуване* на постепенното потребление. Прахосването на труд и на средства на труда е иманентно на капиталистическата система на производство. За работника това прахосване се превръща в изиграването му с една част от номинално полагащата му се работна заплата и в появата на междинна маса от паразити които живеят само като мамят масата на народа.

Накрая самите *пари,* доколкото се състоят от ценна субстанция, спадат към разходите по обръщението, и то към големите му разходи. Една част от годишния труд на нацията се представя безполезно в злато и сребро, вместо в средства за производство или стоки, които могат да преминат във фонда за потребление. Тенденция на капиталистическото производство е да замества парите с техни представители, които нямат стойност. Но от необходимите условия на системата произтича, че огромна маса от произведеното богатство взема тази сама по себе си безполезна форма. Това е изискваният от условията на процеса на обръщението основен капитал[b)].

---

a) *Th. Hodgskin.* [Popular Political Economy. Four lectures delivered at the London Mechanics' Institution. London, 1827, p. 147, бележката под линия].

b) *A. Smith.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. Ed. E. G. Wakefield. London, 1843, vol. II, p. 187.

[57] Втора глава

ОБОРОТ НА КАПИТАЛА

1) ВРЕМЕ НА ОБРЪЩЕНИЕТО И ОБОРОТ

Тук трябва да се помести това, което бе казано предварително за общото понятие оборот в параграф 3 на предишната глава.

Преди всичко ще изследваме това, което характеризира оборота, доколкото то може да стане, без да включваме подлежащата на разглеждане в § 2 на тази глава разлика между основен и оборотен капитал, което само внася по-нататъшно специфициране.

Да предположим, че един капитал е равен на 500 ф. ст., от които 100 ф. ст. са променлив капитал, а нормата на принадената стойност е равна на 100%. (Продукта, доколкото той като потребителна стойност е безразличен, да обозначим с *П,* т. е. продукта на един период от оборота.) Производственото време на тези 500 ф. ст. е равно на 2 месеца, времето на обръщение е равно на 1 месец; следователно времето на оборота е равно на 3 месеца. За три месеца целият авансиран капитал би направил един оборот, т. е. би била напълно възпроизведена *цялата* му *стойност*+принадена стойност, цялата първоначална капиталова стойност+произведената от нея за 3-те месеца принадена стойност, следователно при нашето предположение 600 ф. ст., от които 500 ф. ст. са авансираният капитал, 100 ф. ст. — произведената принадена стойност. Продуктът на този еднократен оборот би бил равен на *П*.

За една година този капитал би направил 4 оборота. За 3 месеца той прави един оборот, следователно за 12 месеца — 3 пъти по четири месеца — прави 4 оборота. Броят на оборотите му е даден;

ако означим собственото му време на оборота с буква *о*, а годината — с *О*, ще получим $\frac{O}{o}$ — в случая $^{12}/_3$.

Следователно за една година капиталът би произвел $4\times(500+100)=2000+400$, т. е. четирикратно първоначалната си стойност+ четирикратно принадената стойност, която създава за един оборот. По-нататък той би произвел *4П*, или четири пъти продукта на *един* период на оборота.

Ако означим броя на оборотите с буква *n*, първоначалния капитал — с буква *K*, и принадената стойност — с буква *m*, то произведената от капитала стойност е $=n(K+m)=nK+nm$, при което обаче, както веднага ще видим, *nK* има съвсем друго значение в сравнение с *nm*.

Що се отнася обаче до продукта, ако *П* е резултатът от един оборот, *nП* е резултатът от *n* оборота.

[58] В действителност в края на 4-те оборота първоначалният капитал от 500 ф. ст. се намира в ръцете на капиталиста само веднъж, а не 4 пъти или *n* пъти; от друга страна, доколкото той вече не го е изял, принадената стойност *m* се намира в ръцете му 4 пъти или *n* пъти, тъй като в действителност той е произвел през време на 4-те оборота 400 ф. ст. *m*, вместо 100 ф. ст. принадена стойност *m*, следователно, тъй като авансираният променлив капитал е равен на 100 ф. ст., е произвел 400% принадена стойност, макар че съгласно *предпоставката* нормата на принадената стойност и следователно нормата на експлоатацията на труда е равна само на 100%. (Ние *се абстрахираме* напълно от евентуално натрупване на една част от принадената стойност през годината, тъй като това не е пряко свързано с подлежащата на разглеждане форма.)

(Броят на оборотите $n=\frac{O}{o}$, ако *О* е време, равно на една година, а *о* е равно на времето на един оборот. Затова *О*, или годишният оборот на капитала, е равно на *no*, т. е. в горния случай =на 4×3 месеца, или $4\times{}^1/_4$ година. Ако *о* е по-голямо от *О*, ако например капиталът прави само един оборот на две години, то *О* би било равно на 12 месеца, а $o=24$, следователно $\frac{O}{o}=\frac{12}{24}=\frac{1}{2}$, или капиталът би правил само половин оборот годишно.

Ясно е, че в края на първия оборот продуктът $П=n+n'$, ако с *n* означим количеството принаден продукт, в което се представя принадената стойност. $П=600$ ф. ст., от които $n=500$, а $n'=100$ ф. ст. Този съвкупен продукт *П* сега е превърнат в пари=600 ф. ст. От тях обаче (тъй като не разглеждаме натрупването и изобщо не се интересуваме от по-нататъшното приложение на принадената стойност)

$^1/_6$ част=100 ф. ст.= стойността на *п'*= принадената стойност, не влиза във възпроизводствения процес. Тя се слага настрана или се потребява и т. н. При всички обстоятелства тя е това, което капиталистът е получил свръх първоначално изразходвания капитал. Това е сложеният от него настрана като принадена стойност продукт на капитала. Това се повтаря четири пъти. Всеки път продуктът се продава след 3 месеца и в началото на всеки нов оборот функционира в първоначалната си величина при равни други обстоятелства. Следователно работната сила, приведена в движение от 100-те ф. ст. за производство на принаден труд или на принадена стойност, се произвежда и присвоява от капиталиста 4 пъти. Напротив, отначало винаги се авансира само старият първоначален капитал, равен на 500 ф. ст., и затова той може да се върне само накрая, когато от стойността на съвкупния продукт приспаднем принадената стойност. В действителност обаче първоначалният капитал *се е учетворил* през време на 4-те оборота, абстрахирайки се от принадената стойност. Той беше равен на 4×500=2000 ф. ст., доколкото разглеждаме неговата стойност, и равен на *4П* или на *пП,* доколкото разглеждаме продукта (след като се приспадне онази част от продукта, която представлява принадената стойност, следователно принаденият продукт).

Възстановеният в края на оборотите (през годината) капитал си остава тук *същият,* какъвто беше в началото. Той е само възпроизведен. Принадената стойност, напротив, е равна на принадената стойност, произведена за *един* оборот, умножена на броя на оборотите. Но въпреки това увеличение на принадената стойност, която определен променлив капитал дава в резултат на *о* обороти, в края на годината съвсем не може да бъде възпроизведена съвкупната стойност на авансирания капитал. След това обаче той продължава да съществува във формата, която е имал преди започването на производствения процес. (Ще видим това по-подробно в § 2 при разглеждането на основния капитал.)

[59] В края на първия оборот *произведената стойност* е равна на 600 ф. ст., от които запазен *постоянен капитал* — 400 ф. ст., *възпроизведен променлив* капитал — 100 ф. ст., *произведена принадена стойност* — 100 ф. ст.;

а по отношение на стоката (като потребителна стойност) тя е равна на *П,* от който *п*=500 ф. ст. и *п'*=100 ф. ст.

Целият продукт *П* е продаден и със своята кратна част е увеличил намиращата се изобщо на пазара стокова маса.

Макар да е продаден целият *П,* в производствения процес влиза отново само *п*=*П*—*п'*= стойността на съвкупния продукт минус принадената стойност.

Срещу *п* обаче е разменен еквивалент, $^4/_5$ от който образува постоянният капитал и $^1/_5$ — променливият капитал.

Ако не беше станала тази размяна, щеше да е нужен нов капитал от 400 ф. ст., за да се купи нужният постоянен капитал, привеждан в движение от новата работна сила, купена пак за 3 месеца за 100 ф. ст.; и ditto* би бил нужен нов капитал от 100 ф. ст., за да се купи нова работна сила за 3 месеца или старата работна сила отново за 3 месеца.

През първите 3 месеца постоянен капитал от 400 ф. ст. е превърнат в I *П* (продукт).

През вторите 3 месеца постоянен капитал от 400 ф. ст. е превърнат в I *П*.

През третите 3 месеца постоянен капитал от 400 ф. ст. е превърнат в I *П*.

През четвъртите 3 месеца постоянен капитал от 400 ф. ст. е превърнат в I *П*.

През 12-те месеца постоянен капитал от 1600 ф. ст. е превърнат в 4*П* (в които се съдържа принаденият продукт *п'*) (в $4п+4п'$).

По същия начин приложената работна сила е потребила за 3 месеца променлив капитал от 100 ф. ст., а за 12 месеца — променлив капитал от $4 \times 100 = 400$ ф. ст. Така че в действителност през 12-те месеца *е функционирал* постоянен капитал от 1600 ф. ст. и променлив капитал от 400 ф. ст., т. е. съвкупен капитал от 2000 ф. ст., макар че нашият капиталист никога не е притежавал или изразходвал капитал, по-голям от 500 ф. ст. Но създадената от него съвкупна принадена стойност е равна на 100% от *функциониращия* капитал в размер на 400 ф. ст., следователно е равна на 400 ф. ст., а не на 100% от вложения от него променлив капитал в размер на 100 ф. ст., следователно не =100 ф. ст. На тази сума е равна по-скоро принадената стойност, която той произвежда при всеки оборот от 3 месеца. Принадената стойност се определя от масата на променливия капитал, който функционира в течение на една година, а не от величината на променливия капитал, притежаван първоначално от него и завърнал се в края на краищата при него.

[60] По-горе, когато разглеждахме паричното обръщение, видяхме, че една и съща парична сума, ако прави *п* оборота годишно, представлява паричната сума *П,* или реализира стокова маса в размер на $п \times П$, където *п* е равно на броя на оборотите, а *П* е равно на паричната сума, която прави обороти. Така стоят тук нещата с аван-

*— също. *Ред.*

сираната първоначално като капитал парична сума от 500 ф. ст. Чрез 4-кратен оборот тя реализира стойностна сума от 2000 ф. ст. Но тя си отива и се връща 4 пъти, 4 пъти се изразходва и изтегля обратно от същото лице, което я е хвърлило първоначално в обръщение. Накрая същата парична сума от 500 ф. ст. (абстрахирайки се засега от принадената стойност) е отново в неговите ръце, след като е реализирала стокова маса за 2000 ф. ст. Но как? Всеки път чрез превръщане в продукт на стойност 500 ф. ст. (респ. 600 ф. ст.). Макар изразходваният в началото на всеки оборот капитал никога да не е възлизал на повече от 500 ф. ст., той е произвел фактически стока на стойност 2400 ф. ст.

Създадената маса от продукти е равна на *Пn,* ако *П* е масата от продукти на *един* оборот. Без 4-кратния оборот същата маса от продукти не би могла да бъде произведена със същия авансиран капитал. Ако $n=n-x$, то съвкупният продукт$=П\ (n-x)$.

В течение на един оборот е потребен постоянен капитал, равен на 400 ф. ст.; в течение на четири оборота — 1600 ф. ст., или *nc,* където *n* е броят на оборотите, а *c* — потребеният през време на всеки оборот постоянен капитал.

По-нататък, в течение на един оборот е потребен променлив капитал, равен на 100 ф. ст.; в течение на четири оборота — 400 ф. ст., или *nv* (където *n* е броят на оборотите, а *v* — потребеният през време на един оборот променлив капитал).

В течение на един оборот е произведена принадена стойност$=$ 100 ф. ст.; в течение на четири оборота — 400 ф. ст., или *nm* (където *m* е произведената през време на един оборот принадена стойност).

Следователно през годината е функционирал постоянен капитал, равен на 4*c* (4×400), или на *nc,* и променлив капитал, равен на *nv* (или на 4×100); общо е функционирал капитал, равен на $(c+v)\times n$, и съобразно с това масата на принадената стойност е равна на *nm,* на произведената от *nv,* а не от *v* принадена стойност. Но изразходваният капитал никога не е възлизал на повече от първоначалната си величина, защото вследствие на 4-кратното повтаряне на възпроизводството капиталът се връща 4 пъти и по този начин можеше 4 пъти да образува изходния пункт на нов пълен възпроизводствен цикъл.

Ако вместо четири (*n*) оборота годишно ставаше само един оборот, би трябвало да се авансират постоянен капитал 4*c* (*nc*) и променлив капитал от 4*v* (*nv*), за да експлоатира същата маса труд през годината и да произведе същата маса продукт (и принадена стойност) през същата година. Вместо 400 ф. ст. би трябвало да се авансират 2000 ф. ст. — 1600 в постоянен капитал и 400 ф. ст. в променлив капитал. Величината на функциониращия през същата година капитал би била същата, но по отношение на капиталиста масата на

авансирания капитал би се увеличила 4 пъти. Произведената от него принадена стойност обаче се определя не от величината на авансирания, а от величината на *функциониращия* променлив капитал, от масата труд, която той привежда в движение през годината, не от величината на променливия капитал, който той трябва да авансира, за да я приведе в движение. В последния случай той би авансирал 400 ф. ст. и би произвел 400 ф. ст. принадена стойност. Макар че количеството на принадената стойност би било същото, нормата ѝ би била само $^1/_4$, както в предишния случай. Именно 100%. В другия случай тя би била $\frac{400}{100} \times 100\% = 400\%$. Или би била равна на принадената стойност, получена в течение на един оборот, умножена на броя на оборотите. Или би била равна на 400 ф. ст., на масата на произведената през годината принадена стойност, разделена на дроб, чийто числител е авансираният през годината съвкупен променлив капитал, а знаменателят — авансираният през време на един оборот променлив капитал, т. е. би била равна на $\frac{400}{\frac{400}{100}} \frac{(m)}{\frac{(v)}{(n)}} = \frac{400}{\frac{400}{100}}$.

Целият променлив капитал е $=400$ ф. ст. В първия случай нормата на принадената стойност е равна на $\frac{400}{400} = \frac{m}{v}$ (отношението на произведената през годината принадена стойност към авансирания през годината променлив капитал). Във втория случай тя е равна на $\frac{400}{\frac{400}{4}} = \frac{m}{\frac{v}{n}}$, където n=броя на оборотите. Знаменателят, на който се дели съвкупната принадена стойност, в [61] първия случай е равен на авансирания през годината променлив капитал; във втория случай той е равен на този капитал, разделен на броя на оборотите.

(Изразена като норма на печалбата, в последния случай печалбата е равна на $\frac{400}{2000} = \frac{1}{5} = 20\%$ от авансирания капитал. В другия случай тя е равна на $\frac{400}{500} = \frac{4}{5} = 80\%$. Следователно нормата на печалбата е 4 пъти по-голяма, макар масата на печалбата и в двата случая да е една и съща. В единия случай тримесечната норма на печалбата би била толкова голяма, колкото годишната в другия. По отношение на печалбата работата се изразява изобщо така, че трябва да бъде авансиран повече съвкупен капитал (променлив+постоянен), за да се реализира същата принадена стойност, или че същият капитал трябва да бъде авансиран за *по-дълго време*, за да се произведе същата печалба. Защото нормата на печалбата се изчислява,

както нормата на принадената стойност, например за годината, така че се касае за печалбата, произведена през определен период на оборота на капитала.)

Авансиран се нарича капиталът, когато функционира като изходен пункт на един цикъл на производството или възпроизводството, следователно фактически на един *оборот,* като изходен пункт на процеса на своето нарастване по стойност. Той винаги е авансирана стойностна сума, или — изразена като *разменна стойност* — авансирана *парична сума,* при което е безразлично дали авансирането става във формата на пари или на стока, във формата *П—С—П* или *С—Пр.—Обр.—С* и т. н. Продължителността на времето, за което е авансиран, се измерва очевидно с времето, което изтича, преди той да се върне в изходния си пункт като *нараснал по стойност капитал,* като $П + \Delta П$, в каквато и да било форма, следователно със сумата на неговото производствено време+времето на обръщение=*времето на неговия оборот,* следователно с относителната величина на *времето на неговия оборот.* Ясно е, че колкото по-продължително е това време на оборота, толкова по-голям трябва да е авансираният капитал, за да приведе в движение определено количество труд (следователно да се преработи определено количество постоянен капитал) и следователно да се произведе определено количество принадена стойност. Защото една и съща *авансирана* стойностна сума, или авансиран капитал с дадена величина, може *отново* да функционира като капитал, отново да бъде авансирана и затова отново да създава принадена стойност само когато измине времето на своя оборот и като нараснал по стойност капитал отново придобие първоначалната си форма. Ако предположим, че *времето на неговия оборот* е дадено, масата на принадената стойност, която той може да произведе, зависи от величината на променливата му съставна част (при равни други условия), която пък се намира в определено (различно в различните отрасли на производството) отношение към величината на постоянния капитал и следователно на съвкупния капитал. Така че ако *времето на оборота* е дадено, масата на произведената принадена стойност зависи от *величината* на първоначално авансирания капитал (при което се предполага, че величината на съвкупния капитал е само показател на величината на променливата му част); (или това би важало, ако авансираният капитал се състои само от променлив капитал); а от нея зависи величината на постъпленията, тъй като те са равни на $K + \Delta K$, равни на величината на авансирания капитал+неговия прираст. Ако обаче е дадена величината на авансирания капитал; масата на *произведената принадена стойност* зависи от *времето на неговия оборот,* тъй като то определя колко пъти в даден интервал, например една година, един и същ капитал може да започне

отново процеса на експлоатация. Масата на произведената в даден интервал от време принадена стойност се определя следователно от сбора на *величината на авансирания капитал* и величината на *времето на оборота,* или от продължителността на времето, за което е авансиран капиталът, или от величината на *авансирания капитал* и *броя на неговите обороти.* (Оттук следва, че масата на произведената принадена стойност е правопропорционална на величината на капитала и обратнопропорционална на времето на оборота; правопропорционална на *величината* и обратнопропорционална на *продължителността* на авансирането.)

[62] Затова капитали с *една и съща* величина (т. е. тук се касае всъщност само за *променливия капитал;* величината на постоянния и оттук и величината на авансирания съвкупен капитал ще бъде разгледана едва по-нататък при изследването на *печалбата*) ще произвеждат например за една година принадена стойност пропорционално на броя на техните обороти или обратнопропорционално на времето, през което те са авансирани, за да извършат процеса на своето нарастване по стойност. Затова трябва да се авансират капитали с *нееднаква величина,* за да произведат същата *принадена стойност,* ако *времето на техния оборот е различно* (при различно време на оборота или различна продължителност на авансирането, ако всички други условия си остават неизменни). Колкото по-бързо е времето на оборота в течение на една година, или колкото по-голям е броят на оборотите, толкова по-малка трябва да е масата на авансирания капитал, за да експлоатира определено количество труд през годината, следователно да произведе определено количество принадена стойност, а колкото по-бавно е времето на оборота, следователно колкото по-малък е броят на оборотите през годината, толкова по-голяма трябва да е масата на авансирания капитал, [за да експлоатира] през годината същото количество труд, следователно да произведе същата маса принадена стойност. Така че *скорост* и *маса* се заместват — както при паричното обръщение — в обратни пропорции. Една и съща маса принадена стойност в двата случая е резултат от експлоатацията на една и съща маса труд през *годината* (при равни други условия), следователно от една и съща изразходвана или функционираща през годината маса променлив капитал. Нормата на принадената стойност се определя обаче от отношението ѝ към *авансирания,* а не към *функциониращия* капитал. Следователно нормата на принадената стойност е по-голяма в единия случай, отколкото в другия, и то толкова по-голяма, колкото по-малка е масата на *авансирания* капитал. Разликата между *функциониращия* през годината и *авансирания* от същия капиталист през годината капитал се определя от броя на повторенията на възпроизводството, на обо-

ротите. В единия случай 500 ф. ст. се авансират четири пъти, следователно през годината функционират 2000 ф. ст., но във всяка четвъртина от годината никога не се авансират повече от 500 ф. ст. В другия случай през годината *се авансират* 2000 ф. ст., като преди края на едногодишния оборот никаква част от тези 2000 ф. ст. не може да бъде авансирана отново като капитал. Следователно *нормата на принадената стойност* в единия случай е 4 пъти по-голяма, отколкото в другия и ако разглеждаме капитала pro rata*, количеството на принадената стойност е 4 пъти по-голямо.

Наистина по отношение на обществото и в двата случая през годината се инвестира капитал от 2000 ф. ст., но единият постоянно му се връща през годината на части във формата на продукт, докато другият му отнема за една година налични капиталови стойности, налични средства за производство и труд, без да му връща продукт (и стойност) преди края на годината.

(Току-що видяхме, че ако капиталът от 500 ф. ст. прави 4 оборота, при норма на принадената стойност 100% и величина на променливия капитал 100 ф. ст., произведената през годината принадена стойност е равна на 400 ф. ст. и нейната норма по отношение на авансирания капитал е равна на 400%; че тогава годишната норма на печалбата е равна на 80%. Ако капиталът от 2000 ф. ст. при същия състав прави само един оборот годишно, принадената стойност би била равна на 400 ф. ст., но годишната норма на принадената стойност би била равна на 100%. Нормата на печалбата би била $= \frac{1}{5} =$ 20%. Ако предположим еднакъв състав на капитала, тук разликата в нормата на печалбата възниква от обусловената от различното време на оборота разлика в нормата на принадената стойност. Ако сега освен това би бил различен съставът на капитала, например постоянната част на капитала би била 2000 ф. ст. вместо 1600 ф. ст., авансираният капитал би възлизал на 2400 ф. ст., а принадената стойност — на 400 ф. ст.; нормата на принадената стойност би била непроменена; нормата на печалбата би била равна на $16^2/_3$%. Разликата в нормата на печалбата би се дължала тук на две обстоятелства: 1) на по-продължителния *период на авансиране* на променливия капитал; 2) на по-малкото съотношение между авансирания променлив капитал и авансирания съвкупен капитал.)

[63] По-горе, при разглеждането както на времето на обръщение, така и на производственото време, видяхме как тяхната продължителност или краткост (във втория случай продължителността на периодичността) въздействуват върху производството на принадена

*— пропорционално. *Ред.*

стойност и т. н. Тук виждаме как *величината на авансирания капитал* е обратно пропорционална на величината на времето на оборота или на *броя на оборотите* през една година и затова при еднаква експлоатация на труда *нормата на принадената стойност* (а относно авансирания капитал — величината на принадената стойност) е различна, защото фактически в зависимост от по-бързото или по-бавното повтаряне на съвкупния възпроизводствен процес при еднаква степен на експлоатация се експлоатира *по-голямо* или *по-малко* количество труд. От това следва, че авансирани капитали с еднáква величина доставят в определени интервали от време нееднакво големи маси принадена стойност и това създава *привидността*, че принадената стойност възниква от окултни свойства [на капитала], които се проявяват през време на процеса на обръщение, или че капиталът независимо от експлоатирания от него труде самостоятелен източник на принадена стойност. Това важи за капитали, които са вложени в *различни* сфери на производството.

От това следва по-нататък, че един и същ капитал, вложен в *една и съща* сфера на производството — според това, дали времето на неговия оборот се удължава или скъсява в резултат било на изменение във времето на обръщението, било на изменение в производственото време, — произвежда за *едно и също време* както нееднакви маси продукт, така и нееднакви маси принадена стойност. Това е още едно доказателство, че капиталът не трябва да се третира като постоянна величина в неговия производствен процес[a].

Най-после, важно е още малко по-подробно да се спрем на това определение на *авансирането,* както то се е развило сега по-нататък.

Масата на авансирания на производството капитал (нс не и масата на готовия продукт, доставен за определено време от производството на цикъла на възпроизводствения процес) е *една и съща,* все едно дали капиталът от 500 ф. ст. прави 4 оборота за 1 година или само един за 1 година. Предполага се, че и двата капитала постоянно, всеки ден през годината (или за среден ден) привеждат в движение една и съща маса труд и — за опростяване на нещата — че една и съща маса труд привежда в движение еднакво големи маси и еднакво големи стойности постоянен капитал. През първия оборот 100-те ф. ст. привеждат в движение за 3 месеца определена маса труд, която превръща в продукт постоянен капитал на стойност 400 ф. ст. Масата на продукта е равна на *П*. Стойността на *П*=600 ф. ст. (Тук обаче се абстрахираме от натрупването и изобщо от из-

---

a) *S. Bailey.* [A Critical dissertation on the nature, measures, and causes of value; chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. London, 1825, p. 20—21, 23].

ползването на 100-те ф. ст. новосъздадена принадена стойност.) Това, което става в резултат на оборота, е възобновената *парична форма* и т. н. на стойността на продукта, от която 400 ф. ст. отново се изразходват за нови суровини, 100 ф. ст. отново — за нов допълнителен, отново траещ 3 месеца труд, и т. н. Отново е изразходван капитал от 500 ф. ст., от които 100 ф. ст. са потребени от работниците, 400 ф. ст. са използвани като средства за произвеждане на нов *П* и т. н. Така за 4-те оборота 400 ф. ст. са потребени от работниците, 1600 ф. ст. са потребени като средства за производство и съвкупният вложен капитал от 2000 ф. ст. е възпроизведен в *4П* на стойност 2400 ф. ст. Същото става обаче и когато капиталът от 2000 ф. ст. прави оборот за една година. Както в единия, така и в другия случай той е потребен в производствения процес, изразходван и авансиран е за производствения процес.

Но тук възниква една разлика — вследствие на различното време на оборота или на различната периодичност на съвкупния възпроизводствен процес — между величината на капитала, който е авансиран на *производствения процес,* и величината на *авансирания* от капиталиста и за капиталиста *капитал.* За първия капиталист, след като е авансирал 500 ф. ст., възпроизведената в края на първите 3 месеца стойност и принадена стойност продължава да си остава във възпроизводствения процес — било то производственото време или времето на обръщение. За да [64] не се наруши континюитетът на процеса, той трябва да авансира още 500 ф. ст., по този начин в началото на 7-ия месец отново 500 ф. ст. и в началото на 10-ия месец отново 500 ф. ст. Следователно в края на годината той има във възпроизводствения процес 2000 ф. ст., които е авансирал постепенно. Другият капиталист, напротив, в края на първия оборот от 3 месеца отново е реализирал своя капитал и затова може със *същата* сума от 500 ф. ст. да започне новия оборот, купува с тях нов труд и нови фактори на възпроизводството. Той не авансира *допълнително* 500 ф. ст., защото отново авансира същите 500 ф. ст., защото за него те вече са отново възпроизведени във форма, в която отново *могат да бъдат използвани* като капитал, вместо да съществуват във форма, в която не могат да функционират като капитал.

Да предположим, че не става никакво обръщение, а капиталистът сам произвежда непосредствено както средства за живот, така и средства за производство.

Ако възпроизводственият процес продължава една година, той трябва да има запас от средства за живот (за работниците) на стойност 400 ф. ст. и запас от средства за производство, за да им осигурява постоянна заетост, на стойност 1600 ф. ст. По този начин за цялата година е необходим капитал във формата на средства за живот

и средства за производство, които се потребяват постепенно, отчасти индивидуално, отчасти производително, в размер на 2000 ф. ст. и този капитал се възстановява едва в края на годината.

Ако пък възпроизводственият процес трае само 3 месеца, средствата за живот и средствата за производство *се възстановяват* в началото на 2-рия възпроизводствен процес, в края на първите 3 месеца, и никога не се авансират за повече от 3 месеца — тъкмо поради тяхното 3-месечно възстановяване. Ако разглеждаме цялата година, потребени и възпроизведени са средства за живот за 400 ф. ст., макар че никога не са били авансирани средства за живот за повече от 100 ф. ст., но те са се възстановявали 4 пъти в годината и това 4-кратно възстановяване е въздействувало точно така, както би въздействувал един запас за 3×4 месеца; те привеждат в движение същото количество труд през годината, следователно произвеждат също толкова стойност или принаден продукт. Що се отнася, от друга страна, до постоянния капитал, до средствата за производство, в запас се намират само средства за производство по за 3 месеца; така че в действителност винаги се авансира само постоянен капитал от 400 ф. ст. по за 3 месеца и намиращата се в запас маса от постоянен капитал винаги стига само за 3 месеца и никога не надвишава 400 ф. ст. Но във всеки цикъл от 3 месеца в процеса се намира постоянен капитал на стойност 400 ф. ст.; следователно за 3×4 месеца, или през годината, се преработва постоянен капитал от 1600 ф. ст. Потребените за 3 месеца средства за производство обаче се възобновяват постоянно през време на процеса, така че те се възстановяват от една част от новата, произведена през 3-те месеца маса от продукти. Те са винаги налице затова, защото постоянно се възстановяват. Не се ли възстановяват за 3 месеца, а едва за 12 месеца, те трябва да са налице 12 месеца, без да се възстановяват. (Затова те постепенно постъпват от наличния запас в процеса.) Ако обаче капиталистът не произвежда сам своите средства за производство, той би разменил 4 пъти през годината продукт по за 400 ф. ст. срещу средства за производство и ако предположим, че продуктите му образуват запас за друг капиталист, последният би имал сега на склад продукт от 1600 ф. ст., докато за работна заплата биха били изразходвани 400 ф. ст., следователно с капитал от 500 ф. ст. той би привеждал в движение през цялата година капитал от 2000 ф. ст. Запас би образувал може би не собственият му продукт, а някакъв друг, в който постоянно би се възстановявала (чрез размяна) авансираната стойност от 400 ф. ст. Разбира се, разликата би била тази — това би се видяло в края на годишния цикъл, — че капиталист *I* би притежавал запас на стойност 2000 ф. ст. (без принадената стойност), а капиталист *II* — запас на стойност само 500 ф. ст. От това би било видно, че макар 500-те

ф. ст. да са функционирали последователно през годината като капитал от 2000 ф. ст., фактически в никой даден цикъл не е съществувал и не е бил авансиран капитал, по-голям от 500 ф. ст., така както 1 талер, все едно дали циркулира 1 път или 20 пъти, в края на еднократното, както и на двадесеткратното обръщение, представлява само 1 талер. Но продуктът, който е създал капиталист *II*, е толкова голям (абстрахирайки се от принадената стойност), колкото продуктът, който е създал капиталист *I*, и затова се представя като продукт на функциониращ капитал от 2000 ф. ст. 500-те ф. ст. са функционирали 4 пъти като капитал от 500 ф. ст. през същото време, през което 2-те хиляди ф. ст. са функционирали като капитал само веднъж.

[65] При разглеждането на първоначалното натрупване (книга I, гл. V, 2) вече видяхме, че *авансирането* на средства за живот на работниците е проста, присъща на капиталистическото производство форма, с която се опосредствува и прикрива присвояването от капиталиста на част от съвкупния продукт за неговото индивидуално потребление. Ако разглеждаме капиталистическия възпроизводствен процес в неговия континюитет, което правим сега, *авансирането* на съвкупния капитал, както на променливия, така и на постоянния, се проявява в самия този процес просто като *форма* на завръщането на процеса в изходния му пункт, или по-скоро като повторение на процеса от изходния му пункт. Ако трудът на работника се представя в продуктите, процесът на чието възпроизводство се възобновява различен брой пъти през годината, това се представя като *по-голяма производителност* на приложения по този начин капитал, защото той *се авансира* по-често и затова *величината на авансирането* за всеки отделен оборот е по-малка, следователно, тъй като същият капитал може за същия интервал от време да бъде авансиран по-често, той може да експлоатира *същата работна сила,* за чието експлоатиране при по-дълъг период на възпроизводството, следователно при по-късно повтаряне на формата на авансирането, би се изисквал по-голям капитал. *Авансирането* се свежда до обратното превръщане на капитала в неговите фактори на производството и броят на тези обратни превръщания за една година е обусловен от броя на неговите обороти или възпроизводства.

(Дори капиталът да прави само един оборот през годината, например капиталът от 2000 ф. ст., не е необходимо поради това целият капитал да се авансира за цяла година. Да предположим, че постоянен капитал от 1600 ф. ст. се състои от машини за 400 ф. ст. и суровини и т. н. за 1200 ф. ст. Тогава за цялата година биха били авансирани само 400 ф. ст. и освен това 300 ф. ст. за суровини. Същото важи за променливия капитал от 100 ф. ст. Следователно за цялата година биха били авансирани 800 ф. ст. За три четвърти го-

дина — 400 ф. ст. За половин година — 400 ф. ст. И за четвърт година — 400 ф. ст. Но от самия производствен процес у капиталиста не се стича обратно каквато и да било част от авансираните 2000 ф. ст.; те са твърдо включени в продукта. Следователно, ако не се ползва с кредит, той трябва да има 2-те хиляди ф. ст. на разположение за цялата година. Че една част от тях се стича междувременно обратно от друго предприятие, няма само по себе си нищо общо с разглежданото предположение.)

При разглеждането на *оборота* на капитала се установява това, което само по себе си се съдържаше в изследването на различното време на обръщение, производствено време и изобщо на целия процес на обръщение и процеса на възпроизводство — едно *ново определение на принадената стойност.*

В производствения процес денят, работният ден и т. н. бе нашата мярка и ние разглеждахме само работното време (респ. принаденото работно време), което променлив капитал с дадена величина експлоатира или привежда в движение.

Но тъй като при дадена величина на един оборот масата и нормата на принадената стойност зависят от това, колко често през *годината* — като мащаб на оборотите — един и същ *променлив* капитал повтаря оборота, се получава по-обстойното определение на *нормата на принадената стойност* като *годишна норма на принадената стойност,* като принадена стойност, произведена през време на непрекъснатия производствен процес и на по-честите или по-редки обороти на променливия капитал за една *година,* и по този начин като *норма на принадената стойност. Годишната норма на принадената стойност* се явява различна при *еднаква експлоатация на труда* в дневната, седмичната норма на принадената стойност затова, защото в зависимост от броя на оборотите през годината тя се изчислява върху по-голям или авансиран по-дълго променлив капитал.

Например, ако капиталът от 500 ф. ст., от които 100 ф. ст. са променлив капитал, прави един оборот за 3 месеца при 100% принадена стойност и 4 оборота през годината, то *годишната норма на принадената стойност* е равна на 400%, тъй като същият променлив капитал от 100 ф. ст. произвежда 4 пъти принадена стойност от 100 ф. ст. Следователно $400:100=4\times100\%=400\%$ годишна норма на принадената стойност.

Ако прави 3 оборота през годината, *годишната норма на принадената стойност*$=300\%$.

Ако прави 2 оборота през годината, тя е $=200\%$.

Тук виждаме, че *променливите капитали с една и съща величина* (тъй като постоянният капитал тук е приет за равен на нула, както изобщо при изчисляването на принадената стойност) при *еднаква*

експлоатация на труда имат *различни* годишни норми на принадената стойност. Защото поради различната честота на повтарянето на същия процес на експлоатация през годината те привеждат в движение различни *количества труд* при една и съща норма на експлоатация.

(*Това образува само базата* на категорията *годишна норма на печалбата*.)

[66] 2) ОСНОВЕН И ОБОРОТЕН КАПИТАЛ. ЦИКЛИ НА ОБОРОТА. НЕПРЕКЪСНАТОСТ НА ВЪЗПРОИЗВОДСТВЕНИЯ ПРОЦЕС

Видяхме вече, че по своята природа *капиталът* е *оборотен* и *основен* и постоянно се намира в тези две състояния, но така, че едното от тях винаги е преход в своята противоположност.

Капиталът е оборотен, доколкото последователно прави кръгооборот от фазата на производството в същинската фаза на обръщението, преминава тук последователно две противоположни фази и след това отново влиза във фазата на производството и т. н. Но той същевременно е *фиксиран* във всяка от тези фази. Той се движи през тези фази само като *спира* във всяка от тях, т. е. *фиксиран е* в тях, и спира в тях само за да ги напусне.

Второ обаче, разкрива се разликата между *оборотен капитал* и *производителен капитал;* при по-точно определение първият се явява в двойния образ на *стоков капитал* и *паричен капитал*. Като производителен капитал той се намира в процеса, в трудовия процес; като стоков капитал или паричен капитал той се разменя, преминава от едни ръце в други и в тази обмяна на веществата взема последователно формата на стока и пари.

Първата разлика се проявява, ако един и същ капитал се разглежда, от една страна, като единство на възпроизводствения процес, а, от друга страна, в различните текущи фази на този процес, в отделните му моменти.

Втората разлика фиксира само противоположността, отличителните форми, които капиталът взема в едната фаза — в производствения процес — противоположно на другата, фазата на обръщението.

При двете разлики един и същ капитал се явява в различни функции и в съответните им форми.

Сега обаче трябва да разгледаме една нова разлика между *основния* и *оборотния* капитал, или между *инвестирания капитал* и *текущия капитал*.

При анализа на *процеса на нарастване на стойността* видяхме, че абстрахирайки се от спомагателните материали и същинския суров материал, *средствата на труда* — както общите условия за протичането на процеса, сгради, съдове и т. н., така и същинските средства на труда, инструменти, машини и т. н. — продължават да изпълняват функцията си по-дълго или по-кратко време, така че след като са послужили в един трудов процес или в определен период от трудовия процес, могат да служат в по-често или по-рядко *повтарящи* се трудови процеси. Те продължават да функционират през време на по-голяма или по-малка редица от трудови процеси в първоначалната си натурална форма като фактори на труда, като фактори на производството. Затова ние виждаме, че те само постепенно предават своята стойност на продуктите на повтарящите се трудови процеси, в които функционират, и то в степента, в която заедно с потребителната си стойност губят и разменната си стойност, и че това предаване на стойност, или преминаване на стойността им в стойността на продукта, се определя по една идеална средна сметка чрез средната продължителност на тяхното функциониране.

Следователно своеобразието на тази част от капитала се състои, първо, в това, че *стойността* му се разпределя през *по-голям или по-дълъг период върху масата от продукти, които излизат от редица повтарящи се трудови процеси*. Второ, в това, че в *натуралната си форма* (поне докато изпълнява своята функция; добитъкът може по изключение отначало да служи като оръдие на труда и след това да бъде изяден като *продукт* на животновъдството, вместо да бъде потребен като негово оръдие) капиталът никога не излиза от фазата на производството (и затова си остава в ръцете на капиталиста, не бива отчужден като продукта). Последното е общо за него например и за спомагателните материали, които, след като са влезли веднъж в производствения процес, не го напущат пак, а в зависимост от своята природа влизат или просто като *съставни части на стойността*, или като *ингредиенти*. (Всъщност това, за което става тук дума, важи само за спомагателните материали като каменни въглища, газ и т. н., които не влизат като материални ингредиенти в продукта.) Докато станат негодни, те си остават в своята натурална форма наред с продукта като фактор на производството.

[67] Ние трябваше да разгледаме тази разлика откъм тази страна, от която тя засяга нарастването на стойността, при процеса на нарастване на стойността. Тази част от капитала се държи така своеобразно в производствения процес и се представя в специфични потребителни стойности, в отговарящи на нейните функции специфично *вещни* форми като сграда, машина, инструмент, релсов път, кораб и т. н. Тя се състои от *средствата на труда* за разлика от *ма-*

териала на труда, в който тук са включени спомагателните материали. *Вещната* ѝ форма е обусловена от същностната роля, която тя трябва да играе в действителния трудов процес. Своеобразната форма на нейната *реализация* се оказа резултат от тази нейна вещна форма, форма, която тя има и трябва да има като определен фактор на производството.

Оттук произтича и една своеобразна форма, *определеност на формата,* която тази част от капитала за разлика от другите съставни части на капитала взема в съвкупния *процес на обръщението на капитала.* И в тази определеност на формата по отношение на процеса на обръщението тя се нарича *основен капитал.* Основният капитал не е — както беше преди фиксираният капитал, макар че през цялото времетраене на съществуването си във фазата на производството той си остава *фиксиран* капитал в същинския смисъл на думата — само една от редуващите се определености на формата, която капиталът взема в своето обръщение. Той е особена *част* от капитала, обособена вече благодарение на своя *материален начин на съществуване* в трудовия процес от останалите му съставни части. Той е съставна част на *постоянния* капитал, но само една част от постоянния капитал функционира, е налице като *основен* капитал.

Веднага се разкриват две главни определения.

Тъй като основният капитал предава на продукта само стойност (което е общо за него и за една част от спомагателните материали), не той самият, а само предадената от него стойностна част като *стойностна част на продукта* (един от елементите, конституиращи стойността на продукта) преминава от фазата на производството във фазата на обръщението. Само неговата *стойност,* не той самият в натуралната си форма или като *материална* съставна част от продукта влиза във фазата на обръщението. Затова той *циркулира* и търпи метаморфозата на стоката само доколкото циркулира и търпи метаморфоза съществуващият редом с него и отделил се от него *продукт,* за чието изготвяне той е съдействувал. Той извършва целия процес само като *стойностна част* на капитала — доколкото циркулира *съвкупната стойност* на капитала — и само дотогава, докато в *стойността* на продукта *се появи отново* собствената му стойност. Но той извършва този процес не в натуралната си форма и не като материална съставна част от продукта, не като *потребителна стойност* (макар че нейни следи могат да съществуват във формата на продукта).

В края на различните трудови процеси, в които основният капитал съществува като средства на труда и които той *надживява,* приложеният в производствения процес капитал се състои от две съставни части: 1) *от средства на труда,* които продължават да съ-

ществуват в натуралната си форма, за да действуват по същия начин в повторния процес; 2) *от масата от продукти,* в която суровият материал и т. н. е взел определящата целта форма на *потребителна стойност,* която сега като стока трябва да претърпи своята метаморфоза. Колкото стойност е загубило средството на труда, то я е присъединило към масата от продукти и тази загубена стойност съществува сега като кратна част от стойността на масата от продукти. Иначе тази част от капитала продължава да служи в първоначалната си натурална форма във възобновените производствени процеси *във* фазата на производството. Затова тя не се възстановява (възпроизвежда), не се замества с нов екземпляр от същия вид. Предадената от нея на продукта стойност, която постепенно става равна на първоначалната стойност, щом тя се износи и стане вече негодна, се превръща в пари или образува част от паричната сума, в която се превръща масата от продукти. Тя образува по този начин стойностния фонд, от който в края на краищата трябва да бъде възстановена в натуралната си форма. Но този фонд се превръща обратно в средства на труда не непосредствено, а едва когато тя е загубила потребителната си стойност и с нея е предала постепенно цялата си разменна стойност на масата от продукти.

Да предположим например, че основният капитал служи в течение на 20 оборота с по-голяма или по-малка продължителност, така че е предал постепенно своята стойност на съвкупния продукт на тези 20 оборота и получените от продажбата му пари представляват в края на 20-те оборота съдържащата се в него стойностна маса. Тя се превръща в края на краищата обратно в средства на труда, в *основен капитал* от същия вид. Следователно *действителният* възпроизводствен процес на този капитал е *различен* от възпроизводствения процес на съвкупния капитал. Не в същата степен, в степента, в която стойността му се превръща в пари, се превръща той обратно от своята парична форма в стоковата си форма и оттук и във формата на потребителна стойност.

[68] Той не се възстановява realiter* в същия интервал от време, както и останалите части на капитала. Но той и не се нуждае от това възстановяване, защото със завършването на един оборот и т. н. е налице в същата форма, както и преди, и може да *възобнови* своята *функция* в старата си форма. До крайния срок на пълното му износване стойността му участвува постепенно и непрекъснато в първата фаза на метаморфозата на стоката, в превръщането ѝ в парична форма, но участвува дълго време в акта С—П, без да участвува в акта П—С.

*— реално. *Ред.*

Определението му като *основен* капитал — макар да се основава на своеобразната роля, която играе като особена материална съставна част, като форма на съществуване на капитала в трудовия процес и в процеса на нарастване на стойността — е определение, което му се следва във връзка с процеса на обръщението на капитала, който в своя континюитет съдържа общата форма на възпроизводствения процес или сам е абстрактната форма на този възпроизводствен процес.

Всеки друг капитал за разлика от този основен капитал се определя като *оборотен капитал,* като *неосновен* капитал.

Първо, това е *оборотната* част на *постоянния* капитал. Всеки постоянен капитал, след като се приспадне от него *основният* капитал, е оборотен капитал. Той се състои от суровините, спомагателните материали, полуфабрикатите във всеки стадий на обработка, найпосле от стоките, които, макар и годни в наличната си форма да влизат в индивидуално потребление, отново служат като суровини за нов продукт. (Например захарта като суровина за изготвянето на ром и т. н.)

Суровият материал влиза напълно (тук се абстрахираме от отпадъците на производството) в продукта и в неговата стойност. Същото важи за една част от спомагателните материали, доколкото те образуват химическите и т. н. съставни части на продукта. Частта от спомагателните материали като въглища, газ и т. н. (маслото, с което се смазват колелата и т. н.) (тези спомагателни материали се потребяват или непосредствено от самите машини, или от работилницата, разглеждана като съвкупен организъм, например осветление и т. н.), която не влиза в продукта, бива потребена напълно (унищожена) според потребителната ѝ стойност в момента, в който се прилага в производствения процес. Тя е престанала да съществува в какъвто и да било вид. Следователно стойността ѝ преминава наведнъж върху продукта, за чието изготвяне е била потребена. Цялата тази част от постоянния капитал, щом е изпълнила функцията си в производствения процес, съществува материално в *продукта* и стойността ѝ е *част от стойността* на този продукт. В тази форма като продукт, който е *стока,* тя трябва да напусне фазата на производството и да премине фазата на обръщението и да претърпи в нея метаморфозата на стоката. Тя трябва да функционира като *оборотен капитал.*

Второ, това е *променливият капитал;* той се свежда realiter* до *средствата за живот;* образува част от произведените и намиращи се на пазара стоки, които влизат в индивидуално потребление.

*— реално. *Ред.*

Трето, това е *продуктът* или съвкупната *стокова маса,* която се получава като резултат от производствения процес и след това се хвърля на пазара, където циркулира като функциониращ *стоков капитал,* равен на *оборотния капитал,* и съвсем не се състои само от циркулиращите елементи на постоянния капитал и от материалните форми на съществуване на променливия капитал. Той включва всички други стоки, които влизат непосредствено в индивидуалното потребление на *неработещите* класи или едва чрез размяна вземат формата, в която влизат в него. Всички те образуват част от *оборотния капитал*[a].

Видяхме, че *оборотният* капитал противоположно на *основния* обхваща твърде разнородни неща.

Най-важното обаче е, че *една част от постоянния капитал,* оборотната му част, като *оборотен капитал* спада в една категория с *променливия* капитал и двете като *оборотен капитал* противостоят на *основната съставна част от постоянния капитал* или на *основния капитал.* Това обстоятелство прикрива една *съществена* противоположност между постоянния и променливия капитал и дава повод да се приписват на оборотния капитал като такъв свойства, които не му са присъщи като на оборотен капитал, а са присъщи на оборотния капитал само доколкото е *променлив капитал.*

[69] *Постоянна* е частта от капитала, която никога не добавя към продукта повече стойност, отколкото има тя самата, следователно функционира като *дадена, постоянна стойностна величина,* а не като нарастваща, променлива величина само за дадения производствен процес, в който влиза. Това важи за оборотната част на *постоянния* капитал също както и за *основната* му част. То важи eo ipso* за *стоковия капитал,* какъвто и да е материалният му субстрат, защото този стоков капитал се намира изобщо не в процес на нарастване на стойността, а само в процес, в който на съдържащата се в него стойност трябва да се придаде самостоятелна форма, парична форма.

Да разгледаме, от друга страна, променливия капитал.

Той съществува отначало като *паричен капитал,* само във формата на *оборотен капитал.* Като паричен капитал той е дадена, постоянна стойностна величина и сам по себе си също тъй малко е променлива стойностна величина, както и паричният капитал, който се превръща във вещните фактори на производството. Но чрез размяна-

---

[a] Самият основен капитал, доколкото е *продукт,* предназначена за продажба стока, е част от оборотния капитал. Дали той циркулира сега физически като например машина или само идеално като къща и т. н. (дали бива купуван или продаван), това не променя нищо в същността на работата.

*— също така. *Ред.*

та му срещу жива работна сила той се превръща в променлива стойностна величина и се нарича *променлив* капитал, защото предназначението му е именно да се превърне в този променлив елемент. Затова пък в съществуването си като *паричен капитал* той е толкова малко променлива величина, както и всеки друг паричен капитал.

Второ, той съществува като *стоков капитал,* като необходимите средства за живот, които се намират като стоков капитал на пазара. Като такъв той се продава на работниците, които разменят срещу него работната си заплата. В материалната форма на своето съществуване той се разменя следователно не срещу работната сила, а срещу обособената в пари цена на тази работна сила. Стойността му *варира* толкова малко, че като всеки друг стоков капитал той *реализира* като стойност, превръща в пари по-скоро своята изразена в цената стойност чрез продажбата ѝ. Следователно, доколкото променливият капитал се намира на пазара в материалната форма на своето съществуване като стоков капитал, той не е променлив капитал и не функционира като такъв, макар и да служи като средство за поддържането и възпроизводството на работната сила и оттук — на непрекъснатостта на цялото отношение, доколкото се касае за физическото възпроизводство на работниците.

Самият променлив капитал, доколкото се определя като *оборотен* капитал, не е променлив. Той става променлив капитал, щом от своята форма като оборотен капитал, паричен капитал или стоков капитал (когато се плаща непосредствено със стоки или когато не се вземат предвид заобиколните пътища) се е превърнал в променлива величина, а трудът — в променливата част от факторите на производството.

При анализа на производствения процес установихме:

1) Същинското средство на труда — тази част от постоянния капитал — функционира само доколкото продължава да съществува в своята първоначална, *самостоятелна* натурална форма. То запазва тази *самостоятелна форма, начина на съществуване* по отношение на суровия материал и т. н., по отношение на другите части на постоянния капитал и по отношение на продукта. Доколкото то търпи материални изменения в производствения процес, това е процес на износване. Това първо определение произтича от специалната роля, която то играе в действителния трудов процес. (Как стоят нещата с торовете и т. н. трябва да разгледаме по-късно.)

2) Що се отнася до процеса на нарастване на стойността, средството на труда само постепенно предава стойността си на масата от продукта на повтарящите се трудови процеси, в които се използва, докато стойността на другите части на постоянния капитал, потребени в производствения процес, влиза в продукта *напълно* и *наведнъж,* добавя цялата си стойност към продукта.

Тези определености на средството на труда в непосредствения производствен процес придават на частта от капитала, която се състои от тях, особена определеност на формата в *процеса на обръщението* и във *възпроизводствения процес* на съвкупния капитал и тази негова определеност, отнасяща се до процеса на обръщението и възпроизводствения процес, го отличава като *основен* капитал от *оборотния капитал*. Тази разлика произтича от начина, по който определеността на средството на труда през време на непосредствения производствен процес *се явява* в процеса на обръщението. Следователно това е отнасящо се до този процес определение на формата. То се състои по същество в това:

1) че средството на труда, доколкото функционира като такова, напуща сега *фазата на производството,* а съдържащата се в него част от капитала е превърната в твърдата форма на потребителна стойност, в която то съществува в течение на една по-голяма или по-малка редица от трудови процеси и дори кръгообороти на капитала;

2) че само онази част от стойността му, която представлява средното му износване за известен интервал от време, преминава върху продукта и се привежда в обръщение от продукта; макар то самото да не циркулира, бива привеждана в обръщение стойността му или циркулира онази част от стойността му, която е преминала върху продукта;

3) че частта от стойността му, която циркулира и получава парична форма заедно със стойността на продукта, който е неин носител, минава през тази първа фаза на метаморфозата на стоката [70] не au fur et à mesure*, в която тя взема тази парична форма, не се превръща обратно в sui generis** потребителна стойност, в екземпляр-заместител, какъвто е случаят с *циркулиращите* части на *постоянния* капитал, например със суровия материал, който, след като е продаден, се замества с нов суров материал. Но тъй като стойността му се предава само постепенно на продукта и затова бива приведена в обръщение от него, докато средството на труда продължава да функционира в старата си форма на потребителна стойност, следователно продължава да функционира в трудовия процес по същото време, когато една част от стойността му циркулира и се превръща обратно в пари, получава парична форма, то се замества едва когато е износено, и затова, средно взето, съвкупната му стойност е превърната постепенно в пари, докато потребителната му стойност е унищожена. Едва тогава средството на труда преминава

* — в степента. *Ред.*
** — особен вид. *Ред.*

от паричната форма *П,* в която се е превърнало постепенно, в *П—С,* или осъществява втората фаза на стоковата метаморфоза и бива заместено от *ново средство на труда,* което отново изпълнява същата функция в трудовия процес. Следователно, макар че постоянно циркулира като стойност и затова постоянно се превръща обратно в пари, то се превръща отново в постоянната си форма едва когато цялата му стойност е влязла в обръщение и се е превърнала в пари; на това съответствува (абстрактно) положението, че потребителната му стойност е напълно използвана и следователно то трябва да бъде възстановено като *потребителна стойност,* да бъде заместено от нова потребителна стойност от същия вид. Стойността му постоянно циркулира като част от стойността на стоката, в чието производство то се прилага. С превръщането на тази стока в пари се превръща постоянно в пари и неговата стойност. Така че стойността на средството на труда съществува двояко: една част от него — като пари, друга част — като оставащата стойност на все още продължаващия да функционира основен капитал. Колкото повече стойността му взема формата на пари, толкова повече намалява с потребителната му стойност неговата стойност *като* основен капитал. Щом заедно с потребителната му стойност е загубена неговата стойност, то е превърнато напълно в пари и се превръща от пари обратно в своята форма на съществуване като основен капитал. В процеса на нарастване на стойността работата се представяше така, че то продължава да функционира като средство за производство, докато постепенно предава все повече и повече стойност на продукта, до момента, в който най-после стойността му напълно е преминала върху продукта, когато заедно с потребителната си стойност то е загубило своята стойност и по този начин е приключило жизнения си процес. В процеса на обръщението същият факт се представя така, че докато средството на труда продължава да функционира във фазата на производството, предадената от него стойност се привежда в обръщение от стоката и се превръща в пари. В степента, в която се е изменила стойността му, една по-голяма част от стойността му се е превърнала в пари; най-после цялата му стойност съществува в пари; но тогава то вече е загубило цялата си стойност и потребителна стойност и трябва да бъде заместено от нов екземпляр или извършва сега акта *П—С.* Това не става обаче au fur et à mesure* с превръщането му в пари, а, напротив, обратното му превръщане от пари в друг екземпляр от същия вид се определя, обуславя от продължителността на жизнения му процес, от продължителността на времето, през което то

*— паралелно. *Ред.*

предава стойност и през което е загубило съвкупната си стойност под формата на износване.

Затова виждаме, че и основният капитал постоянно циркулира, но

1) като стойност, не като потребителна стойност; циркулира стойността на функциониращата машина, не самата функционираща машина; основният капитал постоянно извършва акта С—П със стоката, която е носител на предадената част от неговата стойност;

2) оборотната част от неговата стойност се превръща постоянно в пари, докато той продължава да функционира в производствения процес, но от парична форма той се превръща обратно в *С* едва когато е престанал да служи в производствения процес. Превръщането му в пари върви pari passu* с акта *С—П* и се определя от него, от превръщането на стоката, която привежда стойността му в обръщение, в пари, но обратното превръщане на тези пари се определя от *времето на собственото му възпроизводство,* т. е. от времето, след изтичането на което [71] той е загубил потребителната си стойност и трябва да бъде заместен от нов екземпляр от същия вид. Това е — средно взето, по идеалното средно изчисление — същото време, през което той е предал цялата си стойност на съвкупния продукт, за чието производство е съдействувал, времето, през което цялата му стойност се е превърнала в пари. Едва тогава основният капитал се възстановява, или тези пари се превръщат обратно в основен капитал от същия вид.

Частта от цената на стоките, която е равна на предадената част от стойността на основния капитал, образува по този начин *фонд за натрупване,* който се увеличава, докато настъпи периодът на възпроизводството на основния капитал, когато той трябва *да бъде възстановен* in natura**, да бъде заместен от нови фактори на труда от същия вид.

Необходимият за определен мащаб на производството основен капитал трябва да бъде *авансиран* наведнъж, защото производственият процес може да се извършва в този мащаб само когато основният капитал е налице в пълен размер, на базата на който производственият процес трябва да протича непрекъснато. И основният капитал трябва да бъде авансиран не само наведнъж, но и да бъде авансиран в тази форма за *цялото времетраене* на собственото му *възпроизводство* или за *периода* на неговото *възпроизводство. Величината на авансирането* зависи от стойността и размера на приложения основен капитал, а продължителността на *времето на авансиране* зависи от

* — в крак. *Ред.*
** — в натура. *Ред.*

времето на възпроизводството на основния капитал. Колкото по-продължително е времето, през което той се намира в производствения процес, толкова по-продължителен е периодът, за който той трябва да бъде авансиран. Ако се намира в производствения процес 20 години и следователно трябва да бъде възпроизведен едва след 20 години, периодът на авансиране е 10 пъти по-продължителен, отколкото ако се намираше в производствения процес само 2 години и т. н.

Той не трябва да се възстановява, защото продължава да функционира в старата си форма на съществуване, защото не е престанал да съществува като суров материал и т. н. във формата на старата си потребителна стойност, не се е превърнал в различен от него самия продукт.

Но цялата стойност на основния капитал не остава авансирана капиталова стойност през целия период на неговото функциониране, равен на периода на неговото възпроизводство. Например, ако основният капитал е равен на 10 000 ф. ст. и трябва да бъде заменен след 10 години, така че износването му е равно на 1000 ф. ст. годишно, в този случай в края на първата година стойността му съществува във вид на 1000 ф. ст. пари и на основен капитал на стойност 9000 ф. ст.; в края на 6-ата година стойността му е равна на 6000 ф. ст. пари и на основен капитал на стойност 4000 ф. ст. Но в производствения процес фактически е авансирана само неговата стойност като функциониращ капитал. Следователно стойностната величина на авансирания основен капитал намалява толкова повече, колкото по-голяма дъга на времето на своето възпроизводство вече е описал.

От отбелязаното относно специфичното обръщение на основния капитал следва, че влизането на основния капитал в обръщение внася нови определения в оборота на капитала изобщо, че има много големи различия между оборотите на капиталите, които са вложени в различни сфери на производството, където постоянният капитал се дели на основен и оборотен капитал в твърде различни пропорции, и че периодите на възпроизводството, равни на периодите на оборота на самия основен капитал, са твърде различни.

(Тук трябва да отбележим, че възстановяването на основния капитал се различава от възстановяването на другите елементи на постоянния капитал. Например, когато една бала памук е преработена, тя се заменя с друга и ако предположим, че фабрикантът няма запас и капитал, за да замени стария памук, преждата, в която се преработва например тази бала, се продава и със стойностната ѝ част, която е равна на стойността на съдържащия се в нея памук, при равни други условия, се купува отново една бала памук. Но това възстановяване на памука като суров материал на производствения

процес, или влизането на новия памук в процеса, както и времето, през което става това, няма нищо общо с *действителното възпроизводство* на памука, доколкото се предполага, че памук постоянно се намира на пазара, следователно се възпроизвежда постоянно. Затова пък възстановяването на основния капитал се определя от. . . *).

[72] Тъй като стойността на основния капитал съществува само като *част от стойността на продукта,* която като стоков капитал постоянно постъпва от фазата на производството на пазара, привежда се в обръщение само от стоката, *оборотът на съвкупния капитал* се извършва само в оборотите на този или на *оборотния капитал.* От друга страна, тъй като стойността на съвкупния капитал е равна на стойността на оборотния капитал+стойността на основния капитал, необходим е по-голям или по-малък брой обороти на оборотния капитал, за да се представи оборотът на съвкупния капитал в по-голям или по-малък брой обороти на оборотния капитал. А ако оборотите на оборотния капитал се предполагат с дадена продължителност, от относителната величина на основния капитал зависи с какъв брой обороти на оборотния капитал извършва своя оборот съвкупният капитал.

Да приемем, че авансираният основен капитал е равен на 100 000 ф. ст., авансираният оборотен капитал е равен на 30 000 ф. ст., от които 5000 ф. ст. трябва да представляват работната заплата или променлив капитал за работниците, които са заети 3 месеца. Нека нормата на принадената стойност е равна на 100%, а оборотният капитал от 30 000 ф. ст. да прави един оборот за 3 месеца, следователно 4 оборота в годината. Да приемем по-нататък, че основният капитал трае 10 години, така че това е времето на неговото функциониране, след което той трябва да бъде възпроизведен. Той би предавал годишно на продукта 10 000 ф. ст., т. е. за три месеца — 2500 ф. ст. Така че в края на първия оборот би била налице стокова стойност от 2500 ф. ст.+35 000 ф. ст.=37 500 ф. ст. Ако се абстрахираме напълно от принадената стойност, бихме имали стокова стойност от 32 500 ф. ст. И ако прави 4 оборота годишно, тя е равна на 130 000 ф. ст. Макар че тук оборотният капитал е направил 4 оборота през годината, съвкупният капитал е направил само един оборот.

Ако основният капитал се възстановява за 20 години вместо за 10, той би предавал на продукта всяка година само 5000 ф. ст., а за 3 месеца — 1250 ф. ст. Ако се абстрахираме от принадената стойност, стойността на създадения в края на едно тримесечие продукт би била равна на 31 250 ф. ст., а след 4-кратен оборот — на 125 000 ф. ст. Следователно съвкупният капитал не би направил и един обо-

* В ръкописа фразата завършва тук. *Ред.*

рот за една година, макар че оборотната му част прави 4 оборота през годината. Времето на оборота на съвкупния капитал би било повече от една година, при което тази разлика би възникнала поради по-бавния оборот на стойността или поради по-дългия период на функционирането и оттук — на времето на възпроизводството (не на времето, през което той може да бъде възпроизведен, а през което трябва да бъде възпроизведен. При зърнените храни, добитъка и т. н. периодът на възпроизводството съвпада с времето на производството.)

Да вземем сега първия пример и да видим какво имаме налице в края на годината. Ако се абстрахираме от принадената стойност, възстановени са 30 000 ф. ст. оборотен капитал и 10 000 ф. ст. за износването на основния капитал=40 000 ф. ст. А 90 000 ф. ст. продължават да съществуват във формата на основен капитал. Те не са влезли в обръщение, но капиталистът притежава, както и преди, тази стойностна маса във формата на основен капитал.

Това, което трябва да се изтъкне тук, е следното:

Видяхме по-рано, че ако един капитал от 30 000 ф. ст. прави 4 оборота в годината и функционира като капитал от 120 000 ф. ст., доколкото се касае за производството на стоки и принадена стойност, той се връща, абстрахирайки се от принадената стойност, само като капитал от 30 000 ф.ст. Връща се само капиталът, авансиран от капиталиста, по-скоро повтаря се само броят на неговите обороти, тъй като при всеки нов оборот само този капитал образува изходния пункт. Количеството капитал, който се връща, зависи от *авансираната,* а не от *функциониращата* маса на капитала. Сега виждаме, че макар съвкупният авансиран капитал да прави посредством 4-кратен оборот на оборотната си част в първия пример (в единия случай) един оборот годишно, все пак авансираният капитал от 130 000 ф. ст. не се връща. Това следва впрочем от първото предположение. Оборотният капитал от 30 000 ф. ст. е направил 4 оборота, функционира като капитал от 120 000 ф. ст. през годината, доколкото се касае за масата от стоки и за количеството на принадената стойност. Но той функционира така само благодарение на 4-кратното си възстановяване през годината. Следователно той се връща в края на годината само като аванса, в чийто вид той отново започва поредното тримесечие, т. е. като авансиран капитал от 30 000 ф. ст. Що се отнася до основния капитал, той се връща само пропорционално на предадената от него стойност, а тази пропорция съгласно нашето предположение е $^1/_{10}$ част от него. Останалите $^9/_{10}$ при равни други условия могат да се върнат само след изтичането на 10-те години, през които цялата му стойност е циркулирала, т. е. *е била пренесена от сферата на производството в сферата на обръщението.*

[73] В нашето предположение основният капитал е равен на 100 000 ф. ст.; нормата на износване: $^1/_{10}$ годишно; времето на обръщение е равно на 10 години.

Оборотният капитал е равен на 30 000 ф. ст., от които 5000 ф. ст. са променлив капитал. *Нормата на принадената стойност* е равна на 100%.

Броят на оборотите на оборотния капитал е равен на 4.

При тези предпоставки установихме, че съвкупният капитал прави *един оборот* годишно, докато *оборотната му* част прави *4 оборота.*

Защо този 4-кратен оборот на оборотния капитал отговаряше на еднократен оборот на съвкупния капитал?

Сумата на авансирания капитал е равна на 130 000 ф. ст.

Но тъй като основният капитал добавя годишно към продукта $^1/_{10}$ от своята стойност, или $^1/_{40}$ за четвърт година, то 100 000 минус 10 000 ф. ст.=90 000 ф. ст.=сумата на основния капитал, която освен собствената му сума трябва да бъде покрита от оборота на оборотния капитал, именно:

Основен капитал — Оборотен капитал

90 000 ф. ст.+30 000 ф. ст.=120 000 ф. ст. Това число, разделено на 30 000 ф. ст.=4; 4×30 000=120 000. Остатъкът от 10 000 ф. ст. е покрит от оборота на основния капитал — от обръщението на неговата стойност.

Оттук следва, че ако съвкупният капитал минус износването на основния капитал се раздели на оборотния капитал, получаваме броя на оборотите, който е необходим за оборота на съвкупния капитал. $\frac{f-\delta+c}{c}=n$, където f е основният капитал, δ е износването, c — оборотният капитал, n — броят на оборотите, от които съвкупният капитал се нуждае, за да направи своя оборот.

По-нататък: $f-\delta+c=cn$; или съвкупният капитал минус годишното износване на основния капитал е равен на оборотния капитал, умножен по броя на неговите обороти.

Ако приемем, че $f-\delta=f'$, ясно е, че $\frac{f'+c}{c}$ е толкова по-малко, колкото по-малко е f' или колкото по-голямо е δ, разликата между f и f', т. е. колкото по-голямо е износването на основния капитал за една година, или колкото *по-малко е неговото време на обръщение* при дадена негова величина, толкова по-малко трябва да бъде n, броят на оборотите на оборотния капитал, за да може съвкупният капитал да направи своя оборот. От друга страна, колкото по-малко е δ, толкова по-голямо трябва да е n.

По-нататък от същата формула следва: ако е дадено времето на обръщението на основния капитал (при дадено износване на основния капитал за една година), то $\frac{f+\delta+c}{c}$ или n е толкова по-голямо, колкото по-малко е f, и толкова по-малко, колкото по-голямо е f. Или броят на оборотите се определя от отношението на величината на оборотния капитал към основния капитал, или от съотношението, в което се намират двете части на съвкупния капитал.

Така че досега стигаме до следните положения:

Сумата на авансирания капитал минус износването (за една година) на основния капитал, разделена на оборотния капитал, дава броя на оборотите на оборотния капитал, които са необходими, за да може целият авансиран капитал да направи един оборот за една година.

Ако е дадена величината на основния капитал (*относителната* му величина спрямо съвкупния капитал), броят на оборотите на оборотния капитал, които са необходими, за да може съвкупният капитал да направи един оборот за една година, е обратнопропорционален на времето на обръщението на основния капитал или на величината на годишното му износване.

Ако е дадено времето на обръщението на основния капитал или величината на износването, броят на оборотите е обратнопропорционален на относителната величина на основния капитал.

[74] Ако знаем, че основният капитал предава годишно 10% от стойността си, или прави годишно $^1/_{10}$ от своето обръщение, очевидно е, че тъй като тук δ е дадена величина, именно $^1/_{10}$ от основния капитал, $\frac{f+\delta+c}{c}$ винаги е равно на n, т. е. изразява броя на оборотите, които са необходими, за да може съвкупният капитал да направи един оборот през годината. Например $\frac{130\,000-10\,000}{30\,000}=4$, при което е съвсем безразлично колко е времето на обръщение на c (неговото време на обръщение за един оборот). Ако съвкупният капитал трябва да направи един оборот през годината, тогава времето на един оборот трябва да е $=\frac{\text{годината}}{4}=\frac{12}{4}=3$ месеца. (Ако времето на обръщение е само 2 месеца, тогава бихме имали $4\times30\,000=120\,000$ ф. ст. и тъй като за 8 месеца износването $= 6\,666\,^2/_3$, то сумата, направила един оборот за 8 месеца, е равна на $126\,666\,^2/_3$, ф. ст. Времето на обръщение за съвкупния капитал би било малко повече от 8 месеца. Ако времето на обръщение е равно на 4 месеца, то $3\times30\,000=90\,000$ и износването$=10\,000$; всичко 100 000 ф. ст. Капиталът не би направил един оборот през годината. Един четирикратен оборот би бил $=1$

година и 3 месеца = 4×30 000=120 000 ф. ст., но в този случай 120 000 ф. ст.+10 000 ф. ст. износване + 2500 ф. ст. износване = 132 500 ф. ст., т. е. на повече от авансираната сума, която е направила един оборот за 1 година и 3 месеца.)

Ако неговото време на обръщение е по-голямо или по-малко, то броят на оборотите е по-малък или по-голям, отколкото е нужно за неговия оборот за една година; или съвкупният капитал прави тогава един оборот за една година + $\frac{4}{x}$ година или за 1 година минус $\frac{4}{x}$ година. Но броят на оборотите не расте и не намалява точно с увеличаването или намаляването на времето на оборота в сравнение с времето, което би било необходимо, за да направи един оборот за една година. В единия случай, ако оборотът обхваща повече от една година, в обръщението постъпва по-голяма сума за износването на основния капитал, а в другия случай — по-малка сума от годишното му износване.

Това, че съвкупният капитал прави един оборот за по-продължително време от една година, може да бъде изразено и така, че еди-каква си част прави един оборот за една година и че прави оборот няколко пъти за една година, че прави пълен оборот за еди-каква си част от годината.

В предишния пример времето на оборота на съвкупния капитал= $^1/_{10}$ от времето на оборота на основния капитал, чрез който правят оборот 10-те хиляди ф. ст. ($^1/_{10}$ от стойността на съвкупния капитал)+ 4 пъти времето на оборота на оборотния капитал.

$^1/_{13}$ = 10 000=$^1/_{10}$ от основния капитал, прави оборот за една година = 12 месеца.

$^3/_{13}$ = 30 000=оборотния капитал, прави оборот за $^1/_4$ година =3 месеца.

$^1/_{13}$ прави оборот за 1 година=12 месеца. Следователно $^1/_{13}$ × 12 — за 1 месец; следователно $^3/_{13}$×12 — за 3 месеца; следователно $\frac{1}{13\times4}$ — за 3 месеца, следователно $^1/_{52}$ от съвкупния капитал — за 3 месеца.

[75] Ако през една и съща година прави оборот $^1/_{10}$ от основния капитал = $^1/_{13}$ от съвкупния капитал, а за $^1/_4$ година прави оборот оборотният капитал = $^3/_{13}$ от съвкупния капитал, то на колко възлиза времето на обръщението на съвкупния капитал за $^1/_4$ година и оттук — за 1 година?

Нека основният капитал е $=f$, оборотният$=c$, а съвкупният капитал$=K$.

Тогава $f = \frac{K}{13}$ и $c = \frac{3K}{13}$.

$\frac{K}{13} = f$ прави един оборот за 12 месеца, следователно $\frac{K}{13 \times 4} = \frac{K}{52}$ — за 3 месеца.

По-нататък $\frac{3K}{13} = c$ прави един оборот за 3 месеца; следователно $\frac{3K}{13}$ — за 3 месеца.

Следователно $\frac{K}{52} + \frac{3K}{13}$ правят оборот за 3 месеца; следователно $\frac{13K}{52 \times 13} + \frac{156K}{52 \times 13}$ правят оборот за 3 месеца.

И така $\frac{13K + 156K}{52 \times 13} = \frac{169K}{52 \times 3} = \frac{169}{676}$ — за 3 месеца.

Следователно за 4×3 месеца: $\frac{4 \times 169}{676} = \frac{676}{676} = \frac{13}{13}$.

Или тогава целият капитал $= {}^{13}/_{13}$ прави един оборот за една година.

Следователно, ако, от една страна, е определено:

1) съвкупното време на обръщението на основния капитал, следователно и времето на обръщението на една кратна негова част за даден интервал от време, например една година, най-после, отношението на основния капитал към съвкупния капитал, следователно капиталът $= \frac{K}{x}$,

2) времето на оборота на оборотния капитал, следователно каква част от годината обхваща то,

установяваме първо каква част от циркулиращия една година основен капитал прави оборот през времето на оборота на оборотния капитал, и тогава получаваме уравнението $\frac{K}{x} = \frac{f}{4}$, т. е. [прави оборот за u' от времето на обръщението на оборотния капитал;

и $\frac{mK}{x}$ (пропорционалната част, която оборотният капитал образува от съвкупния капитал) също прави един оборот за u'. Следователно $\frac{K}{x} + \frac{mK}{x}$ или $\frac{K + mK}{x}$ прави един оборот за u' и ако и$'$ се съдържа n пъти в годината, то nu' е равно на годишното обръщение на съвкупния капитал. Следователно $nu' = \frac{n(K + mK)}{x} = K$.

[76] Количеството на съвкупния капитал, което се намира в обръщение през даден интервал от време, равно на времето на оборота на оборотния капитал, се определя следователно: 1) от времето на оборота на самия оборотен капитал, 2) от времето на обръщението

на основния капитал, 3) от относителната величина на основния капитал в сравнение със съвкупния капитал. (В която е включена също пропорционалната величина на оборотния капитал.) Колкото по-малко е при дадено време на обръщението количеството на основния капитал, цифрата, изразяваща отношението му към съвкупния капитал, толкова по-голяма е частта от съвкупния капитал, която прави един оборот през времето на оборота на оборотния капитал; колкото по-голямо — при дадена величина на основния капитал и оттук при дадено отношение на последния към съвкупния капитал — е неговото време на обръщение, толкова по-малка е частта от съвкупния капитал, която прави един оборот през времето на оборота на оборотния капитал.

Ако основният капитал е $^1/_2$ от съвкупния капитал, следователно например 30 000 ф. ст., и оборотният капитал също е 30 000 ф. ст.; ако оборотният капитал, както и преди, прави 4 оборота през годината, а основният капитал един оборот за 10 години, следователно $^1/_{10}$ част от него за 1 година, тогава 3000 ф. ст. основен капитал биха правили един оборот за една година, а $\frac{3000}{12}$ — за един месец и $\frac{9000}{12}$ — за 3 месеца $= \frac{3000}{4} = 750$ ф. ст. Следователно за 3 месеца биха направили един оборот 750 ф. ст.+30 000 ф. ст.=30 750 ф. ст. Съвкупният капитал би направил един оборот за по-малко от 6 месеца. Защо? Защото оборотният капитал образува почти половината от съвкупния капитал и една част от основния капитал ditto* прави един оборот през времето на оборота на оборотния капитал. Ако основният капитал беше равен на 60 000 ф. ст. вместо на 100 000 ф. ст. и за една година биха правили един оборот 6000 ф. ст., то за един месец — $\frac{6000}{12} = \frac{2000}{4} = \frac{1000}{2} = 500$ ф. ст., а за 3 месеца — 1500 ф. ст. Следователно за четвърт година: 1500+30 000=31 500 ф. ст. и съвкупният капитал би направил един оборот за по-малко от 3 месеца, тъй като оборотният капитал $= {}^1/_3$ от съвкупния капитал, следователно би направил един оборот, ако циркулираше сам. Тук се прибавя обаче частта от основния капитал, която се намира в обръщение в същото време.

Ако, от друга страна, времето на обръщение на основния капитал от 100 000 ф. ст. в първия пример е равно на 25 години вместо на 10, за една година в обръщение би влязла $^1/_{25}$ част от него, т. е. $= \frac{100\,000}{25} = 4000$ ф. ст., следователно за четвърт година — 1000 ф. ст. Следователно за четвърт година биха направили един оборот

---

* — също. *Ред.*

1000*f*+30 000 *c*, или 31 000 ф. ст., а за една година — само 124 000 ф. ст. За обръщението на целия капитал би било нужно 31 000 ф. ст. да направят един оборот за 3 месеца, следователно 130 000 ф. ст. — за горе-долу по-малко от 12 $^1/_2$ месеца.

И така не подлежи на съмнение, че при дадено време на оборота на оборотната част на капитала (ние не взехме под внимание движението на тази част от капитала, защото тя бе разгледана отделно по-рано) времето на оборота на съвкупния капитал значително се модифицира от относителната (спрямо оборотния или съвкупния капитал) величина и от времето на обръщение на основния капитал, и то толкова повече, колкото по-голяма е относителната величина на основния капитал и колкото по-продължително е времето на неговото обръщение.

Въпросът сега е (макар че това спада едва към следващия § 3-ти на тази глава, ние го разглеждаме тук доколкото се касае за основния капитал) какво влияние оказва това върху образуването на стойността, на масата на стоковата продукция, на масата и нормата на принадената стойност? (*Нормата на печалбата* да се разгледа покрай другото тук за книга III, гл. I.) Ако вместо съвкупния капитал от 100 000 *f* и 30 000 *c*, *f* беше равно на нула, т. е. в обръщение биха се намирали само 30-те хиляди *c*, от които 5000 променлив капитал при 100% норма на принадената стойност, то масата на произведените стоки би била същата, стойността ѝ би била по-малка с величината на износването на основния капитал, принадената стойност — *същата, нормата на принадената стойност — същата,* а с оглед на авансирания променлив капитал — четирикратно по-голяма, тъй като чрез четирикратна реализация по 100% за четвърт година би се реализирала за годината 400%. (Що се касае обаче за *нормата на печалбата,* разликата би била още по-голяма, защото 20 000 ф. ст. към 30 000 ф. ст.=66 $^2/_3$%, но 20 000 ф. ст. към 130 000 ф. ст.=15 $^5/_{13}$%.)

[77] В приведения случай принадената стойност и нормата на принадената стойност биха останали същите, а нормата на печалбата би се увеличила (последната в още по-голяма степен от първата, защото се увеличава не само *авансираният* променлив капитал, но и авансираният съвкупен капитал; случай 2 в сравнение със случай 1).

Следователно, ако са дадени величината на оборотния капитал, времето на неговия оборот, променливата му съставна част и нормата на принадената стойност през времето на оборота (което тук е равно на кратната част от годината), масата на принадената стойност и нейната норма си остават същите, но нормата на печалбата намалява в пропорцията, в която се изменя *времето на оборота на съв-*

купния капитал вследствие на относителната величина и продължителността на обръщението на основния капитал.*

Да приемем, обратно, постоянната част на оборотния капитал, 25-те хиляди ф. ст., за равна на нула и оставим всички други условия както преди.

В този случай основният капитал е 100 000 ф. ст.; от тях 10 000 ф. ст. правят един оборот за 1 година; 5000 ф. ст. правят четири оборота в годината. Следователно 2500 ф. ст. правят един оборот за 3 месеца, следователно 7500 правят един оборот за 3 месеца, а за 1 година — 30 000 ф. ст. В годината биха направили един оборот само $^{3}/_{13}$, следователно $^{13}/_{13}$ — за 4 $^{1}/_{3}$ година. В този случай масата на принадената стойност би била същата, същата би била и нейната норма, тъй като за 3 месеца би възлязла на 100%, а за 12 месеца — на 400%. (*Нормата на печалбата* обаче би била равна на 20 000 : 100 000=$^{1}/_{5}$=20% вместо 400%.) Масата на създадената през годината стойност е равна само на 30 000 ф. ст., докато в другия случай е=150 000 ф. ст.=130 000 ф. ст. капитал+20 000 ф. ст. принадена стойност. Или тя е=4×30 000=120 000+20 000, стига само оборотният капитал от 30 000 да прави четири оборота.

Ако приемем, напротив, целия капитал от 150 000 ф. ст. за оборотен, 20 000 ф. ст. от които — за променлив, и ако предположим, че той прави само един оборот през годината, то стойността, както и преди, е=150 000 ф. ст., от които 130 000 ф. ст. — авансиран капитал, и 20 000 ф. ст. — принадена стойност. Но нормата на принадената стойност е равна само на 15 $^{5}/_{13}$%, както в първия случай, тъй като не само променливият капитал от 5000 ф. ст. би функционирал 4 пъти, но 4×5000 биха функционирали веднъж в годината. Цялата разлика би се състояла в това, че целият капитал не само би направил един оборот през годината, но би бил *заменен* напълно, при което в стойността на годишния продукт би влязла не една част от износването, не $^{1}/_{13}$ от 130 000 и $^{12}/_{13}$ вследствие на 4-кратния оборот на оборотния капитал, а $^{13}/_{13}$ вследствие на едногодишния оборот на един 4+$^{1}/_{3}$ пъти по-голям оборотен капитал. Следователно в този случай разликата между основен и оборотен капитал не би имала никакво значение за принадената стойност и нормата на печалбата.

Следователно, ако един капитал се състои от основен и оборотен, а оборотният съдържа също толкова променлив капитал и има същото време на оборота, както и друг капитал, който се състои само от оборотен капитал, има еднакво време на оборота и съдържа

* В този случай нормата на принадената стойност винаги=400% годишно=20 000 ф. ст., но тези 20 000 ф. ст. в единия случай се вземат в отношение към 30 000 ф. ст., в другия — в отношение към 130 000 ф. ст.

също толкова променлив капитал, то принадената стойност и нормата на принадената стойност са същите, в каквито и пропорции първият капитал да се състои от основен капитал и колкото и да се изменя времето на обръщение на съвкупния капитал вследствие на различната продължителност на времето на обръщение на основния капитал. В резултат на това се изменя само *нормата на печалбата*. (Нещата *изглеждат* другояче, защото в повечето случаи, където е повече основният капитал, променливият капитал изобщо образува по-малко отношение към постоянния, към сумата на основния и оборотния постоянен капитал.) Нормата на принадената стойност и нейната маса не могат да се определят другояче освен с величината на променливия капитал, с неговия дял в даден оборот на тази част и с броя на тези обороти през годината. Затова пък образуването на стойност би било твърде различно в зависимост от величината и времето на обръщение на основния капитал, при което оборотният капитал би влизал напълно в стойността на продукта.

Напротив, ако имаме еднакви капитали, единият от които само оборотен, а другият — основен и оборотен, и годишният оборот на последния вследствие на различните обороти на оборотната му част е равен на годишния оборот на първия, който циркулира само веднъж, то по-продължителното време на обръщение на оборотния капитал би оказало върху *нормата на печалбата* същото въздействие, както основната съставна част при последния, а нормата на принадената стойност би била по-малка, защото в последния случай целият променлив капитал е авансиран за една година, за да се авансира всяка четвърт година $^1/_4$ част от същия (за да привежда в движение чрез 4-кратно възстановяване еднакво количество труд).

[78] Тъй като основният капитал бива привеждан в обръщение само от стоката, в която е представен оборотният капитал, или оборотната част на съвкупния капитал, и тъй като променливият капитал винаги представлява част от оборотния капитал (в някои случаи като например в минната промишленост, риболова, транспортната индустрия и т. н. — главната част от оборотния капитал, *цялото,* ако се прибавят спомагателните материали, потребявани от машините и т. н.), то при дадена норма на принадената стойност, на експлоатацията на труда, масата на принадената стойност и нормата на принадената стойност, например за една година, зависят напълно от това, колко често прави обороти тази оборотна част. Ако променливата му част има същата величина, както в случая, когато постоянният капитал се състои главно от оборотен капитал, то принадената стойност и нормата на принадената стойност през годината са еднакво големи, защото тя е еднакво голяма за даден интервал от време, за един оборот, и броят на оборотите в даден интервал от

време, или масата на труда, която един и същ капитал привежда в движение за една година, са еднакво големи. (*Нормата на печалбата* е по-малка, защото авансираният съвкупен капитал, върху който тя се изчислява, е по-голям и през време на всеки оборот циркулира по-малка част от *съвкупния капитал*. Прибавената към годишния продукт стойностна маса е по-малка, макар тя да се определя от двойния момент на величината на основния капитал и на годишното му износване или обръщение.)

В последния случай, когато съвкупният капитал, равен например на 100 000 ф ст., от които 90 000 ф. ст. са постоянен и оборотен капитал, 10 000 ф. ст. — променлив и оборотен, и оборотният капитал от 100 000 ф. ст. прави само един оборот в годината, принадената стойност е равна на 10 000 ф. ст., нормата на принадената стойност е равна на 100%, нормата на печалбата е равна на 10%, стойността на стоката е равна на 110 000 ф. ст.

По същия начин, когато 90 000 ф. ст. са основен капитал, 10 000 ф. ст. — оборотен капитал, изразходван само за труд, и тези 10 000 ф. ст. правят само един оборот в годината, а износването на основния капитал е $^1/_{10}$, то принадената стойност=10 000 ф. ст., годишната норма на принадената стойност=100%, *нормата на печалбата* — 10%, и стойността на стоката=20 000 ф. ст. Разликата в стойността на стоката идва от това, че в първия случай в нея влиза цялата стойност на авансирания капитал от 100 000 ф. ст., а във втория — само $^1/_{10}$ от основната част и $^1/_{10}$ от оборотния капитал.

Въпросът, който възниква тук, е следният: при еднаква величина и еднакво време на оборота на оборотния капитал и на оборотната част от основния капитал *нормата на печалбата* е една и съща. Разбира се, авансираният за годината капитал и в двата случая е същият и произведената от него принадена стойност е същата, следователно $\frac{m}{K} = p'$, на нормата на печалбата. Но съобразно с това единият капитал е авансиран за 10 години, другият — само за 1 година. Междувременно за втората година в първия случай е авансиран отново същият капитал от 100 000 ф. ст., във втория — само капитал от 90 000 ф. ст. (80 000 ф. ст. основен и 10 000 ф. ст. оборотен), тъй като стойността на основния капитал е намаляла с $^1/_{10}$. (Съгласно идеята това се компенсира от обстоятелството, че потребителната стойност на основния капитал е намаляла и че основният капитал е загубил по средна сметка $^1/_{10}$ от потребителната си стойност; следователно той вече не произвежда с един и същ труд такова количество стоки, което трябва да бъде произведено от пълнокръвен основен капитал. Ако, от една страна, поради по-дългия цикъл на производството, което е обусловено от характера на основния капи-

тал, той е изложен на по-голямо обезценяване от оборотния капитал вследствие на нови изобретения и т. н., на по-краткото *време* на неговото *възпроизводство,* то, от друга страна, е възможна свръхпечалба поради прогресиращото му обезценяване, което винаги се включва в сметката и в крак с което винаги идеално върви обезценяването му като потребителна стойност. Въпрос на случайност, на първоначалната доброкачественост и т. н. е доколко правилно тази идеална сметка отговаря на действителността във всеки отделен случай.) Периодите на обръщение са същите. Следователно при всеки нов оборот се авансира еднакво количество капитал. Дали в този случай оборотният капитал се възстановява всяка година или основният капитал продължава да съществува без възстановяване, това не променя нищо нито в принадената стойност, нито в нейната норма, нито в нормата на печалбата. Ако времето на обръщението на един капитал, който е само оборотен, състои се от същата променлива част (или пропорционална на неговата величина) и привежда в *движение* същото количество труд, е същото, както и времето на обръщение на един основен капитал, чиято намираща се в обръщение част е само променлива, и двата капитала имат една и съща величина, то не само принадената стойност и нормата на принадената стойност са едни и същи, но и *нормата на печалбата.* Ако обаче различната *величина* на авансирания капитал има значение, това е общото отношение между променлив и постоянен капитал при *еднакво време на обръщението* и няма нищо общо с това дали по-големият капитал е *оборотен* или *основен,* няма нищо общо с това определение.

Следователно работата е само в това — доколкото основният капитал изменя времето на обръщение на съвкупния капитал, — че при равни други условия той изменя *нормата на печалбата,* защото една и съща принадена стойност се пада тогава на по-голям *авансиран* капитал и на авансиран за по-дълго време капитал. *Авансирането за по-дълго време* няма никакво значение, ако съвкупните капитали, единият основен, другият оборотен, и двата се нуждаят от една година — единият за цялата си маса, другият за оборотната си част + износването.

[79] Фиксираността на една част от постоянния капитал сама по себе си никога няма значение за *производството на принадена стойност,* а при неизменни други условия и за нормата на принадената стойност (при споменатите условия тя може да влияе само върху *нормата на печалбата*), тъй като при изчисляването на принадената стойност и на нормата на принадената стойност цялото съществуване на постоянния капитал = 0, при което следователно е съвсем безразлично доколко този постоянен капитал е основен или оборотен. Грешката произтича: 1) от смесването на основния капитал с постоянния

и на оборотния капитал с променливата част на капитала; 2) от смесването на печалбата и принадената стойност; 3) от обстоятелството, че в действителност прилагането на повече основен капитал често е свързано с прилагането на относително по-малко променлив капитал, отколкото тогава, когато преобладава оборотната част на постоянния капитал; 4) от това, че различията във времето на обръщение на оборотната част на съвкупния капитал, дължащи се на по-дългото производствено време и на по-дългото време на обръщение, се приписват на основния капитал като такъв. Ако имаме два еднакво големи капитала, единият от които е изцяло оборотен, другият — основен, и например $^1/_4$ от съвкупния капитал — оборотен, то и двата биха направили 4 оборота в годината.

(Основни капитали, които функционират привидно самостоятелно, ще бъдат изследвани при разглеждането на лихвата, също както оборотни капитали, които функционират привидно самостоятелно, без да привеждат в движение труд.)

За правилното разглеждане на печалбата е твърде важно тук, в тази книга да се изследва *точно* влиянието на основния капитал върху образуването на принадена стойност и т. н.

Разликата, доколкото тя изобщо е обусловена от основния капитал, възниква само тогава, когато разглеждаме сам за себе си един *оборотен* капитал, който е толкова голям или не много по-голям от оборотната част на съвкупен капитал с еднаква променлива съставна част. Тогава *нормата на печалбата* е по-малка при капитал *I*.

(Колкото по-малко е времето на обръщение при дадена величина на основния капитал, колкото по-малка стойност прибавя той към годишния продукт, толкова по-евтина е стоката. За да се преработи същото количество оборотен постоянен капитал (суровини и т. н.), е нужен повече труд, оттук — повече принадена стойност. Следователно, ако величината на времето на обръщение увеличава авансирания съвкупен капитал, тя намалява стойността на стоката. (Поевтиняването на стоката е свързано тук с намаляване на нормата на печалбата.) При дадено време на обръщение величината на прибавяната към стоката стойност на основния капитал зависи от неговата величина.)

Следователно, колкото и различно да е *образуването на стойност* при различен състав на постоянния капитал от основен и оборотен, не е така с *нарастването на стойността* и неговата *степен* при неизменни други условия. При еднакво големи капитали, които се нуждаят от едно и също време на обръщение, *нормата на печалбата* също не е различна. При еднакво време на обръщението тя е различна само ако оборотната част на съвкупния капитал, който се състои

от основен капитал, е по-малка от оборотния капитал, който не се състои от основен капитал, или ако при два нееднакво големи капитала оборотната част в единия случай е относително по-голяма, отколкото в другия, а оборотите са същите.

Това, което следва да се разгледа още по-подробно относно основния капитал — въпросът за оборотния капитал като стоков капитал и паричен капитал бе вече изложен по-рано, — е следното:

I. 1) *Общият период на неговия оборот,* свързан също с неговия *оборот;* същевременно по-продължителният жизнен цикъл на един непрекъснат възпроизводствен процес; (кризи, непрекъснатост на труда).

VII. 2) *Сравнение между основен и оборотен капитал;* метаморфозите на единия, заетостта на другия.

VIII. 3) Доколко всеки от тези два вида капитал е *капитал в пълния смисъл.* Развитието на основния капитал заедно с капиталистическия начин на производство като характерно за него; основният капитал като база на кредитната система и т. н., доколкото той винаги е ордер за бъдещ труд per se*. Мистифицирането на двата вида капитал.

IX. 4) Основният капитал (по-голямото производство на същия); за да се намали масата на съществуващия във вид на средства за живот капитал, да се използва излишното население и т. н.

V. 5) *Различните видове основен* капитал. Доколко *парите* могат да се разглеждат като основен капитал? Е ли зърното за посев, добитъкът основен капитал? Торът и т. н.?

VI. 6) Отношението на основния капитал към потреблението. Разглеждан веществено, основният капитал влиза и в потреблението. Сгради. По-нататък — *всички средства за потребление* като ножове, вилици и т. н. (мебелите в известен смисъл).

II. 7) Превръщането на оборотния капитал в постоянен капитал. Вярно ли е, че всеки основен капитал, както казва А. Смит[78], произхожда от оборотен капитал?

IV. 8) Обръщението на основния капитал във формата на продажби, ценни книжа и т. н.

III. 9) Доколко циркулира основният капитал като такъв? Например машината, която се купува, и т. н.? (Отделните пунктове трябва да се разгледат по реда на римските цифри.)

[80] Към пункт I. Във всички отрасли на производството, които се водят в голям мащаб и с голям основен капитал, *процесът на функциониране* на заетия в определена форма и съществуващ като сграда, машина, кораб и т. н. основен капитал обхваща по-голям или по-ма-

---

* — сам по себе си. *Ред.*

лък брой години, следователно включва 1) много обороти на съвкупния капитал, ако той прави само един оборот за една година или за малко повече от една година и 2) ако броят на оборотите на оборотната част от капитала, който е необходим за оборота на съвкупния капитал, за една година е равен на *n*, а броят на годините, през които се извършва обръщението на съвкупната стойност, на износването на основния капитал, е равен на *x* години, то съвкупният възпроизводствен процес на функциониращия капитал, който завършва едва когато авансираният основен капитал е възстановен in natura*, обхваща *nx* оборота на оборотната част на съвкупния капитал и *x* оборота на съвкупната му стойност. Такъв период аз наричам *цикъл на оборотите на капитала*. Съвкупното обръщение на основния капитал е обусловено не от времето, през което прави оборот съвкупната стойност на авансирания капитал, а от времето, през което съвкупната стойност на основния капитал е циркулирала, превърнала се е в пари, и затова съобразно със средната сметка потребителната му стойност е унищожена, той е използван като потребителна стойност и затова трябва да бъде *възстановен* in natura, действително възпроизведен. Следователно времето на неговото обръщение се определя от времето на функционирането му в производствения процес, което отговаря на влизането на съвкупната му стойност в процеса на обръщение или на постепенното обръщение на съвкупната му стойност. Едва в края на този *цикъл на оборотите* на авансирания капитал основният капитал се превръща в пари по съвкупната си стойност и затова трябва да премине фазата на обръщението *П—С*, да се превърне обратно във фактор на производството от същия вид.

Така че в горния пример, където основният капитал=100 000 ф. ст. и годишното износване е 10 процента, времето на неговото обръщение и оттук цикълът на оборотите на капитала, който е заето в определен отрасъл на производството, трае 10 години. През това време стойността на съвкупния капитал прави 10 оборота, а оборотната му част прави 4×10=40 оборота.

Следователно различният размер, който взема основният капитал, а този различен размер върви в крак с развитието на капиталистическото производство, е негов продукт, удължава, така да се каже, *жизнения период* на всеки отделен капитал, вложен в различните отрасли на промишлеността, и по този начин превръща непрекъснатостта на труда и на възпроизводствения процес в различните отрасли на промишлеността в *материална*, продиктувана от самия начин на производство необходимост, и тъй като основният капитал се фиксира и пространствено и пуща корени на определени места, слага край на

* — в натура. *Ред.*

по-нататъшното необезпокоявано съществуване на същинската манифактура за разлика от земеделието*. В непрекъснатостта на възпроизводствения процес, който обхваща цял цикъл от обороти, е включено това, че мащабът, в който се произвежда, действува като перманентен закон и вместо да се съобразява със случайните, изменящите се потребности на пазара, по-скоро трябва да направи условията на пазара адекватни на себе си, трябва да завоюва адекватен пазар.

«Романтичният» *А. Мюлер** говори за дневен оборот на градската промишленост в противоположност на годишния оборот и т. н. в земеделието!

Ако разглеждаме един отделен капитал, зает например в памучната промишленост, където основният капитал заема голямо място и обръщението на неговата стойност обхваща например 12 години, следователно времето, през което и *оборотният капитал* на този капиталист е зает в този отрасъл на промишлеността, ясно е, че този капитал е изложен на повече превратности, отколкото в един отрасъл, от който може да бъде изтеглен след 3 месеца и т. н. Измененията в цените на потребяваните сурови материали, измененията на пазарните условия, на паричния пазар и т. н., падането или повишаването на производството, предизвиквано от конкуренцията, промените в производителната сила на труда и т. н. се редуват, компенсират се и се натрупват. От тази гледна точка може да се развие по-нататък как цикълът на оборотите на промишлеността, обусловен от основния капитал, образува материалната база за *периодичността на кризите*.

[81] За да се избегне бъркотия, трябва да отбележим следното:

Под период на възпроизводството на основния капитал ние разбираме времето, през което той *трае,* следователно, през което се повтаря функцията му в производствения процес, докато се наложи да бъде заменен с *нов основен* капитал от същия вид.

Под *време на възпроизводството* на основния капитал ние разбираме *работното време, необходимо* за неговото производство, не работното време, което е било необходимо за производството на него самия и което се съдържа в него, а времето, което е необходимо, за да се произведе нов екземпляр от същия вид, следователно, което би било необходимо, за да бъде той *възпроизведен*.

Определянето на стойността чрез съдържащото се в една стока необходимо работно време се изменя или — ако възпроизводственият

---

* Сравни Ричард Джоунс[79]. Виж също какво казва Юър[80] за краткия разцвет и бързото изменение на положението на същинската, неосноваваща се още на машини манифактура.

*— да се цитира А. Мюлер[81].

процес се разглежда като цяло — се доразвива от това, че стойността ѝ се определя от труда, (обществено) необходим за нейното възпроизводство. Не работното време, необходимо, за да бъде произведена стоката, а времето, което е необходимо за нейното възпризводство, *определя* нейната *стойност,* когато тя не се продава веднага, или *процесът на нейното обръщение* оставя достатъчно време за отклоняването на съдържащото се в нея и необходимо за нейното възпроизводство количество труд.

Видяхме, че ако е дадена величината на основния капитал, стойността, която той прибавя към стоковата маса например за една година, изобщо към всяка стокова маса като продукт на определен период на производство и т. н. (ако щете дори за един ден), зависи от продължителността на собственото му обръщение или — което е същото — от средното му износване през определено производствено време. Колкото по-продължително обаче е неговото обръщение, толкова по-малко оскъпява той стоката.

Отношението се измерва тук с година. Но ако *трудовият процес* трае всеки ден 18 часа вместо 9, това е абсолютно същото, както ако основният капитал функционираше през годината две години вместо една. Той се разпределя тогава върху стокова маса, която обхваща трудовия процес на 2 години. И той циркулира (при което тук напълно се абстрахираме от това, че той не се износва в същата степен по-бързо за същото време, макар да функционира двойно през същото време) два пъти по-бързо. В предишния пример — за 5 години вместо за 10. *Авансираният* капитал расте тук не пропорционално на оборотния капитал, защото в движение се привежда *двойно повече* променлив капитал и т. н. (или, което е още по-вярно, двойно *повече труд* без удвояване на променливия капитал). Ако в случая трудовият процес не се е удължил 100 процента, то, за да се постигне същият резултат, би трябвало да се удвои *авансираният основен капитал.* (Това е важно за *нормата на печалбата.*)

Преди малко видяхме, че макар един основен капитал (като съставна част от производителен капитал) да има 10 пъти по-продължително време на обръщение, например 10 години, докато един оборотен капитал със същата величина (*същата* величина тук е важна само за *нормата на печалбата,* не за *принадената стойност,* докато променливата част на оборотния капитал си остава същата или докато капитали с различна величина се делят на съставните си части в еднаква *пропорция* (това е важно за нормата на печалбата) има само една година време на обръщение, това няма никакво значение за образуването на принадена стойност и за нормата на принадената стойност, нито за образуването на *печалбата* и *нормата на печалбата*). Причината, поради която това няма никакво значение за об-

разуването на принадена стойност, се състои в това, че *авансираният оборотен капитал* и в двата случая се нуждае от *едно и също време на обръщение,* за да приведе в движение — при еднаква норма на експлоатация — *едно и също количество труд. Авансираният* за определен интервал от време, например за една година, *променлив капитал,* тук и в двата случая е един и същ, еднакво голям, авансиран е за *един и същ* период от време и при същата норма на експлоатация. Следователно невъзможно е тук да възникне различие било в количеството или в нормата на принадената стойност. (Но при посочените предпоставки може да не възникне *различие и в нормата на печалбата.*)

[82] Защото нормата на печалбата, абстрактно изразена, е равна на $\frac{m}{K}$, където K е равно на авансирания капитал. Годишната *норма на печалбата* също е равна на $\frac{m}{K}$, където обаче m означава реализираната през годината принадена стойност, а K — авансирания през годината капитал. Но съгласно предпоставката $\frac{m}{K}=\frac{m}{K}$ и в двата случая, макар че в единия случай $\frac{m}{K}$= отношението на принадената стойност към авансирания през годината оборотен капитал, а в другия случай — към авансирания през годината оборотен капитал+износването на основния капитал+стойността на неизносената през годината част от основния капитал. Но тази сума е същата като сумата на оборотния капитал, авансирана през същото време на оборота. Следователно нормата на печалбата $\frac{m}{K}$ и в двата случая не може да се различава. Цялата разлика е, че в единия случай стойността на стоката е по-голяма от стойността на оборотния капитал, отколкото в другия случай. При все това тук имаме един цикъл на обороти от 10 години, там — само от една година, и една част от капитала в единия случай е авансирана за 10 пъти по-дълъг период, отколкото в другия случай, без обаче да вземаме предвид отношението, в което капиталът и в двата случая е авансиран за всеки *функциониращ* период. Тук виждаме, че разликата между *основен* и *оборотен* капитал — *без прибавящите се тук по-нататък определения* — не изменя нищо нито в принадената стойност и нормата на принадената стойност, нито в нормата на печалбата. Оборотният капитал може наистина да бъде вложен в края на първата година в нов отрасъл на производството, но продуктът на основния капитал се нуждае от *по-малък* пазар, защото той създава продукт с по-малка стойност. Ако е повече изложен на изменения през време на собственото си възпроизводство, то другият в цялата си *съвкупност* е повече изложен

на колебания в стойностната величина на своите елементи през годината и т. н.

[83] Към пункт II. А. Смит казва:

«Всеки основен капитал възниква първоначално от оборотен капитал и трябва да бъде постоянно попълван от такъв капитал. Всички полезни машини и оръдия за производство възникват първоначално от *оборотен капитал,* който доставя *материалите,* от които те се правят, и *издръжката* на работниците, които ги правят. Освен това те се нуждаят от капитал от същия вид за *непрекъснатото им поддържане в изправност.*»[82]

Следователно първото положение, че «всеки основен капитал възниква първоначално от оборотен капитал», у нашия Адам е обяснено с това, че машините и т. н. възникват от «оборотен капитал», който доставя суровия материал, от който те се правят, и издръжката на работниците, които ги правят, и т. н. Тук той прави разлика между основен и оборотен капитал само откъм *веществената* форма, в която те фигурират в непосредствения производствен процес, фактически в *трудовия процес.* Това не се отнася до разликата между «основен» и «оборотен» капитал като такъв, ако машините и т. н. не могат да бъдат направени без суров материал, т. е. средства на труда — без материал на труда (който впрочем съвсем не е нужно да е суров материал или «капитал» от някакъв вид), по същия начин обаче и материалът на труда — без средствата на труда. Те се обуславят взаимно и се предполагат взаимно; желязото също произхожда първоначално от машините, които се използват за неговото производство в различните стадии на процеса и т. н., както и машината — от желязото, от което се състои нейният суров материал. Като *моменти на трудовия процес* и желязото, и машината са еднакво съществени и еднакво първоначални и Смит ги различава тук именно само в тази форма като «машини и оръдия за производство» от «*материалите*», които се обработват с тях.

По-нататък «оборотният» капитал доставя «*издръжката* на работниците, които ги правят». Това, което е превърнато в машини, не е «издръжката» на работниците, а техният «*труд*», така както той е превърнат в стоката, която «оборотният» капитал доставя.

Работниците живеят от средствата за живот, които произвеждат, но положително не от «*капиталовата форма*», която тези средства за живот вземат по отношение на тях, нито от капитализирането на тези средства за живот. Като се приписва на особен вид капитал — на *оборотния,* в противоположност на друг вид капитал — *основния,* особеното свойство да поддържа живота на работниците, още повече се потвърждава мистификацията, че работникът живее от частта от своите продукти, която се състои от средства за живот, не *защото* те са средства за живот, а защото му противостоят като *капитал.*

Впрочем разликата, която А. Смит прави между основен и оборотен капитал, се дължи тук на смесването на оборотен и променлив капитал, което всички по-късни икономисти повтарят след него като папагали. На променливия капитал обаче противостои не основният, а постоянният капитал. Различията между основен и оборотен капитал са различия, които произтичат от процеса на обръщението на капитала, докато различията между постоянен и променлив капитал са различия, които се отнасят до производствения процес и са съществено важни за разбирането на капиталистическия производствен процес. Една част от оборотния капитал, т. е. цялата му част, която не се състои от средства за живот (*предмети от първа необходимост*), е *постоянен* капитал.

Тук обаче Смит има още нещо друго наум. (Виж раздел 3, *Оборот и образуване на стойност,* първата страница на раздела за *превръщането на оборотния капитал в основен капитал.*) То е следното: че частта от съвкупния труд, която се влага в производството на основен капитал, с изключение на частта от основния капитал, която възстановява износения през годината капитал или е непосредствено нужна за *разширяване* на отраслите на производството, които непосредствено произвеждат средства за живот, в края на годината не *се възстановява* нито от полезен продукт, нито от стойност, която може да бъде реализирана, разменена, конвертирана, от изразходваната работна заплата, от друг оборотен капитал (и част от износения основен капитал). В края на годината не се хвърля обратно в обръщението и по този начин в производствения фонд и в потребителния фонд това, което е било взето от тях през годината.

[84] Що се отнася до *ремонтните работи,* които са необходими за поддържането на основния капитал, те трябва да бъдат отнесени към неговата система на производство, макар че този необходим за поддържането му труд се разпределя постепенно *върху цялата му маса* едва след като тези работи са станали вече елементи на постоянния капитал, употребен в производствения процес.

Към пункт III. (*колко време се намира в обръщение основният капитал като такъв?* и

към пункт IV. *Обръщението на основния капитал във формата на продажби, ценни книжа и т. н.*)

(Всъщност преди това би трябвало да се разгледат *различните видове основен капитал.* Но това може да се подреди надлежно **след** това.)

Една част от *продукта* — която съществува във формата на *средства на труда* (за разлика от материала на труда и т. н.), — получава определението *основен капитал* поради своеобразната форма, в която се отнася (вследствие на ролята ѝ в производствения процес,

в процеса на нарастване на стойността) към процеса на обръщение. (От *спомагателните материали* като например въглища, масло, газ и т. н., които се потребяват през време на производствения процес, без да влизат в продукта като негови материални съставни части, те се различават по това, че предават своята стойност на продукта постепенно, au fur et à mesure*, че *стойността* им се привежда в обръщение от продукта, докато стойността на спомагателните материали изцяло (вследствие на пълното потребление на тяхната потребителна стойност) влиза наведнъж в продукта и затова се привежда в обръщение от него. От суровите материали те се различават по това, че *потребителната им стойност* не влиза в продукта и затова не циркулира с него.) Изобщо — с изключението, което трябва да бъде изследвано сега — той циркулира следователно като продукт, като всеки друг продукт, т. е. като *стока,* преди да попадне в ръцете на своя потребител (*промишлен* или *производителен* потребител), който го използва като средство на труда в производствения процес.

Докато съществува като *стока,* той сам образува съставна част от движещата маса на оборотния капитал и сам е оборотен капитал за своя продавач. Основен капитал става едва когато от сферата на обръщението е преминал в сферата на производството (в своята сфера на потребление). Той излиза от единия производствен процес като продукт и влиза в другия като средство за производство.

В известно отношение би било правилно да се каже, че всеки *основен капитал* произхожда от *оборотен* капитал. (Но също тъй правилно е, че оборотният капитал произхожда от основния, тъй като основен капитал е използван за собственото му производство.) Но това би било превръщане в различен смисъл от този, който е имал предвид Адам Смит. Защото това би означавало само, че като *продукт на капиталистическия производствен процес* основният капитал е *стока* и следователно е *оборотен капитал,* съставна част на стоковия капитал, самият стоков капитал; че той, напротив, получава определеността на формата на *основен капитал,* когато вече не излиза като продукт от процеса, а функционира *в него* като абстрактно обособено средство за производство.

Ако обаче се говори за превръщане на оборотен капитал в основен, има се предвид не това, а действителното материално превръщане на труда (и дотолкова на средствата на труда, на спомагателните материали и работната сила) и суровите материали и т. н. в продукти, които по своята потребителна стойност са предназначени да функционират като *средства на труда,* като особена съставна част на постоянния капитал и в това си предназначение като *веществе-*

---

*— в хода на процеса. *Ред.*

но предопределени елементи на производителния капитал, по силата на особеното им отношение към обръщението, придобиват характера на *основен капитал,* тази икономическа определеност на формата. Но *материалната* база на тази тяхна *определеност на формата, произтичаща* от процеса на обръщението, е създадена от *веществената* роля, която те играят в производствения процес, тъй като на свой ред са определени особеният *веществен начин на съществуване на тяхната потребителна стойност* и те като особен вид продукти.

Те стават *основен капитал* само защото изобщо стават *капитал,* което толкова малко произтича от тяхната природа като потребителни стойности, като средства на труда, колкото от природата на някой друг веществен елемент на трудовия процес произтича, че той става *капитал.* По-нататъшно определение на формата като *основен капитал* те получават само поради особената им роля в *процеса на обръщението* на съвкупния капитал и макар че това има своята база във веществената им природа, то не е продукт на тази база.

При капиталистическия начин на производство обаче *икономическите определения на формата,* или *обществените определения* на вещите, се явяват изобщо като иманентни на тях самите свойства. Така е със стоката, с парите. Напълно в духа на твърдението на Адам Смит, че оборотният капитал храни работниците, сякаш средствата за живот не биха ги хранили, ако те не им противостояха като капитал, се третира и особената определеност на средствата на труда 1) като *капитал,* 2) във връзка с тяхната произтичаща от процеса на обръщението *особена форма* като *основен капитал,* като качество, присъщо на тези вещи като такива. Оттук и бъркотията у икономистите. От една страна, както видяхме, една и съща вещ, средството на труда, доколкото е *стока,* се явява и като *оборотен капитал* и *смяната на тези определения* обърква онези, които разглеждат определението на средствата на труда като основен капитал като качество, присъщо на техния начин на съществуване, като материална вещ. Второ обаче, [86] тази бъркотия става още по-голяма, тъй като *определеността на формата,* която те получават като основен капитал, от една страна, има своята база във веществената им роля в производствения процес, от друга страна, тази веществена определеност за различните видове средства на труда пак е съвсем различна, така че това, което подхожда за едното, не подхожда за другото. Затова, ако икономистите се опитват да напипат в самите тези вещи *качеството* им на основен капитал, то ги обърква и им се изплъзва от ръцете. Ако, от една страна, веществената им роля в производствения процес образува базата на собственото им поведение в процеса на обръщението, то, от друга страна, това отново е само *функцията,* от която

зависи този начин на обръщение, и е възможно една и съща вещ да *функционира* в производствения процес като средство на труда, като веществено определена част на постоянния капитал — и по този начин да получи също определеността на основен капитал — или пък да функционира и по друг начин, например като средство за обръщение или като суров материал, като например добитъка, и по този начин отново да загуби своето определение като *основен капитал*. Обикновеният икономист, който разглежда тази *икономическа определеност на формата* повърхностно, като вещни свойства, се обърква по силата на диалектиката на тези определения и се успокоява с това, че различията между основен и оборотен капитал са неуловими или произволни[a]. Така стоят нещата например с определенията на доход и капитал. Един и същ продукт е *стоков капитал,* а след това става *доход* за потребителя, който го купува за задоволяване на жизнените си потребности. На вещта като такава не ѝ личи нито икономическата определеност на формата на капитала, нито икономическата определеност на формата на дохода. Затова икономистът смята за разумно да не размишлява повече за тази разлика и да не се губи в софистиката на взаимно изключващи се категории, т. е. изобщо да не се впуща в мислене и разсъждаване.

За да стане *основен капитал,* тази съставна част на постоянния капитал е предпоставена като средство *на труда* и затова трябва съгласно своето веществено съществуване и потребителната си стойност да притежава *по възможност* свойството да служи като средство на труда. Това обаче не означава, че една и съща вещ не може да *функционира* и в друго качество. Макар и да функционира като *основен капитал* и тази нейна *функция* като основен капитал да е свързана по този начин с веществена база, тази веществена база съвсем не е длъжна да функционира като основен капитал. Например един кон може да служи като впрегатен добитък; тогава той е средство на труда; той може да служи за езда, тогава спада към фонда за потребление. Едно и също животно може да служи като впрегатен добитък; тогава то е основен капитал; то може да служи за разплод, тогава е *суров материал* за отглеждането на други животни; то може да служи за угояване; тогава то е по своето предназначение средство за потребление. Една и съща къща може при известни обстоятелства да служи като работно помещение и като частно жилище и в двете качества.

Характерно за основния капитал е, че той е включен в сферата на производството; и капитал, който е фиксиран в дадено място, притежава това качество материално също във висша степен; това не

---

[a] Виж например Щайн[83].

пречи друг основен капитал да бъде постоянно включен в производствения процес и все пак постоянно да циркулира материално, както например кораб[b)] и всички транспортни средства.

Друго главно определение на основния капитал е, че тъкмо защото е включен в производствения процес, той не бива освобождаван от този процес като *стока* и хвърлян в обръщение; следователно той циркулира само по разменната си стойност, не по потребителната си стойност. Но това не пречи транспортните средства да влизат в *индивидуално потребление.* Ако пътувам с влака, аз се ползвам, ако щете, от движението. И действително железопътните вагони и т. н. се износват от това индивидуално потребление. При все това те никога не се освобождават от производствения процес, който в тези определени случаи е за пътниците и т. н. едновременно индивидуален процес на потребление.

Изобщо, що се отнася до тези вещи, с гореспоменатото изключение, което обаче е много голямо, тъй като се разпростира повече или по-малко върху всички съобщителни и транспортни средства, характерно за средството на труда, което *функционира* като *основен капитал,* е, че то не влиза в индивидуално потребление. Но това не означава, че *същите* вещи не могат да функционират като средства за потребление, като например *сгради* и т. н. Тук спадат всички *оръдия за потребление* като нож, вилица, брадва и т. н. Твърде много от тези *оръдия за потребление* могат да служат непосредствено като *оръдия за производство.* Затова въпреки че функцията им като основен капитал предопределя веществената им определеност, веществената им определеност съвсем не предопределя функцията им като основен капитал и фетишизмът, който вижда в тях като такива икономическите определености на формата на вещите, неизбежно греши по този начин.

[87] Още по-голяма бъркотия се получава, когато се губи мярката и при простата, произтичаща изключително от процеса на обръщението разлика между основен и оборотен капитал вече се антиципира разликата между капитал, който се дава на заем като *основен* и като *оборотен,* което вече включва определението на *лихвоносния капитал,* с което разликата между основен и оборотен капитал като такава няма нищо общо; макар че, напротив, това *различие на лихвоносния капитал,* разбира се, има отношение към разлиликата между основен и оборотен капитал.

От *функцията* на средството на труда следва, че то е в толкова по-голяма степен *основен капитал,* в колкото по-дълъг ред от производствени процеси издържа, колкото по-бавно се износва и колкото

b) Виж *А. Андерсън*[84].

по-дълъг е затова неговият период на възпроизводство, т. е. периодът от влизането му в производствения процес до естествената му смърт и заместването му с нов екземпляр от същия вид. Оттук обаче съвсем не следва, че тъй като в сравнение с други имат по-дълги периоди на възпроизводство, продуктите стават основен капитал и пропорционално на степента на тези срокове на възпроизводство стават в толкова по-висока степен основен капитал, както според Рикардо[a] обувките били основен капитал в сравнение със зеленчуците, маслото — в сравнение с една дреха, и т. н. Това е отново заклейменият по-горе фетишизъм, който е характерен за капиталистическия начин на производство, т. е. за начина на мислене, който той поражда у заетите в него. Напротив, от определеността на основния капитал следва, разбира се, че едно средство на труда е в толкова по-голяма степен основен капитал, колкото по-дълъг е *периодът на неговото възпроизводство.* Защото в толкова по-голяма степен изпъква неговото качество не само да циркулира като *стойност,* което го отличава от суровия материал и т. н., но и постепенно да влиза в обръщението като *стойност,* което го отличава от една част от спомагателните материали.

Колкото по-дълъг е периодът на възпроизводството на основния капитал, толкова по-дълъг е периодът на неговия оборот. Съдържащата се в него стойност, съдържащото се и кристализирано в него количество труд, а оттук и стойностите, които то извлича за собственото си производство от годишната маса на продукта, се възстановяват, предават се обратно на обръщението и отново се хвърлят в него толкова по-късно. Затова основният капитал е толкова повече, колкото по-малко възстановява собствената си стойност през годината, която вземаме за мащаб на оборотния капитал[b]. (Икономистът веднага схваща това като *доход.* Но основен капитал, който като такъв носи доход, предполага вече по-нататъшни определения, които не произтичат от определеността му *като* основен капитал.) Но пирамиди, обелиски и други непроизводителни творения притежават в още по-голяма степен това качество да изземват за своето производство стойности, които не възстановяват.

Относно оборота на *основния капитал* и на *капитала* изобщо трябва да отбележим още следното: ние разглеждаме оборота преди всичко като оборот на *съвкупния капитал,* който е съставен от основен и оборотен капитал. Но този оборот е съставен 1) от *оборотите на оборотната съставна част,* която прави например 4 оборота

---

a) *D. Ricardo.* [On the Principles of Political Economy, and Taxation. Thi d edition. London, 1821, p. 26—35. (Българското издание, с. 51—58)].

b) *«Economist».*

през годината, 2) от оборотите на основния капитал, който може би прави $^1/_{10}$ оборот през годината. Второ обаче, тъй като самият основен капитал на свой ред се състои от различни елементи, от различни видове основен капитал с по-дълъг или по-кратък период на възпроизводство, различните му части имат различни периоди на оборот, а съвкупното време на неговия оборот е само *средната величина* на тези различни обороти.

В самите *средства на труда* се наблюдава едно различие между *общите условия на производствения процес* и *средствата на труда,* които пряко и непосредствено влизат в производствения процес. Например една фабрична сграда е условие за трудовия процес, но не влиза непосредствено в обработката на материала като машината и т. н. Оттук *различните видове основен капитал* според това, дали те функционират веществено като такива *условия за протичането на трудовия процес* или като непосредствени *активни оръдия за производство.* Железопътна линия, канал, мост и дори неотделими от земята подобрения като например оросителни и отводнителни канали нямат *производителна функция,* ако не функционира нов капитал, който влиза в същинския трудов процес, например земеделски капитал, който действително експлоатира подобрената земя, при съобщителните и транспортните средства, при стоки и т. н., които действително трябва да се транспортират. Тези последните видове основен капитал могат да функционират само доколкото процедират не чрез осигурени непосредствено от тях самите [88], а чрез привеждани в ействие от преки капитали производствени процеси. Разглеждани сами за себе си, те представляват поради това потребление на налични стойности, които се връщат на обръщението не само през по-дълги периоди, но и изобщо само ако от тях като такива постъпват постоянна маса от продукти и необходимите за това капитали. По този начин голяма част от наличната работна сила и капитали може да бъде изразходвана най-напред безполезно. Във всеки случай това изразходване на основни капитали изисква една вече достигната производителност и изобилие на капиталистическото производство, които позволяват да се изземва от годишния *възпроизводствен процес* голяма част от наличното богатство и наличната работна сила.

Обръщението на капитала е, от една страна, съвсем *абстрактно,* т. е. изразява само *преминаването през различните му метаморфози.*

От друга страна, то е материално и изразява действителното *обръщение на стоките,* промяната на тяхното място, която е свързана с преминаването им от ръцете на продавача в ръцете на купувача.

Доколкото *основният капитал* преди винаги е бил продукт, *стока,* следователно *оборотен капитал,* той циркулира, преди да стане основен капитал, винаги в първия смисъл. Но той е толкова

повече основен капитал, колкото по-малко може да циркулира в последния смисъл, следователно е *действително фиксиран на определено място,* пуснал е корени в земята, в почвата, сраснал се е с нея.

Ако говорим за *основен капитал,* основен в по-малка или по-голяма степен, това трябва да се схваща в смисъл, че неговата differentia specifica* изпъква толкова повече, колкото повече се увеличават *различията* му от оборотния капитал, защото той е основен капитал само за разлика от оборотния капитал.

Че всеки основен капитал циркулира, доколкото търпи редица различни метаморфози, е вярно дотолкова, доколкото той се продава като *стока.* Ако той се прави по поръчка, това е само формална разлика, както при всички стоки, които се правят по поръчка и при които парите циркулират като платежно средство вместо като покупателно средство или като *авансирани пари* вместо като платежно средство.

Сега обаче стигаме до обръщението на стоките във втория смисъл.

Обикновените оръдия на труда са също тъй способни да циркулират в този смисъл, както всички други стоки. Самата машина бива фиксирана (на определено място) едва когато е напуснала пазара и е влязла в производствения процес като средство за производство. Тя се експортира и т. н. Влязла веднъж в трудовия процес, тя се различава от суровия материал и т. н., който е предназначен за производително потребление и се намира на склад в магазина, само по това, че за нея е по-трудно, а за една нейна част невъзможно да стане отново мобилна. Сега тя пуска корени в земята и става неподвижна. Други видове на основния капитал като сгради, докове, канали, железопътна линия, подобрения на почвата, мостове, речни работи, необходимите за експлоатацията на мините съоръжения и т. н. — напротив, не само биват фиксирани и локализирани, щом преминат от пазара в производствения процес, но излизат като такива *неподвижни* и (материално) *неспособни да циркулират* създания, като *продукти* от производствения процес, който ги създава. Те се появяват на бял свят в тази форма. Те са основен капитал във висша степен, машините и т. н. следват в различна степен на второ място и т. н.

Този вид *неподвижни* средства на труда не могат да се изпращат нито от едно място на друго, нито в чужбина и т. н. Те трябва да функционират на определено място и за определената цел, за която са инвестирани, или стават изобщо безполезни, докато други стоки

* — специфична отлика. *Ред.*

могат да се изпращат от мястото, където са в излишък, на мястото, където са нужни, или могат да се изпращат в чужбина и да се разменят срещу други стоки.

Разбира се, щом започнат да функционират в производствения процес, *стойността* им циркулира, т. е. заплащат се едва паралелно с износването им в производствения процес. Това е изобщо всеобщият начин на обръщението на основния капитал. Но тук не става дума за това. Става дума за *неподвижността* на тези основни капитали като потребителни стойности, и то още преди да влязат в производствения процес, когато те самите са готови като продукти.

Това, което може да циркулира от тях — в страната и в чужбина, — са *титулите на собственост* върху тях. Те могат да циркулират на пазара, да се купуват и продават като ценни книжа. В резултат на това се изменя обаче само личността на техния собственик, но съвсем не отношението им към оборотния капитал. Тяхната функция, както и функцията на земята, си остава локализирана и стойността им може да бъде реализирана само ако те служат за предназначението, за което са били инвестирани веднъж завинаги. Смяната на техните собственици не променя този техен характер. Оттук софистиката, с която те са обгърнали оборотния капитал, поради способността за обръщение на *титулите на собственост* върху него[a].

[89] Към пунктове VII, VIII, IX. За главна разлика между основния и оборотния капитал се смята това, че последният търпи постоянни метаморфози, първият — не. Тази разлика трябва да се изследва тук по-подробно.

Първо, доколкото и двата са продукт и стока, и двата търпят едни и същи метаморфози. Те се продават от техните производители и необходимите за тяхното възпроизводство елементи отново се купуват с получените от продажбата им пари. Това е същинската, *формалната метаморфоза* на капитала, която е обща и за двата.

Второ, щом обаче продуктът, който по своето предназначение и по потребителната си стойност като *средство на труда* образува веществената форма на основния капитал, влязъл е като такъв в производствения процес и функционира като такъв, той продължава да се използва в тази определена форма и по този определен начин на приложение (с модификации, които сега ще бъдат споменати) и само неговата *стойност* се привежда в обръщение от *продукта,* за чието производство тя съдейства. Самият продукт, носителят на оборотния капитал, напротив, излиза от производствения процес и преминава в сферата на обръщението, в която сменя собственика си и или като средство за потребление преминава във фонда за потребление,

---

[a] Вж.: *Андерсън*. Сравни, напротив, «*Economist*».

или като суров материал, спомагателни материали, незавършен фабрикат в даден стадий, който също влиза в производствения процес като средство на труда, функционира като елемент на производителния капитал. Докато основният капитал като перманентно функциониращa съставна част на производителния капитал си остава физически в ръцете на промишления капиталист (което не пречи капиталистът *А* да бъде сменен от капиталиста *В;* смяната на собственика на основния капитал не променя нищо в тази негова определеност), оборотният капитал трябва да се отчуждава във формата на *стоков капитал* и т. н. Между прочем, ако процесът е непрекъснат, ако производственият процес трябва същевременно постоянно да се представя като непрекъснат възпроизводствен процес, смяната на собственика също е еднообразна. Това се отнася до *реалната метаморфоза,* която търпи капиталът. Във формата на готовия продукт той става стока и като такава бива хвърлен в сферата на обръщението; но след формалното си превръщане в пари той отново се разменя, отново се превръща в своите първоначални производствени, или екзистенциални елементи. Преждата отново се превръща в съставните си части: памук, каменни въглища, вретено и т. н. Следователно цялата метаморфоза се свежда до съединяването на елементите на производството в продукта и до повторното превръщане на продукта в същите (по вид) елементи на производството, така че особеният оборотен капитал, също както и основният капитал, винаги се намира в производствения процес в *същата* форма само с тази разлика, че тази непрекъснатост на една и съща *форма на съществуване в производствения процес* е опосредствувана от постоянната размяна между продукта и елементите на продукта, докато по отношение на основния капитал през цялото времетраене на неговия възпроизводствен процес *такова опосредствуване не* става.

Трето, разглеждан откъм веществената си форма, като *потребителна стойност,* един и същ суров материал — желязо, зърнени храни, растителни материали, дървесина и т. н. — е годен за най-различно полезно приложение. Същото важи за по-голямата част от спомагателните материали: например въглища, газ, лой и т. н. могат да служат в съвсем различни производствени процеси. С едни и същи хранителни продукти може да се хранят различен вид животни и да се привеждат в действие всякакъв вид работници. Следователно веществените носители на оборотния капитал могат да служат повече или по-малко за твърде разнообразни производствени процеси и да се превръщат по този начин в различна форма на производителен капитал (или още повече да вземат формата на различни елементи на потребителния фонд). За незавършените фабрикати, полуфабрикати и т. н. това важи в по-малка степен и само отчасти. До-

колкото се поддават на транспортиране и не трябва да бъдат използвани на дадено място, те могат да бъдат изпратени в чужбина и разменени срещу други продукти, следователно да бъдат превърнати във форма, нямаща нищо общо със собственото им предназначение, което за голяма част от основния капитал е невъзможно.

Най-после, доколкото оборотният капитал се е превърнал във формата на паричен капитал, не е необходимо той да бъде възпроизведен в предишната му форма, а може да бъде възпроизведен във всякаква нова форма (повече или по-малко) по желание, като се влага в нови материални предмети и работната сила се използва от него в нови форми.

[90] Ние ще изясним причината за тази разлика най-просто, ако разгледаме отначало оборотния капитал в неговата форма на паричен капитал.

Парите като такива винаги могат да бъдат превърнати в каквато си щете форма на стоки, които се намират на пазара или които при дадени условия могат да се произвеждат по поръчка. Това качество на оборотния капитал, доколкото той е паричен капитал, произтича следователно от битието му като пари, а не от битието му като *капитал*. И това е негова определеност като *оборотен капитал* само дотолкова, доколкото съвкупният оборотен капитал в своята *функция* като оборотен капитал взема временно *парична форма;* дори една от *функциите му като оборотен капитал* е да взема парична форма. Основният капитал взема такава форма само доколкото предадената от него стойност сама образува част от стойността на оборотния капитал и затова споделя съдбата му, но не като *основен капитал,* а като съставна част от стойността на оборотния капитал. (Доколкото способността на оборотния капитал да се трансформира е равна на формалната способност на парите да се трансформират във всякаква стока.)

Що се отнася, от друга страна, до способността на оборотния капитал да се трансформира, доколкото той не е паричен капитал, на какво почива тя?

От една страна, на подвижната природа на стоките (и следователно на тяхната годност за експорт), от които той се състои. Това бе вече споменато по-горе.

От друга страна, на *изменчивостта на работната сила* и следователно на нейната изява, *труда,* както и на разнообразието на полезното приложение на *продуктите,* които влизат в производствения процес било като суров материал, било като спомагателни материали (те могат да бъдат готови стоки като зърно и отново да служат за нови полезни приложения); това само частично важи за полуго-

товите фабрикати, които отчасти са свързани с даденото им веднъж предназначение (но това, което съществува в тази форма, съществува само за кратки срокове и затова скоро изчезва от производствения процес, ако намерението е такова).

Стоковият капитал се състои отчасти от *предмети от първа необходимост,* от средствата за живот на работниците; и еднообразието на тези средства за живот не пречи характерът на труда да се изменя постоянно;

отчасти от стоки, които влизат в производствения процес като суров материал и т. н. и получават тук различни направления на полезно приложение или могат да служат за различни видове специфични трудови процеси.

Следователно способността на оборотния капитал за метаморфози (в този смисъл) може да бъде сведена 1) до *изменчивостта на труда,* който се привежда в движение от променливата част на оборотния капитал, и 2) до *изменчивостта на полезното приложение* на частите на оборотния капитал, които могат да влизат в производствения процес като суровини и т. н. Първото качество е присъщо на оборотния капитал само доколкото веществените елементи на променливия капитал поради тази противоположност спрямо основния капитал се включват в *категорията* оборотен капитал. Вторият пункт се свежда в действителност до разликата между елементите на производителния капитал, една част от който (суровите материали, спомагателните материали, отчасти полуфабрикатите — веществените носители) е способна за различно полезно приложение, докато другата част, състояща се от средствата на труда, е повече или по-малко свързана с определено полезно приложение чрез формата на потребителната си стойност. Тези елементи на производителния капитал образуват обаче носителите на оборотния капитал в противоположност на основния капитал. Но това е така, не защото те са *оборотен* капитал, тъй като и средствата на труда, докато са *стоки,* образуват съставните части на оборотния капитал изобщо. То произтича поскоро от веществената противоположност между елементите на *стоковия капитал,* които като matières brutes* и т. н. — и другите му елементи, които като средства на труда — отново ще влязат в трудовия процес. Това различие по отношение на трудовия процес във *веществените носители* на оборотния капитал е различие, което съществува *вътре* в самия оборотен капитал. Но същевременно то образува поради това едно различие между частта от капитала, която функционира като *основен капитал,* и една част от капитала, която

*— сурови материали. *Ред.*

все още функционира като *оборотен капитал,* и затова изобщо се явява като различие между оборотния и основния капитал[a].

Разбира се, и това само постепенно и различно. Например фабрично здание може да служи за друг вид промишлена дейност; двигатели и транмисионни механизми могат да се използват вместо други.

[91] Доколкото капиталът е *самонарастваща стойност* и формата на потребителна стойност, в която той съществува, сама по себе си е безразлична, *оборотният капитал* отговаря повече на понятието капитал, отколкото на *основен капитал,* където стойността е определена форма на потребителната стойност и определена функция на тази потребителна стойност.

От друга страна, *основният капитал* е реалната база, която специфичният капиталистически начин на производство си създава, и тази форма на капитала се развива и увеличава по размери (не само във формата на същински машини, но и във всички възможни форми) в същата степен, в която се развива капиталистическият начин на производство. Затова с неговото развитие една постоянно растяща част от годишния продукт се превръща в основен капитал и една постоянно растяща част от този капитал е необходима, за да се възстановява, ремонтира и поддържа в изправност потребеният

[a] «В богати и могъщи страни, където големи капитали са вложени в машини, един обрат в нормалния ход на търговията ще предизвика по-големи затруднения, отколкото в по-бедни страни, където има пропорционално много по-малко количество основен и много по-голямо количество оборотен капитал и където следователно повече работа върши трудът на хората. Оборотният капитал се изтегля много по-лесно от основния от който и да било отрасъл, в който може да е зает. Често е невъзможно машини, които са били създадени за един отрасъл, да бъдат използвани в друг; но дрехите, храната и жилището на работника в един отрасъл могат да бъдат отредени за издръжката на работника в друга, или един и същ работник може да получава същата храна, дрехи и жилище, макар и да е преминал в друг отрасъл.» (Рикардо отъждествява тук напълно оборотния и променливия капитал.) « Но това е зло, което една *богата* нация трябва да търпи; и да се оплаква от него би било също толкова основателно, колкото когато богат търговец се окайва, че корабът му е изложен на опасностите на морето, докато къщурката на бедния му съсед е запазена от такива случайности» (D. Ricardo. On the Principles of Political Economy, and Taxation. Third edition. London, 1821, p. 311. [Бълг. издание, с. 249—250]). «Някои обаче твърдят, че капиталът не може да бъде изтеглен от земята, че той взема формата на разходи — като например торене, ограждане, дрениране и т. н., които не могат да бъдат възстановени и които по необходимост са неделими от земята. Това е вярно в известна степен; но капиталът, който се състои от едър рогат добитък, овце, купи сено и жито, каруци и т. н., може да бъде изтеглен; и винаги е въпрос на сметка дали те трябва да продължават да се употребяват за обработване на земята въпреки ниската цена на житото или трябва да бъдат продадени и стойността им прехвърлена в друг отрасъл» (пак там, 314—315 [Бълг. издание, с. 252]).

през годината основен капитал. Затова в производството на основен капитал и в производството на елементите, от които се образува основен капитал, се използва (потребява) и една постоянно растяща част от съвкупния труд. С прилагането на основния капитал обаче расте производителната сила на труда и следователно масата на продукта, която се произвежда със същото количество труд. (И стойностната част, към която се прибавя основният капитал, трябва да бъде поне равна на труда, който е заместен от него, в действителност — по-малка от него.)

Основният капитал представлява вече произведените производителни сили, с които — като тяхна материална база, предпоставка и условие — се осъществява възпроизводственият процес.

Същевременно той е въплъщение на прогресивната наука, т. е. откриване на средствата, с които природните предмети и природните процеси се поставят в служба на труда.

Затова както А. Смит например — както видяхме вече — мистифицира оборотния капитал като нещо, което *храни* работниците и осигурява необходимото за тях продоволствие, така *основният капитал* се мистифицира, като въплътеният в него научен прогрес се разглежда като качество, присъщо на тези продукти на обществения интелект,

1) защото са капитал и

2) защото са капитал в особената определеност на *основния* капитал. (Виж например Лодърдейл[85].)

Развитието на основния капитал до някакви размери предполага вече определена по-висока степен на производителната сила на обществения труд, защото всеки труд, който се използва непосредствено в производството на основния капитал, се иззема от производводството на непосредствените средства за живот; също както средството за производство се възпроизвежда в една форма, която през годината не възстановява иззетите през годината продукти и стойности. Следователно от обществена гледна точка трябва да се разполага с *излишък* от *труд;* от една страна, прилаганият в производството на оборотен капитал труд трябва да бъде достатъчно производителен и в голямо количество, за да произвежда средствата за живот и т. н. за заетите в производството на основен капитал.

От друга страна, производството на основен капитал се явява по този начин (докато по своите последици, в резултат на увеличаването на производителната сила на труда или на пълното заменяне на прилагането на труд за известни цели то е прогресивно средство за превръщане на работното население в излишно) като средство за поглъщане на излишен труд, или за прилагане труда на излишното

население[a], без той да се прилага в производството на онова богатство, което снабдява пазара със средства за живот, включително и с предмети от първа необходимост за работниците; и следователно, без да се произвежда излишък в тази област, който би понижил цените (също както *външната търговия* и *производството на луксозни предмети са* средство да се придава на принадения продукт форма, в която той *не* снабдява пазарите за предмети от първа необходимост.)

С развитието на основния капитал расте 1) постоянството и непрекъснатостта на труда; 2) периодът на възпроизводството на авансирания съвкупен капитал; 3) необходимостта производството да продължава в определен и постоянно разширяващ се мащаб независимо от дадените пазарни условия и техните временни колебания.

По този начин едновременно с развитието на основния капитал се развива един реален елемент на *свръхпроизводството.*

[92] В лицето на основния капитал *капиталистическият начин на производство* тепърва си създава своите материални условия. Затова степента на неговото развитие е показател за степента на развитие на капиталистическия начин на производство, който — както и всички исторически представляващи епоха стадии — изразява своята differentia specifica* не толкова в потребителните стойности на продуктите, които създава за потреблението, колкото *средствата за производство,* така както инстинктът и елементарната логика на изследователите на древността са ги довели до мисълта да разделят предисторическите епохи по *материала* на средствата за производство (т. е. все пак по определена квалификация на средствата за производство) на каменна, бронзова и желязна епоха и да ги характеризират по прогреса и оформлението на средствата за производство.

Частта от националното богатство, която се състои от *основен капитал* — и то в степента, в която този основен капитал все повече и повече се формира като *основен* капитал, т. е. все повече и повече е формирал, изработил своите характерни различия от оборотния капитал, — възстановява своята стойност само постепенно, възпроизвежда я през периоди, които далеч надхвърлят *годината* като мащаб на времето на възпроизводството на оборотния капитал. Докато оборотният капитал, т. е. нарастването на неговата стойност, почива повече на *сегашен* труд, а ние наричаме сегашен всеки труд, който се извършва в рамките на годината, нарастването на стойността на основния капитал, напротив, почива в несравнено по-висока степен на *бъдещ* труд, все едно дали основният капитал, като например

[a] Виж янки.

*— специфична отлика. *Ред.*

същинските машини, функционира пряко като средство на труда в тесния смисъл в непосредствения производствен процес или — както например сгради, железопътна линия, канали и т. н. — функционира само като общо условие за *независимия* от него *производствен процес.* Като *капитал,* който трябва да възпроизведе своята стойност (и нещо повече — както ще видим по-късно, — който трябва да осигури на своите собственици дял от *принадената стойност,* произвеждана от други капитали), той е *ордер за бъдещ труд* (а във втория случай — за *принаден труд*). Затова *ценните книжа* се увеличават с развитието на основния капитал — *ценни книжа,* които представляват не само титул на собственост върху неговата стойност и следователно върху бъдещото възпроизводство на тази стойност, но и същевременно титул върху бъдещото *нарастване на неговата стойност,* т. е. титул върху дял от *принадената стойност* (лихва и т. н.), която съвкупната класа на капиталистите трябва да изстиска от работническата класа. Развитието на кредитното дело получава по този начин нова материална основа; същевременно обаче и развитието на *частта от паричния капитал,* която не представлява нищо друго освен *натрупване на титули на собственост* върху *бъдещ* труд и принаден труд. *Натрупването* на тази част от паричния капитал се състои от титули върху *антиципирано* бъдещо богатство и затова то самото не е елемент на действително съществуващото национално богатство или е елемент само дотолкова, доколкото представлява титул на собственост върху наличната стойност (не върху нарастването на нейната стойност) на наличния *основен капитал.* Титулите съществуват обаче винаги, преди тази *стойност* да е произведена, и непосредствено не представляват друго, а стойността на капитала, която се изразходва или авансира, за да се произведе въпросната *стойност.* И дори тогава тази стойност не трябва да се пресмята *двойно,* например стойността на железопътната линия и стойността на железопътните акции, които се намират в портфейлите на акционерите. Нещата стоят тук точно така, както с държавните дългове. Държавните ценни книжа не са *стойности* с изключение на стойността на *годишния продукт,* дял от който те осигуряват на техните притежатели. Тази привидност се изтъква обаче толкова повече, защото тяхното котиране — колебанията в техния курс — се определя от обстоятелства, които не са непосредствено свързани със стойностите, титули върху които те представляват. Към тази форма на *натрупване* се стреми обаче твърде влиятелна част от капиталистическото общество, за да подчини действителното движение на производството и натрупването.

[93] Към пункт V).

Са ли *парите* оборотен или основен капитал?

Под пари тук трябва да се разбират *златото и среброто* (стоките, които служат за *мярка на стойността*), доколкото те изпълняват действителни функции на пари било като златна или сребърна монета, било като златни или сребърни кюлчета.

(Първо, ние говорим тук за *парите* като *капитал*, макар те постоянно да циркулират ditto* като доход. Но ако *капиталистическият начин на производство* се предполага като изключително господствуващ, *всички* продукти се произвеждат във формата на стоки и затова цялата *маса от продукти* се явява преди всичко във формата на оборотен капитал. Всички доходи могат да бъдат само *стойностни части* на тази стокова маса, които се изплащат преди всичко в *парична форма*. Следователно парите, чрез които те се привеждат в обръщение, трябва de prime abord** да са представлявали *капитал*. Що се отнася обаче до намиращия се в резерв капитал, една част от него, която например се намира постоянно в частните сейфове на частни лица, не у банкери, може да бъде просто неподвижна валута.

В изследването на въпроса дали парите са *основен* или *оборотен капитал*, се предполага, че те са *капитал* или най-малкото, че *една и съща парична сума* постоянно циркулира ту като паричен капитал, ту като доход, така че една и съща парична маса оперира в тези две различни функции; една и съща парична маса ту изпълнява функциите на капитал, ту служи за превръщането на дохода в сребро и злато, което отчасти е правилно. Но не по-малко правилно е, че една част от циркулиращите пари се намира постоянно в ръце, в които *не* функционира като капитал. От друга страна, една част от тях представлява постоянно *пари в резерв*, не резервиран капитал. Ние ще разгледаме този въпрос по-подробно в книга III, гл. VII. Тук е достатъчно да отбележим, че недоразумението и двусмислеността произтичат от това, че «капиталът» се схваща като синоним на стойност, което не е вярно.)

Видяхме, че *стоковият капитал* и *паричният капитал* са две форми на *оборотния капитал*.

По-нататък: докато основният капитал е постоянно включен в *сферата на производството*, паричният капитал е постоянно включен в *сферата на обръщението*.

Но ако разглеждаме *физическата маса пари*, която циркулира, за да може паричният капитал да изпълнява своята функция (да циркулира или да се намира в резерв), тя е просто *средство на труда* на процеса на обръщение и затова изпълнява тук същата функция, както основният капитал в производствения процес. От тази гледна

*— също. *Ред.*

**— от самото начало. *Ред.*

точка тя може да се разглежда като основен капитал по отношение не на отделния капиталист, а на цялата класа на капиталистите. Колкото по-малка е частта от годишната маса от продукти, която трябва за тази цел да бъде превърната в злато и сребро, толкова по-голяма е масата от стоки, която остава за реално възпроизводство.

[94] Е ли *зърното за посев, добитъкът* основен капитал? *Торът* и т. н.

Торът е спомагателен материал.

Зърното за посев е суров материал, който като органично вещество само се възпроизвежда другояче. Обстоятелството, че една част от продукта може в натуралната си форма отново да влезе в същия производствен процес, не променя нищо в същността на работата. Цялата реколта може да бъде продадена и зърното за посев може да бъде купено от други производители.

Добитък. Като *добитък за разплод* е суров материал; като *добитък за угояване* е оборотен капитал; като *работен добитък* е основен капитал.

[97] 3) ОБОРОТ И ОБРАЗУВАНЕ НА СТОЙНОСТ

Този въпрос е изчерпателно изследван в предишния параграф 2 (и казаното там трябва да се прехвърли тук), доколкото се има предвид разликата между *основен и оборотен* капитал.

Тук трябва да се повтори само едно. Видяхме не само че еднакво големи капитали произвеждат през годината различни суми принадена стойност (следователно и *годишната норма на принадената стойност* трябва да е различна за тях), но и че образуват различни *стойностни маси* (абстрахирайки се от пропорционалната част на тази стойностна маса, която е равна на принадената стойност). *Нормата на принадената стойност* може да бъде една и съща, както и сумата на принадената стойност, макар *годишно произвежданите стойностни маси* да имат различна величина.

Например, ако авансираният основен капитал е равен на 90 000 ф. ст., *променливият капитал* е равен на 5000 ф. ст. и този променлив капитал прави 4 оборота в годината при годишна норма на принадената стойност 100 процента, то стойността на тази част от годишния продукт би била равна на 20 000+5000=25 000 ф. ст. Ако нормата на износването е равна на 10 процента, към тази сума биха се прибавили 9000 ф. ст. и стойността на целия продукт би била равна на 34 000 ф. ст.

(Влияние на износването на основния капитал върху *производителността на труда.*)

3) Освен влиянието на отношението между *оборотния* и *основния* капитал се взема под внимание различната продължителност на пребиваването в *производствения процес,* която може да се дължи на двояка причина. *Или: различната продължителност* на трудовия процес, *макар и непрекъснат,* трае по-дълго, за да се изготви *продуктът.* За да се построи къща, е нужно повече време, отколкото да се изпредат *x* фунта прежда. Някои видове производство на основен капитал, например железопътни линии (също и добитък и т. н.) могат да надхвърлят една година и повече. Никаква част от продукта не може да влезе в обръщение или да служи като потребителна стойност. Целият авансиран капитал се реализира в един продукт, чийто трудов процес тук е удължен свръх една година— мярката на времето на оборота. Следователно заетият по този начин труд *не* доставя продукт, който е способен да циркулира през годината или да влиза в *масата на продуктите,* които образуват годишния доход, или да може да влезе като елемент на производството в нов производствен процес. Следователно приложената по този начин през годината част от националния труд не възстановява през годината потребените средства за живот на работниците и потребените сурови материали, машини и т. н. Тя не се представя през годината в каквато и да било полезна потребителна стойност, нито в способната да циркулира форма на стойността. Това играе главна роля при така нареченото *превръщане на оборотния капитал в основен капитал.* Приложеният по този начин труд, колкото и производителен да е той по своето предназначение, не образува елемент от процеса на потребление или от възпроизводствения процес през годината. Той не прави нацията способна нито да живее през следващата година, нито да възстанови потребените средства за производство. Той не образува също продукт, който може през годината или след изтичането на годината да бъде изпратен в чужбина и разменен там срещу средства за живот или средства за производство. Следователно, ако той обхваща непропорционална част от годишния съвкупен труд, в края на годината би съществувала несъразмерно голяма част труд, изразходван във форма, която в момента е безполезна, доколкото се взема под внимание потребителната стойност, и нереализуема, доколкото се има предвид разменната стойност; същевременно частта от съвкупния продукт, от която трябва да се възстановява и винаги натрупва капиталът и да се възобновява фондът за потребление, би била прекалено малка. С изключение на някои луксозни предмети именно производството на основен капитал винаги надхвърля годишния срок. (С добитъка нещата стоят по същия начин.) При този основен капитал се прибавя едно второ обстоятелство. Ако се състои от сгради, докове, мостове, железопътни линии, канали и дори от неделими от

земята подобрения (като например дренажни или очистителни работи, оросителни инсталации и т. н.), те носят доход по особен начин. (Това не спада обаче тук. Цялата бележка се отнася към гл. III, за *възпроизводствения процес.*)

[98] Или: *прекъсване на труда през време на производствения процес,* но *обусловено* от последния.

γ) Различно дълги постъпления вследствие на *различната отдалеченост на пазарите* от *мястото на производството.*

При изложението на този параграф 3) е очевидно, че въпросът за въздействието на разликата между *оборотен* и *основен капитал* трябва да бъде разгледан на последно място, а двата параграфа γ) и β) на първо място.

С *различното време на оборота* на капиталите са свързани следните обстоятелства: 1) *първо,* продължителността на времето на оборота е *физически* ограничена от *трайността на потребителната стойност на стоките.* Затова различни стоки могат да бъдат реализирани в различно време и забавянето на продажбата въздействува различно върху тях.

При такъв възглед за времето на оборота се касае просто за *интервала* между момента, когато стоката е готова, и момента, когато тя се продава, между нейното съществуване на пазара като стока и превръщането ѝ в пари, нейната продажба. Следователно при разгледаното тук *различие в периода на оборота* се има предвид само въздействието, което оказва върху нея *различието във времето на обръщение.* (Това трябва да се разгледа очевидно в параграфа за *времето на оборота* изобщо.)

2) *Второ* обаче, *дадени артикули* или стоки с дадена потребителна стойност могат да издържат *повече или по-малко* във времето на обръщение, но при голямото множество стоки (с изключение на ония, които като например виното след произвеждането им в суров вид се подлагат и на допълнителни природни въздействия) потребителната им стойност се влошава или разваля повече или по-малко. С потребителната им стойност *намалява тяхната разменна стойност.*

3) *Трето,* колкото по-дълго се намира стоката в обръщение, толкова повече е изложена тя на *стойностно изменение,* защото настъпва изменение в *стойността* на нейното *възпроизводство,* също както стоки, които се внасят от далечни пазари, са изложени на голямо изменение на *пазарните цени* на пазара на тяхната продажба.

4) *Четвърто* — и това очевидно се отнася към този параграф за влиянието на *времето на оборота върху образуването на стойност* — *нарастват разходите по обръщението,* особено *разходите за съхраняването и консервирането на стоките* според продължителността на тяхното *време на обръщение,* на времето, през което те трябва да

се намират на пазара, преди да влязат в процеса на потребление, индивидуално или производително.

Към пунктове 1) и 2). При обръщението и възпроизводството на капитала е важно следното обстоятелство: между авансирането и постъпленията от капитала минава известно време. Този интервал — съобразно с неговата величина — въздействува върху *потребителната стойност*. Времето руши потребителната стойност. Всеки артикул (с изключение на земята) се влошава и в края на краищата се разваля, губи качествата, които образуват неговата потребителна стойност; някои артикули по-бързо, други по-бавно. Някои трябва да бъдат продадени много бързо, за да не се влошат или да не се развалят напълно: други могат да издраят по-дълго време. Всички загиват, ако след известно време не влязат в потребление, или — което се свежда до същото — ако удължават съществуването си като продаваеми стоки, вместо да се използват като потребителни стойности. Така че това е *първият риск,* на който е изложена една стока, в действителност един капитал, превърнат от пари във формата на стоки, предназначени било за индивидуално, било за промишлено потребление.

[99] Към пункт 4). Съхраняването на стоките, доколкото представляват артикули, потребителни стойности, изисква за тях да се изразходват капитал и труд — в някои случаи по-малко, в други повече.

В *продажната им цена* могат да влизат само *средните разходи,* които изисква съхраняването на даден артикул през времето, през което той се намира на пазара.

Тези средни разходи за даден артикул се определят от средното време, което образува *интервала* между неговото производство и потребление, или средната продължителност на *пребиваването* му като стока на пазара. За *различни стоки* разходите за съхраняване се определят очевидно не само от *средното време,* през което те се намират на пазара, но и от *средното им разваляне или от разходите за предотвратяването на това разваляне* съобразно с природата на различните артикули и съобразно с различните качества на различните артикули *за едно и също време.* Ако това средно време е дадено, разходите по съхраняването зависят от специфичните качества на различните потребителни стойности. Ако са дадени разходите, произтичащи от това, средното време зависи изключително от различните *средни условия* за тяхното обръщение. Тогава тези средни условия образуват едно *перо от разходите по обръщението*[a]. Тези разходи, ако представляват средна величина (а не индивидуална), се прибавят

[a] Тук да се приведат примери от Корбет[86].

очевидно към *стойността* на стоката, защото през *периода на обръщението* към нея се прибавя повече труд било във формата на минал или на сегашен труд. Същевременно, ако се има предвид *съвкупното производство,* те увеличават стойността на стоката, без да увеличават нейното количество (като *потребителна стойност*). Това е само разход за намаляване на загубата. Това е *приспадане* от съвкупното производство. Що се отнася до стойността, тези разходи спадат към непроизводителните производствени разходи. Да предположим, че *времената на обръщение* са еднакви, ditto* и *износването,* което произтича за различните стоки от пребиваването им на пазара (износването вследствие на обръщението за разлика от износването в производствения процес), ditto* и *разходите* за ограничаването на това износване на потребителната стойност до *минимум.* Всички тези стоки в момента на превръщането им в стойност биха имали по-висока *цена* или *стойност,* защото към тях още през време на обръщението е било прибавено работно време във формата на минал или жив труд. Но тъй като този допълнителен труд не е реализиран в *принаден продукт свръх* първоначалното количество на стоките, хвърлени на пазара (напротив, той е намалял поради износването на някои от артикулите), и не е прибавил *нова потребителна стойност* към стоките (както правят това например транспортните разходи до известна степен и в известен смисъл), а тази потребителна стойност, напротив, е донякъде развалена поне що се отнася до част от артикулите, откъде се взема тогава фондът, от който действително се заплаща този допълнителен труд? Очевидно това е първоначалното количество стоки, хвърлени на пазара. Една кратна част от тях се жертвува, за да се спаси останалата маса. Абстрахирайки се от частта от първоначалното количество, която действително е загубена вследствие на износването, дължащо се на продължителното им пребиваване на пазара, друга част трябва да бъде изразходвана за заплащане на труда, необходим за запазването на тяхната потребителна стойност. Работата се свежда до това, че е нужно едно количество допълнителен труд, за да се запази намалялото количество стоки, и че самият този труд е изплатен от запазеното по този начин намаляло количество стоки. Това е все едно че е намаляла производителната сила на труда и в резултат се е повишила разменната стойност на стоките. Такъв *допълнителен* разход на труд образува *непроизводителни производствени разходи.* Ако времето на обръщение и възникващите от това разходи по съхраняването бяха *еднакви* във всички отрасли, работата би се свела до следното: да предположим, че тези разходи са 5 процента годишно; следователно, ако продуктът

---

*— също. *Ред.*

на капиталиста *A* е равен на 500 ф. ст. и продуктът на капиталиста *B* също е равен на 500 ф. ст. и всеки би приспаднал 25 ф. ст. като фонд за разходите по съхраняването и би продавал остатъка за 475 ф. ст., това е все същото, ако всеки от тях продава за 525 ф. ст. Добавъчната стойност от 25 ф. ст. оставя и двете страни в същото положение, както и преди, защото макар и двете да продават за 525 ф. ст., те получават толкова стоки, колкото ако продаваха за 475 ф. ст., и няма да приведат в движение повече труд, защото стойността на труда се определя не от паричната цена, а от реалната стойност, която има дадено количество стоки.

[100] (При действителните цени, абстрахирайки се от *неравномерността,* с която тези допълнителни разходи влизат в цената на различните стоки, към това се прибавя обстоятелството, че в резултат на надбавката, отговаряща на допълнителния труд, изразходван за стоките, по този начин класите, които купуват, без да продават стоки, са принудени да плащат своя съответен дял.) Във всеки случай с *удължаването на времето на обръщение* разходите по обръщението се увеличават. Току-що изтъкнатото се отнася към раздела за *разходите по обръщението,* гл. I, параграф 4 на тази книга.

Целият оборот на капитала се забавя било защото се увеличава *времето на обръщението,* което може да се дължи на различната продължителност на постъпленията от капитала, било защото се удължава *производственото време.*

1) *Продължително пребиваване в сферата на производството без прекъсване в трудовия процес*

Тъй като трудовият процес тук е непрекъснат, *приложеният капитал* привежда в движение *всичкия* труд, следователно и всичкия *принаден труд,* който той може изобщо да приведе в движение при дадена норма на принадената стойност. Ако капиталът, например при строеж на къща, е равен на 100 000 ф. ст., от които 10 000 ф. ст. се изразходват за труд; ако нормата на принадената стойност е равна на 100 процента, в края на годината този капитал ще бъде равен на 110 000 ф. ст. Това е *реализирано* в къща, която още не е готова. В края на $1\,^1/_2$ година, ако са авансирани още 50 000 ф. ст., от които 5000 ф. ст. за труд, капиталът ще бъде равен на 55 000 ф. ст. И *съвкупната стойност* ще произведе в края на тази $1\,^1/_2$ година това, което ние ще разглеждаме като време на производството на къщата. Разбира се, към това би се прибавило още времето на обръщение, т. е. времето, през което къщата си остава *непродадена,* ако тя всъщност е построена за продажба, за спекула, а не по поръчка. Последното обаче не е характерното в този случай.

С 15-те хиляди ф. ст., които тук са авансирани като променлив капитал, е създадена толкова *принадена стойност,* колкото изобщо е възможно при дадената норма от 100 процента годишно, именно 15 000 ф. ст.; тук ние се абстрахираме от способността за натрупване (или от обратното превръщане на принадената стойност в капитал).

Ако обаче 100 000 ф. ст. (също с 15 000 ф. ст. променлив капитал) правят един оборот годишно, а след това 50 000 ф. ст. правят един оборот за половин година, това е все едно да се каже, че в първия случай 150 000 ф. ст. правят два оборота за три години, а във втория случай 100 000 ф. ст. — 2 оборота за 2 години. Ще разгледаме работата в *последната форма.* Или ще направим две предположения: 1) че 100 000 ф. ст. са направили *един* оборот за една година, и 2) че са направили два оборота за една година. Следователно това би било невярно сравнение. За една година биха били реализирани 10 000 ф. ст. принадена стойност с капитал от 100 000 ф. ст. във втория случай, а за 2 години — 20 000 ф. ст. В другия случай за 3 години — 30 000 ф. ст. Но действително *авансираният* (не приложеният) капитал в единия случай бе винаги само 100 000 ф. ст., в другия случай — 150 000 ф. ст. Сумата на създадената принадена стойност е същата (макар времето на реализацията ѝ да е различно), но сумата на авансирания от капиталиста капитал е различна, защото в първия случай за една година не са авансирани повече от 100 000 ф. ст., във втория — 150 000 ф. ст. за 1 $^1/_2$ година.

1) Различните времена (периоди) на *реализацията на принадената стойност,* колкото и да се различават от нейното извличане от труда, могат да бъдат различни за различните капитали. Докато *променливият* капитал, който те прилагат, или — което се свежда до същото — докато количеството труд, което те привеждат в движение, остава същото, количеството на принадената стойност, създадена от тях, ще бъде същото, *абстрахирайки се от обратното превръщане на принадената стойност в капитал,* което е възможно по-рано при по-ранен оборот. Това обаче не се отнася до простото създаване на принадена стойност независимо от *възможността за натрупване.*

2) *Стоките,* които различни капитали хвърлят в обръщение, също са различни. Единият, както в нашия пример, хвърля продукта в обръщение в края на една година, другият — едва в края на една година и половина. Това не променя *нищо* в количеството на създадената принадена стойност, макар че в единия случай принадената стойност може да бъде реализирана по-рано, отколкото в другия.

3) *Авансирането* на средства за живот, на доход, става . единия случай за една година, в другия — за една година и половина.

Но това пак не променя нищо в количеството на извлечената принадена стойност.

[101] *Нормата на принадената стойност* обаче в двата случая е различна.

В първия случай е *авансиран* капитал от 100 000 ф. ст. през първата година. Върху тези 100 000 ф. ст. авансиран капитал са получени 10 000 ф. ст. принадена стойност. През първата половина на втората година, макар продукцията да не е реализирана, се авансира половината от *също такъв* капитал от 100 000 ф. ст., или 50 000 ф. ст., и принадената стойност е равна на 5000 ф. ст. Ако вземем период от една година и половина, за всяка половин година се авансират 50 000 ф. ст.; принадената стойност (макар и нереализирана през втората половина на годината) е равна на 5000 ф. ст. Следователно през всяка половин година 5000:50 000=10 процента, или, тъй като променливият капитал е 15 000 ф. ст., *полугодишната норма на принадената стойност* е 100 процента.

В другия случай се авансират 100 000 ф. ст. през първата година и 50 000 ф. ст. допълнителен капитал през първата половина на втората година или 10 000 ф. ст. променлив капитал през първата година и 5000 ф. ст. през втората година. Това прави за всяка от трите половин години $\frac{150\,000}{3}=50\,000$ ф. ст. или, що се отнася до променливия капитал — 15 000 ф. ст. А принадената стойност е равна на половината на 10 000 ф. ст. Или 10 000 ф. ст. са променлив капитал. През втората година се авансират отново същите 10 000 ф. ст. променлив капитал. И през 3-тата година отново същите 10 000 ф. ст. Върху един променлив капитал от 10 000 ф. ст., които постоянно се авансират отново в течение на три години, това прави 30 000 ф. ст. принадена стойност, или 300 процента принадена стойност за три години върху един и същ авансиран капитал. В другия случай 150 000 ф. ст., авансирани през първата година, или 15 000 ф. ст. променлив капитал и 15 000 ф. ст. принадена стойност. 10-те хиляди ф. ст. променлив капитал, авансирани през второто полугодие, ще дадат към края на годината и половина 15 000 ф. ст. принадена стойност. Това прави 30 000 ф. ст. върху *авансирания* капитал от 15 000 ф. ст., или 200 процента норма на принадената стойност всеки 3 години. В единия случай нормата е с $^1/_3$ по-голяма, отколкото в другия.

В първия случай 10 000 ф. ст. променлив капитал дават за една година принадена стойност от 10 000 ф. ст., а след това половината от същия капитал дава отново 5000 ф. ст.

В другия случай 10 000 ф. ст. дават първата година 10 000 ф. ст. принадена стойност, а 5000 допълнителен капитал дават 5000

ф. ст. през първата половина на 2-рата година. Следователно 15 000 ф. ст. капитал дават 100 процента за 1 $^1/_2$ година.

Следователно цялото различие се свежда до това, че *вследствие на различния оборот,* който в единия случай е с $^1/_2$ година по-дълъг, отколкото в другия, макар *приложените променливи* капитали да са същите, *авансираният променлив* капитал в единия случай е $^1/_2$ по-голям, отколкото в другия.

Следователно върху *нормата на принадената стойност* при *дадено време на оборота* тук въздействува само предизвиканото от тази разлика различие между *величината на приложения капитал* и *величината на авансирания капитал.*

С печалбата нещата стоят другояче. Първо, като основа за компенсация тук могат да служат различията, които оборотът предизвиква1) в *нееднаквото* време на обръщението; 2) във времето, през което продуктите могат да бъдат хвърлени на пазара и следователно да бъдат *реализирани* принадените стойности. В действителност последното различие включва различията в способността за натрупване.

Абстрахирайки се от тези основи за компенсация, да разгледаме сега нормата на печалбата чисто и просто в отношението ѝ към нормата на принадената стойност. Капиталът на първия в размер на 100 000 ф. ст. прави един оборот през първата година и носи 10 000 ф. ст. принадена стойност. *Нормата на печалбата* $= \frac{10\,000}{100\,000} = \frac{10}{100} =$ 10 процента.

През първата половина на 2-рата година 5000 върху 50 000 ф. ст. капитал=10 процента; върху 50 000 ф. ст. капитал за половин година или годишна норма на печалбата 10 процента върху капитал от 100 000 ф. ст.

[102] Вторият прави върху 100 000 ф. ст. през първата година =10 000 ф. ст.=10 процента годишно, и 5000 ф. ст. върху 50 000 ф. ст. през първата половина на 2-рата година, също=10 процента върху 100 000 ф. ст.; следователно 15 процента за 1 $^1/_2$ година.

Но той е авансирал първите 100 000 ф. ст. за 1 $^1/_2$ година, така че те трябва да бъдат реализирани заедно с печалбата от допълнителните 50 000 ф. ст.

10 000 ф. ст. печалба върху 100 000 ф. ст. капитал за 1 $^1/_2$ година прави за годината 6 $^2/_3$ и 10 процента върху капитал от 50 000 ф. ст. за половин година, или 5 процента годишно върху капитал от 100 000 ф. ст., което прави 11 $^2/_3$ процента.

15 000 ф. ст. принадена стойност върху капитал от 150 000 ф. ст. за 1 $^1/_2$ година прави 10 процента за 1 $^1/_2$ година или 6 $^2/_3$ годишно.

150 000 ф. ст. по 10 процента годишно е равно на 15 000 ф. ст.,

а по 10 процента за половин година е равно на 7500 ф. ст.

Следователно за $1\,^1/_2$ година — 22 500 ф. ст. Но ние видяхме, че 150 000 ф. ст. въпреки принадената стойност от x дават само 15 000 ф. ст. за $1\,^1/_2$ година. *Следователно 10 процента за $^3/_2$ година,* или $3\,^1/_3$ за $^1/_2$ година, или *6 $^2/_3$ за 1 година.*

В другия случай, напротив, имаме 10 процента годишно, именно 10 процента върху 100 000 за 1 година и 5 процента върху същите 100 000 за половин година.

А $6\,^2/_3$ процента се отнасят към 10 процента, както 100 процента към 150 процента. И наистина, ако 150 процента принадена стойност (за $1\,^1/_2$ година) се падат на капитал от 10 000 ф. ст. (променлив), то само 100 процента принадена стойност се падат на капитал от 15 000 ф. ст. (променлив) (авансиран във втория случай). Следователно разликата в *нормата на печалбата* точно съответствува в този случай на разликата в *нормите на принадената стойност.* (Една разлика между двата израза — (с изключение на иманентната им разлика, съгласно която $m'=\frac{m}{v}$ и $p'=\frac{m}{c+v}$) — съществува изобщо само тогава, когато настъпват обстоятелства, които могат да засегнат *нормата на печалбата,* но не могат да засегнат нито *принадената стойност,* нито *нормата на принадената стойност.*)

Затова, ако за капитали, инвестирани в определени отрасли на промишлеността, възниква удължено *време на оборота* от *по-голямата продължителност на трудовия процес,* преди стоката да е готова, това (абстрахирайки се от *натрупването*) не оказва влияние върху *абсолютната маса* на произвежданата *принадена стойност;* и това се отнася до годишната и т. н. *норма на принадената стойност* само доколкото удължената *периодичност* прави необходимо по-голямо авансиране на *променлив капитал,* за да се експлоатира същото количество труд.

[103] 2) *Продължително пребиваване в производствения процес или прекъсване на трудовия процес*

В този случай е ясно, че пребиваването в производствения процес не е равнозначно на пребиваване в трудовия процес; следователно продължителното пребиваване не е равнозначно на по-продължителна непрекъсната експлоатация на труда. Намиращият се през същия *период* в трудовия процес капитал експлоатира очевидно по-малко труд, отколкото ако нямаше прекъсване. Следователно при равни други условия тук имаме *намаление на произведената принадена стойност* и оттук на нейната норма в даден цикъл.

[104] 3) *Продължително време на оборота вследствие на по-дългите срокове на постъпленията от капитала или на времето на обръщение (времето на циркулация)*

Тук не става дума естествено за индивидуалните рисковани начинания с цел стоките да издържат на пазара и да се забави или ускори тяхната продажба. Не става дума и за такива различия във времето на обръщение, каквито могат да възникнат вследствие на *различната величина* на циркулиращите капитали, вложени в един и същ отрасъл, а за по-дългите срокове на *постъпленията* от капитала вследствие на отдалечеността на пазарите от *мястото на производството* на стоките и оттук и на обратния път на постъпленията до това място.

Ясно е, че развитието на транспортните и съобщителните средства е важно в това отношение, тъй като от тях се определят *действителните разстояния,* времето, което е необходимо, за да бъдат те преминати. И работата се свежда само до това, а не до *географските* разстояния като такива.

Що се отнася до непосредствено заетите в тези отрасли капитали, ясно е, че при *удължено време на оборота* на капитала, дължащо се на по-голяма продължителност на *времето на обръщение,* т. е. на по-голямо времетраене на акта *С'—П—С,* трябва да бъде приложен по-голям капитал (*променлив* и друг), за да се осигурява постоянна заетост на еднакво голям брой работници. Това е необходимо при непрекъснатост на производствения процес. Ако си представим, напротив, че непрекъснатостта на производствения процес се нарушава и той започва отново едва с получаването на постъпления, ясно е, че с *един и същ капитал* не може да се експлоатира същото количество труд, както ако постъпленията се получаваха по-рано.

С увеличаването на времето на обръщение се увеличава

1) първо, само времето на обръщение, а то никога не създава стойност и трябва винаги да се разглежда като приспадане от производственото време (макар че при разделението на труда, *при образуването на търговското съсловие* то може да се представя като източник на доход за определена класа капиталисти);

2) *разходите по обръщението,* които, доколкото образуват стойност (следователно не се свеждат просто до загуба на време и труд, до *проста размяна,* до прости формални актове на покупка и продажба), са равнозначни, ако се разглежда цялата нация, на *повишение на стойността,* възникващо от увеличената *непроизводителност на труда.*

[105] Общият резултат, до който стигаме, е следният.

Доколкото различното *време на оборота* произтича от различ-

ната продължителност на времето на обръщение, то включва ео ipso* *намаление на производственото време, т. е. на производството на стойност и принадена стойност.* То включва, второ, увеличение на *разходите по обръщението,* които, доколкото трябва да се разглеждат не просто като приспадания от произведената стойност и следователно принадена стойност, а като *образуваща стойност,* са равнозначни на *повишение на стойността,* произтичащо от увеличената непроизводителност на труда. Тъй като времето на обръщение като такова=намаление на работното време, произтичащото от него удължение на периода на оборота=по-малко производство на стойност и принадена стойност.

Общо взето обаче, разликата в периодите на оборота се свежда иначе (абстрахирайки се от *удължаването на производственото време* вследствие на иманентните прекъсвания на трудовия процес) до следното:

1) *Периодичността* се удължава или по-скоро се *забавя:* затова трябва да се авансира по-голям *променлив* капитал (тук да се подчертае специално *променливият* капитал; за печалбата е важен съвкупният капитал), за да се експлоатира *същото количество труд* и да се реализира същата *принадена стойност,* например за една година; следователно *нормата на принадената стойност* пада.

2) Доколкото тук влиза разликата между *основен* и *оборотен* капитал, по-голямата му маса може да води до намалено *образуване на стойност* (годишно), тъй като основният капитал се възстановява едва в по-продължителни времена на оборота. Това може обаче да се компенсира — ако се разглежда годишният продукт — със скоростта на оборота на оборотната част на капитала. Това намалено *образуване на стойност* се отнася и до по-бавно циркулиращата част от капитала (противоположно на *основния*) в сравнение с по-бързо циркулиращата.

Авансирането на *съвкупния капитал* (през годината, виж погоре модифициращите обстоятелства) расте с нарастването на *основния* капитал. Това се отнася обаче само до *нормата на печалбата,* не до *нормата на принадената стойност.* По-голямо авансиране на съвкупен капитал при неизменно авансиране на променлив капитал е *съвършено безразлично* за определянето на нормата на принадената стойност (макар да е важно при определянето на нормата на печалбата).

3) От *периодичността,* или от по-голямата или по-малка продължителност на оборота, зависи по-бързата или по-бавна реконверсия на принадената стойност в капитал, или способността за на-

* — по този начин. *Ред.*

трупване. Но това е момент, който е извън *действителното* образуване на стойност.

За да се определи влиянието, което разликата между *основен и оборотен* капитал упражнява върху образуването на принадена стойност, трябва винаги да се изхожда от предпоставката, че при *различен състав на постоянната* част на капиталите и в двата случая *променливата,* или изразходваната за работна заплата част от оборотния капитал е *еднакво голяма.* Това е необходимо, за да се установи доколко разликата между основен и оборотен капитал *като такъв* се взема под внимание при образуването на стойност и *принадена стойност.* Ако *променливата* съставна част е различна, разликата произтича *оттук* и няма нищо общо с разликата между *основен* и *оборотен* капитал като такъв.

Не само възможен, но и твърде преобладаващ (с изключение на някои отрасли на промишлеността, където не се прилага суров материал и т. н.) е случаят в отраслите, в които се прилага повече основен капитал, машини и т. н., и *оборотната* част на постоянния капитал, следователно общата сума на постоянния капитал, да расте в сравнение с *променливата* част за разлика от другите отрасли, където се прилага по-малко оборотен капитал. Но тогава разликата в образуването на принадена стойност възниква от различната величина на *променливата* част на капитала в сравнение с *постоянната* му част, а не от разликата между *основен и оборотен капитал.* Че тази разлика [106] тук сама по себе си няма *нищо* общо със същността на въпроса, се вижда веднага от това, че ако авансираният постоянен капитал, като например в банка или в търговско предприятие, почти не се състои от основен, а почти само от оборотен капитал, прилаганият *променлив* капитал е много по-малък, отколкото в повечето други отрасли на промишлеността, които прилагат относително много основен капитал. Затова и действително произведената в *тези* отрасли принадена стойност е относително малка (макар че печалбите в тях могат да са много големи).

[107] Т р е т а г л а в а

ОБРЪЩЕНИЕ И ВЪЗПРОИЗВОДСТВО

1) РАЗМЯНА НА КАПИТАЛ СРЕЩУ КАПИТАЛ, НА КАПИТАЛ СРЕЩУ ДОХОД И ВЪЗПРОИЗВОДСТВО НА ПОСТОЯННИЯ КАПИТАЛ

Да вземем за отправна точка годишния оборот на капитала. Нека един капитал е равен на 500 ф. ст., от които 400 ф. ст. са *постоянен капитал;* (*износването на основния* капитал или частта от основния капитал, чиято стойност влиза в продукта и чиято потребителна стойност трябва да бъде възстановена, макар че не е нужно едното и другото да става в един и същ интервал от време; все пак определени части на основния капитал може да се нуждаят от това годишно възстановяване в натура; обаче изобщо няма да разглеждаме частта от основния капитал, която не трябва нито да се възстановява, нито да се ремонтира и която не влиза в износване. От друга страна, *спомагателни материали и сурови материали*); 100 ф. ст. са променлив капитал, работна заплата. Нормата на принадената стойност е равна на 100 процента, следователно принадената стойност е равна на 100 ф. ст. Съвкупната стойност на годишния продукт тогава е равна на 600 ф. ст. (Ние приемаме, че постоянният капитал се състои от основен и оборотен капитал (сурови материали и спомагателни материали), защото това е пълната форма. Нищо не се променя от това, че в отделни отрасли на производството липсва един от тези елементи. Тогава той трябва да се приеме за нула, също както в математическите формули (аналитичната форма) например изхождаме от една и съща обща форма за кривите от един и същ ред, макар че след това един или друг елемент трябва да бъде приет за нула за определената форма. Освен това, ако разглеждаме капитала като цяло, той съдържа всички тези елементи.)

Когато продуктът на стойност 600 ф. ст. бъде продаден, 400-те ф. ст. постоянен капитал трябва да бъдат превърнати обратно в тяхната натурална форма; 100 ф. ст. трябва да бъдат отново изразходвани за работна заплата, или — което практически се свежда до същото — трябва отново да се превърнат в натуралната форма на предмети от първа необходимост за работниците. (При което се предполага, че нищо не се променя в *производителната сила* на различните отрасли на производството. Тъй като подобно *изменение* не променя нищо в предмета, който сега разглеждаме, ние *се абстрахираме* от него или го смятаме за *постоянна* величина.) 100-те ф. ст., които представляват принадената стойност, по необходимост биват изразходвани от капиталиста (когото ние тук, както е необходимо в сегашния стадий на нашето изследване, разглеждаме не само като първия получател, но и като лицето, което изразходва цялата принадена стойност, т. е. като представител на всички категории, с които той трябва да дели принадената стойност) отчасти за средства за живот, за личното му потребление, а друга част се натрупва и превръща обратно в капитал. Видяхме, че натрупването е възпроизводство в разширен мащаб. Но преди да разгледаме последното, ние естествено ще разгледаме отначало простото възпроизводство. Затова се абстрахираме временно от обратното превръщане на принадената стойност в капитал и ще разгледаме само частта от принадената стойност, която се пада на личното потребление на капиталиста. Затова временно приемаме частта от принадената стойност, която се превръща обратно в капитал, за равна на нула или — което се свежда до същото — се абстрахираме от нея.

При досегашното изследване на съвкупния процес на обръщение = възпроизводствения процес на капитала, ние разглеждахме моментите или фазите, през които той минава, само *формално*. Сега, напротив, трябва да изследваме реалните условия, при които може да протича този процес.

От досегашното изследване видяхме, че парите служат само като преходен пункт; от една страна, за да влязат стоките в общия фонд за потребление, и — доколкото капиталът е променлив капитал — да се превърнат в пари за работниците, с които те купуват предмети от първа необходимост за своето потребление; от друга страна, за да може капиталът да се превърне от формата на готов продукт [108] обратно в натуралната форма на вещните елементи на своето производство. Така функционира паричната форма на капитала, както и парите изобщо в метаморфозата на стоката *С—П—С* — само като опосредствуваща и мимолетна *форма* на възпроизводството и няма нищо общо с действителния възпроизводствен процес като такъв. Единственото изключение е случаят, когато паричен капитал или

капитал в парична форма представлява капитал, който не е зает, и то в интервала, през който той е предназначен да функционира като производителен капитал, но в действителност още не функционира като такъв. Следователно в тази форма той все още съвсем не влиза в процеса на обръщение и във възпроизводствения процес. Затова от казаното следва: доколкото парите действително функционират като форма на капитала, те само формално и мимолетно опосредствуват действителния възпроизводствен процес. Доколкото запазват самостоятелната си форма, те още съвсем не влизат във възпроизводствения процес, а са само предназначени да влязат в него. Следователно и в двата случая можем засега да *се абстрахираме* от тях при разглеждането на *реалния* възпроизводствен процес (доколкото предположихме, че формалното превръщане на капитала в пари, периодичното вземане на парична форма от него става без затруднения, и *предполагаме* това от самото начало). Затова в нашето изследване се абстрахираме от паричното обръщение (и от капитала в неговата форма на паричен капитал). Ние ще го вземаме под внимание тогава, когато от изследването на действителния възпроизводствен процес се извежда особено определение на паричното обръщение като негов момент. (По-нататъшните определения ще бъдат разгледани едва в последната глава на 3-та книга, след като бъдат разгледани търговският капитал и т. н., както и различните особени категории, на които се дели принадената стойност.)

В досегашното ни изследване не бе разгледан или бе разгледан само формално индивидуалният *процес на потребление*. Т. е. само се предполагаше, че една част от стоковия капитал преминава във фонда за потребление било на работниците, или на капиталистите — единствените потребители, които познаваме досега. Но индивидуалното потребление е момент от съвкупния възпроизводствен процес и като такъв трябва да бъде разгледано сега.

Вече казахме, че вземаме принадената стойност под внимание само дотолкова, доколкото тя не се натрупва, следователно служи само за индивидуалното потребление на капиталистите. Това разходване на принадената стойност ние наричаме разходването ѝ като *доход*. Що се отнася, от друга страна, до *променливия* капитал, той се авансира във формата на пари на работника, който дава срещу тях своя труд, а с получените пари купува своите средства за живот. Тъй като се предполага, че работната заплата е равна на стойността на труда или по-точно на стойността на работната сила, с това същевременно се предполага, че работникът разходва цялата си работна заплата за възпроизводството на своята работна сила, т. е. за купуване на предмети от първа необходимост. Затова целият променлив капитал се разходва в действителност като *доход* или се превръща *за*

работника в доход, докато за капиталиста той се превръща в труд. В действителност, ако се абстрахираме от предизвиканото от паричната форма опосредствуване, променливият капитал съществува следователно във формата на средствата за живот, които образуват дохода на работническата класа. Затова при разглеждането на действителния производствен процес в *общата* категория на *дохода* попадат както частта от продукта, която се потребява от капиталиста като принадена стойност, така и онази негова част, която се потребява от работника като работна заплата. Следователно *променливият* капитал като такъв, т. е. доколкото *не* се превръща в работна заплата и затова и в доход на работника, а в *труд* за капиталиста — труд, равен на необходимия труд+принадения труд, тук *отпада* на първо време от нашето изследване.

Тъй като, по-нататък, се предполага, че *капиталистическият начин на производство* е не само господствуващата, но и всеобщата и изключителна форма на производството, то както стоките, които образуват доход било за капиталиста или за работника, така и стоките, които образуват конституиращите елементи на постоянния капитал, трябва да съществуват преди всичко като *продукт на капитала* и затова като *стокови капитали.* Затова трябва да се извършва също размяна на стоковите капитали, които влизат в дохода, срещу други стокови капитали, които влизат в дохода, като размяната на такива капитали срещу стокови капитали, които образуват постоянен капитал, като взаимната размяна на стокови капитали, които образуват постоянни капитали. Следващата ни задача е да изследваме реалните условия за тази размяна.

[109] Следователно сега трябва да разгледаме както *стоковите капитали,* така и *производителните капитали,* които се реализират в тях, от по-друго гледище, отколкото досега, именно по *потребителните стойности,* от които се състоят първите и в които последните се представят като в свои продукти.

Производителните капитали са такива капитали, които създават непосредствено *средства за живот,* или ония продукти, които са взели последната форма, в която могат да влязат в индивидуално потребление или във фонда за потребление. Произведените от тях *стокови капитали* се състоят от *средства за живот* (в по-тесния смисъл на думата).

Или производителните капитали са такива капитали, които създават *средства за производство,* т. е. чиито продукти са предназначени да влязат отново в производствения процес, в производително потребление. Произведените от тях стокови капитали се състоят от *средства за производство.*

Единият вид производителни стокови капитали доставят средствата

за живот, за които се разходва доходът, първо, принадената стойности, второ, работната заплата, или в които се реализират *доходът* на капиталистите и *доходът* на работниците. Средствата за живот, за които работникът разходва работната си заплата, са в действителност *веществената* форма, в която съществува променливият капитал, преди да е превърнат в работна заплата, тъй като изплатеният от капиталиста на работника *паричен капитал* е само една опосредствуваща форма, в която капиталистът дава на работника ордер за получаването на определена маса стокови капитали, състояща се от средства за живот, за изтеглянето им от пазара във фонда за потребление. Следователно стоковите капитали, в които се реализира доходът, обхващат същевременно *веществените елементи,* от които се състои *променливият капитал.*

Другият вид производителни стокови капитали доставят средствата за производство, елементите на *постоянния капитал,* в които стоковият капитал трябва непрекъснато да се превръща, за да възобновява непрекъснато своя възпроизводствен процес, да го прави непрекъснат.

А трети вид производителни капитали доставят, разбира се, продукти и по този начин стоковите капитали, които могат да служат както непосредствено като средства за живот, така и като елементи на постоянния капитал и да влизат в натуралната си форма както в индивидуален процес на потребление, така и в производствения процес. По-нататък нашето изследване ще покаже, че този трети вид може да не се взема под внимание за нашата цел, тъй като той фактически винаги влиза в една от двете категории — в средствата за живот или в средствата за производство.

Да разгледаме отначало първия вид производителни капитали, които произвеждат *средства за живот.* Като част от целия обществен капитал ще го назовем капитал A.

Да предположим, че този първи вид капитал, или капитал A, е равен на 500 ф. ст. (Нищо не променя същността на работата, ако вместо 500 приемем 500 000 000 или което и да е друго число.)

От тези 500 ф. ст. 400 се състоят от постоянен капитал (машини, основен капитал от всякакъв вид, спомагателни материали и сурови материали), а 100 — от променлив капитал, или от капитал, който се изразходва за работна заплата. В 400-те ф. ст. постоянен капитал е включен само основният капитал, който се потребява през време на производството, например една година, и затова трябва да бъде възстановен. Останалият основен капитал, който продължава да функционира в старата си форма, е безразличен за нашата цел и затова се приема за $=0$, или ние се абстрахираме от него. Ако нормата на принадената стойност е равна на 100 процента, то принаде-

ната стойност=100 ф. ст., а *съвкупната стойност* на произведения стоков капитал=600 ф. ст.

Следователно $^2/_3$ от стоковия капитал, в който съществува сега авансираният капитал от 500 ф. ст.=400 ф. ст., представлява само авансираният за неговото производство *постоянен* капитал и трябва да бъде превърнат обратно в елементите на своя постоянен капитал, в своите сурови материали и т. н. Последната $^1/_3$=200 ф. ст. представлява, *първо,* работната заплата или променливият капитал и, второ, принадената стойност. Целият стоков капитал обаче се състои от *средства за живот,* предназначени да влязат в индивидуално потребление.

[110] Тази $^1/_3$ от съвкупния стоков капитал се потребява от съвкупната маса на участвуващите в неговото производство капиталисти и работници като техен *съвкупен доход* и ние разглеждаме тази част от състоящия се от средства за живот стоков капитал като *потребена,* щом е изтеглена от пазара и е преминала във фонда за потребление, т. е. станала е притежание на крайния потребител. Обстоятелството, че, от една страна, капиталистите от тази сфера *А* произвеждат твърде различни средства за живот и продават продуктите си един на друг и ги купуват един от друг, следователно не потребяват дохода си непосредствено в натуралната форма, в която са го произвели; че, от друга страна, работниците разменят парите, които са получили като работна заплата, срещу стоките, които трябва да потребяват, превръщат дохода си от паричната му форма във формата на стоки (средства за живот), не променя нищо в същността на работата. Разглеждана en bloc*, съвкупната маса на капиталистите и работниците потребява $^1/_3$ от собствения си продукт, макар че разглеждано в частност, това потребление е опосредствувано от смяната на собствениците на респективните стоки, смяна, която е опосредствувана от паричното обръщение. Отделният капиталист и отделният работник потребяват принадената стойност и работната заплата във формата на потребителни стойности, които са различни от произведените от тях самите, но *обемът на стойността* на чуждите продукти, които те потребяват, се измерва с реализираните от тях принадена стойност и стойност на работната заплата. Следователно това е все едно, че те непосредствено изразходват своята работна заплата и принадена стойност за произведените от тях самите стоки.

Що се отнася до *паричното обръщение,* което опосредствува потреблението на тази $^1/_3$ от произведените средства за живот от собствените им производители, то следователно не променя нищо в

---

*— като цяло. *Ред.*

това, че те, разглеждани en bloc*, потребяват *непосредствено* $^1/_3$ от собствения си продукт.

Да разгледаме, първо, това *парично обръщение,* доколкото то изхожда от работника. Той превръща работната си заплата от парична форма в стокова форма. По този начин той връща на капиталиста парите, в които е бил авансиран *променливият капитал,* следователно възстановява паричната форма на променливия капитал или чрез покупката си възстановява на капиталиста *паричния капитал,* който отново трябва да функционира като променлив капитал. По този начин съвкупната маса работници връщат 100 ф. ст. в пари и така авансираният променлив капитал се намира отново в първоначалната си парична форма в ръцете на капиталиста *А*.

Що се отнася, второ, до паричното обръщение между капиталистите от сфера *А,* чрез което те взаимно опосредствуват разходването на своя доход, ще кажем, че са нужни 50 ф. ст., за да се реализира в стоки съвкупната им принадена стойност от 100 ф. ст., за се опосредствуват техните покупки и продажби. И тук трябва да направим една бележка, която трябваше да направим още при разглеждането на простото парично обръщение. Разгледаното тук парично и стоково обръщение между капиталистите е в действителност *просто обръщение,* което не става между тях като капиталисти, а като взаимни потребители на своите стоки. Във формата *С—П—С′* и т. н. капиталистът *А* е продавач на *С,* а капиталистът *В* — купувач на *П*. По този начин парите преминават от ръцете на капиталиста *В* в ръцете на капиталиста *А*. Капиталистът *А* купува с тях *С′* и по този начин парите преминават от неговите ръце в ръцете на капиталиста *С,* продавача на *С′*. Доколкото разглеждаме само последователните метаморфози, парите се преместват от едни ръце в други. Но те трябва все пак да бъдат винаги в *едни* ръце, дори да разглеждаме само формалната метаморфоза. В края на всяко *С—П—С′* те винаги остават в ръцете на последния продавач. Но капиталистите *А, В, С* не само купуват стоки за *своето* потребление, а и постоянно продават стоки за потреблението на други. Те самите по нищо не се отличават от *другите,* в които се задържа една част от циркулиращите пари, currency. Тъй като всеки потребител тук е същевременно производител, той постоянно дава пари с едната ръка и също тъй постоянно взема отново с другата. По този начин всички намиращи се в обръщение пари постоянно се намират разпределени във *всички ръце,* т. е. в ръцете на всички тези производители, които са същевременно потребители. Това означава, че те не потребяват целия си доход, а трябва да си разменят една част от него (опосредствувано или непосредствено) с производителите на злато и сребро, за да могат да приведат в обръ-

*— като цяло. *Ред.*

щение другата част от този доход и да я реализират във всякакви стоки. Те не притежават този доход два пъти, а частта, която притежават във вид на currency, се притежава от производителя на злато и сребро в натуралната ѝ форма. Работата ни най-малко не се променя, ако вместо [111] златни и сребърни монети в обръщение се намират например книжни талери. Това, което капиталистът притежава от своя доход в книжни талери, той го притежава не във формата на средства за живот и никога не може да го реализира в тях. Наистина той постоянно харчи книжни талери, но те също тъй постоянно се стичат обратно у него. Той трябва постоянно да ги има в джоба си, за да може утре, както и днес, да задоволява всекидневните си и т. н. потребности.

В това парично обръщение, което се извършва по този начин между капиталистите от сфера *A* като взаимни потребители на респективните си стоки или за обръщението на техния доход, постоянно се разпределя съвкупната маса на парите, които циркулират между тях за тази цел, колкото и да се изменят постоянно нейните части. Те постоянно си връщат един на друг една част от своя доход като пари и всеки постоянно притежава една част от своя доход в тази форма, в която не само не може да я потреби, но и в която тя се потребява от друго лице (което дава парите).

Този обратен приток на част от техния доход в парична форма, или в количеството пари, което е необходимо, за да купуват един от друг своите средства за живот, с една дума, да реализират своите доходи, няма нищо общо с обратния приток на капитала. Той изразява само това, че капиталистите взаимно са потребители на своите стоки и че освен своите стоки всеки трябва постоянно да притежава определена част от своя доход във формата на пари; той изразява само постоянното преразпределяне на намиращите се в обръщение пари сред тази група от потребители — на частта, която е необходима за обръщението на техните доходи.

Този въпрос става важен по-късно, когато принадената стойност ще се явява вече не просто като доход на капиталистите, а ще се разпадне по-нататък на рента и лихва.

Що се отнася непосредствено до работниците, погледнато откъм веществената страна, това е все едно, че те получават припадащата им се част от своя продукт в натура и си разменят взаимно тези продукти, следователно, че се извършва размяна на *доход срещу доход,* разбира се, като купуват стоките, те възстановяват на капиталиста — тъй като капиталистът продава и частта от стоките, която е предназначена за него, и затова капиталистите не разменят непосредствено помежду си част от своите продукти — парите, в които е била авансирана работната им заплата; следователно, като разходват своя

паричен доход, те възстановяват *паричната форма на променливия капитал.* Но те не възстановяват самия този капитал. Те потребяват стокови стойности за 100 ф. ст., които сега веднъж завинаги са преминали от ръцете на капиталиста *А* в техните ръце. Следователно те връщат на капиталиста само това, което той им е дал не като техен окончателен дял от продукта, а като средство, за да извлекат своя дял от стоковия пазар. Следователно, като разходват своя доход — в действителност, погледнато откъм веществената страна, като разменят помежду си продуктите, от които се състоят непосредствено техните доходи, — те *възстановяват* същевременно *паричната форма* на променливия капитал и дотолкова тяхното разходване на дохода се явява същевременно като обратно превръщане на техния *паричен доход* (или на паричната форма на техния доход) в *паричния капитал,* в който се авансира работната заплата, или като възстановяване на паричната форма на променливия капитал. Но, както казахме, това се отнася само до формата. Едни и същи пари съществуват последователно като паричната форма на работната заплата и като паричната форма на променливия капитал. *Действителният* променлив капитал е потребен и се възстановява не чрез тази размяна между капиталиста и работника, а чрез новото му възпроизводство.

От друга страна, що се отнася до обръщението между капиталистите, те разменят доход срещу доход, а парите, които циркулират при тази размяна и постоянно се разпределят между тях, не им възстановяват каквато и да било част от техния капитал, а само парите, от които те се нуждаят за реализирането на своите доходи, или им възстановяват винаги само частта от техния доход, която постоянно съществува във формата на намиращи се в обръщение пари.

Следователно, абстрахирайки се от феномена на постоянното връщане на паричния доход на работниците в паричната форма на променливия капитал и vice versa*, цялото потребление на $^1/_3$ от продукта на сфера *А* се свежда до размяна на доход срещу доход.

Да предположим, че средствата за живот, които влизат в потреблението на работниците, toto coelo** са различни от средствата за живот, които влизат в потреблението на капиталистите; тогава нещата биха стояли малко по-другояче, но по заобиколен път биха се свели до същото. Тъй като работниците от сфера А потребяват стоки за 100 ф. ст., може да се каже, че тези стоки са стоковият капитал на особена секция — на капиталистите от сфера *А*. Другата секция би произвеждала тогава средства за живот само за капиталистите. Секцията, която произвежда стока за 100 ф. ст. за работниците, не би

* — обратното. *Ред.*
** — общо взето. *Ред.*

потребила каквато и да било част от своята принадена стойност в собствения си продукт. Нейната принадена стойност би се реализирала в една част от стоката за 100 ф. ст., която [112] би била произведена от другата секция. Напротив, работниците от другата секция не биха купували стоки от своя капиталист, а само от производителите на предмети от първа необходимост за работниците. Тъй като предполагаме, че един съвкупен капитал от 500 ф. ст. произвежда стоки за 600 ф. ст., с капитал от 250 ф. ст. тази секция би произвеждала стоки за 300 ф. ст., от които 200 ф. ст. би трябвало да възстановят постоянния капитал, 50 ф. ст. — променливия капитал, а 50 ф. ст. биха образували принадената стойност. Сумата на дохода е равна на 100 ф. ст. От тях 50 ф. ст. биха били потребени от собствените им работници, които по този начин биха възстановили паричната форма на техния променлив капитал; 50 ф. ст. биха били потребени от работниците от другата секция, които по този начин биха им дали парична стойност 50 ф. ст., изразходвани не от тях самите, а от другите капиталисти за работна заплата. С тези 50 ф. ст. те биха купили половината от стоките на стойност 100 ф. ст. за капиталистите и така биха реализирали своите доходи и по този начин биха върнали на другите капиталисти паричната форма на техния променлив капитал, докато в по-горе приведения случай това ставаше непосредствено. Най-после, останалата стока за 200 ф. ст. трябва както в единия, така и в другия случай да бъде разменена срещу постоянен капитал. Както виждаме, този кръгооборот не би променил нищо в същността на работата.

Що се отнася до остатъка от техния стоков капитал, равен на 400 ф. ст., капиталистите от сфера *A* не могат да го потребят. Той не може да влезе в техния доход, тъй като представлява само стойността на потребения *постоянен* капитал, и трябва да бъде превърнат обратно в натуралната форма на елементите на този постоянен капитал. За тази цел трябва да се осъществяват сделки между капиталистите от сфера *A*, които произвеждат *средства за живот*, и капиталистите от сфера *B*, които произвеждат средства за производство, или *постоянен капитал*. Затова да се обърнем към капиталистите от тази втора сфера.

Да предположим, че техният производителен капитал е разделен в същите пропорции, както и капиталът на капиталистите от сфера *A*, т. е. $^1/_5$ е равна на променливия капитал, $^4/_5$ са равни на постоянния капитал. Ако постоянният им капитал е равен на 800 ф. ст. (т. е. техният основен постоянен капитал, машини и т. н., и техният оборотен постоянен капитал, сурови материали и т. н.; а непотребената част на постоянния капитал както и преди е равна на 0), променливият им капитал би бил равен на 200 ф. ст., а техният авансиран

съвкупен производителен капитал=1000 ф. ст. Ако нормата на принадената стойност е равна на 100 процента, тогава принадената стойност е равна на 200 ф. ст., а стойността на създадения от тях съвкупен стоков капитал е равна на 1200 ф. ст.

От този стоков капитал от 1200 ф. ст. $^1/_3$=400 ф. ст. би представлявала доход, именно 200 ф. ст., равни на работната заплата, и 200 ф. ст., равни на принадената стойност. Следователно тези 400 ф. ст. биха били изразходвани за купуване на средства за живот, т. е. доходът на потребителите от сфера *B*, заети в нея, би бил изразходван за стоките на сфера *A*, която произвежда средства за живот. Те не могат да ги реализират в собствения си продукт, защото той се състои само от средства за производство, които не могат да влязат в индивидуално потребление, а трябва да влязат в производително потребление. Следователно те ще купят средства за живот за 400 ф. ст. от капиталистите от сфера *A*, а капиталистите от сфера *A* от своя страна биха купили със същите 400 ф. ст. постоянен капитал от капиталистите от сфера *B* и по този начин действително биха превърнали частта от своя стоков капитал, която трябва да бъде превърната обратно в постоянен капитал, в такъв капитал. Това парично обръщение между сфери *A* и *B* само би опосредствувало размяната на частта от стоковия капитал на сфера *A*, която представлява *постоянен капитал* на сфера *A*, срещу натуралната форма (на *променливия капитал* и *принадената стойност*) на *дохода* на сфера *B*.

Ако разглеждаме тази размяна от страна на всеки един от разменящите, за капиталистите *A* тя представлява превръщане на капитал в капитал (от една натурална форма в друга); или, обратно, превръщане на стоковия капитал (pro parte*) в средства за производство, или в елементи на постоянната му част. Тя превръща частта от неговия съвкупен продукт (неговия *стоков капитал*), която е равна на стойността на съдържащия се в него постоянен капитал, отново в натуралната форма, в която той може да функционира (да действува) като постоянен капитал. Както преди, така и след размяната той представлява по стойност само постоянен капитал. (Сфера *A* трябва да потреби тази *стойностна част* на стоковия капитал *по промишлен начин,* но не може да стори това в натуралната форма, в потребителната стойност, в която тя съществува; затова е необходимо тази *стойност* да бъде представена в стоките на капиталистите от сфера *B*.) Напротив, за сфера *B*, производителя на продукта, който не може да бъде потребен индивидуално, размяната представлява просто превръщане на дохода от една форма в друга. (Една част от произведения от него стоков капитал представлява доход (работна заплата

*— в съответен размер. *Ред.*

и принадена стойност), но [113] в такава *потребителна стойност,* в която той не може да влезе в индивидуално потребление, не може да бъде потребен в натура. Това, което производителят може да потреби, е само *стойността* на тази част от своя стоков капитал и той може да потреби тази стойност само като я реализира в продуктите на капиталистите *B*.) Той превръща частта от съвкупния продукт, образуваща неговия доход, равен на частта от съвкупния продукт, която представлява новоприсъединен труд, отначало в натуралната форма, в която тя може да бъде потребена като доход. Както преди, така и след размяната тя представлява по стойност само негов доход.

Ако разгледаме отношението откъм двете страни, капиталистите от сфера *A* разменят своя капитал срещу дохода на капиталистите от сфера *B,* а капиталистите от сфера *B* разменят своя доход срещу капитала на капиталистите от сфера *A*. Доходът на капиталистите от сфера *B* възстановява постоянния капитал на капиталистите от сфера *A*, а постоянният капитал на капиталистите от сфера *A* възстановява дохода на капиталистите от сфера *B*.

Що се отнася непосредствено до паричното обръщение (тази размяна на дохода на капиталистите от сфера *B* срещу постоянния капитал на капиталистите от сфера *A*), за капиталистите от сфера В това е 1) количеството, намиращи се в обръщение пари, в което те постоянно авансират работната заплата на своите работници или реализират *паричната форма* на своя променлив капитал; 2) количеството намиращи се в обръщение пари, което би трябвало да циркулира между тях самите, ако те произвеждаха продукти, които могат да се потребяват непосредствено, или разменяха непосредствено своите доходи помежду си като капиталистите от сфера *A*. Следователно това е количеството намиращи се в обръщение пари, с което те трябва постоянно да разполагат, за да изплащат работната заплата и да потребяват собствените си доходи. В ръцете на работниците тези пари представляват просто пари, т. е. монетите, срещу които те са разменили своята стока (труда), за да изразходват след това тези монети за средства за живот. Това, както и разгледаните в сфера *A* пари, е просто обръщение на монети (currency), изплащани, изразходвани за покриване на индивидуалните потребности. Затова те съвсем не се различават от циркулиращите в сфера *A* пари, които също са просто currency. Но работниците от сфера *B* не купуват стоки от капиталистите от сфера *B,* които прилагат техния труд, следователно не им връщат парите, в които се авансира работната им заплата. Със своите 200 ф. ст. те купуват стоки, напротив, от капиталистите от сфера *A*. Така също и капиталистите от сфера *B, изразходвайки своя доход,* не купуват стоки един от друг. Напротив, те изразходват своя доход от 200 ф. ст. за стоките на капиталистите от сфера *A*. Така капита-

листите от сфера *А* получават 400-те ф. ст., с които възстановяват своя постоянен капитал, като купуват стоките на капиталистите от сфера *В*. По този начин капиталистите от сфера *В* получават обратно по заобиколен път парите, с които, от една страна, отново изплащат работната заплата, от друга — реализират своя доход или по-скоро изразходват, реализирайки своя доход. Дотук само този *заобиколен път* отличава движението на парите, изхождащи от капиталистите от сфера *В*, от движението на парите, изхождащи от капиталистите от сфера *А*. Съществува обаче и следното допълнително различие. 400-те ф. ст., които капиталистите от сфера *А* получават от капиталистите от сфера *В* и които са само паричната форма на дохода на капиталистите от сфера *В* (монетите, които те постоянно изразходват за купуване на средства за живот и за изплащане на работната заплата), тези хвърлени в обръщение от капиталистите от сфера *В* пари са същевременно *паричната форма*, в която се превръща частта от стоковия капитал на капиталистите от сфера *А*, която представлява техният *постоянен* капитал. Тя представлява тази част като паричен капитал (или превръщането ѝ в пари *С—П*), преди от тази парична форма той да се превърне отново в стоките, които образуват веществените елементи на постоянния капитал на капиталистите от сфера *А*. Следователно тази част от намиращите се в обръщение пари се превръща постоянно в паричен капитал за капиталистите от сфера *А* и постоянно се превръща обратно в паричната форма на променливия капитал на капиталистите от сфера *В* (или в паричната форма на работната заплата, на дохода на работниците, и в паричната форма на *дохода* на капиталистите от сфера *В*). И тази част от съвкупните намиращи се в обръщение обществени пари е единствената (тук не ни интересуват модификациите, които внася търговският капитал), която извършва този двоен процес и изпълнява тази двойна функция. Защото парите, които циркулират *в* сфера *А*, привеждат в обръщение само работната заплата и дохода на капиталистите и работниците от сфера *А*, но се превръщат в паричната форма на постоянния капитал, или на частта от стоковия капитал, която се потребява сега като доход. От друга страна, 400-те ф. ст., с които работниците и капиталистите от сфера *В* купуват средства за живот от капиталистите от сфера *В* или привеждат в обръщение своите доходи, са единствените намиращи се в обръщение пари, които се изразходват в тази сфера, първо, за изплащане на работната заплата и, второ, за реализиране на дохода. Следователно тази част от намиращите се в обръщение обществени пари — единствената, която е предназначена за изразходване на дохода, представлява същевременно като *паричен капитал* една част от постоянния капитал на обществото. В заключение [114] трябва да отбележим:

С изключение на частта от намиращите се в обръщение пари, която превръща в пари дохода на капиталистите от сфери *А* и *В*, останалата част от циркулиращите пари представлява *парите,* чрез които 1) работната заплата, или доходът на работниците, се изразява като *паричен доход,* и 2) *съвкупният променлив капитал* на обществото получава своята парична форма или се представя като *паричен капитал.*

(При окончателното изложение ще бъде по-добре този параграф да се раздели на две части: 1) *Действителната обмяна на веществата между стоковите капитали* в съвкупния възпроизводствен процес; 2) *Паричното обръщение,* чрез което се опосредствува тази обмяна на веществата. Така, както е сега, съобразяването с паричното обръщение постоянно прекъсва нишката на изложението.

Да разгледаме сега преди всичко *дохода,* който се потребява в сфера *А*. Какво представлява той? — *Прибавеното* през годината към 400-те ф. ст. постоянен капитал на капиталистите от сфера *А* ново *количество труд* и затова, от една страна, частта от стоковия капитал, в която се представя *заплатеният труд* на работника, или неговата *работна заплата,* а, от друга страна — частта от стоковия капитал, от *принадената стойност,* в която е представен неговият незаплатен труд, или принадената стойност на капиталистите. Макар че *целият продукт,* разглеждан откъм *вещевената му страна,* е продукт на годишния труд, новата форма, която постоянният капитал (износени машини и т. н., суров материал и т. н.) е получил в резултат на труда, *съвкупната му стойност* съвсем не е продукт или кристализация на ново*добавеното* през годината *количество труд.* Напротив, частта от неговата стойност, която е равна на стойността на потребения постоянен капитал, представлява *минал труд,* количеството труд, което не е добавено или кристализирано през време на производствения процес в сфера *А*. По-горе (кн. I, гл. II, параграфи 2 и 3) показахме, че макар стойността на всяка отделна стока да може да бъде разделена на една част, която представлява минал труд, и на друга част, която представлява допълнителен труд; макар по-нататък всяка част от стоката, ако разглеждаме нейната потребителна стойност, да е *нов продукт,* все пак съвкупният стоков капитал може да бъде разделен на една част, която представлява само стойността на постоянния капитал, само *минал* труд, минал преди производственото време труд, и която затова трябва да бъде *превърната обратно* в елементите на постоянния капитал, и на друга част, която представлява само *нов, допълнителен труд* (една част от който е *заплатен,* друга — *незаплатен* труд, една част, която поради това се превръща в работна заплата, а друга — в принадена стойност или в доход на капиталиста). Потребената в сфера *А* от работниците и

капиталистите част от стоковия капитал *A* представлява следователно частта от стоковия капитал, чиято *стойност* е продуктът на масата от *допълнителен* труд, *новодобавена* от тях през годината към техния постоянен капитал.

Така също и частта от стоковия капитал на сфера *B*, в която съществува доходът на работниците и капиталистите от сфера *B*, не представлява нищо друго освен частта от техния съвкупен продукт, която се определя от съотношението между *новосъздадената* от тях *стойност*, т. е. кристализираното в стоките *ново, допълнително количество труд*, и съвкупната стойност на стоковия капитал. Следователно, ако — както приехме — новодобавеният труд е равен на $^1/_2$ от кристализирания в него минал труд (400:800, по-рано 200:400), или $=^1/_3$ от съдържащото се в стоковия капитал съвкупно количество труд, то новодобавеният труд *се реализира* в една трета от съвкупния продукт (1200 ф. ст.), или в частта от стоковата маса, която се измерва с $^1/_3$ от съвкупната ѝ стойност, с 400 ф. ст.

Затова, ако прибавим частта от стоковия капитал на сфера *A*, която е потребена като доход, към частта от стоковия капитал на сфера *B*, в която е представен преди всичко доходът на работниците и капиталистите от сфера *B*, то съвкупната част на съвкупния стоков капитал, в която е представен *доходът*, е равна [115] на съвкупната част на годишно произвеждания *стоков капитал*, чиято *стойност* се определя от — или в чиято стойност кристализира — съвкупното, *добавено* през годината в сфери *A* и *B*, т. е. във *всички* производствени сфери, *количество нов жив труд*.

Доходът на сфера $A=^1/_3$ от съвкупния продукт на сфера $A=200$ ф. ст., а доходът на сфера $B=^1/_3$ от съвкупния продукт на сфера $B=400$ ф. ст.; или 600 ф. ст. заедно представляват следователно целият продукт, в чиято стойност е *реализирано* цялото *допълнително количество труд, цялото новодобавено* през годината *количество труд*. Целият годишен продукт, разглеждан откъм веществената му страна, е продукт на годишния труд, но в същата степен и на минал труд, доколкото той е представен в средствата за производството и без него годишният труд нямаше да може да достави годишния продукт. Разглеждан обаче откъм неговата стойност — а това определя каква част от него може да служи за възстановяване на капитала и каква може да бъде потребена като доход, — *стойността на продукта на годишния труд* се различава от *годишния стойностен продукт на труда*.

Добавеното през цялата година *ново количество жив труд* е представено следователно в 600 ф. ст.=на стойността на съвкупния годишен продукт или на стоковия капитал на *сфера A*, или на стойността на произведените през годината средства за живот. Би могло да се каже, че ние произволно приехме, че частта от стоковия капитал

представлява продукт на сфера В, доход, равен на 400 ф. ст., т. е. равен на стойността на постоянния капитал на сфера *А*. Ясно е обаче, че (ние предполагаме, че стоките се продават по тяхната стойност) този доход трябва да бъде разменен или реализиран в стоките на сфера *А;* че сфера *А* обаче купува само стоки на сфера *В*, доколкото това е необходимо за възстановяването на нейния постоянен капитал, следователно само на стойност 400 ф. ст.; че следователно тези 400 ф. ст. образуват лимита на дохода на сфера *В*, доколкото размяната действително става, и това предположение се прави тук, защото ние разглеждаме само действителната обмяна на веществата между стоковите капитали на различните сфери на производството. И тогава стойността на постоянния капитал на сфера *А* винаги е равна на стойността на дохода на сфера *В*.

И така, *първо,* съвкупният доход на обществото (работна заплата и принадена стойност) се потребява в стоковия капитал на сфера *А*, или той образува действителния доход на обществото, разглеждан откъм потребителната му стойност, т. е. образува частта от годишния продукт, която е предназначена да премине във фонда за потребление.

Второ, стойността на съвкупния стоков капитал на сфера *А*, или на съвкупния продукт на заетия в производството на средства за живот капитал, е равна на *съвкупната стойност* (тук се абстрахираме от обръщението), която е произвел *съвкупният новодобавен през годината труд,* или в която той е кристализирал. Това е така, макар че постоянният капитал на сфера *А*, равен на $^1/_3$ от съвкупната стойност на стоковия капитал на сфера *А* или равен на $^4/_5$ от съвкупната стойност на авансирания от сфера *А* капитал, не се състои от *новодобавен труд* (не го представлява), а представлява по-скоро минал труд. Но доколкото той потребява своя доход, т. е. стойността на *своя новодобавен труд,* то сфера *В* я представя в $^2/_3$ от продукта на сфера *А*, не в създадения от него самия продукт, който по-скоро възстановява постоянния капитал на сфера *А*. За него, за капиталиста от сфера *В*, неговият *новодобавен труд* се реализира следователно — чрез размяната — в $^2/_3$ от продукта на сфера *А* (или в $^4/_5$, доколкото разглеждаме не продукта, а авансирания капитал на сфера *А*). За сфери *А* и *В*, взети заедно, стойността на продукта на сфера *А* представлява следователно стойността на нейния съвкупен доход, т. е. стойността на продукта на сфера *А* е равна на *стойността*, в която кристализира съвкупният новодобавен през годината труд. Ако се абстрахираме от едната трета от продукта на сфера *А*, която представлява доходът на капиталистите и работниците от сфера *А*, останалите $^2/_3$ са равни на стойността на постоянния капитал и затова трябва [116] да бъдат възстановени с продукта на годишния труд на сфера *В*, която доставя само средства за производство, т. е.

с дохода на сфера *В*, както той съществува непосредствено във формата на продукта на сфера *В*. Сфера *В* плаща в действителност със своя новодобавен труд, който е представен изцяло в частта от продукта на сфера *В*, която се разменя срещу останалите $^2/_3$ от продукта на сфера *А*. Следователно съвкупният продукт на сфера *А* се разменя срещу доход или влиза напълно в индивидуално потребление. От друга страна, и *целият доход* на обществото се свежда до продукта на сфера *А*. Производителите от сфера *А* потребяват своя доход в сфера *А*, същото правят и производителите от сфера *В*. А освен тези сфери не съществуват други. Съвкупният продукт на сфера *А* се потребява, макар че в него се съдържат $^2/_3$ постоянен капитал, които не бива да бъдат потребени от производителите от сфера *А*, а трябва да бъдат превърнати обратно в натуралната форма на техните производствени елементи. *Съвкупният продукт на сфера А* е равен на *съвкупния доход на обществото*. Стойността на съвкупния доход на обществото представлява обаче сумата на работното време, което то е добавило през годината към наличния постоянен капитал. Макар $^1/_3$ от стойността на съвкупния продукт на сфера *А* да се състои от новодобавен труд, а $^2/_3$ от тази стойност да се състоят от минал или подлежащ на възстановяване труд, *той може да бъде купен изцяло от новодобавения труд*, защото $^2/_3$ от този годишен съвкупен труд трябва да бъдат потребени не във формата на неговите собствени продукти, а в продуктите на сфера *А*. Сфера *А* се възстановява с $^2/_3$, т. е. с повече новодобавен труд, отколкото тя самата съдържа, защото тези $^2/_3$ представляват добавен в сфера *В* труд и сфера *В* може да потреби стойността на тези $^2/_3$ само индивидуално в сфера *А*, така както сфера *А* може да потреби същите $^2/_3$ само производително в сфера *В*. Следователно съвкупният продукт на сфера *А* може, първо, да бъде напълно потребен като доход и същевременно нейният постоянен капитал може да бъде възстановен. Или по-скоро той се потребява изцяло само като доход, защото $^2/_3$ от него се възстановяват от производителите на постоянния капитал, които не могат да потребят в натура частта от своя продукт, представляваща техният доход, а трябва да я потребят в сфера *А*, т. е. чрез размяна срещу двете третини от продукта на сфера *А*.

Разбира се, доколкото разглеждаме двете третини от продукта на сфера *А* като представител на *новодобавения труд*, ние разглеждаме едната третина от съвкупния продукт на сфера *В*, равна на $^2/_3$ от продукта на сфера *А*, която третина действително представлява частта от продукта на сфера *В* (нейния стоков капитал), която представлява продуктът на новодобавения в сфера *В* труд като *минал труд*, и като такъв той функционира веднага, щом функционира като постоянен капитал на сфера *А*.

Оправихме се с движението на целия продукт на сфера *A* и на $^1/_3$ от продукта на сфера *B*. (Размяната на $^1/_3$ от продукта на сфера *B* срещу $^2/_3$ от продукта на сфера *A* е размяна на новодобавен срещу минал, т. е. недобавен през годината труд.) Сега трябва да разгледаме другите $^2/_3$ от продукта на сфера *B*, или частта от стоковия капитал на сфера *B*, която представлява само стойността на използвания в нея постоянен капитал (машини, суров материал и т. н.) и затова трябва да се превърне обратно във веществените елементи на постоянния капитал.

Видяхме, че дори състоящият се от средства за живот и предназначен за индивидуално потребление *стоков капитал* може да бъде потребен (и купен) от потребителите напълно само като доход, макар че една част от този стоков капитал трябва да възстановява постоянен капитал, защото друга част от дохода е произведена във форма, в която не се потребява като доход, а по-скоро възстановява постоянната част на капитала, който произвежда средства за живот. Частта от стоковия капитал на сфера *A*, която представлява постоянен капитал, може да се потребява като доход, защото една също толкова голяма част от капитала на сфера *B*, произвеждана като доход, не се потребява като доход, а възстановява въпросния постоянен капитал.

Що се отнася обаче до двете третини от стоковия капитал на сфера *B*, който представлява авансираната постоянна част от капитала на сфера *B* и трябва да бъде превърнат обратно в него, кой трябва да ги купи и с какво? Несъмнено не работниците, които са изразходвали цялата си работна заплата за стоките на сфера *A*. Не и капиталистите, доколкото са потребители или изразходват доход, защото целият им доход е изразходван за стоките на сфера *A*. И доколкото капиталистите от сфера *A* могат и трябва да купуват със стоките си постоянен капитал, това става [117] чрез размяната на двете третини от техния стоков капитал, който представлява постоянен капитал, срещу съвкупния доход на капиталистите от сфера *B*.

Работата се състои просто в следното. Както стоят нещата с потребената в сфера *A* една третина от стоковия капитал, който представлява доход, така стоят те и с двете третини от стоковия капитал на сфера *B*, който представлява постоянен капитал. Кратните части от въпросната $^1/_3$, доколкото не се потребяват от собствените им непосредствени потребители, се потребяват от цялата маса производители от сфера *A* чрез взаимна размяна (респ. чрез купуване един от друг или продаване един на друг).

Двете третини от стоковия капитал на сфера *B*, които представляват постоянната му част, или се потребяват непосредствено от производителите на всяка от съставните части на тези $^2/_3$. Това става,

ако продуктът може да влезе отново непосредствено като средство за производство в идентичния производствен процес, от който е излязъл като продукт. Такъв е например случаят със семената на всички растения и т. н. (малко по-долу ще се занимаем с това по-подробно).

Или сменят своите притежатели в лицето на капиталистите, принадлежащи към различните производствени отрасли на сфера *B*, така че от ръцете на капиталиста, на когото не могат да служат отново в натуралната си форма като постоянен капитал, преминават в ръцете на капиталиста, на когото могат да служат като постоянен капитал. Следователно цялото обратно превръщане на тези части от стоковия капитал на сфера *B* във функциониращ постоянен капитал се състои в преминаването им от ръце в ръце, в различното им разпределение — чрез обръщението — от ръцете, където представляват само стоков капитал, в ръцете, където отново могат да служат като средство за производство, било то средство на труда или материал на труда. Те си остават в същата сфера. Обръщението опосредствува тук само преместването им от стоковия склад или магазията на един капиталист в производствения процес на друг.

Частта от основния капитал, която не е използвана, влиза тук в сметката толкова малко, както и в сфера *A*.

Цялата тази част — съгласно нашето предположение $^2/_3$ от стоковия капитал на сфера *B*, — разглеждана откъм потребителната ѝ стойност, е *само продукт* на труда, също както и частта от капитала на сфера *B*, в която се възпроизвеждат работната заплата и принадената стойност. Но тя представлява *минал*, не *новодобавен* труд (стойността ѝ не е продукт на новодобавен труд), следователно една *стойностна част* от продукта — и една част от продукта, измервана с тази стойностна част, — която е възстановила този минал труд и трябва отново да функционира като постоянен капитал. От друга страна, последната $^1/_3$ от стоковия капитал на сфера *B*, в която е непосредствено представен доходът на капиталистите от сфера *B*, съдържа също продукти на минал труд, суров материал, машини и т. н. и ги е използвала също така, както и другите две третини. Но в нея е кристализиран само новодобавен труд и само в тази сфера е кристализиран новодобавен труд и затова стойността му се превръща в работна заплата за работника и в принадена стойност за капиталиста. В сфера *B* тя не трябва да възстановява минал труд, макар че в сфера *A* тя го възстановява.

Ако, както видяхме, целият стоков капитал на сфера *A* представлява само доход, $^1/_3$ от който е доходът на капиталистите от сфера *A*, а $^2/_3$ са доходът на капиталистите от сфера *B*, то целият стоков капитал на сфера *B* представлява само капитал (*постоянен*),

$^1/_3$ от който е постоянен капитал на сфера *А*, а $^2/_3$ — постоянен капитал на сфера *В*. Затова той възстановява само капитал.

Затова от 1800-те ф. ст., които представляват съвкупния стоков капитал на сфери *А* и *В*, $^1/_3$ възстановява доход, а $^2/_3$ — капитал. (Под думата *доход* се разбира възстановяването на променливия капитал, тъй като той е капитал само докато е в ръцете на капиталиста, и става доход, щом премине в ръцете на работника.)

Как стоят нещата с обръщението на едната третина от продукта на сфера *В*, която се разменя срещу средства за живот, вече видяхме. Що се отнася обаче до обръщението между капиталистите от сфера *В*, това просто е обръщение между капиталисти като капиталисти, обръщение на капитали, които взаимно се възстановяват. Парите функционират тук главно като *платежно средство* [118] за уреждане на взаимните сметки. (Ако циркулират като кредитни пари, тези пари се появяват и изчезват, както изискват потребностите на това обръщение.) Но независимо от това дали те функционират като платежно средство или като средство за обръщение (покупателно средство), необходимите в тази сфера пари (а ние предполагаме тук метални пари) циркулират само между капиталистите от сфера *В* и служат за оборота на постоянните им капитали. Едни и същи пари могат да преминат случайно в друга сфера на обръщението, но определено количество от тях постоянно циркулира в тази сфера, постоянно е обхванато от нея. Те циркулират между едни и същи капиталисти. Но ако вземем тези пари в изходния им пункт или в един момент, когато при всеки един от капиталистите се е върнала хвърлената от него в това обръщение част от парите, ще видим, че всеки от тези капиталисти трябва да притежава една част от своя капитал освен във формата на производителен капитал във формата на паричен капитал, следователно трябва да е купил или получил по някакъв друг начин една част от циркулиращите изобщо пари. Колкото и различно да се разпределят парите от тази сфера в различни моменти в зависимост от различните производствени условия, срокове за плащане и обороти между различните капиталисти, съвкупното обръщение на тази сфера представлява техния особен паричен капитал (различен от паричния капитал, който представлява техния променлив капитал, и от парите, които привеждат в обръщение техния доход).

Видяхме, че паричното обръщение в сфера *А* е просто обръщение на пари, което представлява изразходването на дохода в сфера *А* и по този начин същевременно отново придава на авансирания в сфера *А* променлив капитал неговата парична форма. За паричното обръщение между сфери *А* и *В*, единственото обръщение, което става между тези две сфери, служат само парите, които опосредст-

вуват изразходването на дохода на сфера *B*, но същевременно размяната между постоянната част на стоковия капитал на сфера *A* и представляващата дохода част от стоковия капитал на сфера *B*. Следователно тази част от намиращите се в обръщение пари опосредствува 1) изразходването на дохода на капиталистите от сфера *B*; 2) изразходването на работната заплата на сфера *B*, а така също възстановява по заобиколен път паричната форма на авансирания в сфера *B* променлив капитал; 3) запазва същевременно паричната форма на постоянния капитал на сфера *A*.

Въпреки тези различни функции парите, които циркулират в сфера *A* и между сфери *A* и *B*, са само намиращи се в обръщение пари, които представляват доходите на двете сфери — както доходите на работниците, така и доходите на капиталистите като парични доходи. Следователно те не изпълняват никаква функция за обръщението на парите, което става между капиталистите като притежатели на постоянния капитал на сфера *B*. Те нито купуват, нито заплащат тази част от своя стоков капитал.

Разглеждана като *потребители* — т. е. като изразходващи доход, — съвкупната маса на капиталистите и работниците от сфери *A* и *B* не заплаща и не купува каквато и да било част от постоянния капитал на сфера *B*. Затова чудовищна грешка на *А. Смит* е твърдението му, че потребителите плащат в края на краищата цялата стойност на капитала, авансиран годишно за производство, и на стоковия капитал, произвеждан годишно от тях, и че затова тяхното парично обръщение възстановявало съвкупното парично обръщение и все отново придавало на съвкупния стоков капитал (т. е. на включената в него част от същия, която е равна на авансирания производителен капитал) неговата парична форма[a]. Грешката му произтича от

а) «Обръщението на всяка страна може да се разглежда като разделено на два различни клона: обръщение между търговците (А. Смит обяснява, че под търговци разбира тук не само търговците, но и промишлениците и т. н., с една дума, всички агенти на търговията и промишлеността на една страна) и обръщение между търговците и потребителите. Макар че едни и същи парични знаци, били те книжни или металически, могат да се използват ту в едното, ту в другото обръщение, все пак, тъй като и двете винаги стават по едно и също време, всяко изисква известна сума пари от единия или другия вид. *Стойността на стоките, които циркулират между различните търговци, никога не може да надвиши стойността на стоките, които циркулират между търговците и потребителите, тъй като всичко, което се купува от търговците, в последна сметка е предназначено да бъде продадено на потребителите»* [*A. Smith.* Recherches sur la Nature et les Causes de la Richesse des Nations. Traduction nouvelle, avec des notes et observations, par Germain Garnier. Paris, 1802]. t. II, l. II. ch. II, p. 292, 293 [Бълг. изд. с. 310].

Из основи погрешно е положението на Смит, че търговията между търговци и потребители трябва да бъде равна на търговията между търговци и търговци,

неправилното схващане за отношението между капитал и доход и от погрешния анализ на действителната обмяна на веществата на съвкупния *стоков капитал* във възпроизводствения процес, така както го изложихме ние. С това са свързани, както ще видим по-късно, други чудовищни заблуждения (виж книга III, гл. VI).

Рутинната безкритичност, с която *цялата* по-късна политическа икономия се е задоволявала да повтаря като папагал тази грешка на Смит относно обръщението и другите погрешни предпоставки (като например анализа на цената на една стока) и вместо с истински анализ да се ограничава с фразата, че това, което за едни е доход, за други е капитал, и т. н., показва безкритичната леност на тази така наречена наука.

Постоянният капитал на сфера *B*, т. е. на капиталистите, които произвеждат средства за производство, веществените елементи на постоянния капитал, съвсем не им се заплаща от потребителите. Те си го възстановяват само от стоковия капитал на своята сфера, като иземват част от собствения си продукт непосредствено от произведения от тях самите стоков капитал, за да го накарат да функционира отново като средства за производство в собствената им сфера на мястото на износените средства за производство, [119] или го възстановяват чрез опосредствуваната от обръщението размяна на тази част от стоковите си капитали. Тъй като по този начин той постоянно се връща пряко или косвено при тях от производството и стойностната част на потребения постоянен капитал постоянно им се възстановява, защо и от кого трябва да им се заплаща той повторно?

Голяма бъркотия се получава тук поради разликата между *нето* и *бруто доход,* между чист и общ доход. Капиталът, авансиран отначало като пари, но в действителност като *производителен капитал,* е само *аванс*. За разлика от него *продуктът — стоковият капитал,* в който се превръща производителният капитал, може да бъде наречен *доход* (*бруто доход*), макар че за отделния капиталист той тепърва трябва да претърпи своята метаморфоза. Ако разглеждаме цялата страна, съвкупният *стоков капитал* образува нейния *съвкупен доход,* тъй като обръщението само опосредствува разпределението на този стоков капитал отчасти между отделните капиталисти като такива, отчасти между всички потребители. Употребяваме ли

че фактически последната трябва напълно да я балансира (под потребители трябва да се разбират индивидуалните потребители, а не производителните, които той самият отнася към търговците). То почива на погрешната му теза, че целият продукт се свежда до дохода, и фактически означава само, че частта от стоковата размяна, която е равна на размяната между капитал и доход е равна на съвкупната размяна на стоки. Погрешни като това положение са и практическите изводи, които *Тук*[87] прави от него за паричното обръщение.

обаче думата доход в този смисъл, под нея — както за отделния капиталист, така и за всички капиталисти изобщо — трябва да се разбират както доходът от капитал (постоянен и променлив), така и доходът от принадена стойност, която може да бъде потребена като доход или да бъде превърната във фонд за натрупване. А в този смисъл категорията «*доход*» няма никаква стойност. От друга страна обаче, под нето доход на един капиталист се разбира, първо, това, което остава след приспадането на постоянния и променливия капитал, които са били авансирани, т. е. именно след *приспадането* на една част, която преди това е била включена в понятието *доход;* второ обаче, това, което остава след приспадането на частите от принадената стойност, които той на свой ред трябва да изплати, като рента и лихва; следователно в действителност нето доходът на капиталиста не е нищо друго освен оставащите му *кратни части от принадената стойност* (или принадения продукт). Съобразно с това нето доходът на нацията се различава следователно от нето дохода на отделните капиталисти и от нето дохода на всички промишлени капиталисти, взети заедно. Едното определение включва всички части, цялата сума на принадената стойност (или принадения продукт), другото — изключва всички тези части освен особената част на принадената стойност, която се превръща в *промишлена печалба.* В този смисъл е правилно да се каже, че нацията може да потребява *брутния доход,* а отделният капиталист — само своя *нето доход.* Трето, в последния смисъл обаче и работната заплата е изключена от *нето дохода* и дори от *брутния доход* — принадената стойност=сумата на печалбата, лихвата и рентата.

Съвкупният *променлив* капитал се състои веществено от средства за живот, и то от средствата за живот на работниците. Както видяхме, той напълно се потребява от работниците като доход и трябва постоянно да се възпроизвежда. Но в своята форма на *променлив капитал,* като купувач на труд (с изключение на някои натурални повинности на селскостопанските ратаи и т. н.) той се явява по отношение на работника като *паричен капитал* и това е формата, в която се авансира от всеки отделен капиталист. Разглеждан откъм действителните му вещeствени елементи, той се намира като *стоков капитал* в ръцете на ония капиталисти, които произвеждат средства за живот. Затова, щом бъде действително продаден и влезе в потребление, той се купува от работниците чрез изразходване на тяхната работна заплата, която образува техния доход. Той *се авансира* само в *парична форма* и само доколкото се авансира за покупки като променлив капитал, той функционира в *тази* форма. Напротив, щом влезе — разглеждан откъм веществените му елементи — в потребление, той се явява по отношение на работника не като *променлив*

капитал, а като *стока* (стоков капитал за капиталиста, който продава тази стока, просто стока за работника, който я купува), за която той разходва своя доход. Дотолкова брутният доход на нацията пак се различава от брутния доход на капиталистите, защото първият включва променливия капитал (разглеждан откъм веществените му елементи), а вторият — не. Но дори в този смисъл *брутният доход* на нацията би се различавал от нейния съвкупен доход. Виждаме каква бъркотия може да се крие зад тази терминология! Ако *брутният продукт* се различава от *принадения продукт,* това е нещо друго. *Брутният продукт* обаче не е нищо друго освен съвкупният стоков капитал.

Видяхме, че *съвкупната стойност* на годишния продукт както на съвкупния капитал, така и на отделните капитали се дели на две части, едната от които представлява *постоянен* капитал, другата — *доход* (работна заплата, т. е. променлив капитал и принадена стойност). Ако се абстрахираме от частта от годишния продукт, която производителите му непосредствено задържат било за своя фонд за потребление, било за производствения си фонд, всяка част от този продукт отначало се продава, т. е. на стойността му се придава *независима самостоятелна форма* в пари. Стойността му придобива в пари *отделна* и *независима* от потребителната му стойност форма. И с тази *стойност* на своя продукт всеки отделен капиталист купува (точно както и работникът със *стойността* на своята работна заплата, която също съществува самостоятелно в пари) частта от съвкупния продукт, в която тя се превръща, било то средства за потребление или средства за производство. Следователно това е всъщност само друг израз за стоковата метаморфоза и *Щорх* е съвсем прав, когато казва:

«Ясно е, че *стойността* на годишния продукт се дели отчасти на капитал и отчасти на печалба и че *всяка от тези части* [120] *на стойността на годишния продукт редовно купува продуктите,* от които нацията се нуждае както за поддържането на своя капитал, така и за възстановяването на своя потребителен фонд. . . Продуктите, които образуват *капитала* на една нация, *не подлежат на потребление* (*Storch.* Cours d'économie politique. Tome V: Considérations sur la nature de revenu national. Paris, 1824, p. 134—135, 150).

Видяхме как в сфера *B* — производствената сфера, в която капиталът произвежда средствата за производство, елементите на постоянния капитал — новодобавеният труд, т. е. трудът, който възстановява постоянния капитал, потребен в сфера *A* за производството на средства за живот, също така се превръща в работна заплата и принадена стойност, както и новодобавеният в сфера *A* труд, и затова също може да бъде потребен като доход, макар и не във формата на своя непосредствен продукт, а във формата на частта от капитала на

сфера *А,* разменена срещу него. Следователно в продукта на сфера *А* фактически се заплаща новодобавеният в сфера *В* труд, но за това част от продукта на сфера *В,* чиято стойност е равна на кристализацията на новодобавения труд, заема мястото на постоянния капитал. Трудът, който е новодобавен по този начин, за да възстанови *постоянния капитал,* може да бъде реализиран като доход (работна заплата и принадена стойност), защото една част от стоковия капитал на сфера *А,* която представлява само *минал труд* (постоянен капитал), може да бъде потребена в натуралната си форма; следователно, защото тази размяна *между* минал и жив труд става между дохода на сфера *В* и постоянния капитал на сфера *А;* защото една част от стоковия капитал на сфера *А* представлява само минал труд, следователно не може да бъде потребена в сфера *А*.

Това е първото, което е необходимо, за да се схване този процес.

Това, което трябва да се схване на второ място — а то важи за съвкупните произведени стокови капитали, за съвкупните продукти на сфера *А,* както и на сфера *В,* — е следното.

Да вземем някакъв интервал от време — една година или, ако щете, един ден. Целият труд, който се добавя през това време към постоянния капитал, се дели на заплатен и незаплатен труд. *Стойностната част* на продукта, в който той кристализира, се дели поради това на *работна заплата* и *принадена стойност,* или *доход* (доколкото се абстрахираме от обратното превръщане на принадената стойност в капитал, или от натрупването), и като такава може да бъде потребена. Останалата стойностна част на продукта, равна на стойността на постоянния капитал, напротив, не е продукт, не е кристализация на този новодобавен труд. Затова стойността на новодобавения труд (работна заплата + принадена стойност) е представена само в една част от съвкупния продукт, т. е. представена е в съвкупния продукт *минус* частта от съвкупния продукт, в която съществува сега стойността на авансирания постоянен капитал. Работата се представя непосредствено така. Но ако разгледаме и обръщението, т. е. предшествуващото превръщане на продукта (стоковия капитал) в *пари или самостоятелното представяне на неговата стойност,* само частта от тази стойност, в която е кристализирал новодобавеният труд (работната заплата + принадената стойност), може да се превърне в доход на капиталистите и работниците, т. е. те трябва да присъединят една част от съществуващия стоков капитал към своя фонд за потребление. Другата част от тази *стойност* трябва да изкупи обратно веществените елементи на постоянния капитал. (По същия начин парите, които капиталистът получава от продажбата на своите стоки на работниците и които се връщат при него в резултат на тази продажба на неговите стоки, не трябва да бъдат изразходвани като

доход, а отново като парична форма на променливия капитал.) Но въпреки че *новодобавеният труд* е представен само в една част от *съвкупната стойност* на продукта и затова може да изкупи обратно със *създадената от него стойност* също така само една част от продукта — защото всяка част от продукта може да бъде купена само като се плаща нейната *стойност*, — *целият продукт*, разглеждан откъм веществената му страна, все едно дали се състои от средства за живот или от средства за производство, е съединение на новодобавения труд (разглеждан също откъм веществената му страна, не като количество труд, а като действителен производителен труд) с неговите средства за производство, негов продукт, нов продукт. Всичкият памук е превърнат в прежда, взел е тази нова форма на продукта, или формата на новия продукт, макар че може би само $^1/_3$ от стойността на преждата представлява новодобавеният предачен труд, а останалите две третини — само стойността на памука, вретената и т. н. Но този въпрос бе изложен преди, в *книга I*, гл. II (2, 3). Виждаме обаче до какви заблуждения може да доведе това, ако предачният труд, доколкото той в качеството си на този определен вид производителен труд е придал новата форма на *целия* продукт — на преждата, се смесва с определено количество труд, което е създало само определена част, $^1/_3$ от съвкупната стойност на преждата. Само количеството труд, което е добавено, за да се превърне памукът в прежда, създава *стойност*; а *начинът*, по който се добавя този труд, затова и реалното му преобразуване, в резултат на което се потребяват средствата за производство, създава само *потребителната стойност* на стоката, каквато е само функциониращата потребителна стойност на самия труд или неговата определена полезност. Но частта от продукта, която новодобавеният труд може да купи, се определя само от *стойностната част*, която добавената от него стойност образува от съвкупната стойност на продукта.

[121] *Трето*, макар че *стоковият капитал* на сфера *A* — средствата за живот, в които се реализира доходът на работниците и капиталистите от сфери *A* и *B*, следователно на *всички потребители* (защото досега не познаваме други потребители), — разглеждан откъм неговата стойност, е отчасти продукт на новодобавен труд, отчасти продукт на *минал* (това важи също, ако той се разглежда откъм *потребителната му стойност*, защото освен жив труд са необходими средства за производство, за да може той да създаде потребителна стойност) труд, целият *стоков капитал* може да се разглежда така, като че ли в него е представен *целият новодобавен труд*; защото новодобавеният в сфера *B* труд, равен на постоянния капитал на сфера *A*, се реализира (чрез размяна) в продуктите на сфера *A*. Целият този стоков капитал, макар че освен новодобавения

в *собственото* му производство труд съдържа стойността на потребените средства за производство — оръдия, машини, суров материал и т. н., представлява тогава *добавеният* не само в собственото му производство, но и в производството изобщо *нов труд;* обществено новодобавеният труд. В действителност стойността на този съвкупен капитал е равна на *стойността,* която е създал добавеният в самото негово производство нов труд, плюс стойността, която е създал новодобавеният в производството на средства за производство труд. Тази стойност (равна на сумата на съвкупната работна заплата на работниците+принадената стойност на капиталистите) може следователно да купи целия този продукт; затова може да се приеме, че цялата му стойност се свежда до *дохода*=работната заплата+принадената стойност. Но тогава новодобавеният във възпроизводството на постоянен капитал труд трябва да бъде равен на нула, защото той не образува каквато и да било стойностна част от тази част на съвкупния продукт, а съвкупният продукт, доколкото той се състои от новопроизведените веществени елементи на постоянния капитал, трябва да се разглежда така, като че ли в него не е овеществен какъвто и да било новодобавен труд, а новодобавеният труд 1) само запазва *стойността* на постоянния капитал и 2) придава му новата форма. Трудността произтича от това, че натуралната форма на продуктите, в която непосредствено е представен новодобавеният труд (средства за живот и средства за производство), се различава от продуктите, в които се реализира създадената по този начин стойност (средства за живот).

Ако това не бъде схванато, както не е било схванато досега, възникват неразрешими трудности. Тези трудности се представят в различни форми:

Първо, стойността на целия стоков капитал се свежда до труд, не е нищо друго освен известно количество овеществен труд. Самото това количество труд на свой ред се разпада на заплатен и незаплатен труд; първият е равен на работната заплата на работниците, вторият — на принадената стойност на капиталистите. Следователно стойността на целия стоков капитал трябва да може да се разпада — косвено или непосредствено — на работна заплата и принадена стойност, на доход. Или някъде се извършва труд, който не се разпада на работна заплата и принадена стойност, а има само за цел да възстанови потребените в производството стойности, които обаче са условия за възпроизводството? Но кой изпълнява този труд, защото всеки труд на наемните работници се разпада на две части — с едната работникът поддържа собствената си производствена способност, другата образува принадената стойност на капитала?

Второ, тъй като стойността на съвкупния стоков капитал е

равна на стойността на постоянния капитал+новообразуваната от новодобавения труд *стойност* (равна е на стойността на авансирания променлив капитал+принадената стойност), как с *новодобавената стойност*, която образува само част от стойността на съвкупния продукт, трябва да бъде изкупен обратно този съвкупен продукт?

Трето, би се стигнало до абсурдната представа, че една нация може да изяжда всяка година като доход целия си капитал, така че в началото на втората година тя отново започва процеса без средства за производство и без средства за живот.

«Пита се дали доходът на едно семейство, което задоволява всичките си потребности със собствения си труд, много примери за което дава Русия. . . дали *доходът* на такова семейство е равен на брутния продукт на неговата земя, неговия капитал и неговия труд? Може ли то да живее в своите хамбари и обори, да изяжда своето семе за посев и фуража, да се облича в кожите на своя работен добитък, да се ползва от земеделските си сечива? Съгласно с тезата на господин Сей на всички тези въпроси би трябвало да се отговори утвърдително» (*Щорх,* пак там, с. 135—136).

(Макар че Щорх много правилно изтъква това по отношение на Сей, който безкритично повтаря А. Смит, той самият обаче бе напълно неспособен да схване и обясни това явление. Заслугата му е, че го е констатирал.)

[122] По-долу ще бъдат изложени накратко трудностите, които възникват при неправилния анализ на реалната обмяна на веществата във възпроизводствения процес.

В книга I, гл. II, 2 видяхме, че всеки капитал, равен на $c+v$, равен на една постоянна+една променлива съставна част, се представя в един продукт, равен на $c+v+m$, разделен според стойностните му съставни части, както следва: на една част, която представлява само стойността на постоянния капитал, на една част, която представлява само стойността на възпроизведената променлива част на капитала, и на един принаден продукт m, който представлява само принадената стойност или приведеният в движение и кристализиран принаден труд. Частите $v+m$ са стойностни части, в които се фиксира целокупният новодобавен, приведен в движение от съвкупния капитал жив труд. Частта c представлява само минал труд, който е предхождал производствения процес, от който е излязъл продуктът. Сега капиталистът трябва да продаде продукта и да размени отново една част от него срещу елементи на c. С други думи, той трябва да възстанови използвания в неговата стока постоянен капитал. Пита се обаче *кой работи,* за да възстанови този постоянен капитал, щом целият работен ден е представен във $v+m$ и повече не се работи? Къде е трудът, който възстановява този постоянен капитал?

Стойността на готовия продукт, да речем например платното,

се разпада на две части, с едната от които отново се купуват елементите на постоянния капитал, а другата се изразходва за предмети за потребление. Пита се обаче на кого продава капиталистът, да речем, двете третини от своя продукт, които представляват постоянен капитал?

Простите междинни операции на търговията, доколкото играят само опосредствуваща роля, тук трябва да бъдат напълно оставени без внимание. Например, ако 8-те аршина платно (които представляват постоянният капитал) минат през ръцете на 20 търговци, 20-ият търговец би представлявал по отношение на потребителя първият търговец, именно производителят на платното, а той — последният купувач, който действително плаща.

Обичаен метод на ленивия ум да се отърве от някоя трудност се състои в това да отложи въпроси и по този начин да предаде на забрава трудността, нерешения проблем. Например да се задоволи с фразата, че това, което за един е капитал, за друг е доход, и че по този начин в края на краищата за всички, взети заедно, *стойността* на една стока трябва да се свежда до *доход* (работна заплата + принадена стойност). За да покажем това с един пример, да предположим, че във всички сфери на производството съвкупният капитал се състои $^2/_3$ от постоянен и $^1/_3$ от променлив капитал и че принадената стойност навсякъде е равна на 100 процента; или тъй като по този въпрос ни интересува не деленето на новодобавения труд на заплатен и незаплатен, на работна заплата и принадена стойност, а само отношението на стойностната част от стоката, която е равна на $v+m$, т. е. в която е въплътен съвкупният новодобавен труд, *целият работен ден,* към частта от продукта, която е равна на *c* и стойността на която се определя само от влезлия в производството *минал,* предхождащ труд, ще приемем, че във всички отрасли на промишлеността, във всички отрасли на производството отношението на труда, съдържащ се в *постоянната* част на капитала, към новодобавеното работно време е равно на 2:1. Следователно от 12 аршина платно, равни на 36 шилинга, 8 аршина, равни на 24 шилинга, възстановяват постоянния капитал на фабрикантите — тъкачи на платно, 12 шилинга възстановяват *новодобавения труд,* който се свежда до дохода, до работната заплата + принадената стойност. Нека в 12-те аршина са въплътени 36 работни часа; тогава 24 работни часа са въплътени в 8 аршина, равни на 24 шилинга, а 12 часа — в 4 аршина, равни на 12 шилинга. Четири аршина платно, които само тук представляват продукт, който може изобщо да бъде потребен, който влиза в дохода, могат следователно да бъдат потребени от самите им производители; 8 аршина трябва да бъдат продадени и превърнати обратно в постоянен капитал. Това става в производствения отрасъл *A*, чийто продукт

е платното. По този начин ние сме превърнали $^1/_3$ от продукта в доход. За да си помогнем по-нататък, да предположим, че отрасъл *B* изразходва целия си доход, равен на 24 шил., за платно. Съгласно нашето предположение продуктът на отрасъл *B* ще възлезе тогава на 72 шил.; именно 12 шилинга, равни на 12 работни часа принадена стойност в новодобавен труд, 24 шилинга, равни на 8 аршина платно= =24 работни часа новодобавен труд, и 48 шилинга, равни на 48 работни часа съдържащ се в постоянния капитал труд. Затова съвкупното работно време, което се съдържа в продукта на отрасъл *B*, е равно на 6 работни дни. С продукта на отрасъл *B* обаче ние се намираме в по-голямо затруднение, отколкото с продукта на отрасъл *A*. $^1/_3$ от продукта на отрасъл *A* се потребяваше от собствените му производители; напротив, производителите от отрасъл *B* са потребили целия си доход, цялата стойност, която са добавили към своя постоянен капитал, за продукта на отрасъл *A*; следователно те трябва да продадат целия продукт на отрасъл *B*, равен на 72 шилинга, равен на 6 работни дни, на трети лица. За него се разходва сега целият доход на *C*. Така че този доход трябва да бъде равен на 72 шилинга, равен на 6 работни дни и на него съответствуват 12 работни дни, които се съдържат в постоянния капитал на отрасъл *C*. [123] В продукта на отрасъл C се съдържат следователно *18 работни дни,* равни на 216 шил., от които 72 шил. представляват стойността на работната заплата и принадената стойност, новодобавеният труд, а 144 шил. — стойността на 12-те работни дни, съдържащи се в постоянния капитал. Нека целият този продукт влезе сега пак в дохода на отрасъл *D*. Следователно този доход трябва да бъде равен на 216 шил., равен на 18 новодобавени работни дни и на него съответствуват 36 работни дни=432 шил., които образуват постоянния капитал на отрасъл *D*, и т. н. Безполезно е да прехвърляме въпроса по-нататък от отрасъл в отрасъл. Според Хегеловия начин на изразяване ние попадаме в *прогресията на лошата безкрайност,* т. е. на безкрайното отлагане за неопределено време на въпроса, на проблема, на трудността, която ни обгражда. Ние попадаме в тази прогресия, ако стойността на всички продукти трябва да се разпада на работна заплата+ принадена стойност, на новодобавен труд, и то не само добавен към една стока труд, но и новодобавен към постоянния капитал в друг отрасъл на производството труд. Но ние не само постоянно прехвърляхме въпроса от отрасъл *A* в отрасъл *B*, от отрасъл *B* в отрасъл *C*, от отрасъл *C* в отрасъл *D*. С това прехвърляне ние предадохме на същата трудност по-големи количествени размери. В отрасъл *A* ние трябваше да даваме отчет за постоянен капитал, в който са кристализирани 2 работни дни. В отрасъл *B* трябва да даваме отчет за постоянен капитал, в който са кристализирани 4, в отрасъл *C* — за постоянен капитал,

в който са кристализирани 12 работни дни, и най-после в отрасъл *D* за постоянен капитал, в който са кристализирани 36 работни дни, т. е. двойно повече, отколкото в постоянните капитали на отрасли *A*, *B* и *C*, взети заедно. Така ние отново сме изправени пред нашия първоначален проблем, само че вместо постоянен капитал, в който, бяха въплътени 2 работни дни, сега се касае за постоянен капитал, в който са въплътени 2×18, следователно 18 пъти повече работни дни. Безполезно е да предполагаме, че сметката би излязла друга, ако отрасъл *A* например не изразходва цялата си работна заплата + принадената стойност в собствения си продукт, платното, а отчасти в продуктите на отрасли *B*, *C* и *D*. Размерите на разходите, часовете добавен труд, които се съдържат в продуктите на отраслите *A*, *B*, *C* и *D*, взети заедно, могат винаги да разполагат само с една стойност, с едно реализирано работно време, което е равно на тях самите. Купуват ли повече от единия продукт, тогава купуват помалко от другия. Това само би объркало сметката и съвсем не би променило резултата.

Следователно невъзможно е стойността на дохода да покрива стойността на целия продукт. Но тъй като освен дохода не съществува фонд, от който може да бъде заплатен продуктът, продаван от производителя на потребителя (индивидуалния), невъзможно е излишъкът на стойността на продукта да се продава, заплаща или потребява свръх съдържащата се в него стойност на дохода. От друга страна обаче, всеки продукт трябва да се продава и заплаща по неговата стойност.

Възможно е в стоките на отрасли *B*, *C* и *D* отношението на novoдобавения труд (който се разпада на работна заплата+принадена стойност) към труда, съдържащ се в постоянния капитал, да е различно. Но колкото и различно да е това отношение в различните производствени отрасли, винаги можем да изчислим средната величина; следователно да допуснем, че новодобавеният труд в продукта на цялото общество или на цялата капиталистическа класа, в съвкупния продукт на капитала, е равен на *a*, а миналият труд, въплътен в постоянния капитал, е равен на *b*. Или отношението 2:1, което вземаме за отрасъл *A*, произвеждащ платно, е само символичен израз на отношението *a*:*b*. Ако приемем, че в отрасъл *A* е съсредоточен съвкупният продукт на обществото, само $^1/_3$ от този съвкупен продукт може да бъде купена от производителите за собственото им потребление и заплатена със сумата на работната им заплата и принадената стойност, равна на сумата на новодобавения труд, равна на сумата на съвкупния им доход. Те нямат фонд да купят, заплатят и потребят останалите $^2/_3$.

Дори да не вземем под внимание затруднението, че една част

от съвкупния продукт се състои от потребителни стойности, които по своята природа не могат да влязат в индивидуално потребление, и да извикаме на помощ, както прави отчасти А. Смит, положението, че макар *стойността* на продадените стоки да се разпада на новодобавения труд (работната заплата+принадената стойност)+постоянния капитал, все пак еквивалентът, купуван с тази стойност, се състои само от новодобавен труд, то не бива да забравяме, че всяка стока, преди да е продадена, е стока, подлежаща на продаване, и става пари в резултат само на изменение на формата. Затова като подлежаща на продаване стока всяка стока би се състояла от подруги стойностни елементи, отколкото продадената стока, което е абсурдно.

[124] По-нататък, трудът, извършен от обществото например за една година, би покрил не само самия себе си — така че ако цялата стокова маса би била разделена на две равни части, едната половина на годишния труд би образувала еквивалент на другата половина, — но едната третина от труда, която образува текущия труд на съвкупния годишен труд, съдържащ се в годишния продукт, би покрила $^{3}/_{3}$ от труда, би била равна на величина, която е 3 пъти по-голяма, отколкото е тя самата. Това е още по-абсурдно.

Ако подходим към въпроса от противоположната страна и се опитаме да си дадем сметка за продажбата на 12-те аршина платно (представляващи тук продуктът, който може да бъде потребен, следователно продуктът, който изобщо образува *доход*), като ги разпределим не само между непосредствените им производители, тъкачите, но и между предачите, машиностроителите, производителите на лен и т. н., с една дума, между всички, чието производство е допринесло за неговото изготвяне, ще установим, че по този начин може да се разполага с всичките 12 аршина и че цялата им стойност се заплаща, но само с *новодобавения* от всички тези производители *труд* (тяхната работна заплата+принадената стойност); но че *стойността* на използваните от тях самите постоянни капитали, която трябва да бъде възстановена и която следователно се изисква и за производителите на 12-те аршина платно, също не може да бъде купена и заплатена със *стойността* на 12-те аршина, както и самото платно, разглеждано като потребителна стойност, не може да функционира като техни собствени средства за производство, следователно не може да възстанови в натура постоянния им капитал. Този втори метод, който също не води до нищо (ако се практикува по обичайния досега начин), се различава от първия начин по следното: при първия начин ние се отърваваме от трудността, като караме производителите на третата стока да изразходват дохода си в платно и по този начин да възстановят на тъкача стойността на постоянния му капитал

превръщайки го в *доход* за обществото. А при втория начин разглеждаме стойността на платното като произведена от всички капиталисти, чийто продукт във вид на суровини, средства на труда и т. н. влиза в производството на платното; но тук, както и при първия начин, ние също тъй малко успяваме да превърнем в доход целия необходим за производството на платното и потребен в това производство постоянен капитал, или да възстановим стойността му чрез включване на новодобавения в производството на платно труд.

Видяхме, че съвкупната допълнителна стойност, която се произвежда от добавения през годината труд в сфера *B* — сферата на производство на средства за производство — възстановява *постоянния капитал* на сфера *A*, докато, обратното, в частта от продукта на сфера *A*, която представлява неговият постоянен капитал, допълнителната стойност, новосъздадената стойност в сфера *B* се реализира като доход, изразходва се като доход, така че по този начин доходът или създадената от допълнителния труд в сфера *B* нова стойност (равна на работната заплата+принадената стойност) действително се явява *за нейните производители* като доход в продуктите на сфера *A*.

В тази размяна на постоянния капитал на сфера *A* срещу дохода на сфера *B* и в тяхното взаимно обезпечаване същевременно се отстранява и решава въпросът, доколко една част от постоянния капитал, която функционира през годината като такава в различни сфери на производството, действително е само *изменената форма,* която взема през същата година *променливият капитал,* функциониращ в други сфери на производството. Или по-скоро не *авансираният,* а *реализираният* в продукта променлив капитал. Авансираният променлив капитал е равен само на стойността на работната заплата. *Реализираният* в продукта променлив капитал е равен на възпроизведената стойност на работната заплата+новопроизведената принадена стойност, кристализацията на сумата на новодобавения през годината заплатен и незаплатен труд. Платното например образува част от стоковия капитал на сфера *A*. Следователно определено количество платно е преди всичко начинът на съществуване на постоянния капитал на тъкача на платно, който капитал се е превърнал обратно в конституиращите елементи на неговия постоянен капитал, в прежда, каменни въглища, машини и т. н. Но потребената прежда, въглища, машини и т. н., които тъкачът възстановява от реализираната стойност на своето платно, представляват само частта от преждата, въглищата и машините и т. н., която се превръща в дохода на техните производители, или в чиято стойност се е реализирал авансираният от тях променлив капитал. Следователно изразът, че това, което се представя за един (сфера *B*) като реализиран промен-

лив капитал, се представя за друг (сфера *А*) като постоянен капитал, е само друг начин на изразяване на това, че доходът на производствената сфера *В* се разменя срещу постоянния капитал на производствената сфера *А*. Решаващото е това, че двете стойностни суми не се включват в сметката два пъти като постоянен или два пъти като реализиран променлив капитал. В действителност само стойностната част на продукта на сфера *А* е постоянен капитал, продукт на *минал труд* и само стойностната част [125] на продукта на сфера *В* е реализиран променлив капитал, кристализация на новодобавен труд, макар че вследствие на размяната между сфери *А* и *В* в продукта на сфера *В* постоянният капитал на сфера *А* се възстановява в натура и затова функционира сега в сфера *А* като постоянен капитал, докато частта от продукта на сфера *А*, която представлява нейният постоянен капитал, се потребява в натура като доход, като реализиран променлив капитал на сфера *В*. Продуктът на миналия труд се потребява като доход, а продуктът на новодобавения труд функционира като постоянен капитал. Това се отнася обаче само до смяната на местата на *потребителните стойности,* в които са представени миналият и допълнителният труд, не на техните *стойности*. Едната половина от стойността на сумата на тези два стокови капитала, които са се разменили, представлява *постоянната част от капитала* на обществото, другата половина — *реализираният променлив капитал.*

Нищо не променя същността на работата, ако продуктите на сфери *А* и *В,* вместо да се разменят и възстановяват в края на годината, се разменят и възстановяват отчасти *през годината,* следователно например преждата, въглищата и т. н., произведени вчера, се превръщат в платно, произведено днес, а вдругиден производителите на прежда и въглища купуват платно за своето потребление. Ако вземем среден ден на годината, те могат да изразходват повече в платно или в някакъв друг потребяем продукт, т. е. продукт на сфера *А,* от стойността, която те самите са добавили с допълнителния си труд към стойността на своите средства за производство, следователно към собствения си постоянен капитал, както, от друга страна, ежедневно потребяваната прежда, въглища, машини и т. н. образуват кратна част от постоянния капитал на тъкача на платно.

Нищо не променя и това, че самият постоянен капитал минава през различни стадии на производството и производствени сфери, така че това, което за един е постоянен капитал, за други е продукт, който поради това, разглеждан откъм неговата стойност, е равен на сумата на потребения от тях самите постоянен капитал + реализирания променлив капитал. Например преждата е постоянен капитал на тъкача на платно, но тя е продукт на предача, чийто собствен постоянен капитал се състои от лен, машини и т. н. Ленът, машините

и т. н. пък са продукти на производителя на лен и машиностроителя, чийто постоянен капитал се състои от ленени семена, тор, стойността на обработката на земята и т. н., както и от желязо, дърва, ремъци, машини, въглища и т. н. Това не изменя по-нататък нищо освен обръщението. Продавачът на платно (изобщо на потребяемия продукт на сфера *А*) купува отново прежда и по този начин продуктът на преждата, лена, машините и т. н., или парите, които производителят на лен, машиностроителят и т. н. изразходват за купуване на средства за живот, му се възстановяват от производителя на постоянния капитал, който е получил последната форма, в която може да функционира като средство за производство или постоянен капитал на сфера *А*. Ако преждата или известни части от произведения в сфера *В* постоянен капитал влизат *напълно в сфера А*, т. е. не могат сами да функционират отново като средства за производство на сфера *В*, това се компенсира, като една друга част от произведените в сфера *В* стоки съвсем не влиза в сфера *А*, а само образува елементи на постоянния капитал, който влиза в сфера *А*, и на капитала, който е нужен за производството на тези постоянни елементи. За да опростим работата, да приемем, че 400-те ф. ст. принадена стойност+работна заплата, или реализираният променлив капитал, които се произвеждат в сфера *В* и затова се разменят с продуктите на сфера *А*, са само продуктът на единия вид капиталисти B^1, докато другият вид капиталисти B^2 трябва да възстановят само потребения от капиталистите B^1 постоянен капитал, но не трябва да възстановят *непосредствено* каквато и да било част от постоянния капитал на сфера *А*. Затова продуктът на капиталистите B^1 е равен на 400 ф. ст., от които 300 ф. ст. представляват авансиран капитал, именно 200 ф. ст. постоянен капитал и 100 ф. ст. променлив капитал. Продуктът съдържа 200 ф. ст. постоянен капитал и 200 ф. ст. работна заплата и принадена стойност. Следователно капиталистът B^1 купува от сфера *А* за 200 ф. ст. и капиталистът B^2 също купува от сфера *А* за 200 ф. ст. С тези 400 ф. ст. капиталистът от сфера *А* купува обратно продукта на капиталиста B^1 и по този начин възстановява на капиталиста B^1 парите, необходими за изразходване на работна заплата (променлив капитал) и принадена стойност. По-нататък капиталистът B^1 купува обратно от капиталиста B^2 постоянния капитал и по този начин възстановява на капиталиста B^2 200-та ф. ст., необходими за изразходване за работна заплата и получаване на принадена стойност. Цялата разлика е само тази, че вместо да се стичат непосредствено от сфера *А* у капиталиста B^2, 200-те ф. ст. се стичат у него по заобиколен път от капиталиста B^1. Но съвкупната сума, която капиталистът *В* е изразходвал в сфера *А* за реализирането на своя доход, както и преди, е 400 ф. ст., равни на стойността на променливия капитал, реализиран в

нейния съвкупен продукт, или на принадената стойност, създадена от нейния новодобавен труд. Също така само $^1/_3$ от създадения от тях продукт, който се състои от средства за производство, от веществените елементи на постоянния капитал, се разменя от тях със сфера *А* и възстановява постоянния капитал, потребен от сфера *А* в нейното производство. Както и преди, остават $^2/_3$ [126] от нейния съвкупен продукт, които не се разменят със сфера *А* нито в натура, нито по тяхната стойност, нито могат да бъдат продадени на сфера *А,* равни, както и преди, на 800 ф. ст. постоянен капитал на сфера *В,* който нито се купува, нито се заплаща от сфера *А,* въпреки че капиталистът B^1 е продал целия си продукт на сфера *А,* а капиталистът B^2 не е продал на сфера *А* каквато и да било част от своя продукт. Единственото, което се отнася още тук във връзка с *обръщението,* е това, че и в сфера *В* става обръщение, което, докато за капиталистите B^1 служи за купуване на постоянен капитал, за капиталистите B^2 се свежда само до обратното стичане на парите, които те са авансирали за изплащане на работната заплата и за изразходване на дохода, също както в сфера *А* виждаме, че ако производителите на предмети от първа необходимост за работниците образуват особена категория наред с производителите на средства за живот за капиталистите, парите изпълняват подобна двойна функция, но те, както и преди, са само необходимите за обръщението на дохода пари. Второ обаче, що се отнася до *действителната обмяна на веществата,* виждаме, че една част от произведените в сфера *В,* т. е. с определени капиталовложения на сфера *В,* средства за производство — които влизат в една постоянно растяща поредица от отрасли на производството, докато продуктът взема форма, в която цялата му потребителна стойност или поне цялата му стойност образува елемент на постоянния капитал, който се разходва в сфера *А* — се износват, т. е. износват се *непосредствено* в производството на средства за живот. (*Преждата* например влиза с цялата си *потребителна стойност* в производството на платно, но една част от стойността ѝ се състои от потребените въглища, машини и т. н., които не влизат с потребителната си стойност в нея, следователно влизат само със своята *стойност* в постоянния капитал на фабриканта на платно). Обаче други средства за производство, произведените от капиталистите B^2, не влизат непосредствено в сфера *А;* една част от тях влиза в производството на капиталистите B^1, следователно в производство от по-голям мащаб, така че следва стадий на растящо производство, докато друга част от тях описва кръгооборот и отново влиза като *средства за производство* в същия производствен процес, от който е излязла като продукт.

Следователно, ако една част от реализирания през годината променлив капитал е представена в определени сфери на производ-

ството като постоянен капитал, друга част от потребения през годината постоянен капитал се представя като *веществен елемент* на променливия капитал, така че това се балансира.

Ние изследвахме *целия* продукт на сфера *А* и $^1/_3$ от продукта на сфера *В*, която е съвкупният обществен капитал, зает в производството на средства за производство. $^1/_3$ от продукта на сфера *А* се потребява от собствените ѝ производители. Стойността ѝ е равна на стойността, която те са добавили към своя собствен постоянен капитал чрез изразходвания през годината труд. Освен този труд, който те изяждат в собствения си продукт, те не изразходват друг труд. А другите $^2/_3$ от продукта на сфера *А* се възстановяват от продукцията на сфера *В* в натура като постоянен капитал на сфера *А* и се потребяват от производителите от сфера *В*. Тяхната стойност е равна на стойността, в която е представен трудът, който производителите от сфера *В* са добавили към собствения си постоянен капитал. Те не са добавили нищо повече в труд и нямат нищо повече за потребяване като доход.

Продуктът на сфера *А* представлява по своята *потребителна стойност* съвкупната част на годишния продукт, която влиза всяка година в индивидуално потребление. По своята *разменна стойност* той представлява съвкупното количество *труд, новодобавен* от производителите през годината.

Но по този начин ние запазваме като *остатък* една част от съвкупния продукт, т. е. двете третини от продукта на сфера *В*, които не могат да влязат нито в размяната на доход срещу доход, нито в размяната на капитал срещу доход. Това е частта от продукта на сфера *В*, която представлява стойността на потребения в него постоянен капитал. Тази част не влиза в дохода на сфера *В*, следователно не може също да влиза като конституираща част в постоянния капитал на сфера *А*. Тази част е *промишлено потребеният* постоянен капитал, който е влизал както в трудовия процес, така и в процеса на нарастване стойността на продукта на сфера *В* и трябва да бъде възстановен в натура от *нови* продукти от същия вид, от които се е състоял първоначално. От друга страна, той се възстановява от своето ново количество труд. Защото съвкупното количество новодобавен труд е равно на съдържащото се в продукта на сфера *А* работно време, което се възстановява напълно само поради това, че сфера *В* потребява своя доход в $^2/_3$ от продукта на сфера *А*, и, напротив, доставя на сфера *А* средствата за производство, които [127] изобщо се потребяват в сфера *А*. Защото първата третина от продукта на сфера *А*, която се потребява от собствените ѝ производители, се състои откъм разменната ѝ стойност само от добавения от тях самите нов труд, не съдържа каквато и да било стойностна част от постоянен капитал.

Да разгледаме сега по-подробно този остатък, или двете третини от продукта на сфера *В*, който трябва да си изясним*.

Производителите на средства за производство, на едната третина от продукта на сфера *В*, която като постоянен капитал влиза в сфера *А*, сами се нуждаят от *постоянен капитал*, състоящ се от всякакъв вид средства за производство, за да произведат онази $^1/_3$, която образува техния доход. Тези средства за производство са потребени във въпросното производство и трябва постоянно да се възпроизвеждат, да се възстановяват чрез възпроизводство. Целият им стоков капитал представлява стойност от 1200 ф. ст. От тях обаче само 800 ф. ст. представляват стойността на потребените от тях самите средства за производство или на собствения им постоянен капитал. Следователно тя трябва да бъде възстановена от двете третини на продукта, който те не са продали на сфера *А*, или тези $^2/_3$ от оставащия у тях продукт трябва да бъдат превърнати обратно в постоянен капитал.

(Предполага се: 1) че възпроизводственият процес трябва да се възобновява в *същия* мащаб, 2) че производителната сила на приложения труд, следователно стойността на продукта, остава постоянна.) От какво се състоят обаче тези $^2/_3$ от продукта на сфера *В*? Именно *от стоки от същия вид като тези, които те трябва да възстановят,* т. е. сурови материали, спомагателни материали, машини и друг основен капитал от всякакъв вид. Те могат отчасти да влязат отново непосредствено като средства за производство в същия процес, от който са излезли като продукти. В този случай една част от тях се потребява производително от собствените им производители. Тогава тази част не влиза в обръщение. Друга част от тези стоки не може да влезе отново в натуралната си форма в процеса, от който е излязла. Следователно те се разменят една с друга като *стоки*, т. е. чрез процеса на обръщение, чрез покупка и продажба помежду си или чрез предварително самостоятелно представяне на техните *стойности*. Производителят на едно средство за производство го продава на друг производител, за да купи с неговата *стойност* произведените от друг производител средства за производство и т. н. Ние вече казахме по-горе това, което бе нужно за *паричното обръщение,* което става тук и което — както и *стойностите,* които то привежда в обръщение и реализира — съвсем не се покрива в последна сметка с паричното обръщение на потребените от *консуматорите* стоки.

Към *продуктите* на сфера *В*, които отново влизат непосред-

---

* Той се състои от постоянния капитал, който влиза в суровините; от постоянния капитал, който влиза в образуването на основния капитал; и, трето, от постоянния капитал, който влиза в спомагателните материали.

ствено в натуралната си форма като средства за производство в процеса, от който са излезли, спадат преди всичко семената на всички растителни материали, добитъкът за разплод, фуражът (това, което от тора отново влиза в производството на купувачите на фураж, и т. н.) и т. н., с една дума, всички материали, при които *икономическото* възпроизводство съвпада с *естественото* (растително или животинско). Тази голяма част от годишния продукт или от постоянната част от годишния продукт служи на самата себе си непосредствено като материал за регенерация, възпроизвежда самата себе си. Абстрахирайки се обаче от естественото възпроизводство, много продукти на тази сфера служат на самите себе си като средства за производство: например въглища се потребяват в производтвото на въглища, машини — в производството на машини, и т. н. Продуктът става свое собствено средство за производство.

От друга страна, продуктите на различните отрасли на сфера *B* се заместват взаимно като средства за производство. Например металите влизат като сурови материали в производството на машини, машините влизат като средства на труда в производството на сурови материали. Основен капитал от всякакъв вид, машини, оръдия на труда, съдове и спомагателни материали като например химически продукти и т. н. влизат като средства за производство в земеделието, докато земеделски продукти като дървесина, кожи, растителни материали, масло, лой и т. н. влизат в машините или техните спомагателни материали и т. н.

Продуктите на различните сфери на производството и на различните видове постоянен капитал влизат взаимно едни в други като условия на производството, като сурови материали, спомагателни материали или основен капитал (машини и т. н.) от всякакъв вид.

Производителите на непотребяеми веднага продукти са производители на постоянния капитал на производителите на потребяеми веднага продукти. Същевременно обаче техните продукти им служат взаимно (или отчасти непосредствено, виж по-горе) като елементи на собствените им постоянни капитали, т. е. те взаимно потребяват *производително,* промишлено своите продукти. Това, което е потребено в един отрасъл на производството на сфера *B* като постоянен. капитал, излиза от друг като продукт, а това, което е потребено в последния като постоянен капитал, е възпроизведено в първия и т. н.

Стойността на този постоянен капитал и той самият не се възстановяват от *новото работно време,* макар и да се възстановяват от продуктите на новоизразходваното през годината работно време.

[128] Това, което е необходимо, е да бъде възстановен постоянният капитал на сфера *B* в неговата натурална форма. Но продуктът на сфера *B* именно представлява всички натурални форми на пос-

тоянния капитал. Там, където продуктът на един особен отрасъл на сфера *B* не може да възстанови в натура собствения си постоянен капитал, покупката и продажбата, преминаването на стоката от едни ръце в други отново поставят всичко на мястото му.

Тази част от *продукта* на капитала от сфера *B* не се разпада нито на принадена стойност, нито на работна заплата. Тя не съдържа новодобавен труд. Не се разменя срещу доход. Не се заплаща от потребителите нито пряко, нито косвено. (Дали това възстановяване на постоянните капитали се опосредствува от търговците (следователно и търговските капитали) помежду им или не, не променя нищо в същността на работата.)

В земеделието най-очевидно е това, че една част от постоянния капитал на арендатора постоянно се възстановява чрез приспадане (в натура) от собствения му продукт, който всяка година се връща на земята, т. е. на производството. Тази част — семената, си остава у арендатора, не влиза в обръщение, не се продава и не се заплаща от потребителя. Например мелничарят не трябва да заплаща или възстановява *семената* на арендатора, тази възстановена и заплатена от самия арендатор част, хлебарят — на мелничаря, и потребителят на хляб — на хлебаря.

За потребяемия продукт, в който се реализира доходът, поначало трябва да се има предвид: стойността му е равна на сумата на стойностите на всичките му елементи; *целият* продукт трябва да попадне в каквито и да било пропорции във фонда за потребление на различните производители, т. е. на всички производители (капиталисти + работници) *като потребители*. Затова *цялата стойност* на този продукт трябва да може да се разпада също на принадена стойност и работна заплата, на доход, т. е. на новодобавен годишен труд, макар че този продукт, разглеждан самостоятелно, се състои от новодобавен труд и постоянен капитал. Това се обяснява със следното.

1) Една част от постоянния капитал, който е необходим за производството на продукта на сфера *A*, не влиза в него нито с потребителната си стойност, нито с разменната си стойност, като например семената в земеделието. (Дали арендаторът купува семената или ги приспада от собствения си продукт, не променя нищо в същността на работата. Ако продуктът е равен на 120 квартера, а продуктът на търговеца на семена също е равен на 120 квартера, първият хвърля на пазара например 120 минус 12 квартера = 108 квартера, ако удържа собствените си семена; вторият — също 108 квартера, ако удържа само собствените си семена; двамата — 216 квартера. Първият хвърля на пазара 120 квартера, а вторият както и преди 108 квартера (тъй като приехме, че продуктът от 120 квартера изисква само 12

квартера семена). На пазара циркулират сега 120+108=228 квартера, докато преди — само 216. Намиращият се в обръщение капитал би бил с 12 квартера семена по-голям (от първия), които циркулират. Но арендаторът би трябвало да купи от търговеца на семена 12 квартера семена и затова да размени срещу семена $^1/_{10}$ част от своя капитал, равна на 12 квартера, която възстановява една част от постоянния му капитал. Тези 12 квартера се вземат както и преди от потреблението. Стават само повече актове на обръщение.)

2) Във всички предварителни стадии на производството, които са необходими, за да се произвеждат средства за производство — именно основният капитал, суровите материали и спомагателните материали, които като *преки средства за производство* влизат в потребения продукт или с потребителната си стойност, или със своята стойност, съвкупната сума на новодобавения през годината труд, равна на принадената стойност+работната заплата, равна на съвкупния доход, равна на *съвкупната стойност* на постоянния капитал, приложен непосредствено в производството на потребяемия продукт, не се потребява или реализира в продуктите на самите тези отрасли, а в потребяемия продукт. Следователно все едно че *целият потребяем продукт* се състои само от новодобавения през годината труд, именно от сумата на новодобавения в сфера *A*+сфера *B* труд. Сумата на неговата стойност е образувана, тя може да се разложи в сумата на новодобавения във всички сфери на производството труд. Постоянният капитал се възстановява в действителност, като постоянно се произвежда отново и отчасти се възпроизвежда непосредствено. Заплаща се обаче частта от постоянния капитал, влизаща в потребяемия продукт, и то от допълнителния труд, влизащ в продуктите, които *не са потребяеми*. Тъй като този труд не се заплаща със собствените му продукти, целият потребяем продукт може да се превърне в доход. Една част от постоянния капитал, която влиза в съвкупния продукт, не влиза в потребяемия продукт нито като стойностна съставна част, нито като потребителна стойност, а се възстановява в натура, остава си постоянно включена в производството. По този начин всички стойностни елементи на потребяемия продукт се разлагат в сумата на новодобавения през годината труд и затова в дохода, но отначало в общата сума на новодобавения труд+съвкупния труд, който се съдържа в постоянния капитал и е увековечен чрез възпроизводството. Доходът, който се състои само от добавен труд, може да заплати потребяемия продукт, състоящ се [129] отчасти от новодобавен, отчасти от минал труд, т. е. добавеният труд може да балансира с този продукт самия себе си и излишека от минал труд, защото една друга част от годишния продукт, която също се

състои от новодобавен+минал труд, възстановява само минал труд.

Целият годишен производствен процес се извършва само за да бъде произведен годишен доход. Но за да бъде този процес непрекъснат — да представлява постоянен възпроизводствен процес, — от съвкупния годишен продукт трябва да бъдат възстановени не само средствата за производство (постоянният капитал), които са необходими за годишното възпроизводство на потребяемия веднага продукт, но и средствата за производство, които са нужни за годишното възпроизводство на тези средства за производство; възстановена е както частта от постоянния капитал, която влиза в непосредственото производство на средства за живот, така и частта от постоянния капитал, която влиза в производството на постоянен капитал.

Ние предположихме само две категории продукти: категория *А* — потребяем веднага продукт, и категория *В* — непотребяем веднага продукт. Работата не се променя, ако известни продукти, разглеждани откъм потребителната им стойност, могат да се отнасят и към двете категории. За отоплянето на частна къща въглищата се потребяват индивидуално, в промишлеността — производително, и т. н. Зърното може да се потребява от хора и от животни, пшеницата може да служи като семе или суров материал за хляба, или за изготвяне на нишесте и т. н. Но фактически те трябва да се отнасят към категория *А* или категория *В* и ако нещо ги обособява в тези две категории (ако се абстрахираме от натрупването и разглеждаме само простото възпроизводство), то е не само тяхната потребителна стойност, това, че те могат да се потребяват, но и че границите са дадени, от една страна, от създадената от новодобавения труд стойност, от друга — от стойността на постоянния капитал.

Тази теория, която има решаващо значение, се свежда до две положения:

1) Стойността на произведения от даден капитал *К* продукт $П=c+\widehat{v+m}$=стойността на постоянния капитал, или на стойността на потребените в него средства за производство, плюс стойността на променливия капитал, или стойността на работната заплата плюс принадената стойност, стойностната част, в която кристализира незаплатеният труд. Създадената *допълнителна стойност* е равна на *П* минус *c*, равна на стойността на продукта минус стойността на средствата за производство, равна на $v+m$. Допълнителната стойност се определя изключително от *количеството новодобавен труд*. А *формата*, в която е добавен този труд, предачен или тъкачен труд и т. н., придава на *съвкупния* продукт определения му облик и своеобразната му потребителна стойност. *Специфичният облик*, който

отличава продукта от средствата за производство, е само разликата между тях като различни артикули или потребителни стойности. Само по себе си това няма нищо общо с тяхната стойност, поради която именно определени количества от средствата за производство могат да представляват *една и съща* стойност, еквивалент на определени количества от собствените им продукти. Макар че всяка стойностна част на продукта възниква съразмерно от стойността на средствата за производство и от новосъздадената стойност, от миналия и добавения труд, от заплатения и незаплатения труд, съобразно с това продуктът може да бъде разделен на 3 части, едната от които представлява само *c*, другата — само *v*, третата — само *m*. И ние виждаме това веднага, щом стоката се превърне обратно в паричната си форма. Ако $c=400$ ф. ст., $v=100$ ф. ст. и $m=100$ ф. ст., то паричната стойност на продукта=600 ф. ст. От тези 600 ф. ст. $^2/_3=c=400$ ф. ст. Следователно в тях се съдържа само стойността на постоянния капитал. С тези 400 ф. ст. аз мога обаче да купя $^2/_3$ от продукта; или $^2/_3$ от този продукт представляват само тази стойност. Следователно каквато и форма да е получил продуктът в производствения процес, все едно че $^2/_3$ от него представляват само стойността на постоянната част на капитала, съдържаща се в целия продукт, или изразходвания за него *минал труд*. От друга страна, със 100 ф. ст., с $^1/_6$ от стойността на продукта, аз мога да купя $^1/_6$ от продукта и в тези 100 ф. ст., в работната заплата, не се съдържа нищо друго освен количеството труд, което работникът изразходва, за да възпроизведе стойността на работната си сила, в която е въплътена частта от работното му време, чиято *стойност* той самият получава. Следователно все едно че тези 100 ф. ст., или $^1/_6$ от продукта, са само кристализацията на *заплатения* труд. Най-после, *m*, последните 100 ф. ст., купуват ditto* $^1/_6$ от продукта, в която следователно кристализира само незаплатеният труд. Следователно аз мога да разделя целия продукт на 3 части според стойностните съотношения между *c*, *v* и *m*, така че една част да съдържа само *минал труд* и никакъв новодобавен труд; една част — само частта от допълнителния труд, заплатена за работна заплата, но нито минал, нито незаплатен допълнителен труд; една част — само *незаплатен* труд, но нито минал, нито заплатен труд.

[130] Без тази основа, върху която почива разликата между постоянен и променлив капитал и която бе разгледана по-подробно в книга I, гл. II, остава действително непонятно, както казва Прудон, че работникът купува продукт, в който освен работната му заплата се съдържа печалба и, както добавя Форкад, постоянен капитал.

*— също. *Ред.*

Същата непонятност съществуваше и по отношение на капиталиста, който купува с печалбата си стоки, в които се съдържа работна заплата и постоянен капитал. Без тази основа изобщо не може да бъде схванат целият възпроизводствен процес.

2) При разглеждането на производствения процес, ditto на процеса на обръщение, доколкото се касае само за изменения на формата, нямахме никакви затруднения с формулата $П=c+\widehat{v+m}$, и ако $c={}^2/_3\,c$, $v={}^1/_3\,c$, с формулата $c={}^1/_2П$, $v={}^1/_4П$ и $m={}^1/_4П$ (или $v+m={}^1/_2П$). При разглеждането на производствения процес c винаги е отделен капитал; ние разглеждаме превръщането му в пари и обратното му превръщане от пари в $c+v$ като *осъществено*, без да се грижим повече за процеса на това осъществяване. В процеса на обръщение ние фиксираме метаморфозите, през които той минава, без да се грижим повече за техните *условия*, и тук, както и там, имаме работа с отделен капитал, който представлява само капитала изобщо.

Другояче стоят обаче нещата при разглеждането на действителния възпроизводствен процес.

Тук от самото начало пред нас възниква трудността, че трябва да разглеждаме не един отделен капитал, а съвкупния капитал на обществото в неговото движение. Знаем, че във $\widehat{v+m}$ или по-скоро в продуктите, в които те се реализират, се съдържа елемент, представляващ минал труд. Знаем, от друга страна — и това е главното, — че *постоянният капитал*, който е потребен в процеса на производството на стоките, трябва да бъде произведен от ново *количество труд*, *допълнително* количество труд, както и средствата за производство, *c*, сами трябва постоянно да се възпроизвеждат. Трябва да бъде изразходван труд, за да се произведат средствата за производство, потребени в производството на средства за живот, освен това трябва постоянно да се възпроизвеждат средствата за производство на тези средства за производство.

Във формулата $П=c+\widehat{v+m}$, напротив, се предполага, че след като продуктът $П$ се е превърнал в пари, тези пари без затруднение се превръщат обратно в c. Но те намират c в готов вид само доколкото той е възпроизведен чрез изразходване на допълнителен труд. Във формулата $П=c+\widehat{v+m}$ c представлява само минал труд, а $v+m$ — само допълнителен труд. Целият допълнителен труд се свежда до $v+m$; но къде остава тогава допълнителният труд, който възпроизвежда c (постоянния капитал)? От друга страна, продуктът на капиталите, които възпроизвеждат частта от продукта, която е равна на $\widehat{v+m}$, продуктът, който може да бъде потребен като доход, продуктът

на тези капитали, както и на всички други капитали, е равен на $c+\overline{v+m}$. Следователно как е възможно стойността му да се свежда само до $v+m$, до допълнителния труд? И ако не се свежда до него, как може с $v+m$ да бъде купен стоков капитал, който е равен на $c+\overline{v+m}$? Последната трудност възниква от това, че $\overline{v+m}$, продуктът, в който се потребява доходът, се явява като продукт на особена част от самия обществен капитал, равна на $c+\overline{v+m}$, докато първоначално, когато разглеждахме само продукта на *един* капитал, $\overline{v+m}$ се явяваха като *отделни* съставни части на продукта на този *един* капитал, докато във възпроизводствения процес те се представят като *особен* продукт, самостоятелен продукт на маса отделни самостоятелни капитали, обхващаща много отрасли на производството. Друга трудност възниква от това, че ако $П=c+\overline{v+m}$, се предполага, че след обратното му превръщане в пари c се намира в готов вид. Но сега възниква въпросът, какъв нов *труд* ни създава c, ако целият труд (допълнителен) се превръща във $\overline{v+m}$? И, от друга страна, как могат $\overline{v+m}$ *да заплатят* продукти на капитали, които са равни на $c+\overline{v+m}$, както продуктите на всички други капитали?

Въпросът се решава с това, че една част от *допълнителния* труд се изразходва за възпроизводството на c и затова само известна маса $v+m$ е представена в продуктите на c, т. е. в средствата за производство, но че създадената от този допълнителен труд стойност не се потребява в самите продукти на c, от които по-скоро частта, равна на $v+m$, възстановява c на капиталистите, които произвеждат продукти за индивидуално потребление. Тази размяна на дохода на c срещу c на капитала, който създава $\overline{m+v}$, решава една част от трудността. От друга страна, ще се отнася до средствата за производство на c, който като продукт на определена маса капитал също е равен на $c+\overline{v+m}$, той, макар и да представлява *възпроизведена* [131] потребителна стойност, не представлява новосъздадена стойност, кристализация на новодобавен труд. Тези продукти се възстановяват взаимно така, че възстановяването им се определя от тяхната стойностна величина, но $П$, което е равно на $v+m$, не ги възстановява нито по тяхната стойност, нито по потребителната им стойност. Съвкупният продукт на обществото се дели по този начин на една част от доходите (равна на стойността на променливия капитал + принадената стойност) и на една част, която възстановява капитал (постоянен капитал).

Следователно във възпроизводството ние изследваме как формулата $П=c+\overparen{v+m}$ се потвърждава и осъществява в обмяната на веществата на съвкупния стоков капитал, произведен от обществото; при какви условия продуктът на всеки отделен капитал, $П=c+\overparen{v+m}$, *чийто възпроизводствен процес предполага,* че c се възпроизвежда в друга сфера, от друг капитал, е все пак продукт на съвкупния обществен капитал, равен на $c+\overparen{v+m}$, където целият новодобавен труд може да бъде въплътен в стойността на $\overparen{v+m}$ и затова да бъде потребен като доход.

2) ДОХОД И КАПИТАЛ. ДОХОД И ДОХОД. КАПИТАЛ И КАПИТАЛ (РАЗМЯНА МЕЖДУ ТЯХ)

Видяхме, че *обмяната на веществата на стоковия капитал* — както той се явява като момент на възпроизводствения процес, — или *обръщението на стоковия капитал,* ако включваме в него изменеиията на формата, от които се съпътствува тази обмяна на веществата, включва размяна на доход срещу доход, на постоянен капитал срещу постоянен капитал и на стоков капитал $(=c+\overparen{v+m})$ срещу доход и постоянен капитал (както например продажбата на платното покрива целия включен в него стоков капитал на предача, неговия доход+съдържащия се в преждата постоянен капитал).

Първо, въпреки тези различни определения, които характеризират размяната на различните части на стоковия капитал — т. е. на годишния съвкупен продукт — като размяна на доход срещу доход, размяна на доход срещу капитал и взаимно възстановяване на капитали, тук става дума винаги само за размените на стокови капитали, за тяхната покупка и продажба било на производителите, или на потребителите. Затова реалните цели, на които служат покупките и продажбите, деленето на стоковия капитал на фонд за потребление и производс.вен фонд, условията, при които става това делене, не променят нищо в простата определеност на процеса на обръщението на капитала, в която те бяха представени по-рано.

Второ, различията между доход и капитал се явяват, от една страна, просто като *субективни,* като нещо, което става само от гледна точка на съответните купувачи и продавачи и *за тях.* Например при размяната между A и B една и съща размяна се явява за A като

реализация и възстановяване на постоянен капитал, а за *B* — като реализация и изразходване на доход. При това въпросното субективно разграничение се явява тук в противоположност на обективното, защото стоките на капиталиста *B*, който реализира своя доход, представляват обективно момент от процеса на възпроизводството на постоянния капитал на обществото, а стоките на капиталиста *A*, който реализира с тяхната стойност своя постоянен капитал, представляват възпроизводство на една част от фонда за потребление на обществото.

Трето, същевременно обаче тези различия са *обективни.* Ако се абстрахираме от отделните капиталисти, те изразяват условията, при които се разпределят различните съставни части на съвкупния стоков капитал — т. е. на годишния продукт, — и трябва да се разпределят за осъществяването на определени функции, за да продължава производството в същия мащаб, т. е. да се представя като постоянен възпроизводствен процес.

Тъй като политическата икономия не е дала досега правилен анализ на възпроизводствения процес, от една страна, тя изразява с присъщата ѝ недодяланост учудването, че на самата стока не личало, че тя не притежава *свойството* да представлява доход или капитал (сякаш продуктите притежават свойството да представляват *стоки*), а, от друга страна, обявява, че различията между доход и капитал са чисто субективни, че това, което за един е доход, за друг е капитал, и т. н.

[132] 3) Преди да преминем към натрупването, необходимо е да добавим нещо за ролята на *основния капитал* във възпроизводствения процес.

Доколкото основният капитал се износва в производството на годишния продукт и доколкото той пренася своята стойност върху него и трябва да бъде възстановен в натура или по стойност от годишното възпроизводство — с това вече приключихме в казаното за възпроизводството на основния капитал.

Но *основният капитал,* доколкото *не* е износен и затова не пренася стойност върху продукта и затова не влиза във възпроизводствения процес, доколкото става възпроизводство или възстановяване на *стойност, се прилага, функционира* в трудовия процес и затова във възпроизводствения процес, доколкото се извършва процес на производството на потребителни стойности. Тази част от основния капитал действува безвъзмездно като чиста природна сила*.

*Една част от годишно потребения основен капитал не трябва да се възстановява годишно в натура. Например $^1/_{12}$ от стойността на машините е пренесена през годината върху продукта, но машините продължават да функционират и не се нуждаят от възстановяване на тази $^1/_{12}$ част в натура. Така е със сградите

Следователно колкото по-голям е годишно *приложеният основен капитал* по отношение на *годишно потребения основен капитал,* толкова по-голяма е частта на *произведените производителни сили,* на средствата на труда, които са продукти на *минал* труд, играят своята роля в производствения процес, увеличават производителната сила на приложения жив труд и по този начин масата на годишния продукт, в който се въплъщава този труд, без да влизат в процеса на нарастване на стойността, и по този начин увеличават годишния продукт, който възстановява дохода и капитала, без да добавят към него *стойност* и затова без да го *оскъпяват.* Те действуват подобно на природните сили, които са подчинени на целите на производството, макар че са създадени от *обществения* труд *обществени* производителни сили.

Величината на годишно *приложения* основен капитал (който влиза в трудовия процес, без да влиза в процеса на нарастване на стойността) спрямо частта от основния капитал, която е *потребена* през годината и затова подлежи на възстановяване от продукта, се определя от две обстоятелства:

1) *От определената във всеки даден момент величина на съвкупния основен капитал* спрямо авансирания *съвкупен капитал;*

2) *От времето на оборота на основния капитал.*

Към пункт 1). За да се реши този въпрос, следва отношението на *приложената към потребената част от основния капитал,* т. е. времето на оборота на последната, да се приеме за постоянно, докато *величината на основния капитал* се приема за *променлива.*

Да предположим, че средното отношение на годишно потребения основен капитал към годишно приложения основен капитал е равно на $^1/_{10}$. Ако тогава основният капитал образува $^1/_{10}$ от авансирания през годината съвкупен капитал, от стойността на този капитал трябва да се възстановяват годишно $^9/_{10}$ за оборотен капитал и $^1/_{100}$

и другия основен капитал. Те се заплащат на продавача например на продукта на машините в пари и образуват паричен капитал за него. Те се заплащат или в метални пари, или само в стойностни знаци. В първия случай фабрикантът отново ги влага у банкера, който ги авансира на други производители, може би на самия фабрикант като част от паричния капитал, от който той се нуждае за изплащане на работната заплата, и т. н. Във всеки случай една част от годишния продукт трябва да се превръща в пари, достатъчни да покрият този разход. Но когато циркулират само метални пари, фабрикантът натрупва само стойностни знаци за бъдещо производство. Щом трябва да замени машините, той праща чек на банкера, а дава този чек може би на притежателя на машините, който пък го депозира у своя банкер, така че стойностният знак е преминал от *A* у *B,* а машината от *B* у *A.* Следователно все едно дали циркулират метални или книжни пари, този резервен фонд се превръща в титул върху бъдещо производство.

за основен капитал. Всичко $^{90}/_{100}+^{1}/_{100}=^{91}/_{100}$ и през годината функционират безвъзмездно $^{9}/_{100}$. Но ако основният капитал образува $^{2}/_{10}$ или $^{1}/_{5}$ от авансирания съвкупен капитал, от стойността на съвкупния капитал трябва да бъдат възстановени от годишния продукт $^{4}/_{5}$ или $^{8}/_{10}$ за оборотен капитал и $^{1}/_{50}$ или $^{2}/_{100}$ за основен капитал. Следователно от целия капитал трябва да се възстановяват годишно $^{80}/_{100}+^{2}/_{100}=^{82}/_{100}$, или $^{9}/_{100}$ по-малко, отколкото в първия случай и през годината функционират безвъзмездно $^{18}/_{100}=$ $^{9}/_{50}$. Ако основният капитал възлиза на $^{1}/_{4}$ от съвкупния капитал, тогава оборотният капитал възлиза на $^{3}/_{4}$. На възстановяване биха подлежали $^{1}/_{40}$, или $^{10}/_{400}$ за основен капитал и $^{30}/_{40}$, или $^{300}/_{400}$, за оборотен капитал; следователно всичко $^{310}/_{400}$ и $^{30}/_{400}$, или $^{9}/_{10}$ биха функционирали безвъзмездно.

Закон на капиталистическия начин на производство обаче е, че *абсолютният* обем на основния капитал постоянно расте. Колкото *абсолютно по-голяма* е основната част на капитала, толкова *абсолютно по-голяма* е частта от капитала, която функционира в производството на годишния продукт като производителна сила, без да трябва да бъде възстановена от годишния продукт. Но оборотният капитал, т. е. оборотният *постоянен* капитал, също расте; а *оборотният променлив капитал,* напротив, намалява по отношение на авансирания съвкупен капитал. Макар увеличението на основния капитал да е свързано поради това с още по-голямо относително увеличение на оборотния постоянен капитал, то е свързано също с относително намаление на оборотния променлив капитал.

[133] Преди всичко е ясно, че ако отношението на потребената част от основния капитал към приложената му част си остава *постоянно,* колкото по-голям е съвкупният основен капитал, толкова по-голяма е както частта от продукта, която трябва да възстанови основния капитал, така и частта от основния капитал, която функционира безвъзмездно. Ако основният капитал е равен на 50 000, трябва да бъдат възстановени 5000, ако е равен на 100 000, трябва да бъдат възстановени 10 000, но в единия случай безвъзмездно действуват 45 000, в другия — 90 000 (следователно над два пъти повече, макар че това, което трябва да бъде възстановено е само два пъти по-голямо). Ако основният капитал е 200 000, би трябвало да бъдат възстановени 20 000, докато при основен капитал от 100 000— само 10 000. Но в единия случай биха действували безвъзмездно 90 000, в другия — 180 000. По-голямата абсолютна част, която трябва да бъде възстановена, е само индекс на по-голямата абсолютна част, която функционира безвъзмездно.

Следователно, ако по този начин при абсолютно нарастване на основния капитал (макар че съвсем не е нужно *стойността* му да

нараства в същата пропорция, както неговата *маса* и *сила на действие*) и при *постоянно отношение* между неговата годишно приложена и годишно потребена част годишното абсолютно нарастване на частта от продукта, която трябва да възстановява постоянен капитал, е само *индекс* на годишното нарастване на функциониращия основен капитал, който действува безвъзмездно, на абсолютното нарастване на непотребения, макар и приложен основен капитал, то при всички обстоятелства съвсем не е необходимо *относителната част* от продукта, която трябва да възстановява основен капитал, да расте, дори при *постоянно* отношение между приложения и потребения основен капитал. Ако основният капитал нарасне от 50 000 на 100 000 и годишно се потребява $^1/_{10}$ от него, в първия случай само 5000, във втория — 10 000 от продукта ще трябва да се възстановят за основен капитал. Ако обаче постоянният оборотен капитал (суров материал и т. н.) в първия случай е равен на 10 000, а във втория (вследствие на увеличената производителна сила на труда) е равен на 30 000, а променливият капитал в първия случай е равен на 5000, във втория — на 5500 ф. ст., тогава годишният продукт в първия случай $=\overbrace{5000}^{c}+\overbrace{10\,000}^{c}+\overbrace{5000}^{v}+\overbrace{5000}^{m}$ (ако $m'=100$ процента), следователно $=25\,000$, $^1/_5$ от които възстановява основен капитал. А във втория случай $\overbrace{10\,000}^{c}+\overbrace{30\,000}^{c}+\overbrace{5500}^{v}+\overbrace{5500}^{m}=51\,000$, $^1/_6$ от които възстановява основния капитал, следователно една макар и абсолютно по-голяма, но относително по-малка част от съвкупния продукт. Това, казваме ние, е *възможно*. То зависи както от *състава на приложените капитали,* така и от степента, в която приложеният основен капитал увеличава *производителната сила* (оттук и масата на преработения суров материал). Там, където суров материал влиза в производството, увеличението на производителната сила ще се изрази в увеличение на масата и на стойността на тази част от постоянния капитал. Но колкото повече се разраства тази част, толкова повече относително намалява — въпреки абсолютното си нарастване — годишно потребената част от основния капитал. Променливият капитал, от друга страна, намалява относително както спрямо основния, така и спрямо оборотния постоянен капитал и съобразно с отношението, в което той самият намалява, а оборотната част на постоянния капитал се увеличава, *относителната величина* на годишно потребения основен капитал, т. е. относителната част на съвкупния продукт, която той трябва да възстанови, може да се увеличава или намалява.

В промишлените отрасли (добиваща промишленост, транспортна индустрия и т. н.), в които не влиза суров материал, последният наи-

стина се заменя от *спомагателни материали,* но това не играе голяма роля в сравнение с авансирания основен капитал и макар и да расте абсолютно, не расте все пак в същата степен, в която расте приложението и затова и потреблението на последния. Освен това променливият капитал намалява с нарастването на приложението на основен капитал, във всеки случай относително. Следователно поради двете причини расте частта от продукта, която трябва да възстанови годишно потребената част от растящия основен капитал. Но това нарастване е показател за абсолютното нарастване на приложената, а не на потребената част. *Масата* на продукта расте по-бързо от неговата стойност и затова и масата на този продукт, в която се изразява стойностната част, представляваща новодобавеният труд.

Към пункт 2). По-рано приехме, че съотношението между приложения и потребения основен капитал е постоянно, а величината на съвкупния основен капитал — променлива. Сега да приемем, че величината му е постоянна, а споменатото съотношение — променливо. Това съотношение е само друг израз на *времето на оборота на основния капитал.* Ако основният капитал е равен на 100 000 ф. ст., а неговото време на оборота е равно на 5 години, той добавя годишно към продукта 20 000 ф. ст.; ако неговото време на оборота=10 години, той добавя само 10 000 ф. ст.; ако то е равно на 20 години, добавя 5000 ф. ст. годишно. Следователно потребената за една година част от основния капитал *намалява* в сравнение с приложената право-пропорционално на неговото време на оборота.

[134] Колкото повече нараства по размери основният капитал, толкова по-колосални стават формите на неговото съществуване, чието време на оборота е по-дълго. По този начин се удължава неговото средно време на оборота. Затова, макар с абсолютната величина на основния капитал да расте абсолютната величина на неговото възпроизводство — или неговото износване, — тя намалява относително пропорционално на удължаването на неговото средно време на оборота.

Нота бене. (Предходните бележки по пункт 3) е по-добре да бъдат отнесени към гл. II на тази книга, в която се разглежда оборотът на капитала.)

В основния капитал е представена една част от *наличния капитал* — една произведена маса от производителни сили, която като налична база може да служи за разширяване на възпроизводството, за разширяване на мащаба на възпроизводството или за натрупване, без да е нужно самата тази база да се създава тепърва. В този случай само се ускорява оборотът на основния капитал, съкращава се времето на неговия оборот, или периодът от време, през който той се потребява. Или по този начин се увеличава само годишното

му износване, но не се увеличава пропорционално на същия мащаб на производството или на същата маса от продукти, а пропорционално на една равномерно (най-често ускорено) растяща маса от продукти. Той *се потребява* в ускорена степен, но само защото *се прилага* в по-голяма степен или изобщо функционира повече (по-интензивно или по-екстензивно) в производствения процес. Колкото повече се развива капиталистическият начин на производство, толкова повече нараства по размери *основният капитал*. Следователно толкова по-голяма е *латентната сила*, която в известни рамки позволява *разширяване на производствения процес*, без да се разширява самата тази база. Ако железницата се използва повече, тя се износва по-бързо, но толкова повече се разраства транспортната индустрия, на която служи *същата* налична железница. Същото е с работните машини, работата на които се ускорява или които биват заставяни да функционират в същия трудов процес по-дълго време. Следователно наличният основен капитал може да служи като база на *твърде различни степени* на възпроизводствения процес. Това е едно създадено от самата съвременна промишленост условие, което позволява голямо разнообразие в екстензивността и интензивността на възпроизводствения процес; и колкото по-развит е капиталистическият начин на производство, толкова по-голяма е тази *латентна сила*, или този *наличен* капитал, който може да служи на възпроизводството в разширен мащаб.

Ако вземем предвид каква изключително важна роля играе основният капитал (във формата на машини, кораби и т. н.) в *добиващата промишленост* (минната промишленост, каменовъглената промишленост, риболова, дърводобива и т. н.), следователно тъкмо в производствените сфери, които доставят тези най-важни сурови материали (метали, дървесина) и спомагателни материали (каменни въглища и т. н.) за производството на *допълнителен* основен капитал и най-вече на машини, става съвсем ясно в каква значителна степен съществуващият вече мащаб на неговото развитие улеснява, насърчава производството на *допълнителен* основен капитал, т. е. на тази част от *натрупването* или възпроизводството в разширен мащаб. Абстрахирайки се напълно от споменатия по-горе момент, че *съществуващият* вече основен капитал — във формата на сгради, работни машини, транспортни и съобщителни средства — е способен да функционира като елемент на един разширяващ се производствен процес.

Към тази *способност* на основния капитал *за разширяване* при действието му като елемент на производството се прибавя и това, че с непрекъснатия прогрес на науката и нейното приложение частта

от основния капитал, подлежаща годишно на възстановяване, постоянно се възпроизвежда в *по-производителни* форми; така че простото му *възпроизводство* е свързано с постоянно разширяване на производителната му сила (това важи най-малкото за част от него). Казаното не се отнася, както първият момент, до това, че в основния капитал е налице *известен фонд,* който се потребява по-бързо или по-бавно, следователно може да служи за производство в по-голям или по-малък мащаб, а до *нарастването на неговата производителна сила* или по-скоро на производителната сила на труда, на който той съдейства.

Но това *развитие на производителната сила* е един от решаващите моменти на натрупването или възпроизводството в разширен мащаб.

[135] Наред с *основния капитал* (тук не се разпростираме върху *земеделието,* макар че в действителност то е важен елемент при разглеждането на разнообразието и разширяването на възпроизводствения процес) друго главно условие за производството е една вече произведена производителна сила, която може да бъде приложена и използвана в *различна,* екстензивна или интензивна *степен* — наличната *работна сила.* (Тук се абстрахираме от естествения *прираст* на населението, който е същевременно *естествената* основа на натрупването; от превръщането на непроизводителните работници в производителни, включването на *не*работещата по-рано част от населението в работещите и т. н.) Тя може да бъде използвана екстензивно или интензивно в по-голяма или по-малка степен: относителното свръхнаселение, произвеждано постоянно от капиталистическия начин на производство, може да бъде реализирано повече или по-малко; при дадена продължителност и интензивност на работния ден заетостта може да бъде повече или по-малко пълна, в действителност се работи повече или по-малко дни в седмицата и т. н. според пазарните условия. *Дадената работна сила* — елементът, срещу който се разменя *променлив капитал,* размяна, която образува базата на капиталистическия начин на производство — може следователно да бъде експлоатирана в нееднаква степен и образува по този начин удължаваща се или съкращаваща се променлива база на производствения процес и затова и на възпроизводствения процес, ditto* на *процеса на разширено възпроизводство,* или на натрупването. Ако цялата налична работна сила не е достигнала крайните си предели, винаги е възможно тя да се прилага в по-голяма или по-малка степен.

Следователно, макар че *основният капитал* и *работната сила* са дадени величини (*стойността на последната* е равна на *стой-*

---

*— също. *Ред.*

ността на авансирания променлив капитал), те са същевременно *променливи* величини, що се отнася до способността им да функционират в производствения процес. Те могат да служат като база на по-тясно и по-широко производство. В този *променлив* характер на тяхната способност да действуват *натрупването* притежава естествена база (което същевременно опровергава представата за абсолютната *фиксираност* на наличния *по-производителен капитал).*

Като друг *променлив* елемент на производството трябва да споменем *науката* не само в смисъл, че тя постоянно се изменя, усъвършенствува, развива и т. н. Този неин процес или самото това нейно движение може да се разглеждат като един от моментите на процеса на натрупване. Но *наличният обем технологически знания* в никой момент не е *приложен* (реализиран) равномерно във всички сфери на производството, в отделните капиталовложения във всяка сфера на производството. Ако се абстрахираме напълно от процеса на натрупване или от *разширяването* на възпроизводствения процес, наличният основен капитал, който трябва да бъде възстановен годишно — както се вижда например при постепенното въвеждане на усъвършенствувания — се възпроизвежда, възстановява в *по-производителни* форми или — както в земеделието — във възпроизводствения процес изобщо се въвеждат последователно усъвършенствуваните методи като например по-добро сеитбообръщение и т. н. И *повече или по-малко* всичко това става постоянно, количествено границите са твърде еластични. Дадено количество работна сила и капитал, ако разглеждаме цялата страна, се прилага изобщо при постоянно изменящи се условия, с по-голяма или по-малка целесъобразност, икономия и при изменящо се равнище на производителните сили, макар че изменението е по-забележимо ту в една производствена сфера, ту в друга; ту в една област (например земеделието), ту в друга; обхваща ту един, ту друг отделен капитал в една и съща сфера на производството или се извършва постепенно навсякъде. Това изменение става непрекъснато на базата на капиталистическото производство и е толкова по-действен принцип, колкото по-развито е вече капиталистическото производство.

Макар че поради това в даден момент количеството на фактически прилагания капитал и труд е дадена величина или може да се разглежда като *постоянна* величина, то е 1) по *латентната си способност за приложение* — или по *обема на своето приложение* — променливо в определени граници, защото съществуващият *основен капитал,* чиято *стойност,* както и той *самият* (като вещ) е *постоянна, дадена величина,* може да се увеличи според своето *приложение* (било чрез удължаване на трудовия процес или чрез по-голяма интензивност на този процес), *преди* да се увеличи *той самият.*

(Ако машината работи два пъти по-бързо, тя се потребява по-бързо; времето на нейното възпроизводство се съкращава; но тя действува като двойно повече машини, които действуват два пъти по-бавно.) *Едно и също количество основен капитал* — като действителен фактор на производствения процес — може *в зависимост от своето приложение* да действува в твърде различен обхват, да представлява твърде *различни количества основен капитал,* макар той самият да е дадена постоянна величина, капитал с даден обем. Но тъй като една и съща *работна сила,* срещу която се разменя променливият [136] капитал, може да доставя *твърде различни количества труд,* основният капитал може да функционира в твърде различна величина като действителен фактор на възпроизводствения процес.

2) Ако тази променлива по *обхвата на способността си за приложение* маса от основен капитал и работна сила се прилага при постоянно изменящи се условия, quo ad* и по отношение на производителността на труда, то постоянно се изменя величината на нейната *производителност.* (И това е най-вече затова толкова важно за натрупването, за възпроизводството в разширен мащаб, защото *масата* от средства за производство и средства за живот, не тяхната *стойност,* е материалната база на един процес на разширено възпроизводство.) Що се отнася до *запазването на наличните стойности* чрез превръщане на стоките, в които те съществуват, в елементи на нови стоки, що се отнася до това *запазване на стойностите* чрез възпроизводствения процес, вече показахме, че то расте с *производителността на труда* и с отговарящото ѝ по-едро масово производство.

(Тъй като *работната заплата* още от самото начало включва *увеличение на населението,* т. е. възпроизводство на работника в разширен мащаб, този елемент е даден.)

Друг момент на изменяемост произтича от *природата на възпроизводствения процес,* доколкото той е същевременно *процес на обръщение.*

Удължаването на оборота свръх средното му *време* или *съкращаването* му под това *време* (различно от производственото време) — следователно по-дългото или по-краткото пребиваване на капитала като стоков капитал на пазара в сравнение със средното му пребиваване на пазара — позволява или по-голямо *възпроизводство* с един и същ *авансиран* капитал (в резултат на което расте нормата на принадената стойност и затова и печалбата, следователно един от източниците на натрупването), или по-висока степен на приложение на съществуващия *основен капитал* и съществуващата *работна сила* (абстрахирайки се от поглъщането на по-голямо ко-

*— също. *Ред.*

личество работна сила). Условията, които ускоряват или забавят възпроизводствения процес, обстоятелствата, съобразно с които се създават пазарните конюнктури, въздействуващи в една или друга посока, не влизат тук в нашето изследване. За настоящите ни цели е достатъчно да изтъкнем, че механизмът на възпроизводството включва *изменяемостта* в обема на годишното производство като един от своите закони. Това следва от простото обстоятелство, 1) че времето на обръщение образува предел за онази част от капитала, която фактически е включена в процеса на непосредствено производство или възпроизводство, и 2) че самият този предел не е постоянна, а *променлива* величина с определена еластичност, така че той може да ограничава в по-голяма или по-малка степен.

Основният капитал, макар стойността му да е дадено количество, е *променливо* количество, доколкото се касае за степента на фактическото му приложение и доколкото стойността му се запазва фактически през определено време, да кажем една година; *работната сила* — независимо от постоянното ѝ нарастване и макар и разглеждана като дадена и затова *постоянна* величина, чиято стойност се определя от стойността на авансирания променлив капитал — е *променлива* величина, що се отнася до степента на фактическото ѝ запазване в течение на една година.

Технологическото приложение на науката, независимо от непрекъснатия ѝ прогрес и вземайки под внимание само фактическата степен на нейното развитие, без да я разглеждаме като дадена или постоянна величина, може в различна степен да се практикува повече или по-малко универсално в изменящи се рамки; същото важи за всички *производителни сили* на труда, при които едно и също количество капитал и труд може да възпроизвежда стоки; най-после *времето на обръщение* на един и същ авансиран капитал може да варира в твърде широки рамки в сравнение със средните рамки за всеки оборотен капитал, който прави различен брой обороти през годината, и дори там — както при продуктите на земята, — където възпроизводството има естествени рамки, които свеждат обръщението му до една година, то може в известни рамки да бъде забавено или предварено (в зависимост от годишните времена) и където се прибавя външната търговия, и в същата степен, в която се разширява световният пазар, дори постъпленията от тези продукти могат да бъдат повече или по-малко ускорени отчасти чрез внос от чужбина.

От всичко това стигаме до заключението, че независимо от натрупването и от превратностите на годишните времена, количеството на продукта, възпроизвеждан всяка година с дадено количество *съществуващ по-рано капитал* и *работна сила,* е *променлива,* а не

постоянна величина и може да се разширява или съкращава. Тази еластичност или изменяемост образува същевременно една *естествена база* за натрупване, тъй като съществуват бази, които ще позволят *разширение на възпроизводството,* без всички елементи на това възпроизводство да са доставени с приведени в движение *добавъчен* капитал и *добавъчна* работна сила.

Най-после, в книга I, гл. VI бе вече показано, че естествените елементи, земята и т. н., които не образуват част от капитала — доколкото се касае за тяхната *стойност,* — но са включени в него като средства за производство, образуват постоянна база на разширеното възпроизводство, до известна степен независима от каквото и да било увеличение на фактическия капитал.

[137] 3) НАТРУПВАНЕ ИЛИ ВЪЗПРОИЗВОДСТВО В РАЗШИРЕН МАЩАБ

Ако възпроизводството в даден мащаб, простото възпроизводство, се представя като кръг, то, както правилно отбелязва Сисмонди, натрупването или възпроизводството в разширен мащаб се представя като спирала.

В книга I, гл. V ние разгледахме формулата на натрупването. След като продуктът на капитала е продаден,следователно също и *принаденият продукт,* или частта от продукта, която представлява *принаден продукт,* една част от стойността му купува средства за живот за капиталиста като потребител, или се изразходва като доход. Една друга *част от неговата стойност* купува обратно *елементите,* от които се състои той като производителен капитал и в които тази *стойностна част* на принадения продукт трябва поради това да бъде превърната обратно, за да функционира като производителен капитал. *Отношението* между частта от реализирания *принаден продукт,* която се изразходва като доход, и частта, която се превръща обратно в капитал, е *променливо,* различно в различни епохи у един и същ народ и различно у различни народи в една и съща епоха. Затова при *еднаква принадена стойност* у различни народи или в различни времена у един и същ народ *производството на добавъчен капитал* — защото до това се свежда превръщането на принадената стойност в капитал — може да е твърде различно[a]. От друга страна, *степента* на натрупването също може да варира при *постоянно съотношение* между тези две части на принадената стойност. Именно при различна *производителна сила на труда,* което следователно, абстрахирайки

---

[a] *Th. Malthus.* [Principles] of Political Economy. London, 1836, p. 113.

се от различната производителност при различни природни условия на труда или при различна естествена продуктивност на тези природни условия, зависи от вече достигнатата степен на капиталистическо развитие. В зависимост от степента на производителност на труда едно и също количество труд, следователно *една и съща стойност*, следователно и *кратната част* от принадената стойност, която се превръща обратно в капитал, ще бъде представена в по-голяма или по-малка маса потребителни стойности — средства за производство и средства за живот, и тяхното функциониране като капитал зависи, погледнато откъм *обема*, от тяхната маса, не от тяхната стойност. От друга страна, същото развитие на производителната сила е решаващо за това, колко големи маси от средства за производство може да приведе в движение едно и също количество производителен труд. За настоящите ни цели производителната сила на труда се разглежда като *дадена*.

В книга I, гл. V предположихме, че частта от принадената стойност, превърната обратно в капитал, купува елементите на производителния капитал; елементите, в които тя единствено може да функционира като производителен капитал. Сега трябва да разгледаме *реалните* условия за това обратно превръщане.

Частта от принадената стойност, която трябва да бъде превърната в производителен капитал, трябва да бъде превърната в *променлив* и в *постоянен капитал*, и то в пропорции, които отговарят на различните отрасли на производството.

За превръщането ѝ в променлив капитал е необходим преди всичко *добавъчен труд*, все едно дали *една и съща работна сила* се експлоатира повече, но и се заплаща повече (иначе би отпаднала предпоставката, необходимостта от добавъчен променлив капитал), или се поглъща *свръхнаселение*, или се прилага трудът на нов *прираст на населението*, или *непроизводителни работници* се превръщат в *производителни*, необхванати досега от наемния труд части от населението биват включени в него. Ние *предполагаме*, че този добавъчен труд се доставя, и знаем, че в стадия на развитото капиталистическо производство той винаги е налице (е на разположение на капитала). Във веществено отношение добавъчният променлив капитал се състои от добавъчни средства за живот за работническата класа и се представя за нея като добавъчен доход. Следователно една част от принадения продукт, в който е представена принадената стойност, вместо да се потребява от капиталистите като доход, се авансира от тях като капитал, а една част от *принадения продукт*, в която също е представена принадената стойност, трябва *да се произвежда* във *форма*, в която влиза в потреблението на работниците, или, което се свежда до същото, ако не се произвежда в такава форма, трябва

да се разменя с други народи срещу предмети от първа необходимост.

Следователно тази част от принадената стойност трябва 1) да се възпроизвежда във формата на предмети от първа необходимост (пряко или косвено); 2) да се потребява като доход от работниците вместо от капиталистите или — доколкото последните потребяват дохода си за непроизводителни цели — от производителни вместо от непроизводителни работници. Единственото заблуждение, което трябва да се избягва тук, [138] е посоченото по-рано, именно,че *онази част* от *принадената стойност,* която се превръща в добавъчен променлив капитал, се смесва с *цялата* принадена стойност, която се превръща отчасти в добавъчен променлив капитал, отчасти в постоянен капитал. Добавъчният променлив капитал се потребява като доход от *работниците* индивидуално, добавъчният *постоянен капитал* се потребява от самия *труд* промишлено.

По отношение на частта от принадената стойност, която трябва да бъде превърната в добавъчен *постоянен капитал,* важи общият закон. За да стане възможно това превръщане, *принаденият продукт* трябва да бъде *възпроизведен* във *формата на добавъчни средства за производство,* т. е. във форма, в която може да функционира като постоянен капитал, във форма на оръдия, машини, основен капитал във всички форми, сурови материали и спомагателни материали. Или, което се свежда до същото, той трябва, ако не бъде възпроизведен непосредствено в тази форма, да бъде разменен срещу такива артикули с други народи. Външната търговия — която тук можем поради това да оставим без внимание — не променя нищо в същността на работата. Наистина, от една страна, тя нарушава строгото съотношение, в което биха се намирали без нея елементите на възпроизводството. От друга страна, тя премахва по този начин иманентната мярка на възпроизводството.

Абстрахирайки се от външната търговия, при обратното превръщане на принадената стойност в капитал не става размяна на дохода (на стойността, която трябва да бъде потребена от него като потребител) на един капиталист срещу постоянния капитал на друг. Става само размяна на капитал срещу капитал, доколкото именно от двете страни се авансира принадена стойност като капитал, изразходва се като капитал. Но принаденият продукт на капиталиста от сфера *A* може да образува *променлив капитал* за капиталиста от сфера *B,* т. е. веществения елемент на капитала, който трябва да бъде авансиран на работника, както принаденият продукт на капиталиста от сфера *B* — постоянен капитал за капиталиста от сфера *A*. Например принаденият продукт на фермера може да образува променлив капитал за машиностроителя, принаденият продукт на машиностроителя — постоянен капитал за фермера и т. н. Съществува-

щият в тъканите принаден продукт може да бъде разменен непосредствено срещу гуано, гуаното пък — срещу зърното на фермера, и т. н.

Една част от *принадения* продукт може да влиза непосредствено като добавъчен постоянен капитал (може би и като променлив, но променливият капитал винаги се авансира в пари) в производствения процес, от който излиза като продукт, например зърно като семена при фермера, добитък при животновъда, машина при машиностроителя и т. н. Другата част може да влиза в производствения процес само доколкото се опосредствува от размяна между капиталистите.

Ние предполагаме, че цялата принадена стойност се прибира от промишления капиталист. (Ако не, тя трябва да се върне в ръцете му, за да функционира като добавъчен производителен капитал.) *Целият добавъчен* капитал, променлив и постоянен, представлява принадена стойност, следователно е *кристализация* (разглеждан от към неговата стойност) изключително на *новодобавения* през годината *труд* (принаден труд). Следователно дотолкова той е превърната обратно в капитал принадена стойност печалба, (лихва, рента, които са само различни форми на тази принадена стойност). (Но тъй като тази част от принадената стойност, която се явява непосредствено като част от дохода на капиталиста, се превръща в капитал, съвсем не следва обратното, че този добавъчен капитал се превръща в принадена стойност, т. е. във формата, в която принадената стойност се явява като доход. Веднъж превърната обратно в капитал, тя престава като такава да образува доход за когото и да било. Тя функционира сега само като капитал и може в голямата си маса по силата на самата форма, в която съществува, да функционира *само* като капитал. Тя служи за производството на нов доход, но сама не образува доход. Впрочем в последна сметка това обратно превръщане на принадената стойност или дохода в капитал не означава нищо друго, освен че една част от *незаплатения, излишния труд* на работниците се реализира в средства за производство, които отново се явяват по отношение на същите тези работници като капитал, или че капиталистът поднася на населението една част от присвоения от него принаден труд *като капитал,* вместо да я потреби като доход; прилага я за създаване на добавъчен капитал. Той се обогатява по този начин като капиталист, не като потребител.

[139] В производствените отрасли, където производственият процес надхвърля средното време на оборота на капитала, т. е. една година, като например в животновъдството, лесовъдството и производството на някои видове основен капитал като железници, канали и т. н., чийто производствен процес продължава повече от година,

възпроизводството в разширен мащаб, или натрупването, съвпада непосредствено с простия производствен процес. С други думи, съдържащата се в продукта принадена стойност или частта от нея, която образува принадения продукт, не се превръща отначало в пари, а напълно и непрекъснато влиза в продукта до пълното му изготвяне. Затова процесът на натрупване и простият производствен процес съвпадат тук *непосредствено*. Но тъй като тези производствени отрасли през техния удължен производствен процес постоянно изземват от стоковия пазар 1) средства за производство, 2) средства за живот за заетите в тях капиталисти и работници, без следователно да хвърлят обратно на пазара през същата година продукти в друга форма, тяхното изготвяне и техният обем зависят очевидно от обема и производителността на другите производствени отрасли, които през годината постоянно доставят продукти, следователно — от степента на развитие и производителността на другите производствени отрасли, от общественото производство изобщо и от вече съществуващото богатство на една страна (абстрахирайки се от кредита, който сам на свой ред предполага такова богатство на друга страна), така че от вече достигнатата степен на богатство, т. е. от обема и производителността на националния възпроизводствен процес зависи в какъв обем една част от наличните средства за производство и средства за живот може да бъде изразходвана по този начин.

Следователно всяко натрупване, или *възпроизводство в разширен мащаб,* се свежда до постоянно относително свръхпроизводство, т. е. до свръхпроизводство в сравнение с възпроизводството, което възпроизвежда само наличния капитал (макар и на различни степени на неговата производителност). При това въпросното *свръхпроизводство* е постоянен, непрекъснат и иманентен момент на капиталистическия начин на производство, както самото натрупване, което — ако разглеждаме процеса откъм веществената му страна — е само друго негово наименование.

На базата на всеки *горе-долу развит начин на производство* това *свръхпроизводство,* или натрупване, е иманентен момент на възпроизводство, 1) защото разширяването на производствения процес е обусловено от естествения прираст на населението: 2) защото е необходимо образуването на *резервен фонд* поради опасностите, случайностите и т. н., на които са изложени съществуващите средства за производство (производствен риск), които поради това не могат да се възстановяват сами, а трябва да се възстановяват с добавъчно

производство[a]. Но при предишните начини на производство този вид свръхпроизводство е нищожна величина в сравнение с величината му на базата на капиталистическия начин на производство,

1) защото при тези *по-слабо развити* начини на производство *образуването на съкровища* като такова е отчасти цел на свръхпроизводството; т. е. *тази форма на принадения продукт* се смята за крайна цел;

2) защото вследствие на съответствуващите им или израстващи от тях обществени организации една огромна част от принадения труд и принадения продукт, както в древна Азия, Африка и т. н., се изразходва за непроизводителни държавни и духовни лица;

3) защото при капиталистическия начин на производство прирастът на населението и образуването на свръхнаселение от работници са несравнено по-големи и оттук и резервният фонд за това население;

4) защото при капиталистическия начин на производство необходимият *резервен фонд* за възпроизводството на самия капитал в *стария* мащаб трябва да расте, тъй като поради прилагането на колосални природни сили и т. н. и основаващото се на връзката със световния пазар производство извънредно много нарастват опасностите, които застрашават съществуващия капитал с унищожение; освен това един съвсем непознат на предишните начини на производство резервен фонд става необходим вследствие на постоянните преврати в начина на производство, [140] които налагат постоянно разширяване на мащаба на производството, от една страна, и постоянно заместване на още неизносените средства за производство с по-нови и по-добри, от друга, и то като закон, подчиняващ всеки отделен капиталист;

5) защото движещите сили на капитализма се развиват напълно едва на базата на този начин на производство;

6) най-после, защото *средствата,* които трябва да реализират тези движещи сили, се развиват напълно едва тук с развитието на производителните сили на труда, със средствата, които позволяват да се държат на пазара големи стокови капитали във формата на за-

---

a) Навсякъде обществото трябва да изпълнява известен *принаден труд,* отчасти като фонд за растящото население, отчасти като резервен фонд за попълване на съществуващия капитал. В капиталистическото производство работникът изпълнява този принаден труд *безплатно,* докато привидността е тъкмо обратната — като че ли капиталистът, защото една част от принадената стойност, която той присвоява, се използва за тази цел, «спестява» средствата за образуването на този резервен фонд. Затова достопочтеният Рошер също споменава, че обществото едва би свързвало двата края, ако не бяха спестяванията на капиталиста!

паси, с разширяването на самите пазари, с взаимното преплитане на производството на всички народи, с постоянното умножаване на отраслите на производството, с развитието на основния капитал във всички форми, със създаването на условия произведеният в една сфера излишен капитал да може да функционира в друга (изобщо да се капитализират спестяванията).

Следователно колкото повече се развива капиталистическият начин на производство в една страна, толкова повече се увеличават необходимостта от натрупване, стремежът към натрупване и средствата за неговото реализиране, или за производството на *нов капитал;* или *постоянното свръхпроизводство* (в разглеждания досега смисъл) в непрекъснато разширяващ се мащаб става *иманентен момент на възпроизводствения процес.*

Допълнително трябва да отбележим още следното. Добавъчният постоянен капитал, както и добавъчният променлив капитал, представлява само новодобавен труд. Но като база за привеждането му в движение служи стар капитал във формата на основен капитал (както бе изложено в предишния параграф). Колкото по-голям е този основен капитал, толкова по-лесно се произвеждат нови машини, сгради, спомагателни материали и т. н. Една част от добавъчния капитал — доколкото не може да бъде превърната в продукт със старите работни машини и инструменти, а изисква преди всичко да бъде създаден добавъчен основен капитал — се влага следователно преди всичко в производствените отрасли, в които старият основен капитал, машини, произвеждащи машини, и т. н. може да влезе като елемент на производството.

4) ПАРИЧНОТО ОБРЪЩЕНИЕ, КОЕТО ОПОСРЕДСТВУВА НАТРУПВАНЕТО

Пита се: е ли паричното обръщение, което опосредствува натрупването, проблем, който би трябвало да бъде разгледан специално? Преди приехме, че капиталистите, взети заедно, трябва да притежават парична сума, достатъчна 1) да изплащат своя променлив капитал, т. е. да авансират на работниците *стойността* на работната заплата в известни по-кратки или по-дълги срокове, 2) да разменят помежду си своите доходи, т. е. парите, необходими за техните разходи като потребители. Тогава се оказва, че парите, авансирани на работниците, се стичат обратно у капиталистите, разглеждани като класа, чрез продажбата на техните стоки на работниците; че що се отнася до парите, авансирани за обръщението на техните доходи между тях,

те постоянно отново се разпределят между капиталистите чрез това обръщение.

Сега de prime abord* няма никакво значение дали наличните пари, предназначени за *обръщението на доходите* между капиталистите, циркулират 1) отчасти не за да се изплащат от тях един на друг, а първо на допълнителните работници и от тях да се изплащат обратно на капиталистите при покупката на средства за живот; една част от парите, която — ако капиталистите потребяваха целия си доход, би циркулирала само между тях като пари — циркулира сега като пари между тях и работниците; 2) една част от парите, абсолютно необходима за обръщението на доходите между капиталистите, ако те потребяват цялата принадена стойност, циркулира сега между тях за осъществяваие на взаимната покупка и продажба на добавъчен постоянен капитал. Дотук не възниква нов проблем.

[141] Но при неизменен мащаб на производството би била достатъчна намиращата се вече в обръщение парична маса, в която ние включваме съкровищата, съществуващи за изравняване на отклоненията както във вътрешното, така и във външното обръщение. Вследствие на натрупването, или възпроизводството в разширен мащаб, обаче се увеличават както стойността на подлежащия на авансиране променлив капитал, така и стойността на подлежащата годишно на обръщение като доход част от продукта, така и оборотът на стойност между различните капитали. Ако се абстрахираме от обстоятелствата, които противодействуват на едно разширяване на обръщението, на развитието на парите като платежно средство, на развитието на кредитното дело и неговите форми, на ускореното парично обръщение във връзка с увеличаването на гъстотата на населението и с подобряването на съобщителните и транспортните средства,и предположим освен това *чисто металическо обръщение,* ясно е, че една част от годишния национален принаден продукт се разменя срещу злато и сребро, се връща отначало като *паричната форма* на продадените стокови капитали на отделни капиталисти, след това влиза в обръщение като средство за обръщение било на дохода или на капиталите. От само себе си се разбира, че при разширен мащаб на възпроизводството, при *по-богато възпроизводство* трудността да се набави добавъчно злато и сребро трябва да е *по-малка,* отколкото е била при по-малко богато възпроизводство и при по-малка величина на годишния национален продукт.

Сега би трябвало да изследваме още *паричното натрупване* като такова, като особена форма на натрупването на капитал.

---

*— от самото начало. *Ред.*

Преди всичко, що се отнася до така наречения *паричен капитал,* който е само *натрупване на титули на собственост* върху съществуващ капитал или върху бъдещи доходи (като например държавните дългове и т. н.) — а тъкмо тези ценни книжа образуват най-голямата част на така наречения паричен пазар и паричен капитал, — в действителност той *съвсем не е капитал,* както Рикардо правилно казва това за паричния капитал на държавните кредитори. На формата на този «идеален капитал» трябва да се спрем малко по-подробно при разглеждането на лихвоносния капитал. (Книга III, гл. IV.) Споменатото място у *Рикардо* гласи:

«Капиталът на притежателя на ценни книжа никога не може да стане производителен; всъщност той не е капитал. Ако трябва да продаде своите ценни книжа и да използва капитала, получен от тях, производително, той би могъл да направи това само като отстрани от производително влагане капитала на купувача на неговите ценни книжа» (*Ricardo*. On the Principles of Political Economy. [London, 1821], p. 289, бележката под линия [Бълг. изд., с. 235]).

Следователно това е първото нещо, което трябва да бъде поставено на мястото му.

Доколкото под *натрупване на паричен капитал* се разбира, че една част от дохода, която трябва да бъде превърната обратно в капитал, отначало стои неизползвана като съкровище и т. н., този въпрос трябва да бъде разгледан по-подробно в глава IV, ditto по отношение на лихвоносния капитал.

За действително *натрупване* на злато или пари у една нация на базата на капиталистическото производство може да става дума само дотолкова, доколкото с разширяването на нейния възпроизводствен процес изобщо се разширява и разменяната срещу злато или сребро част от дохода, както намиращата се в обръщение част, така и частта, която постоянно образува съкровища за различните функции, за които — както показахме по-горе — е необходимо образуването на съкровища.

[142] 5) ПАРАЛЕЛИЗЪМ, ПОСТЕПЕННОСТ, ВЪЗХОДЯЩА ЛИНИЯ, КРЪГООБОРОТ НА ВЪЗПРОИЗВОДСТВЕНИЯ ПРОЦЕС

Общо взето, виждаме, че при непрекъснатост на възпроизводствения процес (или на производствения процес) една част от стоките се намира в производствения процес, докато друга част се намира в процес на обръщение и тук отново минава през две фази — като стоков капитал, който трябва да се превърне обратно в пари, или в паричен капитал, който пък трябва да се превърне в стоки, образуващи елементите на производителния капитал. Изключение правят

всички видове *транспортна индустрия,* т. е. всички видове индустрия, в които капиталът се намира постоянно в производствения процес. Същинският продукт на тези видове индустрия е преместването, т. е. промяната на мястото на стоката (или на човека), която се транспортира. Докато се намират в ръцете на транспортната индустрия, стоките постоянно се намират в обръщение. Затова стойността, която транспортната индустрия добавя към стоките, се плаща au fur et à mesure* на тяхното транспортиране. От тези пари тя постоянно заплаща въглищата, работниците и т. н., с една дума, средствата за потребление на отраслите на транспортната индустрия (ditto и ремонтите и т. н.). Една част от тази стойност се намира, разбира се, постоянно в процес на обръщение, докато другата продължава да се намира в производствения процес. Но самата железница се намира постоянно в производствения процес като част от вложения в транспортната индустрия основен капитал. Не е такъв случаят например при преденето, където една част от памука като суров материал се намира в производствения процес, а друга като прежда — на пазара. Във формата, в която железницата се намира в производствения процес, в процеса на придвижване, тя се намира и на пазара, т. е. се продава. Но това от нея, което се продава постоянно, е производителната услуга, която тя прави, както например при двигател, който се дава под наем. Продава се движението, за чието производство тя помага. Железницата, локомотивите и т. н. не се намират в процес на обръщение като стоки. Също и корабът или омнибусът. Това, което се продава, е техният продукт, промяната на мястото на транспортираните артикули. Но за разлика от другите стоки този продукт се продава, докато се намира в производствения процес, а не след като го е напуснал, както например преждата — след като е напуснала процеса на предене. Аз не купувам омнибуса, а плащам неговото движение, *пребиваването* в неговия производствен процес, който за мен е процес на обръщение, преместване. Самият омнибус, доколкото функционира, никога не напуска производствения процес; но в своя производствен процес той се потребява от стоките и хората, които транспортира. Затова транспортната индустрия е индустрия sui generis** и се различава от другите отрасли на индустрията по това, че нейният продукт — потребителната стойност, която тя създава — не може да бъде отделен от производствения му процес, следователно не може да циркулира като стока извън него.

---

*—в процеса. *Ред.*
**— от особен вид. *Ред.*

Различно е положението, когато една част от един и същ капитал се намира в производствения процес, докато другата част пребивава като *стоков капитал* на пазара — т. е. при двустранен и заедно с това едновременен начин на съществуване в двете различни форми и фази — при *паралелизъм* на възпроизводствения процес, разглеждан като цяло.

Когато разглеждахме възпроизводствения процес, видяхме, че процесът на производството на стоката може да става само непрекъснато, или че тя може само непрекъснато да се превръща обратно в елементите на своето производство (и в тази форма отново да влиза в производствения процес), защото *едновременно се възпроизвеждат* нейните производствени елементи.

В *крайната си форма* една стока влиза или в индивидуално потребление, а тя винаги е получила крайната си форма, когато влезе във фонда за потребление — крайната си форма, доколкото се има предвид производственият процес. От друга страна, една стока може отново да влезе в производствения процес, без да е запазила крайната си форма, и това става винаги, когато тя влиза като суров материал (полуфабрикат от всякаква степен) в нов производствен процес.

Възпроизводственият процес изобщо се свежда до *паралелността* и *едновременността на производствените процеси,* които доставят различните елементи на производството на всяка стока, и именно това ние наричаме *паралелизъм.*

Преди всичко, ако разглеждаме процеса на възпроизводството на *отделната* стока, той се представя като *кръгооборот.* Стоката съществува отначало във формата на елементите на своето производство; след това — в производствения процес; след това — като стока; след това — като пари; след това отново във формата на елементите на своето производство и т. н.

Второ обаче, ако разглеждаме *различни стоки,* процесите на чието производство са свързани помежду си и се обуславят взаимно, се наблюдава *възходяща постепенност.* Ленът например е *стока,* която излиза от производствен процес или от капиталистическо предприятие; в друг производствен процес ленът функционира като суров материал и се превръща в прежда; преждата е готовият продукт или *стоката* на този втори производствен процес. Самата *прежда* на свой ред влиза като суров материал в *тъкачното производство.* Готовият продукт или стоката на този производствен процес е *платното.* Платното на свой ред служи като суров материал в избелването и т. н. Готовото платно влиза най-после като суров материал в различни производства, които го превръщат в стоки за потребление или в средства за производство.

[143] Тук стига стоката, получавайки крайната си форма, в която или влиза в потребление, или в крайната си форма като *средство на труда* (не вече като материал на труда) влиза в нов производствен процес, преминавайки последователно от една фаза на производството в друга, и то в по-високата, т. е. по-опосредствувана и приближаваща я до окончателната ѝ форма. Тези различни производствени процеси на различните стоки са свързани помежду си, обуславят се взаимно и представляват в действителност, ако разглеждаме продукта в крайната му форма, редица от *следващи една след друга фази на производството във възходяща линия,* така че по-късната води напред по-ранната и се обуславя от нея. *Миналият* труд, например трудът, реализиран в производството на лен, тук постоянно се явява като условие за *сегашния* труд, например за преденето. Различните производствени процеси, през които продуктът минава последователно, образуват също толкова фази на съвкупния му производствен и възпроизводствен процес, фази на реалната поредица от метаморфози, през които той трябва да мине, преди да получи крайната си форма като потребителна стойност. Възпроизводството му в по-високата фаза постоянно е обусловено от това, че вече е станало минало производството му в предходната фаза. Ако не, става прекъсване. Не се ли намира достатъчно прежда на пазара, тъкачният процес прекъсва, не може да продължава в предишния размер[1].

Освен *тази възходяща последователност* на свързаните производствени процеси, при която продуктът на предишната фаза достига своята степен едва в следващите, между другите свързани помежду си производствени процеси се наблюдава преплитане или взаимодействие, кръгооборот, но не възходяща последователност. Такъв е случаят, ако различни производствени процеси си доставят взаимно своите средства за производство. Например въглищата влизат като спомагателен материал в производството на машини, а машината влиза като средство на труда в производството на въглища. Продуктите на двете производствени сфери се заместват взаимно. И тук *сегашният* труд в единия производствен процес е обусловен от миналия труд в другия. Този случай се различава обаче от предишните по това, че докато тъкането предполага само *минал предачен труд,* производството на машини — по-ранно производство на въглища, а производството на въглища — по-ранно производство на машини, *сегаш-*

[1] Този въплътен в лена минал труд съществува за предача постоянно, защото докато той преде, в същото време постоянно се произвежда лен. Следователно производствените процеси на различните степени на стоката са *едновременни,* паралелни, макар че едно количество от стоката, която се произвежда на степени, постоянно представлява същевременно минал труд.

ният труд и в двата едновременни производствени процеса предполага минал труд и в двата.

Освен тази връзка и ход на производството — където или продуктът минава през поредица от фази (производствени процеси) и напуща постепенно всяка от тях, за да влезе в по-високата фаза, или продуктите на различните фази, взаимодействувайки, взаимно влизат един в друг като условия на производството, без да минават през тази поредица от фази — се извършва обаче, тъй като съвкупният производствен процес е същевременно *възпроизводствен процес, едновременно възпроизводство* на продуктите във всичките им различни фази. Характерното тук е постоянната едновременност, постоянното протичане един до друг или *паралелизмът на всички производствени процеси,* колкото и по-горе или по-долу да стоят един спрямо друг или колкото и зависими един от друг да са техните продукти. Докато например ленът преминава от една фаза в друга, от земеделието в предачната фабрика, от предачната фабрика в тъкачната фабрика, от тъкачната фабрика в белилната и т. н., докато той търпи тези реални метаморфози, лен, прежда, платно и т. н. непрекъснато се произвеждат паралелно. Стоката *едновременно* се произвежда паралелно в нейните начални форми, в нейните следващи форми и в нейните крайни, заключителни форми. И тяхното *следване една подир друга* и *проникване една в друга* са обусловени от това тяхно съществуване една до друга или от *паралелизма* на производствените процеси в различните фази. Ако в същото време, когато тъкачът изтъкава преждата, не се предеше прежда и в същото време, когато се преде преждата, не се произвеждаше лен, тъкачът не би могъл да превърне обратно платното си в прежда, предачът — преждата си в лен, и т. н., или след като съответните продукти са продадени като стоки, те не биха могли да бъдат превърнати обратно в техните производствени или жизнени условия. Следователно това не е нито само кръгооборот, нито последователно движение на продукта на различни процеси, а същевременно *паралелно производство* във всичките му фази, спадащи към специфични сфери на производството и образуващи специфични отрасли на труда. Отделната стока не би могла да продължава своя производствен процес или да бъде възпроизводствена без *едновременното непрекъснато производство* във всички сфери, които доставят елементите на нейното производство.

Следователно ако, разглеждайки производствения процес на отделната стока, приложеният сега в това производство труд зависи от *минало* производство в други сфери и се основава на такова производство (съдействуващият труд на спомагателните отрасли на труда се явява тук винаги като пасив и като такъв е условие за сегашния труд), то, [144] ако разглеждаме непрекъснатия производствен про-

цес или самия възпроизводствен процес на отделната стока, той се основава върху едновременния жив труд, който възпроизвежда условията за нейното производство. Всеки минал труд, цялото предметно богатство, фиксирано от капиталистическото гледище, се явява само като изчезващ момент на съвкупния възпроизводствен процес, изобщо само като момент на един процес.

(За да започне възпроизводството отново, всички съдържащи се в стоките елементи трябва да бъдат възстановени до времето, когато възпроизводството им трябва да започне отново. Затова производственото време на една стока определя времето на обръщение и оттук времето на възпроизводството на друга.)

(При възпроизводството се изхожда от *продукта,* при простото *производство* продуктът трябва тепърва да възникне. Предпоставянето на производството се явяваше при възпроизводството като негов минал резултат, а резултатът от производството — като негова предпоставка. При всяко възпроизводство всяка предпоставка се явява като резултат, а всеки резултат — като предпоставка.)

(Хубаво е казал *Бодо*[88], че това, което при производството се явява като avances*, при възпроизводството се явява като reprises** за производството.)

Реална метаморфоза на капитала във възпроизводството

Освен отбелязаната по-рано *изменчивост* на възпроизводствения процес, що се отнася до неговия обем (дори при един и същ *мащаб на производството*), разглеждан откъм авансираната *стойност* (например, тъй като способността за прилагане на работната сила и основния капитал е променлива, а, от друга страна, един и същ авансиран за производството на сурови материали труд се реализира в различните годишни времена в различни количества, какъвто може да бъде случаят, ако елементите на възпроизводството се прилагат *по-ефективно,* следователно производителната сила на труда се повишава без *допълнителни* разходи), следва да се отбележи *изменчивостта* на натуралната форма, в която капиталът може да бъде възпроизведен в известни граници.

Първо: капиталът (първоначалният, старият или *добавъчният* капитал) не се възпроизвежда във формата на *същия продукт,* а във формата на *друг, също вече съществуващ по-рано продукт.* Това е *излизането* на капитала от една сфера на производството в друга, било че старият капитал се разпределя различно между различните сфери на производството, или че добавъчният капитал, принаденият

*— аванс. *Ред.*

**— обратно постъпление. *Ред.*

капитал, вместо да бъде вложен в производствената сфера, от която произхожда, се влага в друга, съществуваща редом с него. Това също е метаморфоза на капитала, и то много важна, тъй като върху нея *се основава изравняването на общата норма на печалбата.*

Най-изменяемата част на капитала е самият *променлив капитал*, който се разменя срещу жив труд. За да може тази част от капитала да измени натуралната си форма, е необходимо само работната сила да се приложи в една форма вместо в друга. Това се основава на *изменяемостта* на човешката работна сила. Колкото по-прост е трудът — а във всички водещи отрасли на производството трудът е прост, — колкото по-малко е нужна специфична подготовка, толкова по-лесно е това превръщане на различните видове конкретен труд. Тъй като постоянна тенденция на капиталистическия начин на производството е да се опростява трудът във всички производствени отрасли, той самият произвежда тази необходима му изменяемост, макар че с разделението на труда се появява и противодействуващ фактор.

Що се отнася до *паричния капитал,* абсолютната му способност за метаморфоза е само *формална* и дотолкова тази способност за превръщане е само илюзорна, тъй като е ограничена от *действителното* разнообразие на производствените процеси.

Съществуваща машина може отчасти (както и сгради и други части на основния капитал като например транспортни средства, доколкото са двигателни и трансмисионни машини) да бъде използвана за различни производствени процеси.

Новите допълнителни машини могат да се възпроизвеждат в различна форма.

Един и същ фураж може в голямата си част да бъде използван за производството на различен добитък; един и същ тор — за производството на различни земеделски продукти. Един и същ суров материал може да бъде преработен в различни форми. Един и същ спомагателен материал може да служи в различни отрасли на производството.

Второ: стар или добавъчен капитал се влага в *нови* отрасли на производството. За това са нужни или нови *суровини* (като каучук, гутаперча), или новооткрита употреба на стари суровини (както в галванопластиката и т. н.).

[145] *Процесът на потребление* образува иманентен момент на възпроизводствения процес.

Доколкото процесът на потребление е *производителен* или *промишлен процес на потребление,* той е *идентичен* с производствения процес. Така че тук не става дума за него.

Що се отнася обаче до *индивидуалното* потребление, prima facie* то не е включено във възпроизводствения процес на *отделната* стока. Ако по натуралната си форма стоката е предназначена да влиза в индивидуално потребление, *С—П*, първата част на нейната метаморфоза, всъщност е в края на краищата идентична с влизането ѝ в процеса на потребление и затова го предполага. Не е нужно обаче стоката да е потребяем артикул, или, ако е такъв, също може да влезе отново в друг процес като средство за производство; от друга страна, ако влиза в индивидуално потребление, не е нужно да влезе в индивидуалното потребление на своя производител. За него е важно само да осъществи акта *С—П*. По-нататъшното движение на *С* в сферата на обръщението не засяга метаморфозата на самия капитал. В тази форма стоката бива по-скоро изтласкана от кръгооборота на капитала, който я е произвел.

Ако разглеждаме възпроизводството като цяло, потреблението е негов иманентен момент.

Цялата *постоянна* част на стоковия капитал *А* не може да бъде възстановена от неговите средства за производство, ако производителите на стоковия капитал *В* не разменят своя доход срещу въпросната част от капитала *А*, следователно не я потребят индивидуално.

Размяната на променлив капитал срещу работна сила е непрекъсната само защото чрез потреблението на предметите от първа необходимост работникът се възпроизвежда и поддържа.

Цялата част от годишния стоков капитал *А*, която по своята природа не може да функционира като средства за производство или само една част от която може да функционира като средства за производство, може да извърши акта *С—П* само когато бъде взета от пазара и включена във фонда за потребление; това, първо, трябва да стане съобразно с природата на потребителната ѝ стойност в пое кратък или по-дълъг срок, за да не се развали тя. Второ, вследствиа на по-продължителното пребиваване на *С* на пазара се възпирС нейното възпроизводство, което може да продължи едва когато о е превърнато в *П*. Или, ако разполагаемият капитал е достатъчнголям, за да продължава да произвежда въпреки този застой, става задръстване на пазара, което трябва да доведе до застой на възпроизводствения процес.

Но макар индивидуалното потребление да е необходим и иманентен момент на възпроизводствения процес, потреблението и производството съвсем не са идентични и индивидуалното потребление съвсем не е определящият мотив на капиталистическия начин на производство. То може да бъде такъв само когато производителят и потребителят са идентични, докато капиталистическият начин

*— на пръв поглед. *Ред.*

на производство се основава тъкмо на това, че потреблението и производството на непосредствените производители, на голямата маса производители, на работниците съвсем не се намират в някакво съотношение помежду си и по-скоро несъответствието между тях става толкова по-голямо, колкото повече се развива капиталистическият начин на производство. *Отчуждението* на тези моменти един от друг и тяхната вътрешна връзка или близост, от друга страна, се проявява в *насилственото им уравновесяване*, в *кризите*. Следователно доводът *против* кризите, че между производството и потреблението съществува известно иманентно съотношение и че масата на производството в края на краищата все пак трябва да се регулира от масата на потреблението, е тъкмо довод *в полза* на кризите, защото на базата на капиталистическото производство това взаимно регулиране *не* съществува *непосредствено*.

Процесът на потребление влиза непосредствено във възпроизводствения процес дотолкова, доколкото отпадъците на процеса на потребление в различни форми отново образуват елементите на ново производство. Но потреблението става, за да се произвеждат тези негови отпадъци.

[146] 6) НЕОБХОДИМ ТРУД И ПРИНАДЕН ТРУД | (ПРИНАДЕН ПРОДУКТ) |

Видяхме, че все едно дали разглеждаме отделен капитал или обществения капитал, *необходимият труд* се въплъщава за работниците в частта от съвкупния продукт, която се купува обратно от работниците с работната заплата (ако работната заплата е равна на стойността на работната сила или на стойността на труда) и че *незаплатеният труд* се въплъщава в частта от продукта, която е равна на стойността, в която е представен този незаплатен труд. За самия работник необходимият труд се представя в *предмети от първа необходимост*, за капиталиста *принаденият продукт* се представя в продукти, които се състоят отчасти от предмети от първа необходимост, отчасти от луксозни предмети, отчасти образуват фонд за натрупване за разширено възпроизводство. (Капиталистите, както и работниците, могат отново да разменят припадащата им се и разходвана като доход част от продукта срещу *услуги*, които трябва да плащат доброволно или недоброволно.) Тези две части на съвкупния продукт, взети заедно, представляват само онази част от него, която се определя от новодобавената от новодобавения труд стойност.

Намалява частта от съвкупния продукт, която представлява само произведената от минал труд стойностна част от него.

Новодобавеният (през годината) труд поддържа по *стойност* и *потребителна стойност* частта от продукта, която представлява само постоянен капитал.

Макар че за работника необходимият му труд се представя само в предмети от първа необходимост, а за капиталиста принаденият продукт — само в принаден продукт, една част от този новодобавен труд, ако разглеждаме самия възпроизводствен процес, се представя в средства за производство, а друга част — в средства за живот.

От гледна точка на съвкупния възпроизводствен процес работата може да се изрази и по друг начин.

За работниците, които произвеждат непосредствено предмети от първа необходимост, заедно с работниците, които възпроизвеждат основния капитал, потребен в производството на тези предмети от първа необходимост (и затова поддържат и частта от постоянния капитал, която се потребява във възпроизводството на постоянния капитал), една част от техния труд е заплатен (необходим), а друга — незаплатен или принаден труд. Ако се разглежда цялото общество, неговият труд е *необходим труд,* т. е. представя се в съвкупния продукт (и в отнасящите се към него средства за производство), който е необходим за постоянното възпроизводство на *съвкупната* работническа класа плюс класата на капиталистите (която включва тук всички други неработещи и техните слуги) в досегашния размер. Вече този от гледна точка на обществото необходим труд включва *целия принаден труд* на заетата в него част от работниците и се представя в *принадения продукт,* от който живеят другите работници (които не дават на тази част от работниците *нищо* в замяна за техния труд, тъй като производството им нито косвено, нито пряко влиза в производството на предмети от първа необходимост), а *капиталистите и техните слуги* получават своите предмети от първа необходимост, необходимите средства за живот.

Що се отнася до самата работническа класа, ние не можем да включваме два пъти в сметката нейния заплатен и незаплатен, или необходим и принаден, труд, ако разглеждаме възпроизводствения процес на цялото общество. Да предположим например, че 200 работници работят по 12 часа всеки, т. е. заедно — 2400 часа, или 200 работни дни по 12 часа. Нека $^1/_2$ от тях бъде заплатен и $^1/_2$ незаплатен труд. Тогава, ако 100 работници са заети в производството на предмети от първа необходимост (косвено и пряко, в непосредственото производство на средства за живот и в производството на суровини, спомагателни материали и основен капитал, които са необходими за производството на тези предмети от първа необходимост) и 100

работници — в производството на *принаден продукт,* това е все едно че 100 работници, или 100 работни дни, дават изключително необходим труд, тъй като съвкупният заплатен труд е равен на 50 работни дни на едната част от работниците плюс 50 работни дни на другата част и 100 работници са заети само в производството на *принаден продукт.* За 200-та работници, взети като класа, като цяло, това е все едно че едната половина от тях, 100 души, работят заедно всеки ден 1200 часа само за възпроизводството на своите предмети от първа необходимост, а другите 100 души работят всеки ден 1200 часа само за възпроизводството на принадения продукт. Първите ще произвеждат предметите от първа необходимост, ще извършват необходимия труд за себе си и за другите 100 работници; вторите 100 работници ще извършват *принадения труд* за себе си и за другите 100 работници; едните ще извършват необходимия, заплатения труд на цялата класа, а другите — принадения, незаплатения труд на цялата класа. Ще предположим най-после, че 100 работници са заети, за да произвеждат предмети от първа необходимост за самите себе си и за цялата класа на капиталистите. В този случай 150 работници=150 работни дни, биха били заети всеки ден изключително в производството на предмети от първа необходимост за работническата класа, а [147] 150 биха работили безплатно (само за капиталистите), но така, че $^1/_3$ от техния *принаден продукт* би представлявала предметите от първа необходимост, потребени от капиталистите, а останалите $^2/_3$ — принадената стойност. Тъй като предположихме, че последните 100 работници произвеждат само *предмети от първа необходимост* за самите себе си и за съвкупната класа на капиталистите, за следващото изложение можем съвсем да не ги включваме в сметката (не трябва само да се забравя, че освен принадения продукт на 100 работни дни, който се представя в луксозни предмети и фонд на натрупване, съществува друг *принаден продукт* на 50 работници, който се представя в предметите от първа необходимост на капиталистическата класа, които обаче не са обект на нашето изследване).

За да изследваме сега какъв начин на потребление на този принаден продукт отговаря на капиталистическия начин на производство, ще предположим, първо, че *фондът за натрупване* е равен на нула, така че в него не влиза каквато и да било част от принадения продукт, и, второ, че луксозните предмети са равни на нула, така че целият продукт образува фонд за натрупване.

Ако целият принаден продукт се потребява във формата на луксозни предмети, това става в артикули, които в крайната си форма като средства за живот не образуват част от *променливия* капитал и доколкото са средства за производство за изготвянето на тези луксозни предмети като предимно бисери, злато и т. н., не могат да служат

като средства за производство за други продукти; доколкото обаче могат да служат за това, все пак не служат. Следователно фондът за натрупване е равен на нула. Но фондът за натрупване е необходим отчасти като приходен фонд за опасностите, на които е изложено производството, отчасти за растящото население, отчасти защото капиталистическият начин на производство почива върху постоянното разширяване на мащаба на производството. Без такъв фонд не само би било застрашено простото възпроизводство, но и би бил угасен духът на капиталистическото производство,на което *нарастването на стойността* като такова и затова *производството заради производството* (в определени граници) служи като стимул и подбуда. Вместо това потреблението като такова би се смятало за крайна цел. Следователно тази употреба на принадения продукт противоречи на условията и духа на капиталистическия начин на производство. Ясно е по-нататък, че колкото повече употребата на принадения труд и принадения продукт се приближава до тази крайност, когато фондът за натрупване е равен на нула, толкова по-малко отговаря тя на капиталистическия начин на производство. Все пак у *меркантилистите* и *физиократите,* първите тълкуватели на капиталистическия начин на производство, ние намираме възхвала на подобно потребление. Това се обяснява по следния начин. Първо, *що се отнася до меркантилистите.* Тогава капиталистическата класа бе още слаба и не бе излязла от детската възраст. Основното богатство се намираше още в ръцете на феодалите и абсолютните монарси. Тяхното *разточителство* бе пряко средство за обогатяване за търговци, фабриканти и финансисти, средство за превръщане на класата на феодалите в новообразуващата се класа на капиталистите и същевременно средство за загубване на *политическата* власт от класата на феодалите и за преминаването ѝ у капиталистите. Затова меркантилистите проявяват дотук правилен инстинкт.В протестантските страни, най-вече в Англия и Холандия, където търговският дух е проникнал в цялата нация, процъфтяването се основава на новоформиращия се световен пазар и обогатяването се смяташе за самоцел, меркантилистите проповядват трезвост и пестеливост, опълчват се против разточителството и се стремят да съдействуват за разточителството на другите нации, а те самите да трупат съкровища. Преди всичко *френските* меркантилисти — и това е свързано с развитието на капиталистическата класа във Франция — проповядват разточителство.

При *физиократите* нещата стоят съвсем другояче. Според тяхното учение целият *принаден продукт* се намира в ръцете на *поземлените собственици,* не на капиталистите. Те го получават отначало като аванс във формата на пари. Ако не го потребяват напълно, една част от стоковия капитал на арендаторите и т. н. не се продава и по

този начин се спъва *годишното възпроизводство,* което според тях образува истинското богатство. По-нататък трябва да се вземе под внимание, че съгласно физиократическата система от принадения продукт, който се намира в притежание на поземлените собственици, 1) трябва да бъдат покрити всички държавни разходи; 2) разходите за църквата (училището); 3) че функция на поземлените собственици е да изразходват една част от своя принаден продукт за по-дълготрайния основен капитал в земеделието; 4) че арендаторите им вземат една част от принадения продукт във формата на лихва.

Едва у Ж. Гарние[89] (човек на Директорията и Бонапарт) и у Ганил[90] меркантилистите и физиократите се приближават в своите възгледи относно (непроизводителното) потребление.

А. Смит изразява истинския дух на *капиталистическото производство,* като провъзгласява натрупването (възпроизводството в постоянно разширяващ се мащаб) за върховен закон; но той прави това още по начин (в известна степен добронамерен и старомоден), който отговаря на една степен на развитието на обществото, когато капиталистическият начин на производство тепърва започваше да създава своите специфични средства за производство (машини и т. н.), държавата не му бе подчинена още напълно и необходимите за воденето на едра [148] промишленост капитали бяха още в детския си период; затова тяхното *нарастване бе* sine qua non*; когато освен това търговският капиталист все още имаше голям превес над промишления капиталист. А. Смит проповядва пестеливост. Той негодува срещу разточителството на държавата. Той разглежда максимално възможното увеличение на *производителните работници* като крайната цел на всяка здрава икономика. По този начин той прави реклама на производителния работник с благосклонност, която се разпростира върху вола като производителен работник. Той смята именно — и това е *отчасти правилно* за тогавашното равнище на развитие, — че с превръщането на принадения продукт в производителен капитал, следователно пропорционално на натрупването, расте търсенето на труд и затова се повишава работната заплата, затова се подобрява положението на производителните работници, докато компенсация за капиталиста е постоянно повишаващата се производителна сила на труда.

Ако А. Смит е икономистът на манифактурния период в неговия преход към едра промишленост и затова разглежда натрупването повече от гледището на средния буржоа, Рикардо е *икономистът на едрата промишленост* и разглежда нещата от гледището на едрия буржоа. Производство заради производството, по възможност най-

*— задължително условие. *Ред.*

голямо нарастване на възпроизводството и най-вече на производителната сила на труда е крайната и определяща цел. Но за тази цел Рикардо смята за излишно да проповядва пестеливост. Тъй като капиталистическият начин на производство е за него естествената и абсолютна форма на общественото производство, а потреблението — естествената цел на всяко производство, свободното развитие на производството по необходимост включва свободното развитие на потреблението във всички форми и — както и капиталът — се дели поради това на потребление на луксозни предмети и потребление на други продукти,определя се от природата на капиталистическото производство, т. е. от изравняването на нормата на печалбата между различните капитали. Рикардо вече не споделя предубеждението на А. Смит, че търсенето на труд расте пропорционално на натрупването и затова се повишава работната заплата и затова в същата пропорция се подобрява положението на работническата класа. Напротив, той знае, че ако с натрупването и съпътствуващото го развитие на едрата промишленост търсенето на труд расте абсолютно, то намалява относително и се създава постоянно свръхнаселение. (Хората стават излишни.) Производителната работническа класа съществува тук изобщо само като машина, произвеждаща принадена стойност или принаден продукт за притежателите на условията на труда, т. е. за частните нужди на капиталистите и лендлордовете — и за колективните нужди на държавата, т. е. за *националното богатство,* с което може да разполага държавата. За разлика от А. Смит, който вижда богатството в максимално възможната маса производителни работници, Рикардо, напротив, вижда в по възможност по-малката производителна част от населението по отношение на същия принаден продукт и на живеещата от него друга част от населението само признак за максимално възможното развитие на производителната сила на труда. Що се отнася до потреблението на луксозни предмети, той дори доказва, че тяхното потребление от лендлордовете е по-благоприятно за работниците от потреблението им от капиталистите, защото привежда в движение еднакъв брой работници, но лендлордът ги потребява с по-голяма маса слуги и т. н., докато трезвият капиталист купува повече дълготрайни луксозни предмети. Следователно първият действува със своето търсене на пазарите на труда и в полза на непроизводителните работници, повишава с потреблението си търсенето на труд повече от втория. Страхът на А. Смит, че една неподобаваща се част от производителните работници ще се превърне в непроизводителни, не съществува вече за Рикардо,който знае, че едрата промишленост постоянно създава свръхнаселение; който следователно постоянно има пред себе си препълнен пазар на труда.

От друга страна обаче, с натрупването се развива *рентата*, доходът на лендлордовете, и това спъва възпроизводството и развитието на производителната сила на труда. Преди всичко (в Англия по времето на Рикардо) *националното* ограничаване (чрез житните закони) на земеделието повишава изкуствено този ефект на натрупването. Следователно първата повеля е да се премахне тази национална основа на повишаването на рентата и да се въведе свободна търговия с жито и т. н. Рикардо се бори по този начин с поземлената собственост в името на капитала и се стреми по възможност да прехвърли принадения продукт в ръцете на промишлените капиталисти. Печалбата е стимулът на производството, а с повишаването на рентата пада нормата на печалбата. Следователно с премахването на средствата за изкуствено повишаване на рентата се подклажда стимулът към натрупване [149] и се поддържа на нужната висота. Дотук Рикардо е последователен. Той става непоследователен и се връща назад към А. Смит, доколкото се мъчи да представи постигнатото по този начин оживление на процеса на натрупване като изгода за работническата класа.

«От една относително ниска цена на житото винаги произтича тази изгода, че разпределението на фактическата продукция е по-вероятно да *увеличи фонда за издръжката на труда,* доколкото повече ще се падне — под формата на печалба — на производителната класа» (капиталистите) «и по-малко — под формата на рента — на *непроизводителната класа»* (лендлордовете) (*Ricardo*. On the Principles of Political Economy, and Taxation. [Third edition. London, 1821], p. 317 [Бълг. изд., с. 253]). |

Сисмонди чувствува противоречията на едрата промишленост и решително се опълчва против *производството заради производството* и абсолютното развитие на производителната сила на базата на един начин на производство, при който нарастването на стойността на наличните капитали е, от друга страна, крайната цел. Затова той би искал да направи едно дадено в определени пропорции потребление регулатор на производството. Ето защо особено го занимава съотношението между капитал (и затова производително потребление) и доход, макар че никъде не открива нещо икономически значително по този въпрос. Но размяната на доход срещу капитал и на доход срещу доход и затова цялата съразмерност на възпроизводството постоянно се нарушава от прекомерно голямо обратно превръщане на принадения продукт в капитал, от едно натрупване, което се съпътствува от концентрация, постоянно разширяващо се прилагане на машини и основен капитал и затова — от постоянно влошаване на положението на работническата класа.

Малтус следва отчасти Сисмонди; отчасти у него се прокрадва физиократическата традиция, съгласно която *фондът за потребление* на неработещите класи в действителност е фонд, съвсем различен от

производствения фонд, и трябва да бъде потребен, за да не настъпи застой в неговото възпроизводство. Но решаващото у него (за разлика от физиократите и в противоположност на Рикардо) е следното: да вземе под своя закрила поземлената аристокрация, държавната църква и олигархическата чиновническа сган с всичките им непроизводителни слуги против другия индустриализъм и да ги оправдае *икономически*. Това става така. «Живеят две души в неговата гръд. Желаят те да бъдат разделени!»[91], именно в гръдта на капиталиста съжителствуват стремежът към натрупване и стремежът към потребление. И двата са нужни за възпроизводството в постоянно разширяващ се мащаб. Но обединени в едно и също лице, те взаимно си развалят играта. Ако стремежът към натрупване надделява над стремежа към потребление, имаме свръхпроизводство. Ако стремежът към потребление надделява над стремежа към натрупване, угасват духът и жарта на капиталистическото производство. Следователно тези два стремежа трябва да бъдат разделени и тогава стремежът на капиталистите към натрупване ще се поддържа толкова по-усърдно, колкото по-скоро стремежът на лендлордовете, църквата и държавата към потребление получи средства за своето задоволяване. Впрочем, тъй като свръхпроизводството на тази база трябва да бъде съчетано със свръхпотребление, в този парадокс на Малтус има нещо вярно. Той забравя само, че 1) държавата в ръцете на буржоазията е още по-разточителна, отколкото в ръцете на олигархията; 2) че от класата на промишлените капиталисти постоянно се излъчва парична класа, която винаги е склонна към потребление; 3) че естественото нарастване на рентата се грижи за една категория лендлордове; 4) че с напредващото цивилизоване на промишления капиталист той се научава да бъде разточителен с мъдра икономия и т. н.

Ще разгледаме, второ, другата крайност, когато (абстрахирайки се от предметите от първа необходимост, както по-горе) целият принаден продукт се възпроизвежда във формата на производителен капитал (или, което е същото, напротив, се разменя във външната търговия), следователно потреблението на луксозни предмети се приема за равно на нула.

Тук би се наложило голямо *свръхпроизводство* на предмети от първа необходимост и следователно застой на възпроизводството. Нито една част от принадения продукт не би се произвеждала във формата на луксозни предмети (или ако би се произвеждала, би била разменена срещу чуждестранни предмети от първа необходимост, макар че е абсурдно необходимият за производството на луксозни предмети вкус и т. н. да може да се култивира в страна, в която не се потребяват луксозни предмети). Разбира се, голяма част от годишния принаден продукт би могла — както е винаги във висок стадий на

капиталистическото производство — да бъде превърната в основен капитал, производството на който надхвърля една година и който може би ще функционира производително едва след години. Но в края на краищата той трябва да функционира така. И тъй като това превръщане би ставало години наред, то би трябвало в края на краищата да увеличи злото на *свръхпроизводството* на предмети от първа необходимост. Друга част би могла да бъде разменена срещу пари и т. н. на чужди страни. Но простото образуване на съкровища противоречи на същността на капиталистическото производство. Преди всичко би нараснало търсенето на труд и с него — работната заплата. Но развитието на производителната сила на труда скоро би издигнало преграда пред това нарастване и една криза би следвала подир друга.

Без голям лукс е невъзможен дълго време какъвто и да било начин на производство, основан на противоположността между работническата класа и притежателите на средствата на труда.

Все пак преобладаването на стремежа към натрупване над стремежа към потребление е необходимо и отговаря на капиталистическия начин на производство, макар и то да се проявява отчасти във формата на ламтеж за внезапно обогатяване чрез спекула и т. н., за да се потребява *след това*.

7. НАРУШЕНИЯ ВЪВ ВЪЗПРОИЗВОДСТВЕНИЯ ПРОЦЕС

Да се разгледат в гл. VII, книга III.

Така че разделите на тази глава III са следните:

1) *Реалните условия за обръщение* (възпроизводство).
2) *Еластичността на възпроизводството.*
3) *Натрупването, или възпроизводството в разширен мащаб.*
3а) *Паричното обръщение, опосредствуващо натрупването.*
4) *Паралелизъм, постепенност във възходяща линия. Кръгооборот на възпроизводствения процес.*
5) *Необходим труд и принаден труд?*
6) *Нарушения във възпроизводствения процес.*
7) *Преход към книга* III.

БЕЛЕЖКИ
ПОКАЗАЛЦИ

БЕЛЕЖКИ

1. Ръкописът на К. Маркс «Глава шеста. Резултати от непосредствения производствен процес» е част от текста на първия том на «Капиталът», който Маркс е написал в периода от юли 1863 до юни 1864 г., придържайки се, общо взето, към плана, съставен през януари 1863 г. Този план се съдържа в XVIII тетрадка (на страница 1140) на икономическия ръкопис от 1861—1863 г. и предвижда следната структура на тома:
   1) Увод: Стока, Пари;
   2) Превръщане на парите в капитал;
   3) Абсолютна принадена стойност;
   4) Относителна принадена стойност;
   5) Съчетание на абсолютната и относителната принадена стойност;
   6) Обратно превръщане на принадената стойност в капитал;
   7) Резултат от производствения процес;
   8) Теории за принадената стойност;
   9) Теории за производителния и непроизводителния труд.

   В процеса на работата обаче отпаднал «Уводът» и затова била променена означената номерация, по-специално седмият отдел вече фигурирал като шеста глава.

   В самия текст на «Глава шеста» се съдържат преки характеристики на главната тема и следователно на съдържанието на някои предишни глави. Така за втората глава се казва, че в нея се излагат общите моменти на трудовия процес, например разделението на вещните условия на труда на материал и средства на труда в отношението им към живата дейност на работника независимо от специфичните обществено-исторически особености на производствения процес. За третата глава се съобщава, че ще съдържа подробно изложение на производството на относителна принадена стойност.

   Употребените от К. Маркс в този том два термина «Arbeitskraft» и «Arbeitsvermögen» са превеждани на български език като «работна сила». В публикуваните му работи «Arbeitsvermögen» се среща по-рядко. За да се улесни усвояването на основните идеи на Маркс и следвайки съветското издание, преводачът е предавал двата термина с «работна сила».

   Ръкописът на «Глава шеста» е публикуван за пръв път от Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС през 1933 г. в изданието «Архив Маркса и Энгельса», том II (VII). — 3

2. Тази и следващите цифри в квадратни (редакционни) скоби обозначават авторската номерация на страниците на ръкописа. Предишните страници от ръкописа на тази книга не са стигнали до нас. — 3

3. Маркс има предвид може би бележките на Уейкфийлд (на с. 95—96, 157—

158 и др.) към неговото издание на книгата на А. Смит «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations». London, 1843, vol. I. — 7

4 Кое именно съчинение е имал предвид Маркс, засега не е установено. — 8

5 На това място на ръкописа Маркс е отбелязал: «Преход от 2) и 3) раздел на главата към раздел 3), който засега разглеждаме тук като раздел 1)». — 21

6 Тук, както и на други места в този ръкопис, когато споменава за книга I и отделните ѝ части (глави), Маркс има предвид вече готовия по това време в чернова ръкопис на първата книга (I том) на «Капиталът». Запазена е само публикуваната в настоящия том VI глава. Съдбата на другите глави е неизвестна. Както VI глава, така и предишните глави на книга I не отразяват още окончателната структура на труда, която била установена в първото му издание (1867 г.). — 23

7 На това място в ръкописа Маркс е отбелязал: «обърни!». На гърба на страница 457 от ръкописа (в настоящия том—с. 26—28) Маркс анализира критично концепцията на Прудон по този въпрос («Прудоновите икономически парадокси»).— 24

8 Маркс има тук предвид онова място от статията на френския вулгарен икономист Е. Форкад «Войната на социализма» (статия втора, отпечатана в списание «Revue des deux Mondes», nouvelle serie, tome XXIV, Paris, 1848, p. 998—999), където Форкад критикува тезата на Прудон, че «работникът не може да изкупи собствения си продукт, защото в него влиза лихвата, която се прибавя към себестойността на продукта» (тази теза е изложена в книгата на Прудон «Qu'est-ce que la propriété?». Paris, 1840, глава IV, § 5). (Вж. също настоящото издание, т. 25, ч. II, с. 387, бележка 53; т. 26, ч. I, с. 86; т. 47, 338—339.)

«Revue des deux Mondes». (Преглед на Стария и Новия свят) — двуседмично буржоазно списание за литература, изкуство и публицистика; започнало да излиза в Париж от 1829 година. — 28

9 Маркс подробно критикува Форкад по този въпрос в ръкописа от 1861—1863 г. и в том III на «Капиталът» (вж. настоящото издание, т. 47, с. 338, 339; т. 26, ч. I, с. 86; т. 25, ч. II, с. 387). — 28

10 Маркс тук иронично нарича Вилхелм Рошер с името на прочутия древногръцки историк Тукидид, тъй като в предговора към първото издание на своята книга «Die Grundlagen der Nationalökonomie» («Основи на политическата икономия») този вулгарен икономист «скромно» се обявил за «Тукидид на политическата икономия» (вж. настоящото издание, т. 23, с. 230; т. 26 ч. III, с. 510). — 28

11 Вж. W. Roscher. «System der Volkswirtschaft». Band I: «Die Grundlagen der Nationalökonomie». Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg, 1858. S. 133. — 28

12 *Флуксия* и *флуента* — понятия на разработената от И. Нютон ранна форма на диференциалното и интегралното смятане. Нютон нарекъл системата от величини, които се изменят едновременно и непрекъснато, *флуенти* (от латинското fluens — течащ), а скоростите, с които се изменят *флуентите* — *флуксии* (от латинското fluxio — изтичане). — 30

13 Има се предвид третият раздел на настоящия труд — «Капиталистическото производство е производство и възпроизводство на специфично капиталистическото производствено отношение» (настоящия том, 108—113). — 38

14 Вж. бележка 12. — 48

15 Съгласно с указанието на Маркс редакцията включва на това място от текста двете подготвени от него допълнения: страниците на първото допълнение, които първоначално носели авторска номерация от 96 до 107, били по-късно изменени от Маркс на страници 469a—469m. Второто допълнение, следващо непосредствено подир първото, обхваща страници 262—264 на ръкописа. — 48

16 Вж. Aristoteles. «De Republica». In: «Aristotelis opera ex recensione Immanuelis Bekkeri». Tomus X. Oxonii, 1837. Lib. 1, cap. 2, Схващането на Аристотел за робския труд, изложено в книга I, глава 2, на неговата «Политика», Маркс разглежда в първата глава на I том на «Капиталът» (настоящото издание, т. 23, с. 94). — 50

17 «Semper aliquid haeret» («Все нещо ще остане!») —част от латинската максима «Audacter calumniare, semper aliquid haeret» («Клевети смело, все нещо ще остане!»). — 51

18 *Дружество за разпространение на полезни знания*—има се предвид очевидно «Society for Promoting the Diffusion of Useful Knowledge», основано в Англия в 1827 г. от Хенри Бруъм. Дружеството си поставяло за цел да разпространява знания сред широките народни маси чрез издаване на популярна и евтина литература. — 52

19 Маркс анализира критично възгледите на Роси в икономическия ръкопис от 1857—1858 г. (настоящото издание, т. 46, ч. II, 78—82) и в ръкописа от 1861—1863 г. (настоящото издание, т. 26, ч. I, 278—285); вж. също настоящия том, с. 195. — 57

20 Има се предвид *Гражданската война в САЩ* между прогресивните в икономическо и социално отношение северни щати и робовладелските южни щати, която продължила от април 1861 до април 1865 г. От страна на северните щати войната имала прогресивен и революционен характер. Тя минала през два етапа на развитие: период на конституционна война за запазване на съюза и период на революционна война за премахване на робството. Важен момент в хода на войната била прокламацията за освобождението на негрите роби, издадена от правителството на Линкълн през септември 1862 г. Голямо значение имали също приетият закон за хоумстед (безплатен поземлен парцел), очистването на армията и държавния апарат от предателски елементи, допускането на негри в армията, спирането на реакционните вестници и други мероприятия от революционнодемократичен характер. Преминаването към революционни методи на водене на войната довело до коренен прелом в хода на военните действия и осигурило победата на Севера. Решаваща роля за военното разгромяване на робовладелците южняци изиграли народните маси — работници, фермери и негърското население. Победата на северните щати разчистила пътя за развитието на капитализма в САЩ. — 59

21 Гьоте. «Фауст», част I, сцена пета («Избата на Ауербах в Лайпциг»). — 60

22 Критичните бележки на Маркс за тази «аксиома» на Прудон се съдържат в «Нищета на философията» (настоящото издание, т. 4, 118—127), както и в «Икономически ръкописи от 1857—1859 година» (настоящото издание, т. 46, ч. II, 99—100) и в първия том на «Капиталът» (настоящото издание, т. 23, с. 521). — 64

23 Тук завършва първото допълнение, включващо страници 469a—469m от ръ-

кописа. Съгласно с указанието на Маркс [вж. бележка 15) веднага след първото допълнение поместваме второто, което обхваща страници 262—264 от ръкописа. Страница 262 липсва в ръкописа, с който разполагаме. — 68

24 Тук завършва второто допълнение, обхващащо страници 263—264 от ръкописа. По-нататък продължава текстът, прекъснат от двете допълнения (вж. бележки 15 и 24). — 70

25 Имат се предвид вероятно тетрадките, в които се съдържа икономическият ръкопис от 1861—1863 година. — 76

26 Цитатът, приведен от Маркс след тази уговорка, е написан на отделен лист, който не е номериран. — 78

27 *Йомени* — независими (свободни) английски селяни, които изчезнали около 1750 г. в резултат на процесите на първоначалното натрупване на капитал, по-специално на така нареченото ограждане на общинските земи, на насилственото заграбване на тези земи от лендлордовете. Мястото на йомените заели дребните фермери — арендатори. Йомените били много изкусни стрелци с лък и до широкото разпространение на огнестрелното оръжие образували обикновено основната сила на английската войска; славели се със своята твърдост и безстрашие в боя. Маркс пише, че в периода на английската буржоазна революция от XVII век те били главната сила на Оливър Кромуел — вожда на буржоазията и обуржоазилото се дворянство. В английската художествена и научна литература се отбелязва личното мъжество на йомените, тяхното военно изкуство и ролята им като действителна опора и защитници на независимостта на «английската нация».

Изразът «гордите йомени на Англия» («proud yeomenry of England»), изглежда, е парафраза на изразите на У. Шекспир: «добри йомени», «боеви джентълмени на Англия», «боеви смели йомени» («good yeomen», «fight gentlemen of England», «fight boldly yeomen»). Вж. W. Shakespeare. «King Henry V etc.», t. III, Scene 1. In: «The Works of W. Shakespeare in 12 vol.». Edinburgh, 1856, vol. V, p. 264, и W. Shakespeare. «King Richard III». Act V, Scene III; ibid., t. VI, p. 442. Вж. също настоящото издание, т. 2, с. 475; т. 16, с. 153. — 84

28 Има се предвид J. E. Cairnes. «The Slave power: its character, career and probable designs». London, 1862. — 85

29 Възгледите на Аристотел за изкуството да се правят пари («Хрематистика») са разгледани по-подробно от Маркс в I том на «Капиталът» (вж. настоящото издание, т. 23, с. 164). — 92

30 Тук Маркс е употребил четирите формули на договорни отношения по римското право: «давам, за да направиш», «правя, за да направиш», «правя, за да дадеш» и «давам, за да дадеш» (срв. настоящото издание, т. 23, 546—547; т. 26, ч. I, с. 400). — 97

31 Тези думи принадлежат в действителност не на Малтус, а на редактора на второто (посмъртно) издание на тази книга на Малтус. — 98

32 *D. Ricardo* «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition. London, 1821, 416—417 [Българското издание, с. 321]. — 99

33 На страница 490 от ръкописа Маркс е залепил изрязаната от XXI тетрадка на ръкописа от 1861—1863 г. страница 1318 (вж. настоящото издание, т. 26, ч. I, с. 384—388, както и бележка 159). — 103

34 Има се предвид вероятно A. Ure. «The Philosophie of manufactures: or, an

Exposition of the scientific, moral, and commercial economy of the factory system of Great Britain». London, 1835 (вж. също настоящото издание, т. 23, с. 398, бележката под линия; т. 26, ч. I, с. 387 и 436, бележка 158). — 105

35 С тази фраза прекъсва текстът на третия, т.е. последния раздел на главата.— 113

36 Тези страници са се запазили заедно с ръкописа на «Глава шеста», но ако се съди по тяхното съдържание и по номерацията на страницата, се отнасят не само до тази глава, но и до други незапазени глави от ръкописа на първия том на «Капиталът». Датата на написването на тези страници не е установена; отделни привеждани тук цитати фигурират в ръкописното наследство на Маркс от 50-те години нататък. — 113

37 Тук в ръкописа е посочен номер на авторска бележка под линия (51), но текстът на тази бележка липсва в стигналия до нас ръкопис. — 113

38 Към този цитат от труда на Торънс, приведен в съкратен вид в първия том на «Капиталът» (настоящото издание, т. 23, с. 183), Маркс е добавил: «Думата «труд» тук е неправилно употребена вместо «работна сила».» — 115

39 Има се предвид обзорната статия от анонимен автор «Тайната организация на трейдюнионните», отпечатана в октомврийската книжка на тримесечното списание «The Edinburgh Review» (с. 525—563). Маркс обозначил тази статия като публикувана в 1860 г., изглежда, защото книгата на Дънинг «Трейдюнионите и стачките», в която се критикува въпросната статия, излязла в 1860 година.

«*The Edinburgh Review, or Critical Journal*» («Единбургски преглед, или Критическо списание») — английско буржоазно литературно и политическо списание, излизало от 1802 до 1929 г. От 20-те—30-те години на XIX век било орган на партията на вигите; излизало веднъж на три месеца. През 50-те години на XIX век имало либерална насоченост. — 117

40 Тук свършва текстът на страница 25. — 118

41 Кой именно пункт има предвид бележката на Маркс «към пункт в)», не е установено по стигналия до нас ръкопис. — 118

42 Цифрата 75, както и следващите 76, 77 и 79 са номера на бележки на Маркс; текстът, към който се отнасят бележките, липсва в ръкописа, с който разполагаме. — 125

43 «Exodus» («Изход»)—латинско-гръцко название на една от книгите на Библията, в която се говори за излизането на еврейския народ от Египет. В случая Маркс има предвид масовата емиграция на ирландското население в САЩ след 1848 година. — 126

44 Има се предвид чумната епидемия в Европа през 1347—1350 г. По някои данни от чума загинали тогава около 25 млн. души — приблизително една четвърт от цялото население на Европа по онова време. — 126

45 «Exoriare aliquis ultor» («Нека се роди някой отмъстител») — израз от Вергилий. «Енеида», книга четвърта, стих 625. — 127

46 Биър (Bere) — вид ечемик. — 127

47 Произведението на Маркс «Форма на стойността» било написано от 17 до 22 юни 1867 г. и публикувано за пръв път като приложение към първото немско издание на първия том на «Капиталът», който излязъл през септември 1867 г. За второто и следващите издания Маркс отново преработил в едно цяло както основния текст на раздела за формата на стойността, така и приложе-

нието към него (вж. настоящото издание, т. 23, 60—83). Много думи и дори цели изречения в приложението, както и в основните глави на първото издание на I том били отпечатани с разредка и курсив. В по-късните издания Маркс се отказал от това, за да улесни по този начин и набирането на книгата, и ползването ѝ. Затова и в настоящата публикация съответните думи и изречения не са дадени с разредка и курсив. — 131

48 Структурата на първото немско издание на I том на «Капиталът» се различава от структурата, която Маркс установил от второто немско издание нататък. Това, което в първото издание фигурирало като «първа глава» («Стока и пари»), се превърнало в «първи раздел», състоящ се от три глави. А първият раздел на първата глава на първото издание се превърнал в «първа глава» («Стоката»). В тази първа глава на второто немско и следващите издания «Приложението» е възпроизведено в преработен вид в третия раздел под заглавие: «Форма на стойността, или разменна стойност». — 133

49 Маркс цитира тук съчинението на Аристотел «Никомахова етика» по книгата: «Aristotelis opera ex recensione Immanuelis Bekkeri». Tomus IX, Oxonii, 1837, p. 99, 100. (Аристотел. Съчинения, Издание на Имануел Бекер. Том IX, Оксфорд, 1837, с. 99, 100).

Под «постели» Аристотел подразбира, изглежда, разкошните меки постели, на които античните гърци се разполагали по време на пиршества и обеди.—143

50 Първото, авторизирано френско издание на I том на «Капиталът», фрагменти от което се публикуват в настоящия том, излязло в Париж на свитъци в периода от септември 1872 до ноември 1875 година. — 159

51 Тук и по-долу в края на всеки фрагмент се посочват съответните страници на оригинала. — 168

52 За «паралелограмите» на Оуен Рикардо споменава в своето произведение «On protection to agriculture». Fourth ed., London, 1822, p. 21 («За покровителството на земеделието». 4-то издание, Лондон, 1822, с. 21). Развивайки своя утопичен проект за социални преобразования, Оуен доказвал, че икономически, както и от гледна точка на устройството на домашния бит, най-целесъобразно е селищата да се строят във формата на паралелограм или квадрат. Оттук възникнал изразът «паралелограмите на г-н Оуен». — 173

53 Според древногръцкия философ Епикур, който бил, общо взето, материалист и атеист, съществуват безкрайно множество светове. Тези светове възникват и съществуват по свои собствени, естествени закони. А боговете, макар и да съществуват, се намират извън световете, в пространствата между тях и не оказват никакво влияние нито върху развитието на вселената, нито върху живота на човека. — 176

54 Виж бележка 16. — 178

55 Шекспир. «Много шум за нищо», действие III, сцена трета. — 180

56 Срв. настоящото издание, т. 23, 514—515. — 186

57 Вж. «The Economist» от 19 юли 1851 г. «The Economist» («Икономист») — английско седмично икономическо и политическо списание, излиза в Лондон от 1843 г.; орган на едрата промишлена буржоазия. — 207

58 Срв. настоящото издание, т. 23, 596—599. — 207

59 Има се предвид произведението: J. St. Mill. «A System of Logic, ratiocinative and inductive, being a connected view of the Principles of Evidence, and the Methods of Scientific Investigation». In two volumes (Дж. Ст. Мил. «Система

на логиката, силогистична и индуктивна, изложение на принципите на доказване във връзка с методите на научното изследване». В два тома). Първото издание излязло в Лондон в 1843 г. Маркс отбелязва, че Дж. Ст. Мил, който претендирал, че излага «система на логиката», като икономист бил повърхностен и не спазвал елементарните изисквания за логически анализ.—210

60 «Икономическа таблица» — разработената от физиократа Кене схема на възпроизводството и обръщението на съвкупния обществен продукт. За нея се говори по-подробно в «Теории за принадената стойност» на Маркс (част I, глава 6) и в написаната от Маркс десета глава на втория раздел на книгата на Енгелс «Анти-Дюринг», както и във втория том на «Капиталът» (глава деветнадесета). — 210

61 Вергилий. «Енеида», книга трета, стих 57. — 212

62 Перифразирани думи на Фауст от едноименната трагедия на Гьоте, част I, сцена втора («Пред градската врата»). — 213

63 Вж. бележка 21. — 218

64 Срв. настоящото издание, т. 23, с. 653. — 223

65 Срв. настоящото издание, т. 23, 762—765. — 224

66 Вж. C. Pecqueur. «Théorie nouvelle d économie sociale et politique, ou Etudes sur l'organisation des sociétés». Paris, 1842, p. 435. — 225

67 Ръкописът на Маркс, озаглавен «Книга втора. Процесът на обръщението на капитала», представлява първият вариант на втория том на «Капиталът». Според Енгелс Маркс оставил «два варианта» на целия втори том на «Капиталът» и «шест варианта» на отделните му части (вж. настоящото издание, т. 36, с. 224).

Първият вариант на втория том (втората книга) на «Капиталът» или «Ръкопис I» (по номерацията на Енгелс) бил написан от Маркс най-вероятно от втората половина на 1864 г. до пролетта на 1865 г. Този вариант е част от икономическия ръкопис от 1863—1865 г., в който Маркс дал нова, систематична разработка на проблемите на трите теоретични тома на «Капиталът». Покъсно той интензивно се занимавал с проблемите на I и II том, усъвършенствувал по същество и по форма изложението им за печат.

Вторият вариант на втората книга, или вторият том, на «Капиталът» («Ръкопис II») бил написан от Маркс от август 1867 до юли 1870 година.

Първият вариант на втората книга на «Капиталът», макар и «обработен по същество», както отбелязва Енгелс, все пак «не е достатъчно оформен стилистически», на места има характер на «запис на мислите в онази форма, в която те са се развивали в главата на автора в един или друг случай. Наред с отделни, обстойно изложени части — други, не така важни, са едва нахвърляни. . . » (настоящото издание, т. 24, с. 3).

Могат да се отбележат повторения, многобройни и обширни, макар и, общо взето, дълбоки и съдържателни, и отклонения от главната тема на книгата — «обръщението на капитала» — към общите въпроси на процеса на капиталистическо производство.

При подготовката за печат на текста на втория том на «Капиталът» Енгелс използвал около една трета от ръкопис II, но от ръкопис I, както пише той, «нищо не можа да бъде използвано» (настоящото издание, т. 24, с. 7). «Ръкопис I» се публикува тук за пръв път. — 227

68 Заглавията на третата глава и на нейните параграфи са дадени от Маркс в

текста на главата: на първата страница — заглавието на главата, а на последната — заглавието на параграфите (вж. настоящия том, с. 294 и 474). — 229

69 Ентелехия (гръц. entelecheia) — термин от философското учение на Аристотел, който означава постигната цел или дейно, формиращо начало. По-късно този термин се употребявал във философията на витализма, идеалистическо учение за същността на живота, обозначавайки особено животворящо начало. — 233

70 Вж. бележка 12. — 234

71 Има се предвид Институтът на Франция — висше научно учреждение, състоящо се от няколко отделения, или академии: съществува от 1795 г. Дестют дьо Траси бил член на Академията на моралните и политическите науки. — 251

72 В своя труд «Des systèmes d'économie politique, de la valeur comparative de leurs doctrines, et de celle qui parait la plus favorable aux progrès de la richesse». Paris, 1821, Ганил развива по същество меркантилистския възглед за разменната стойност, размяната, труда и богатството, поради което Маркс нарича този автор реставратор на същинската меркантилистка система (вж. настоящото издание, т. 26, ч. I, 183—184). — 256

73 Вж. Th. Corbet. «An Inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or, the Principles of trade and speculation explained». London, 1841, p. 104. — 286

74 Има се предвид, изглежда, докладът на *Джон Ч. Мортън* «On the Forces used in Agriculture» («За силите, използвани в земеделието»), прочетен в Дружеството на изкуствата и занаятите на 7 декември 1859 г. и публикуван в седмичника «The Journal of the Society of Arts» (London), N 368, vol. VII, December 9, 1859 («Списание на Дружеството на изкуствата и занаятите», (Лондон), № 368, том VII, 9 декември 1859 година).

«Дружество на изкуствата и занаятите» (Society of Arts) — буржоазно просветно и филантропично дружество, основано в Лондон в 1754 година. — 301

75 Авторът на този труд е неизвестен. — 302

76 Има се предвид произведението на Маркс «Към критиката на политическата икономия. Първи свитък» (настоящото издание, т. 13, 3—170). — 312

77 Вж. J. B. Say. «Traité d'économie politique». Troisième édition, Paris, 1817, tome II, p. 433. — 318

78 Вж. A. Smith. «An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations». Ed. E. G. Wakefield. A new edition in four volumes. London, 1843, vol. II, p. 204. — 358

79 Вж. R. Jones. «Text-book of lectures on the political economy of nations». Hertford, 1852, p. 16, 21 и др. — 360

80 Вж. A. Ure. «The philosophy of manufactures; or, an Exposition of the scientific, moral, and commercial economy of the factory system of Great Britain». London, 1835, p. 19—23, 367—370 и др. — 360

81 Става дума за произведението: Adam H. Müller. «Die Elemente der Staatskunst». Berlin 1809.

Маркс изпълнил намерението си да цитира съответното място от това произведение във втората редакция на ръкописа на «книга II», датирана 1870 г. и влязла в издадения от Енгелс II том на «Капиталът».

На съответното място в «Ръкопис II» Маркс привежда следната бележка: «Градското производство е свързано със смяната на дните, а селското — със

смяната на годините» (Adam H. Müller. «Die Elemente der Staatskunst». Berlin, 1809, Th. III, S. 178). «Такава е наивната представа на романтиците за промишлеността и земеделието» (вж. настоящото издание, т. 24, с. 198).—360

[82] A. Smith. «An Inquiry into nature and causes of the wealth of nations». Ed. E. G. Wakefield. A new edition in four volumes. London, 1843, Vol. II, p. 188 (вж. също настоящото издание, т. 24, с. 221). — 363

[83] В процеса на по-нататъшната работа върху ръкописа на «Книга II» Маркс направил в «Ръкопис IV» към аналогичното място на текста следната бележка: «Поради трудността да се определи основният и оборотният капитал господин Лоренц Щайн смята, че това различие е въведено само за улесняване на изложението.» Тази част от «Ръкопис IV» влязла във II том на «Капиталът», издаден от Енгелс (вж. настоящото издание, т. 24, с. 173). — 367

[84] Има се предвид, изглежда, Адам Андерсън, шотландски икономист, автор на произведението «A historical and chronological deduction of the origin of commerce, from the earliest accounts to the present time». Първото издание на книгата излязло в Лондон в 1764 година. — 368

[85] Маркс има може би предвид книгата: James Lauderdale. «An Inquiry into the Nature and Origin of Public Wealth, and into the Means and Causes of its Increase». London, 1804. — 377

[86] Вж. Th. Corbet. «An Inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or, the Principles of trade and speculation explained». London, 1841. — 384

[87] Вж. Th. Tooke. «An Inquiry into the Currency Principle». London, 1844, p. 34—36 passim (вж. също настоящото издание, т. 24, 500—501). — 415

[88] Маркс има предвид очевидно коментара на физиократа Бодо: «Explication du Tableau Economique» в книгата: «Physiocrates». Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Deuxième partie. Paris, 1846, p.822—867. — 464

[89] Имат се предвид вероятно бележките на Ж. Гарние към неговото издание на съчинението на Адам Смит. Garnier, G. Notes du traducteur. In: Smith, A. Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations. Traduction nouvelle, avec des notes et observations, par Germain Garnier. Tome cinquième. Paris, 1802. — 471

[90] Вж. Ш. Ганил. «Des systèmes d économie politique, de la valeur comparative de leurs doctrines, et de celle qui parait la plus favorable aux progrès de la richesse». Tomes I—II. Paris, 1821. — 471

[91] Вж. бележка 63. — 474

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

ЛИТЕРАТУРНИ И МИТОЛОГИЧНИ ГЕРОИ

УКАЗАТЕЛ НА ЦИТИРАНАТА И СПОМЕНАВАНА ЛИТЕРАТУРА*

Agricultural statistics, Ireland. Dublin, 1866 (Селскостопанска статистика. Ирландия. Дъблин, 1866). — 127.

Anderson, A. An Historical and chronological deduction of the origin of commerce, from the earliest accounts to the present time (*Андерсън, А.* Исторически и хронологически очерк за търговията от най-ранните сведения за нея до наши дни). Първото издание излязло в Лондон в 1764 година. — 368, 372.

[Arbuthnot, J.] An Inquiry into the connection between the present price of provisions, and the size of farms. With remarks on population as affected thereby. By a farmer. London, 1773 *[Арбътнот, Дж.]* Изследване на връзката между сегашните цени на продоволствието и размера на фермите. С бележки за влиянието на всичко това върху населението. От един фермер. Лондон, 1773). — 13.

Aristoteles. Ethica Nicomachea. In: *Aristotelis* opera ex recensione I. Bekkeri. Tomus IX. Oxonii, 1837 (*Аристотел.* Никомахова етика. В книгата: *Аристотел.* Съчинения. Издание на И. Бекер. Том IX. Оксфорд, 1837). — 143.

Aristoteles. De republica libri VIII. In: *Aristotelis* opera ex recensione I. Bekkeri. Tomus X. Oxonii, 1837 (*Аристотел.* Политика (осем книги). В книгата: *Аристотел.* Съчинения. Издание на И. Бекер. Том X. Оксфорд, 1837). — 50, 92, 178.

[Bailey, S.] A Critical dissertation on the nature, measures, and causes of value; chiefly in reference of the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the autor of Essays on the formation and publication of opinions. London, 1825 (*[Бейли, С.]* Критично изследване за природата, мерките и причините на стойността; главно във връзка със съчиненията на г-н Рикардо и неговите последователи. От автора на «Очерци за формирането и публикуването на мнения». Лондон, 1825). — 179, 2?8, 329.

Bastiat. Fr. Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. Paris, 1850 (*Бастиа, Фр.* Безвъзмездност на кредита. Диску-

* В случаите, когато не е достоверно установено от кое издание на едно или друго произведение се е ползвал Маркс, в указателя се привежда първото издание.

В квадратни скоби са заградени установените имена на авторите на книги, излезли анонимно.

сия между г-н Фр. Бастиа и г-н Прудон. Париж, 1850). — 27, 53, 106.

Bastiat, Fr. Harmonies économiques. 2-me édition, augmentée des manuscrits laissés par l'auteur. Paris, 1851 (*Бастиа, Фр.* Икономически хармонии. Второ издание, попълнено с оставените от автора ръкописи. Париж, 1851). Първото издание излязло в Париж в 1850 година. — 58.

Baudeau, N. Explication du Tableau économique (1767). In: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par F. Daire. Deuxième partie. Paris, 1846 (*Бодо, Н.* Обяснение на икономическата таблица (1767). В книгата: Физиократи. С увод и коментарии от Й. Дер. Втора част. Париж, 1846). — 463.

Bray, J. F. Labour's wrongs and labour's remedy; or, the Age of might and the age of right. Leeds, 1839 (*Брей, Дж. Ф.* Несправедливости по отношение на труда и средства за тяхното отстраняване, или Векът на силата и векът на справедливостта. Лийдс, 1839). — 52

Cairnes, J. F. The Slave power: its character, career, and probable desings. London, 1862 (*Кеърнс, Дж. Е.* Робовладението, неговият характер, път и вероятни перспективи. Лондон, 1862). — 66, 85.

Carey, H. C. Principles of political economy. Part the first: of the laws of the production and distribution of wealth. Philadelphia, 1837 (*Кери, Х. Ч.* Принципи на политическата икономия. Първа част: за законите на производството и разпределението на богатството. Филаделфия, 1837). — 54.

Carey, H.C. The Slave trade, domestic and foreign: why it exists, and how it may be extinguished. London, 1853 (*Кери Х. Ч.* Вътрешната и външната търговия с роби: защо съществува и как може да бъде премахната. Лондон, 1853). — 317, 318.

Cazenove, J. Preface, notes, and supplementary remarks to a new edition of Malthus' Definitions in political economy — вж. *Malthus, Th. R.* Definitions in political economy.

Chalmers, Th. On political economy in connexion with the moral state and moral prospects of society. Second edition. Glasgow, Edinburgh, Dublin and London, 1832 (*Чалмърз, Т.* За политическата икономия във връзка с нравственото състояние и нравствените перспективи на обществото. Второ издание. Глазгоу, Единбург, Дъблин и Лондон, 1832). Първото издание излязло пак там също в 1832 година. — 54, 260.

Cherbuliez, A. Richesse ou pauvreté. Paris, 1841 (*Шербюлие, А.* Богатство или бедност. Париж, 1841). Първото издание излязло в Париж и Женева в 1840 г. под заглавие «Riche ou pauvre» («Богат или беден»). — 50, 106, 206.

Children's employment commission (1862). First report of the commissioners. London, 1863 (Комисия за обследване условията на детския труд (1862). Първи отчет на членовете на комисията. Лондон, 1863). — 122.

Committee of 1855 on the Adulteration of Food — вж. First report from the select committee on adulteration of food, & c.; with the minutes of evidence, and appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 27 July 1855.

Considerations concerning taking off the bounty on corn exported. In some letters to a friend. London, 1753 (Съображения относно отменянето на премията за износ на жито. Писма до приятел. Лондон, 1753). — 65.

Corbet, Th. An Inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the Principles of trade and speculation explained. London, 1841 (*Корбет, Т.* Изследване за причините за богатството на отделните лица и начините за неговото придобиване, или Обяснение на принципите на търговията и спекулата. Лондон, 1841). — 208, 286, 297, 316, 384.

Destutt de Tracy, A. L. C. Eléments d'idéologie. IV-e et V-e parties: Traité de la volonté et de ses effets. Paris, 1826 (*Дестют дьо Траси, А. Л. К.* Елементи на идеологията. Части IV и V: Трактат за волята и нейните действия. Париж, 1826). Първото издание излязло в Париж в 1815 г. В 1823 г. IV част на «Елементи на идеологията» излязла в Париж в отделно издание под заглавие «Traité d'économie politique» («Трактат по политическа икономия»). — 107, 177, 251.

Dombasle, M. Annales agricoles de Roville, ou Mélanges d'agriculture, d'économie rurale et de législation agricole. Paris, 1824—1837 (*Домбал, М.* Ровилски селскостопански годишник, или Различни материали за селското стопанство, за неговата икономика и отнасящото се до него законодателство. Париж, 1824—1837). — 119.

Dunning, T. J. Trades' Unions and Strikes: their philosophy and intention. London, 1860 (*Дънинг, Т. Дж.* Трейдюниони и стачки: тяхната философия и предназначение. Лондон, 1860). — 116, 122.

Dureau de La Malle, A. J. Economie politique des Romains. Tomes I—II. Paris, 1840 (*Дюро дьо Ла Мал, А. Ж.* Политическа икономия на римляните. Томове I—II. Париж, 1840). — 115.

Edmonds, T. R. Practical, Moral and Political Economy. London, 1828 *Едмондс, Т. Р.* Практическа, морална и политическа икономия. Лондон, 1828). — 78.

Engels, F. Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigner Anschauung und authentischen Quellen. Leipzig, 1845 (*Енгелс, Ф.* Положението на работническата класа в Англия. По собствени наблюдения и достоверни източници. Лайпциг, 1845). — 67.

Engels, F. Umrisse zu einer Kritik der Nationaloekonomie. In: «Deutsch-Französische Jahrbücher» herausgegeben von Arnold Ruge und Karl Marx. 1-ste und 2-te Lieferung. Paris, 1844 (Очерци към критика на политическата икономия. В списание «Немско-френски годишници», издавано от Арнолд Руге и Карл Маркс. 1-ви и 2-и свитък. Париж, 1844). — 59, 172.

First report from the select committee on adulteration of food, & c.; with the minutes of evidence, and appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 27 July 1855 (Първи отчет на специалния комитет за фалшифициране на хранителните продукти и пр.; с протоколи на показанията и приложение. Публикуван по нареждане на камарата на общините от 27 юли 1855 г.). — 114.

Forcade, E. La guerre du socialisme. II: L'économie politique révolutionnaire et sociale. In: «Revue des deux Mondes», nouvelle série, tome XXIV. Paris, 1848 (*Форкад, Й.* Войната на социализма. Втора статия: Революционна и социална политическа икономия. В.: «Преглед на Стария и Новия свят», нова серия, том XXIV. Париж, 1848). — 28.

Franklin, B. A Modest inquiry into the nature and necessity of a paper currency. In: The Works of *B. Franklin*. By Sparks. Volume II. Boston, 1836 (*Франклин, Б.* Скромно изследване на природата и необходимостта от книжни пари. В книгата: Съчинения на *Б. Франклин*. Издание на Спаркс. Том II. Бостон, 1836). — 176.

Freytag, G. Neue Bilder aus dem Leben des deutschen Volkes. Leipzig, 1862 (*Фрайтаг, Т.* Нови картини от живота на германския народ. Лайпциг, 1862). — 128.

Galiani, F. Della moneta. Libri I—V (1750). In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomi III—IV. Milano, 1803 (*Галиани, Ф.* За парите. Книги I—V (1750). В изданието: Италиански класици на политическата икономия. Съвременни икономисти. Томове III—IV. Милано, 1803). — 171.

Ganilh, Ch. Des systèmes d'économie politique, de la valeur comparative de leur doctrines, et de celle qui paraît la plus favorable aux progrès de la richesse. Seconde édition. Tomes I—II. Paris, 1821 (*Ганил, Ш.* За системите на политическата икономия, за сравнителната стойност на техните доктрини и за онази от тях, която е най-благоприятна за нарастването на богатството. Второ издание. Томове I—II. Париж, 1821). Първото издание излязло в Париж в 1809 година. — 256, 470.

Garnier, G. Notes du traducteur. In: *Smith, A.* Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations. Traduction nouvelle, avec des notes et observations, par Germain Garnier. Tome cinquième. Paris, 1802 (*Гарние, Ж.* Бележки на преводача. В книгата: *Смит, А.* Изследвания за природата и причините за богатството на народите. Нов превод на Жермен Гарние с бележки на преводача. Пети том. Париж, 1802) — 470.

Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. Paris, 1850 — вж. *Bastiat, Fr.* Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et. M. Proudhon. Paris, 1850.

Grievances complained of by the journeymen bakers etc. — вж. Report adressed to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department, relative to the grievances complained of by the journeymen bakers; with appendix of evidence.

Hassall, A. H. Adulterations detected; or, Plain instructions for the discovery of frauds in food and medicine. Second edition. London, 1861 (*Хасъл, А. Х.* Разкрити фалшификации, или Общопонятни инструкции относно разкриването на фалшификации на хранителни продукти и лекарства. Второ издание, Лондон, 1861). — 114.

[Hodgskin, Th.] Labour defended against the claims of capital; or, the Unproductiveness of capital proved. With reference to the present combinations amongst journeymen. By a labourer. London, 1825 *[Ходскин, Т.]* Защита на труда от претенциите на капитала, или Доказателство за непроизводителността на капитала. С бележки за сегашните обединения сред наемните работници. От един работник. Лондон, 1825). — 52, 197.

Hodgskin, Th. Popular political economy. Four lectures delivered at the London Mechanics' Institution. London, 1827 (*Ходскин, Т.* Популярна политическа икономия. Четири лекции, прочетени в Лондонската работническа школа. Лондон, 1827). — 319.

Income and Property Tax Return. 7. August, 1866 (Постъпления от подоходния и имуществения данък. 7 август 1866 г.). — 127.

An Inquiry into those principles, respecting the nature of demand and necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus, from which it is concluded, that taxation and the maintenance of unproductive consumers can be conductive to the progress of wealth. London, 1821 (Изследване на застъпваните напоследък от г-н Малтус принципи, които се отнасят до природата на търсенето и необходимостта от потребление и от които се прави изводът, че данъците и издръжката на непроизводители потребители могат да съдействуват за нарастването на богатството. Лондон, 1821). — 114, 284, 302.

Jones, R. Text-book of lectures on the political economy of nations, delivered at the East India College, Haileybury. Hertford, 1852 (*Джонс, Р.* Лекции по политическа икономия на народите, четени в Източноиндийския колеж в Хейлибъри, Хартфорд, 1852). — 63, 192, 207, 360.

Laing, S. National distress; its causes and remedies. London, 1844 (Лейнг, С. Национално бедствие; причини и

средства за неговото отстраняване. Лондон, 1844). — 126.

Lalor, J. Money and morals: a book for the times. London, 1852 (*Лалор, Дж.* Пари и нрави. Книга за нашето време. Лондон, 1852). — 52.

Lauderdale, J. An Inquiry into the nature and origin of public wealth, and into the means and causes of its increase. Edinburgh and London, 1804 (*Лодърдейл, Дж.* Изследване за природата и произхода на националното богатство и за начините и причините за неговото увеличаване. Единбург и Лондон, 1804). — 377.

Liebig. J. Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie. In zwei Theilen. Siebente Auflage. Theil I: Der chemische Proceß der Ernährung der Vegetabilien. Braunschweig, 1862 (*Либих, Ю.* Химията в приложението ѝ към земеделието и физиологията. В две части. Седмо издание. Част I: Химическият процес на хранене на растенията. Брауншвайг, 1862). Първото издание излязло в Брауншвайг в 1840 година. — 196.

Macleod, H. D. The Theory and practice of banking: with the elementary principles of currency, prices, credit, and exchanges. Volume I, London, 1855 (*Маклеод, Х. Д.* Теория и практика на банковото дело с елементарните принципи за средствата за обръщение, цените, кредита и валутните курсове. Том I. Лондон, 1855). — 184.

Malthus, Th. R. Definitions in political economy. A new edition, with preface, notes, and supplementary remarks by John Cazenove. London, 1853 (Малтус, Т. Р. Дефиниции в политическата икономия. Ново издание с предговор, бележки и допълнения от Джон Кейзнов. Лондон. 1853). Първото издание излязло в Лондон в 1827 година. — 54, 191, 197, 199.

Malthus, Th. R. An Inquiry into the nature and progress of rent, and the principles by which it is regulated. London, 1815 (*Малтус, Т. Р.* Изследване за природата и нарастването на рентата, както и за принципите, които я регулират. Лондон, 1815). — 115.

Malthus, Th. R. The Measures of value stated and illustrated. London, 1823 (*Малтус, Т. Р.* Мярката на стойността. Изложение на въпроса и илюстрация. Лондон, 1823). — 62.

Malthus, Th. R. Principles of political economy considered with a view to their practical application. 2nd edition with considerable additions from the author's own manuscript and an original memoir. London, 1836 (*Малтус, Т. Р.* Принципи на политическата икономия, разгледани с оглед на практическото им приложение. Второ издание със значителни допълнения от собствения ръкопис на автора и с кратка биография на автора. Лондон, 1836). Първото издание излязло в Лондон в 1820 година. — 98, 115, 199, 207, 209, 260, 264, 450.

Marx, K. Le Capital. Traduction de M. J. Roy, entièrement revisée par l'auteur. Éditeurs Maurice Lachâtre et Cie. Paris, 1872—1875 (*Маркс, К.* Капиталът. Превод на г-н Ж. Роа, напълно преработен от автора. Издатели Морис Лашатър и К. Париж, 1872—1875). — 161—226.

Marx, K. Zur Kritik der politischen Oekonomie. Erstes Heft. Berlin, 1859 (*Маркс, К.* Към критиката на политическата икономия. Първи свитък. Берлин, 1859). — 4, 7, 178, 312.

Marx, K. Misère de la philosophie. Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon. Paris — Bruxelles, 1847 (*Маркс. К.* Нищета на философията. Отговор на «Философия на нищетата» на г-н Прудон. Париж—Брюксел, 1847). — 63, 178.

[*Marx, K.* und *Engels, F.*] Manifest der kommunistischen Partei. London, 1848 [*Маркс, К. Енгелс, Ф.*] Манифест на комунистическата партия. Лондон, 1848). — 60. 61, 86, 92.

Mill, J. Elements of political economy. London. 1821 (*Мил, Дж.* Основи на

политическата икономия, Лондон, 1821). — 62, 184.

Mill, J. Eléments d'économie politique. Traduits de l'anglais par J. T. Parisot. Paris, 1823 (*Мил, Дж.* Основи на политическата икономия. Превод от английски на Ж. Т. Паризо. Париж, 1823). — 191, 195, 196.

Mill, J. St. Essays on some unsettled questions of political economy. London, 1844 (*Мил, Дж. Ст.* За някои нерешени въпроси на политическата икономия. Лондон, 1844). — 106.

Mill, J. St. Principles of political economy with some of their applications to social philosophy. In two volumes. London. 1848 (*Мил, Дж. Ст.* Принципи на политическата икономия с някои от техните приложения към социалната философия. В два тома. Лондон, 1848). — 51, 210.

Mill, J. St. A System of logic, ratiocinative and inductive, being a connected view of the principles of evidence, and the methods of scientific investigation. In two volumes. London, 1843 (*Мил, Дж. Ст.* Система на логиката, силогистична и индуктивна. Изложение на принципите на доказване във връзка с методите на научното изследване. В два тома. Лондон, 1843). — 210.

Morton, J. Ch. On the forces used im agriculture. In: «The Journal of the Society of Arts». (London), N° 368, Vol. VII, December 9, 1859 (*Мортън, Дж. Ч.* За силите, използвани в земеделието. В «Списание на Дружеството за изкуства и занаяти» (Лондон) № 368, том VII, 9 декември 1859 г.). — 301.

Müller, A. H. Die Elemente der Staatskunst. Theil III. Berlin, 1809 (*Мюлер, А. Х.* Основи на изкуството на държавното управление. Част III. Берлин, 1809). — 360.

Necker, J. De l'administration des finances de la France (1784). In: Oeuvres de *Necker,* Tome deuxième. Lausanne et Paris, 1789 (*Некер. Ж.* За управлението на финансите на Франция (1784). В книгата: Съчинения на *Некер.* Втори том. Лозана и Париж, 1789). — 208.

Observations on certain verbal disputes in political economy, particularly relating to value, and to demand and supply. London, 1821 (Бележки по някои спорове за понятията в политическата икономия, особено относно стойността и търсенето и предлагането. Лондон, 1821). — 107, 179, 180.

Pecqueur, C. Théorie nouvelle d'économie sociale et politique, ou Études sur l'organisation des sociétés. Paris, 1842 (*Пекьор, К.* Нова теория на социалната и политическата икономия, или Изследване на организацията на обществата. Париж, 1842).— 225.

Petty, W. The Political anatomy of Ireland. 1672. To which is added Verbum sapienti. London, 1691 (*Пети. У.* Политическа анатомия на Ирландия. 1672. С приложение: «Слово към мъдрия». Лондон, 1691). — 115.

Proudhon, P. J. Qu' est-ce que la propriété? ou Recherches sur le principe du droit et du gouvernement. Paris, 1840 (*Прудон, П. Ж.* Що е собственост? или Изследване на принципа на правото и властта. Париж, 1840). — 28.

Proudhon, P. J. Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère. Tomes I—II. Paris, 1846 *Прудон, П. Ж.* Система на икономическите противоречия, или Философия на нищетата. Томове I—II. Париж, 1846). — 63, 178.

Public economy concentrated; or, a Connected view of currency, agriculture, and manufactures. Carlisle, 1833 (Сбито изложение на обществената икономия, или Системно гледище за средствата за обръщение, земеделието и промишлеността. Карлайл, 1833). — 87.

Ramsay, G. An Essay on the distribution of wealth. Edinburgh, 1836 (*Рамзи, Дж.* Очерк за разпределението на богатството. Единбург, 1836). — 50, 191.

Ravenstone, P. Thoughts on the funding system, and its effects. London, 1824 (*Рейвънстоун, П.* Мисли за системата на държавните дългове и нейните последици. Лондон, 1824). — 129.

Reasons of the late increase of the poor-rates: or, a Comparative view of the price of labour and provisions. London, 1777 (Причини за неотдавнашното увеличение на данъците в полза на бедните, или Сравнително разглеждане на цените на труда и хранителните продукти. Лондон, 1777). — 194.

Reasons for a limited exportation of wooll. London, 1677 (Причини за ограничаване на износа на вълна. Лондон, 1677). — 194.

Report addressed to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department, relative to the grievances complained of by the journeymen bakers; with appendix of evidence. London, 1862 (Доклад до министъра на вътрешните работи на нейно величество относно оплакванията на хлебарските калфи с приложени показания, Лондон, 1862). — 114.

Reports of the inspectors of factories to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department. (Доклади на фабричните инспектори до министъра на вътрешните работи на нейно величество). — for the half year ending 31st October 1855. London, 1856 (за полугодието, изтичащо на 31 октомври 1855 г. Лондон, 1856). — 118, 120.

Ricardo, D. On protection to agriculture. Fourth edition. London, 1822 (*Рикардо, Д.* За покровителството на земеделието. Четвърто издание. Лондон, 1822). — 173.

Ricardo, D. On the principles of political economy, and taxation. Third edition. London, 1821 (*Рикардо, Д.* За принципите на политическата икономия и данъчното облагане. Трето издание, Лондон, 1821). Първото издание излязло в Лондон в 1817 година. — 50, 61, 62, 98, 107, 125, 197, 209, 318, 369, 376, 458, 472.

Roscher, W. System der Volkswirtschaft. Band I: Die Grundlagen der National-ökonomie. Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg, 1858 (*Рошер, В.* Система на народното стопанство. Том I: Основи на политическата икономия. Трето допълнено и подобрено издание. Щутгарт и Аугсбург, 1858). Първото издание излязло в Щутгарт и Тюбинген в 1854 година. — 62.

Rossi, P. Cours d'économie politique. Année 1836—1837 (Contenant les deux volumes de l'édition de Paris). In: Cours d'économie politique. Bruxelles, 1843 (*Роси, П.* Курс по политическа икономия. Прочетен през 1836—1837 г. (съдържа двата тома на парижкото издание). В: Курс по политическа икономия. Брюксел, 1843). Първото издание на книгата на Роси излязло в Париж в два тома през 1840—1841 година. — 50.

Say, J. B. Traité d'économie politique. Troisième édition. Tomes I—II. Paris, 1817 (*Сей, Ж. Б.* Трактат по политическа икономия. Трето издание. Томове I—II. Париж, 1817). Първото издание излязло в Париж 1803 година. — 54, 184, 318.

Senior, N. W. Principes fondamentaux de l'économie politique, tirés de leçons édites et inédites de Mr. N. W. Senior par le c-te Jean Arrivabene. Paris, 1836 (*Сениор, Н. У.* Основни принципи на политическата икономия, извлечени от граф Жан Арибавене от лекциите на г-н Н. У. Сениор, както от издадените, така и от неиздадените. Париж, 1836). — 50.

Senior, N. W. Three lectures on the rate of wages. With a preface on the causes and remedies of the present disturbances. London, 1830 (*Сениор, Н. У.* Три лекции за равнището на работната заплата. С предговор за причините и мерките за отстраняване на сегашните нарушения. Лондон, 1830). — 69.

Sismondi, J. Ch. L. Simonde de. De la richesse commerciale, ou Principes d'économie politique, appliqués

à la législation du commerce. Tome I. Genève, 1803 (*Сисмонди, Ж. Ш. Л. Симонд дьо.* За търговското богатство, или за принципите на политическата икономия в тяхното приложение към търговското законодателство. Том I. Женева, 1803). — 62.

Sismondi, J. Ch. L. Simonde de. Etudes sur l'économie politique. Tomes I—II. Bruxelles, 1837—1838 (*Сисмонди, Ж. Ш. Л. Симонд дьо.* Очерци по политическа икономия. Томове I—II. Брюксел, 1837—1838). — 54.

Sismondi, J. Ch. L. Simonde de. Nouveaux principes d'économie politique, ou De la richesse dans ses rapports avec la population. Tome I, Paris, 1819 (*Сисмонди, Ж. Ш. Л. Симонд дьо.* Нови принципи на политическата икономия, или За богатството в неговото отношение към населението. Том I. Париж, 1819). — 190, 198, 202, 204—205.

Sismondi, J. Ch. L. Simonde de. Nouveaux principes d'économie politique, ou De la richesse dans ses rapports avec la population. Seconde édition. Tomes I—II. Paris, 1827 (*Сисмонди, Ж. Ш. Л. Симонд дьо.* Нови принципи на политическата икономия, или за богатството в неговото отношение към населението. Второ издание. Томове I—II. Париж, 1827). Първото издание излязло в Париж в 1819 година. — 7, 54, 68, 225.

Smith, A. An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. In three volumes. With notes, and an additional volume, by David Buchanan. Edinburgh, 1814 (*Смит, А.* Изследване на природата и причините за богатството на народите. В три тома. С бележки и допълнителен том от Дейвид Бюкънън. Единбург, 1814). — 106.

Smith, A. An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a commentary, by the author of «England and America» [E. G. Wakefield]. Volumes I—IV. London, 1835—1839 (*Смит, А.* Изследване на природата и причините за богатството на народите. С коментарии от автора на книгата «Англия и Америка» [Е. Г. Уейкфийлд]. Томове I—IV. Лондон, 1835—1839). — 62, 286.

Smith, A. An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. Ed. E. G. Wakefield. A new edition in four volumes. London, 1843 (*Смит, А.* Изследване на природата и причините за богатството на народите. Издание на Е. Г. Уейкфийлд. Ново издание в четири тома. Лондон, 1843). — 7, 319, 358, 363—366.

Smith, A. Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations. Traduction nouvelle, avec des notes et observations, par Germain Garnier. Tomes I—IV. Paris, 1802 (*Смит, А.* Изследване на природата и причините за богатството на народите. Нов превод на Жермен Гарние, с бележки на преводача. Томове I—IV. Париж, 1802). — 192, 214.

The Source and remedy of the national difficulties. In a letter to Lord John Russell. London, 1821 (Източникът и разрешението на националните трудности. Писмо до лорд Джон Ръсел. Лондон, 1821). — 207.

Steuart, J. An Inquiry into the principles of political economy. In three volumes. Vol. I. Dublin, 1770 (*Стюърт, Дж.* Изследване на принципите на политическата икономия. В три тома. Том I. Дъблин, 1770). Първото издание излязло в Лондон в 1767 г. в два тома. — 73.

Storch, H. Cours d'économie politique, ou Exposition des principes, qui déterminent la prospérité des nations. Tomes I—III. St.-Pétersbourg, 1815 (*Щорх, А.* Курс по политическа икономия, или Изложение на принципите, които определят благоденствието на народите. Томове I—III. С. Петербург, 1815). — 114, 211.

Storch, H. Cours d'économie politique, ou Exposition des principes qui dé-

terminent la prospérité des nations. Avec des notes explicatives et critiques par J. B. Say. Tomes I—IV. Paris, 1823 (*Щорх, А*. Курс по политическа икономия, или Изложение на принципите, които определят благоденствието на народите. С обяснителни и критични бележки от Ж. Б. Сей. Томове I—IV. Париж, 1823). Първото издание излязло в С. — Петербург в 1815 година. — 50.

Storch, H. Considérations sur la nature du revenu national (tome V du «Cours d'économie politique»). Paris, 1824 (*Щорх, А*. Съображения за природата на националния доход (том V на «Курс по политическа икономия»). Париж, 1824). — 417, 421.

Tooke, Th. An Inquiry into the currency principle; the connection of the currency with prices, and the expediency of a separation of issue from banking. Second edition. London, 1844 (*Тук, Т*. Изследване на закона за паричното обръщение; връзката на паричното обръщение с цените и целесъобразността на отделянето на издаването на банкноти от банковото дело. Второ издание. Лондон, 1844). Първото издание излязло в Лондон също в 1844 година. — 415.

Torrens, R. An Essay on the external corn trade. London, 1815 (*Торънс, Р*. Очерк за външната търговия с жито. Лондон, 1815). — 115, 123.

Torrence, R. An Essay on the production of wealth. London, 1821 (*Торънс, Р*. Очерк за производството на богатство. Лондон, 1821). — 50, 62.

Turgot, A. R. J. Réflexions sur la formation et la distribution des richesses (1766). In: Oeuvres de *Turgot*. Nouvelle édition par E. Daire. Tome I. Paris, 1844 (*Тюрго, А. Р. Ж*. Размишления за създаването и разпределението на богатствата (1766). В книгата: Съчинения на *Тюрго*. Ново издание на Й. Дер. Том I. Париж, 1844). — 115.

Ure, A. The Philosophy of manufactures: or, an Exposition of the scientific, moral, and commercial economy of the factory system of Great Britain. London, 1835 (*Юър, А*. Философия на фабриката, или Изложение на научната, нравствената и търговската страна на икономиката на фабричната система на Великобритания. Лондон, 1835). — 105, 360.

Vanderlint, J. Money answers all things; or, an Essay to make money sufficiently plentiful amongst all ranks of people. London, 1734 *Вандърлинт, Дж*. Парите доставят всички неща, или Очерк за това, как да се направи така, че всички слоеве на народа да имат достатъчно пари. Лондон, 1734). — 115.

Wade, J. History of the middle and working classes. Third edition. London, 1835 (*Уейд, Дж*. История на средната и работническата класа. Трето издание. Лондон, 1835). Първото издание излязло в Лондон в 1833 година. — 60, 106.

Wakefield, E. G. A Commentary to Smith's wealth of nations — вж. *Smith, A*. An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a commentary, by the author of «England and America».

[Wakefield, E. G.] England and America. A comparison of the social and political state of both nations. In two volumes. London, 1833 (*[Уейкфийлд. Е. Г.]* Англия и Америка. Сравнение на социалното и политическото положение на двата народа. В два тома. Лондон, 1833). — 203, 312.

Wayland, Fr. The Elements of political economy. Boston, 1843 (*Уейланд, Фр*. Основи на политическата икономия. Бостон, 1843). — 53.

Young, A. Political aritmetic. Containing observations on the present state of Great Britain, London, 1774 (*Йънг, А*. Политическа аритметика, съдържаща бележки за сегашното положение на Великобритания. Лондон, 1774). — 85, 100.

ПЕРИОДИЧНИ ИЗДАНИЯ

ПРОИЗВЕДЕНИЯ НА ХУДОЖЕСТВЕНАТА ЛИТЕРАТУРА

ПРЕДМЕТЕН ПОКАЗАЛЕЦ

В

Г

Д

Е

К

П

Р

У

Ф

Х

Ц

Ч

Ю

СЪДЪРЖАНИЕ

К. МАРКС

[ФРАГМЕНТИ ОТ АВТОРИЗИРАНОТО ФРЕНСКО ИЗДАНИЕ НА I ТОМ НА «КАПИТАЛЪТ»]

К. МАРКС

[КАПИТАЛЪТ] КНИГА ВТОРА
ПРОЦЕСЪТ НА ОБРЪЩЕНИЕТО НА КАПИТАЛА

КАРЛ МАРКС, ФРИДРИХ ЕНГЕЛС

СЪЧИНЕНИЯ

Том 49

Първо издание

Превел *Георги Георгиев*
Редактор *Ани Банчева*
Художествен редактор *Тотю Данов*
Технически редактор *Сашо Георгиев*
Коректор *Славянка Мундрова*

Издателски № 7957
Дадена за набор на 30. III. 1987 г.
Подписана за печат на 20. XII. 1988 г.
Излязла м. януари 1989 г.
Печатни коли 34.50. Издателски коли 38.19
Условно-издателски коли 37.42
Формат 65х92/16
Цена 2,14 лв.

Код 22/9531172611/0008-5-89

Партиздат — София, бул. „В. И. Ленин“ № 47
ДП „Д. Благоев“ — София, ул. „Н. Ракитин“ № 2